Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

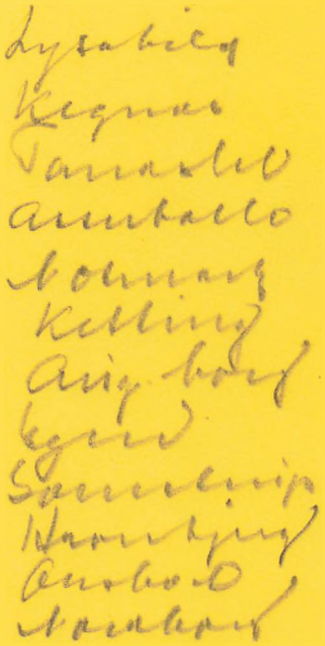
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

X HADERSLEV STIFT

UDGIVET AF
A PONTOPPIDAN THYSSEN

Hefte 9 Sønderborg Provsti
C Als afsluttet

Lysabild sogn afsluttet 671 – IB og HP: Kegnæs sogn 675 – Tandslet sogn 686 – Asserballe sogn 697 – Notmark sogn 706 – Ketting sogn 714 – Augustenborg sogn 723 – Egen sogn 735 – Svenstrup sogn 746 – Havnbjerg sogn 753 – Oksbøl sogn 762 – Nordborg sogn 773 – Henry Petersen: Kirke og folk 1850-1920 787 – Kirkelige ordninger og organisationer 1864-1920 808.

ÅRHUS 1985

De vigtigste forkortelser

årb = årbog
adj = adjunkt
adj min = adjunctus ministerii (hjælpepræst)
afd = afdeling
afh = afhandling
alt = altergæster
arb = arbejde(re)
best = bestyrelse
bm = bestyrelsesmedlem
bibl = bibliotek(er)
Biolex = P Engelstoft: Dansk biografisk Leksikon
bygn = bygninger
c = cand (theol)
C = Kirkeligt Centrum (ved menighedsrådsvalg)
C = Chronik, sognekrønike
CP = Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938
cst = constitueret
cum spe succ(essionis) = med løfte om embedet
d = død
da = dansk
DdU = De danske Ungdomsforeninger
dim = dimitteret
dk = domkirke
DKU = Dansk kirke i udlandet
DMS = Dansk Missionsselskab
ev = evangelisk
Ev Lt Mf = Evangelisk Luthersk Missionsforening
f = født (i datalisten)
fh = forsamlingshus
fl t = flyttet til
fm = formand
Fr = Frederik (kongenavn)
frisk-lærer = friskolelærer
g eller g m = gift med (i datalisten)
gd = gård
gdr = gårdejer
gl = gammel
gr = grundtvigsk
Had = Haderslev
hhv = henholdsvis
hjpr = hjælpepræst
IM = Indre Mission
i miss = indre missionsk
imm = immatrikuleret
kap (p p) = kapellan (pro persona)
kat = kateket
Kbh = København
KC = Kirkeligt Centrum
Kir Hdbg = Kirkelig Haandbog
kkg = kirkegang
kkp = kaldskapellan
kl = (løn)klasse
KS = Kirkeligt Samfund
kst = konstitueret
kval = kvalificeret
Lt Mf = Luthersk Missionsforening
medhj = medhjælper
mgh = menighed
mghh = menighedshus
mh = missionshus
opr = oprettet
ord kat = ordineret kateket
pers kap = personel kapellan
PN = Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie I-IX
pr = præst
prg = præstegård
prv = præsteviet
res = resolution
rkp = residerende kapellan
s eller soc = socialdemokrater (ved stemmetal)
Sdj og sdj = Sønderjylland og sønderjysk
sk = skole
sdsk = søndagsskole
smf = samfund
sp = sognepræst
sst = sammesteds
s å = samme år
ty = tysk
udn = udnævnt til
up = uden for partierne (ved menighedsrådsvalg)
YM = Ydre Mission
ØM = Østerlandsmissionen

Forkortelser af eksamenskarakterer

egr = egregie (udmærkelse), 1 = laudabilis (1. kar), h = haud illaudabilis (2. kar), nc = non contemnendus (3. kar). Til de tyske 1., 2. og 3. kar tilføjes ofte hhv m s r A = mit sehr rühmlicher Auszeichnung, m r A = mit rühmlicher Auszeichnung, m A = mit Auszeichnung.

blevet overgået Kristi Himmelfartsdag 1916, da man regnede med en deltagelse på 1500. »Det har ikke manglet ungdommen på svære kampe med forældre og verdsligtsindede kammerater, men den er blevet standhaftig«.

Krigens gang medførte, at arbejdet for ydre mission trådte noget i baggrunden, men før 1914 var en forståelse for sagen begyndt at bane sig vej, om end den måtte trækkes med mange gamle fordomme. Ved epifanes ofredes der til Breklum, Christiansfeld og Tirupaty. En missionssyforening samledes 1 gang pr måned i prg (15).

Her samledes som sædvanlig én gang om måneden en kreds på ca 20 kvinder »for at fremme Guds riges sager. Særlig interesse viedes asylet og ydre mission, men der tages også hensyn til de hjemlige forhold, og mangen idé blev fremsat« (17).

Til *Kirkebladet*, der læstes gerne og tilgik soldaterne månedlig, havde man på et år modtaget ikke mindre end 318 M. Landesverein f i Missions anstalter i Neumünster, hvorfra bladet leveredes, var lidet kendt (15). En missionsuge i kirken havde samlet stor tilslutning men man savnede de indkaldte (17).

Søndagsfreden blev af mange brudt i så- og høsttid (15). Også i 1917 lod dette forhold meget tilbage at ønske. Krigstilstanden kunne have bidraget sit til, at den almene opinion »reagerede så svagt i denne sag«.

Men netop om søndagen var »ungdommens driven om overmåde sørgelig«. Den havde endnu ikke mærket tidens alvor, og søndagen, af alle dage, vanhelligedes ved synd. I Lysabild havde man end ikke skammet sig for ved krigen begyndelse »at indbyde til søndagsdans, og det værste var, at der virkelig indfandt sig ungdom til dansen« (15).

Bedre var det ikke blevet 2 år senere, da den gamle rå tone endnu bestod hos den vantro part af ungdommen, men måske lå der en *social skade* til grund: Skylden måtte vel deles mellem forældre og husbonder og så det forhold, at børnene blev selvstændige for tidligt efter konfirmationen. Forældrene gik deres vej, når de unge samledes, og husbonderne vovede ikke at retlede tjenestefolkene. »Der ville allerede være meget vundet, om den tjenende ungdom havde en venlig stue, og om den gjorde brug af tilladelsen til at tilbringe aftenerne hos familien. Der er i sædelig henseende endnu en vældig opgave at løse, (men) den kan kun løses, når baggrunden, troen på Jesus, først er skabt« (17).

Begge de her gennemgåede beretninger melder, at der intet *sektvæsen* var i sognet, 1915 dog, at en adventist for nogen tid siden havde gjort propaganda uden resultat. Ej heller havde den grundtvigske frimgh holdt gudstjenester. Det var sikkert også kun en forsvindende lille kreds, der ville kunne tænkes at deltage i sådant.

Man kunne have ventet, at krigen havde udøvet en sund indflydelse på *de sædelige tilstande*. Det var dog ikke så — alt var i væsentlig grad blevet ved det gamle. Mange var sågar af den mening, at man ikke under krigstilstanden kunne udfolde en virksomhed for — antagelig — seksuel afholdenhed. Det var beskæmmende, at der allerede (april 15) i dette år var født 5 børn uden for ægteskab i landsbyen Skovby. Fødselstallet havde i øvrigt i de senere år holdt sig på samme niveau (40-50) — allerede 1915 sank det til 27.

De sociale tilstande var som helhed meget gunstige. Kun via domænegården *Kegnæsgård* kom alle hånde familier og uheldige elementer ind i sognet. Fra disses side kunne man aldeles ikke vente forståelse for det kirkelige liv.

Nordslesvigsk Asylforening havde mange venner og modtog store gaver (også i 17). En forening for totalafholdenhed (Blåkors(?)) havde til sps beklagelse måttet indstille virksomheden (15).

En indsamling for nødlidende havde indbragt 230 M, og i 1916 var der blevet indsamlet 936 M til julepakker til soldaterne, som hilste det med glæde, at de fik Kirkebladet som sædvanlig. Også dette var blevet muliggjort ved frivillige gaver.

Sp finder endvidere anledning til at omtale anbringelsen af storbybørn i mghen. »I storslået gavmildhed« havde 60-70 hjem optaget et sådant forkomment barn, der endda ofte var blevet forsynet med nyt tøj. Næsten alle havde de fået tilsendt pakker med madvarer. I sommeren 1917 havde ca 40 børn fået plads, men man kunne befrygte, at gavmildheden ville lide under »den nu også på landet følelige mangel på næringsmidler«.

»En lidet skøn krigsfrugt er den ved forordningernes mængde og skarphed opståede forvirring af samvittighederne. Endnu værre er det, at ungdommen og børnene så ofte mangler den ledende hånd. Den af kulmangelen fremkaldte skolelukning har ikke haft gode virkninger« (17).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1384, 1385, La Åbenrå)

Tiden efter 1920

Som ung medhjælper i Odense under pastor A J Rud (den senere biskop i Odense) blev Lysabilds første præst efter genforeningen *Otto Gyring* (1921-40) grebet af det grundtvigske syn, som kom til at præge ham resten af livet. Fra sin drengetid havde han levet med i Sønderjyllands skæbne, så det var naturligt for ham at søge til Als efter genforeningen. Arbejdet her faldt ham ikke helt let; i Kir Hdbg 1927 taler han om vanskelige forhold, men det lykkedes ham at samle mange unge til møder, og han arrangerede med god tilslutning nogle skibsudflugter til det øvrige Danmark om sommeren. Han genoptog Langlos forårsmøder i Mommark, som efterhånden voksede sig store og fik tilslutning fra hele Als. Hans J Hansen fandt hans arbejde som præst betydeligt og omtaler ham med

stor taknemmelighed. En lille IMkreds og en lille grundtvigsk kreds var trofaste kirkegængere. (Bd II, s 573 ff; Hans J Hansen, 1979, s 90 og Kir Hdbg).

En dygtig indsats for de små i sognet blev ydet af overgendarm *C H Christensen*, Skovby, som socialdemokratisk medlem af sognerådet fra 1929. Han blev fra 1931 formand for arbejdernes fællesorganisation i Augustenborgkredsen og i 1947 indvalgt i folketinget fra denne kreds. (Jens Bladt, 1967, s 156 og 201).

De små kirkelige kredse sluttede stadig op om kirken i efterfølgeren *H C Madsens* tid (1940-60), men i øvrigt fandt han kun ringe kirkelig interesse i sognet. Befolkningstallet steg lidt ved en udstykning fra Kegnæsgård og senere ved tilflytning af arbejdere ansat på Danfoss. Under besættelsen 1940-45 dannedes en af Sydals' fire militærgrupper i Lysabild, og H C M var selv aktiv i modstandsbevægelsen. På et tidspunkt måtte han gå under jorden og skjulte sig da først på smed Ollings loft (Hans J Hansen, s 140).

Fra 1960 har *Søren Fransen* været præst i Lysabild. Der findes stadig en lille IMkreds og en del grundtvigianere; desuden nogle medlemmer af Luthersk Missionsforening. Søren Fransen har efterhånden fået indført en del nye salmemelodier, og han er selv kirkesanger. Præsten lever i den bedste forståelse med sine sognebørn, men kirken besøger de kun sparsomt.

I Kir Hdbg 1927 og 31 opgives kirkegangsprocenten til 5, i 1935 til 5-6. Derefter opgives lavere procenttal, i 1951 3, 1955 2-3, 1959 og 1963 og 67 1-5.

Skolen

I Lysabild har der været holdt skole fra gammel tid, i *Skovby* omtales en skole 1. gang i 1746, i *Lysabildskov* i 1785 og i *Mommark* først fra 1875. I Lysabild var skolelæreren også degn, og dette embede betragtedes som et af de bedste på Als, mens det var usselt lønnet at være skolelærer ved en af de små skoler. Fra 1843 blev der oprettet et andenlærerembede i kirkebyen.

Vi har ret gode oplysninger om lærerne i ældre tid, nok først fra en skolejournal, hvori nogle lærere har givet brudstykker af selvbiografier. Den anden pastor Meldal har så fra denne og andre kilder udarbejdet en sognekrønike, hvoraf H F Rørdam har udvalgt personalhistoriske afsnit både om præster og lærere (Personalhist Tidsskrift 1881, s 10-39).

Om *Niels Henriksen* (1688-1697) fortælles det, at han, der da var degn i Tandslet, købte sig pastor Roeskildes anbefaling. *E E Schulz* (1697-1734) blev ved sin mors ægteskab med Roeskilde og Krag de to præsters stedsøn. Hans søn *E E Schulz* (1734-89) fik i ministerialbogen det vidnesbyrd af pastor Witt, at han var en brav og retskaffen mand og en overmåde god skolelærer. Han kunne være stærkt kritisk, og hans ironi var frygtet. Han havde ingen børn og fik samlet sig en lille formue, hvoraf hans testamente bortskænkede betydelige summer.

En tidligere taffeldækker på Augustenborg stod næstefter på ventelisten til kaldet i Lysabild, men svigerfaderen til *Johan Johansen* (1789-1802) købte retten af ham til sin svigersøn for 100 r. J J kan have bragt liv ind i skolestuen, synes man; børnene kendte ham i forvejen som spillemand ved fester, og han havde ord for at være et videbegærligt menneske; men man var forarget over, når »han spøgte med pigerne i skolen« og tilbragte mange aftener på kroen.

Hans efterfølger *Lorenz Lorenzen* (1802-27) tog alting tungt. Fra seminariet i Kiel fremhævede man, at han med redelighed og stor flid udnyttede sine ikke alt for gode evner. Det viste sig imidlertid, at han havde fine læreregenskaber og egentlig kun manglede ét — evnen til at sætte sig i respekt. Skolejournalen måtte tage imod hans lange, bitre klager.

Jørgen Rudolphsen (1828-31) havde gode evner, men som faderløs måtte han gennemføre seminarieuddannelsen i så stor fattigdom, at han tog skade på sit helbred. Han blev først ansat som hjælper for Lorenzen, hvis datter han blev gift med, og fik bl a ry for at være god til »at tale lig ud«; men den stadigt opbrydende brystsyge og »min Hang til min Lidenskab (drikkeri) og dens alt for stærke Herredømme over min Fornuft« tog hans kræfter, og »jeg er nu ganske svag«. 26 år gammel døde han, en måned efter en etårig søn, som også led af tæring.

Jacob Becker (1832-76) havde også døjet fattigdom i sit hjem, hvor moderen døde tidligt. Faderen, som først havde taget sig meget af ham, blev også svag, og J B måtte arbejde hos bønderne, hvilket »vandt mig gode legemskræfter«. Hertugen trådte nu til og støttede ham økonomisk, så han kunne gennemføre uddannelsen på et lollandsk seminarium, og efter 4 års lærergerning på Augustenborg begyndte han sin gerning i Lysabild. Sønnen fortæller i sin erindringsbog om faderens gode evner, om hans popularitet som lejlighedstaler og om de ejendommelige sprogforhold i hjemmet. Sproget mellem forældrene indbyrdes var sønderjysk ligesom mellem børnene indbyrdes. Mellem forældre og børn taltes der først tysk, siden dansk (E Becker: Barndoms- og øvrige Livs Erindringer, s 9 f). A P Tuxen nævner også lærerhjemmet med taknemmelighed (Tuxen, 1925, s 205 f). På hans tid udarbejdede lærerne i Als sdr herred i fællesskab en regnebog som skal have haft æren for, at seminarieeleverne i Skårup og Jonstrup, som var fra Slesvig, gjaldt for at være særligt gode til regning.

Fra skolens start til 1820 var *Jan Christopher Bonhigo* lærer i *Lysabildskov*. I skolens første protokol findes hans redegørelse for undervisningen, som slutter: »Ved hver halve Dags Begyndelse og Ende holdes Bøn, og om Morgenen og Aftenen synges et Par Vers af den nye Psalmebog. To Gange hver halve Dag tillades det Børnene på nogle Minutter at gå ud, men hvert Køn for sig«. Bonhigo var kendt for at »kunne mere end sit Fadervor«, og der er bevaret flere sagnagtige fortællinger om ham i sognet (Bogen om Lysabildskov, s 14 og s 48 f).

Fra Lysabildskov fortæller Hans J Hansen (1979, s 89 f), at man i 1920 beholdt den tyskuddannede lærer *P Risbøll* (1907-51), og at han og andre tyskuddannede lærere fik tilbudt et kursus på

Silkeborg seminarium, som de var meget tilfredse med.

Der har været tysk privatskole i sognet iflg Kir Hdbg, hvor den omtales 1931-43.

Skolerne i Skovby og Lysabildskov blev nedlagt 1967, skolen i Mommark 1966. Lysabild skole blev centralskole 1964 med *O Fangel-Jensen* som skoleinspektør. Han var førstelærer 1933-64 og i denne periode tillige organist og degn (kirkesanger). Lysabild skole havde 1984 200 elever i 13 klasser (1.-7. kl, Børnehavekl) med 15 lærere. Skoleinspektør er *Viggo Vandkær Thomsen* (f 1933).

Oversigter

Folketal 1860 1660, 1910 1718, 1921 1586, 1960 1780, 1970 1710 (Stat tabelv 1975 II, Danmarks administrative indd), 1976 1852 (Stat tabelv 1978 VIII registerfolketallet), 1980 1934 (Kir Hdbg).

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 3 gr, 2 up; 1934 2 IM, 3 gr, 1 s, 1 up; 1945 2 IM, 3 gr, 1 s, 1 up; 1953 1 IM, 4 gr, 2 s (heraf 1 IM); 1965 1 IM, 2 s, 4 up (nærmest gr); 1984 2 IM, 5 up.

Antal altergæster 1922 700, 1926 600, 1934 612, 1938 709. Sognets sidste to præster har ikke oplyst altergæsternes antal i Kir Hdbg; iflg pastor Fransen var det ca 500 i 1984.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede, skifertækkede kirke har kirkegård med kampestensmure og høje træer hele vejen rundt. 17-1800tallets kilder fortæller, at kirkegården var omgivet af volde og grave, men i 1842 planeredes den grundigt.

Kirken består af romansk kor og skib i munkesten og med munkeskifte, en tidlig v forlængelse, anseligt tårn mod v og dobbeltkapel mod n fra 1400tallet, sideskib mod s 1782. O 1400 er loftet i kirken blevet overhvælvet af fire krydshvælvinger. Dobbeltkapellets vestre del, det såkaldte Helligblodskapel, er ved en arkade forbundet med skibet ligesom også tårnrummet. Det sengotiske tårn har lanternespir og vindfløj fra 1763.

Der er muret alterbord. Altertavlen er fra 1791, har form som en senbarok bygningsgavl og har i midterfeltet et maleri af korsnedtagelsen(af Jes Jessen, 1743-1807). Der er romansk døbefont af gotlandsk kalksten, bægerbladstype, men nu uden skaft. Prædikestolen er enkel og femfags i nyklassisk stil fra 1795. Der er to klokker, en fra 1623, som blev nedtaget i 1917 til smeltning, men fundet hel i Hamburg efter krigen og bragt tilbage. Den anden klokke er fra 1706.

På kirkegården minder over 2 danske faldne i 1864 og over sognets 66 faldne i 1. verdenskrig.

Midt på ydersiden af Helligblodskapellet er i fundamentet indføjet en stor sten med mange skålformede fordybninger, som først i nyeste tid er blevet befriet for tjære og overkalkning. Finderen, museumsdirektør J Raben, mener ikke, at dens placering kan være tilfældig, men måske ligefrem kan fortælle om en brydning mellem den gamle sol- og frugtbarhedskult og kristendommen endnu i senere middelalder (NK II, s 406).

1967-68 gennemgik kirken en restaurering. Stolene blev belagt med hynder og malet i lyse farver, og altertavlen er fornyet i smukke, varme farver ved Ernst Trier. Desuden har kirken fået en ny og bedre belysning og orgelet og alterbilledet samt et krucifiks er blevet restaureret. (Søren Fransen: Lysabild kirke. Haderslev stiftsbog 1969, s 80 ff).

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 6768 RM, 1922 1. kl, 1958 12. kl, 1969 L R 16/31.

17. 1860-80 **Claus Frederik Vilhelm Bendz**, f København 21/2 1813. Forældre: Urtekræmmer Kbh Martin B og Hedvig Riborg Wisch. Dim Kbh v Westens institut 30, c 6/5 38 (h), g 1/10 40 Annette Martine Oesterreich, f Kbh 27/8 10, d Kbh 10/4 85. Forældre: Skræddermester Kbh Martin Heinrich O og Kirstine Ursula Lundager. 14/9 39 cst adj Nyborg, 2/5 40 cst adj Horsens, 30/10 s å adj sst, 17/12 49 sp Tunø, tillige cst fyrinspektør sst, 19/8 53 sp Ø Hornum-Restrup, 11/6 60 sp Lysabild, d sst 28/6 80.

18. 1880-1908 **Fedder Edlef Julius Vogel**, f Flensborg 16/7 1835. Forældre: Købmand Flensborg Peter Marquard V og Susanne Dorothea Neuffert. Dim Altona 54, imm Kiel 21/4 s å, c Flensborg 23/6 60 (l), g 1) Glücksborg Emilie Sophie Jacobsen. Fader (vist) amtmand Glücksborg Friedrich Carl Ferdinand J. G 2) Johanne Marie Brüning. Fader: Gymnasielærer B. 18/3 64 cst sp Sattrup, 13/6 64 sp Glücksborg, 5/1 69 sp Ø Lindet, 23/9 80 sp Lysabild, afsk maj 1908.

Fader til sp Holbøl Karl G V. Svigerfader til Vereinsgeistl Friedenau/Berlin Paul Gerhard Cremer.

19. 1908-20 **Heinrich Asmus Langlo**, f Flensborg 27/10 1876. Forældre: Købmand Flensborg Jürgen Christian Heinrich L og Johanne Dorothea Michelsen. Dim Flensborg, c Kiel 1900, g Haderslev 31/8 1905 Hedwig Christiane Prahl, f Møgeltønder 22/11 82. Forældre: Sp Gl Haderslev tyske mgh Hans Schlaikjer P og Gøncke Helene Lorenzen. 14/12 02 adj min Rødding-Skrave, 7/4 05 sp Skrave, 13/10 08 sp Lysabild, 19-20 provst Sønderborg provsti, 20/8 20 bekræftet sp Lysabild, 20 sp Eckernförde, d 61.

Svigerfader til missionsinsp Breklum Martin Friedrich Pørksen.

20. 1921-40 **Ove Gyring**, se klosterpræst Vemmetofte.

21. 1940-60 **Hans Christian Madsen**, f Svaneke 27/5 1908. Forældre: Avlsbruger Matthias Laurentius M og Petrea Miscelle Jensen. Dim Rønne 26, c 32 (h), g på Frb 27/11 33 Helga Johanne Olsen, f Frb 14/4 08, d 67. Forældre: Viceskoleinsp Lars Christoffersen O og Johanne Anna Petersen. 4/11 33 hjpr Lynge og Vester Broby, 10/10 34 sp Engum, 10/12 40 sp Lysabild, 19/9 60 sp Vor Frelsers k (Korsløkke sogn), Odense, 6/3 69 sp Espe-Vantinge, afsk 30/6 75.

22. 1960- **Søren Fransen**, f Tranebjerg 20/11 1927. Forældre: Førstelærer Jens Martin F og Gudrun Madsen. Dim Birkerød 47, c

Århus 56 (h), g Brejning 6/9 52 Herdis Friis, f Brejning 9/6 27. Forældre: Førstelærer Gunnar F og Amalia Helene Bruhn. 9/4 58 hjpr Sønderholm og Frejlev, 28/12 60 sp Lysabild.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 67; Kirkelig Håndbog 1923 ff; Haderslev stiftsbog 1946 ff; H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke (NK) II, 1948; G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske skolehåndbog 1945-84.

H F Rørdam: Aug Meldals Levned, og: Personalhistoriske uddrag af M R Meldals »Krønike for Lysabild Sogn«. Personalhistorisk Tidsskrift 1880-81; samme: Om nogle til Lysabbel paa Als knyttede Personligheder. Samme tidsskr 1887; A P Tuxen: Minder fra Tandslet Præstegaard, Sdj årb 1925; H P Hanssen: Et Tilbageblik II, 1930; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; J Raben: Lysabild Kirke og Minder fra Sognet. Fra Als og Sundeved XXI, 1943; Litte Knudsen: Fra Als gamle Præstegaarde. Præstegaardsliv IV, 1952; Robert Huhle: Bogen om Als, 1956; Jens Bladt: Alsiske Minder, 1967; Turistårbogen for Als 1967; Hans J Hansen: Alsisk landmandsvirke, 1979; Bogen om Lysabildskov. Udgivet af beboerne i Lysabildskov, red Viggo Vandkær Thomsen, 1979; Sprogforeningens Almanak 1897, 1942 og 1945.

Utrykte kilder: Sønderborg provstearkiv; generalsuperintendentens arkiv, begge Landsarkivet Åbenrå; dr theol Asger Nyholms notater af B Godts visitatsberetninger; Aage Dahls samlinger; Chr Knudsen: Samlede Efterretninger til en Beskrivelse af Øen Als. Ny kgl samling 2683, VI, X, XII, XIX; oplysninger fra pastor S Fransen.

KEGNÆS

Af IB og HP

Topografi

Areal 1686 ha. Kegnæs sogn, som omfatter halvøen af samme navn, grænser mod ø til Lysabild sogn på den smalle landtange Drejet; mod nø, n, v og s begrænses det af Hørup hav, Sønderborg bugt og Flensborg yderfjord.

Midt på halvøen er der en lavning omkring den i 1926 næsten udtørrede Hartsø. Om vinteren stiger vandstanden til et niveau nær den gamle søbred og dækker ca 30 ha, mens den om sommeren sænkes ved pumpning, og de tørlagte arealer bruges til græsning. Den laveste del har fri vandflade også om sommeren og er omgivet af store rørsumpe. Mod n, nv og v fortsætter dalen som smalle sænkninger, der deler vesthalvøen i to højere partier, der begge når en højde af 20 m. Ø for Hartsø nås højden 18 m ved fyret. Mod Østersøen er lavningen afspærret af et dige og småklitter. Det var her, havet brød ind ved stormfloden i 1872, der fulgte lavningerne og delte Kegnæs i tre småøer. Både landskabsmæssigt og bebyggelsesmæssigt adskiller halvøen sig fra det øvrige Als med sit lavere bølgende morænelandskab og ved sine mange enkeltliggende gårde og små gårdgrupper. Mod s er der stejle klinter på østhalvøen, mens den på de lavere partier kan være dækket af aflejringer både af hav og sø, til dels tørv. Forbindelsen med det øvrige Als sker ad en digebeskyttet vej over Drejet mod Lysabild.

Byer Sønderby m kirke, prg, campingplads og sommerhusområde; Østerby m centralskole, bibl, motel og 2 campingpladser.

Bebyggelser Vestermark, Grønmark, Kegnæs færge m kro, Kongshoved, Damkobbel m fh, Trænge m Gåsevig kro, Kegnæshøj m fyr, Bredsten, Holmkobbel.

Gårde Hjortholm, tidl domæne, nu udstykket, Solbjerggård, Østergård, Kronborg, Ny Kronborg, Skolekobbel.

Sommerhusbebyggelse langs sydkysten.

Fredede oldtidsminder En lille langdysse m forstyrret kammer ved Kegnæshøj og hellekisten »e sølle mands grav« eller Salomons grav i en sumpet eng ved n kysten i nærheden af lokaliteterne Galgehøjbjerg og Galgemade. Sløjfet eller ødelagt er ca 60 høje og to langdysser og bronzealderhøjen, hvorover middelalderborgen Kegborg blev bygget. Denne er nu et voldsted i strandengen tæt ved Drejets begyndelse.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag 1871 160 da, 4 ty; 1884 144 da, 2 ty; 1912 180 da, 17 ty.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 593 da, 16 ty.

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 328 da, 3 ty 5 s; 11/4 1924 358 da, 2 ty 31 s; 16/11 1932 323 da, 4 ty, 69 s; 3/4 1939 439 da, 49 ty, 28/7 1947 430 da, 1 ty; 14/5 1957 386 da, 2 ty; 23/1 1968 439 da, 1 ty (Stat medd 1968.8).

Efter sammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere. Kegnæs sognekommune indgik da i Sydals storkommune m centrum i Hørup.

Mange fund og høje vidner om, at Kegnæs i stenalderen og ældre bronzealder har været rigt beboet, men i jernalderen har tæt egeskov dækket landet. Bortset fra, at Kegborg i 1377 bliver nævnt som et led i en forsvarskæde, Nordborg, Brådborg, Kegborg og Sønderborg, tier historien om Kegnæs gennem hele middelalderen.

Da Hertug Hans den Yngre, Christian IIIs 3. søn, havde erhvervet Kegnæs, fandt han i skovhugst en tiltrængt indtægtskilde, og i 1615 havde hugsten og svinenes ødelæggelse gjort det muligt at opføre hovedgården Hjortholm og på ét år at bygge byerne Vesterby, Sønderby og Østerby og at påbegynde kirkebygningen. Hertugens efterkommere gik fallit, og Kegnæs kom i hænderne på ritmester Wolf-Rathlou, som udsugede bønderne hårdt. I 1684 måtte han imidlertid afstå sit gods til kronen p gr af skatterestancer.

I 1763 foreslog forpagteren og pastor Brolund staten at udstykke godserne på Kegnæs, og i 1765 modtog man kgl erklæring om, at dele af de kgl gårde Hjortholm og Nygård — som de første i det danske rige — skulle udstykkes. Desuden blev bondejorden udskiftet. I 1776 var udflytningen så langt, at Kegnæs siden har været kendetegnet ved sin næsten helt spredte bebyggelse.

Den ældre præsterække

1. 1615(1616) — 42 **Peter Carlsted(t)**, f Flensborg 1577. Imm Rostock 1603, diakon Broager, g 11/8 16 kammerpige hos hertuginden. 1615 sp Kegnæs, d sst 7/10 42.

Kegnæs og Sønderborg var de to eneste pastorater direkte under hertugens overhøjhed. Samtidig med koloniseringen sørgede hertug Hans også for færgefarten fra Høruphav, idet privilegium herpå og på kroen sst blev givet til en af slottets vaskepiger og hendes mand.

2. 1643-69 **Johannes Petersen Carlsted(t)**, f Kegnæs 16.., g 16... Sp Kegnæs 43. Fader til 3.

Venner og fjender hærgede halvøen under svenskekrigene, og armoden var stor.

3. 1669-79 **Peter Johansen Carlsted(t)**, f Kegnæs 1649, imm Kiel, g 16.. Sp Kegnæs

69, afsat 79. Fader til Petrus Carlsted(t), ventebrev Kegnæs 76, blev ikke ordineret.

Demoraliseringen på Kegnæs anført af ritmester Wolf-Rathlou og forstærket af udplyndring og håbløshed var nu også nået ind i præstegården. I 79 blev den 3. Carlstedt fradømt embedet p gr af drukkenskab, utugt og mange udskejelser.

4. 1679-1707 **Simon Henrik Lilie**, f Adelby 1640. Forældre: sp Adelby Henrik L og Catharina Friederichsd. Imm Rostock 63, g Flensborg 6/9 75 Drude Valentiner, f Flensborg 51. Forældre: Kbm i Flensborg Valentin Valentinsen og Drude Hoe. Hører Flensborg 71-78, sp Kegnæs 24/11 79, d her 1707.

I de fire år, pastor L og Wolf-Rathlou var sammen på Kegnæs, nåede de at blive dødsfjender. Da ritmesteren havde forladt halvøen, sendte præsten straks en skrivelse af sted til København med klage bl a over, at hans tiendeindtægt var blevet stærkt formindsket ved, at W-R havde lagt god bondejord ind under herregården og givet bønderne noget dårligere i stedet. Det bliver fortalt, at pastor Ls børn måtte gå om og tigge. Der blev nu tilkendt præsten en erstatning, det blev lysere tider, og i 91 skænkede pastor L kirken krucifiksgruppen m korskranken. L indførte Kingos salmebog i sognet.

Mens de fire første præster på Kegnæs var sønderjyder og tysk uddannede, men respekterede det danske sprog, fik man nu en rigsdansk præst:

5. 1707-55 **Gregers Lauridsen Bøttiger**, f Ålborg 1673. Forældre: Bødker i Ålborg Laurids Pedersen og Maren Gregersd. Dim Kalundborg 96, imm København 17/7 s å, g ... Sp Kegnæs 16/4 1707, d her 4/9 55.

Det var stadig fattigt at være præst på Kegnæs, og i 1719 havde man misvækst. Pastor Bs familie har muligvis kunnet hjælpe ham lidt, og desuden supplerede han indtægten med at være en meget søgt naturlæge. B havde besvær i sit hjem, engang bad han den gejstlige ret i Sønderborg om hjælp til at sætte sin søn og svigerdatter ud af huset, den sidste var anmassende og flyttede om på møbler etc. Det blev dog afslået. B skulle bruge et værelse til hjælpepræsten, men den sidste, der brugte det, hans efterfølger Brolund, var langtfra tilfreds, »jeg ville hellere undvære en ret mad ved middagsbordet end et tørt og varmt værelse«, klagede han.

6. 1737-49 **Hans Clasen**, f Sønderborg 13/10 1695. Forældre: Borgm i Sønderborg Mathias Clausen og Agnes Hedwig Petersen af Glücksborg. Dim Sønderborg 1715, imm Wittenberg 9/9 s å, imm Kbh 15/11 33, c Kbh 34, hører Sønderborg 35, adj min cum spe succ Kegnæs 37, d her 49.

7. (1749), 1755-67 **Heino Gerhard Melchiorsen Brolund**, se sp Hørup.

En ambitiøs og handlekraftig mand. Han kom ind foran pastor Bøttigers favorit til embedet og forsømte ingen lejlighed til at henlede sine foresattes opmærksomhed på sig; herom taler hans skrivelser i en krybende og svulstig stil.

8. 1767-1801 **Daniel Bartholomæussen Byberg**, f Stillinge 19/12 1732. Forældre: Sp Stillinge Bartholomæus Danielsen B og Elisabeth Margrethe Andersdatter Schytte. Dim Slagelse 31/7 51. c 6/8 53, g Sønderborg 24/10 69 Sara Catharina Angel. Sp Kegnæs 67, afsk 1801, d Kegnæs 22/5 1801. Plejefader til N Ravn, se sp Hornslet.

Pastor B skal have været et stilfærdigt og elskeligt menneske. Han adopterede to plejesønner og satte dem godt i vej. Drengenes mor blev vistnok også optaget i præstehjemmet, i hvert fald døde hun der 1795. Da han i 73 havde irettesat en tjenestepige, satte hun ild på præstegården (14/12 73), og alle arkiver og kirkebøger brændte med den. De ødelagte bøger søgtes delvis erstattet ved et rundspørge i sognet, som det blev præsten pålagt at foretage. En strid m menigheden om den adlerske agende tog hårdt på ham; han tog sin afsked og døde kort efter. I pastor Bs tid blev Kegnæs' selvstændige birk lagt sammen med Als sdr herred. og i 41 blev der bygget et dige v Østerby strand.

9. 1801-42 **Lorenz Nissen**, f Østerby/Medelby 1/2 1754. Forældre: Gdr i Østerby Nis Lorenzen og Sidsel Lorenzen. Autodidakt. Underlærer Fårtoft sk 69, hjplærer Volstrup 70, hjplærer Heredsby og Svensby/Sørup 73, underlærer Glücksborg 74, huslærer Lindskov mølle 75, huslærer Holnis s å, organist og degn Kosel 78, skrive- og regnemester Sønderborg 79, g 24/9 79 Anna Maria Amalie Michelsen, f Holnæs 1/8 62, d Kegnæs 24/9 1842. Forældre: Skipper Mikael Frederik M og Anna Cathrine Simonsen. Overkonsistorialeks uden skole- el universitetsforberedelse, c Gott 1795 (2 kar), præst Flensborg Helligåndskirke 8/4 96, sp Kegnæs 27/2 1801, d her 24/2 42.

Fader til 10, broder til sp Øsby Lorenz Andreas N.

Iflg sine erindringer (se litt) lærte L N som ung pietismen at kende hos nogle familier i Angel, som han kom til at holde af og ære for deres redelige kristendom. Under de flittige studier, som han drev sammen med sin lærergerning, lærte han rationalistisk tankegang at kende. Modstræbende måtte han nu opgive troen på underberetningerne i det ny testamente; men det gjorde ikke hans oprigtige og hengivne gudstro fattigere. Nej, netop naturlovene måtte overvælde ham som det sande Guds under. Han bekendte sig til Kristus som livets lys. For ham måtte alt mørke vige, både den hedenske overtro, som stadig havde magt over sindene — ikke mindst

på Kegnæs — og det »hellige mørke«, som tidens nye ortodokse profeter ville udbrede, i Slesvig, særlig Claus Harms. 1812 fik han indført Evangelisk-Christelig Psalmebog, og også gudstjenesten blev beskåret i rationalistisk ånd. På Kegnæs, som på Als i øvrigt, gjorde rationalismen ikke befolkningen »kirchenscheu«, hævdede han. Som pædagog var L N også usædvanlig; det gjaldt om at spørge rigtigt — ikke at trætte med lange forklaringer. L N havde 15 børn, hvoraf mange døde, én søn for egen hånd i præstegården, en anden blev lam og boede hos forældrene i mange år som invalid, og fru Nissen martredes af en pinefuld leddegigt i 10 år, inden hun døde. Alle prøvelser bar Lorenz Nissen med et gudhengivent sind.

10. 1842-60 **Christian Friedrich Nissen**, f Flensborg 21/10 1798, søn af 9, dim Flensborg 1820, imm Kiel 19/4 s å, c Gott 25 (3. kar m A), kap (p p) Kegnæs 10/9 29, sp sst 26/7 42, d her 13/5 60.

C F Nissen fortsatte den rationalistiske linie. Nogle sammenkomster i præstegården, som var indført af faderen og måske fungerede som en slags sognerådsmøder inden kirketid, udartede under sønnen til løsslupne sammenkomster, hvori hans husholderske »Mutter Clausen« og somme tider hendes mand samt degnen og flere andre deltog uden for mange bekymringer om, hvornår gudstjenesten kunne begynde. Når han spillede kort med bønderne, snød de ham i fællesskab. 1848 havde man indkvartering, bl a af nogle officerer, som ikke hørte til de sarteste; de morede sig også sammen med præsten, og han vakte på alle måder stor forargelse. I sine indberetninger til biskoppen udtaler C F Nissen tilfredshed med sit sogn, »beboerne er meget kirkelige«. Da hans gode støtte proprietær Witzke efter hans død ville samle ind til en gravsten over ham, fik han det svar: »Lad dem der spillede pengene fra ham sætte gravsten over ham«, og han måtte opgive sagen.

Tiden 1860-1920

C F Nissens efterfølger *Th A Bernth* (1860-94) var i næsten alt sin forgængers modsætning. Han var en punktlig og pligtopfyldende mand, stor og statelig af udseende, og han skabte nemt respekt om sig. Populær blev han ikke til at begynde med ved at lægge roret fuldstændigt om. Hans forkyndelse var lovtro og ortodoks, og konfirmanderne holdt han ofte fra kl 8 til kl 14, men så havde de også lært 30 skriftsteder og mange salmevers udenad. Det er blevet sagt om ham, at han ved sin strenghed skabte forudsætninger for den senere vækkelse i sognet. I begyndelsen var kirkegangen god, men det bekymrede ham, at den senere sløjede af. Han må alligevel have været ret tilfreds med sit sogn, for når hans vogn — præsteparret kørte altid i lukket karet med kusk i liberi — efter et besøg ude kørte over Drejet, kunne han banke på ruden for at sige til kusken: »Nu er vi da gudskelov i et kristent land igen«.

Da den danske hær havde bidt sig fast på Dybbøl, fik man en eskadron husarer indkvarteret rundt om på gårdene, og ved Østerby strand blev der hurtigt bygget en ca 300 m lang anløbsbro og flere mindre. Herfra blev de danske tropper udskibet.

I pastor Bernths tid oplevede halvøen den store stormflod i 1872. Havet brød igennem sandbankerne syd for Hartsøen og delte hurtigt Kegnæs i tre øer. 9 huse blev revet bort, men kun 2 mennesker omkom. Pastor Bernth gik af i 1894. Han oprettede 22 legater på tilsammen 50.000 kr.

Biskop *Godt* visiterede i Kegnæs 5 gange (1868, 72, 75 (?), 78 og 81. Kirkebesøget befandtes at være særdeles godt (sehr gut, kirken gedrängt voll) — trods de lange veje.

Om *Bernth* selv noterer han: »... en ubetydelig, men brav mand, der stille og tilbagetrukket passer sit embede, uden at der udgår nogen betydelig tilskyndelse fra ham. Prædikenen, der var positiv, lod i form og indhold meget tilbage at ønske, men gjorde indtryk af, at han ydede, hvad han kunne«. (1875 (?)).

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Fra Bernths egne — smukt skrevne — beretninger til synoden (de er alle tørre og stereotype) erfarer man intet om hans teologiske anskuelser, derimod nok om hans nationale: mindst halvdelen er skrevet på dansk, også den sidste i 1894.

Gudstjenesteordning: efter det danske ritual, som forblev i brug til Bernths afgang. Katekisationer holdtes på fasteonsdage efter prædiken og tillige på altergangsfri søndage i trinitatis. Af kirkelige skikke kan nævnes, at altergang holdtes fra og med skærtorsdag og derefter hveranden søndag i sommertiden, dåb — bortset fra nøddåb — forrettedes altid i kirken, men på en hverdag, ligesom barselkoners kirkegang kun fandt sted på søgnedage.

I 1886 berettes, at andenlæreren i Sønderby havde samlet et kor af skolebørn, der i forbindelse med orgelet ledede kirkesangen og mghens korsvar.

Børnegudstjeneste holdtes ikke.

Kirkebesøget var — som biskoppens notater lader formode — godt. Sp benyttede selv vendinger som sehr gut, sehr fleissig, gudstjenesten besøges flittigt af børn og yngre — alt afhængigt af vejret. Kirken var uopvarmet i hele Bernths embedstid, og dette kunne i den kolde årstid undertiden (1891) holde gamle, ellers flittige kirkegængere borte. Særlig slemt var det i vinteren 1892/93 med dens strenge kulde.

Menighedslivet havde afgjort sit centrum i og var begrænset til kirkens gudstjeneste. Foreningsvæsen var og forblev ukendt, og sp synes ikke at have opmuntret sådant. Stille bordbøn — antog sp — var vel sædvanlig, men husandagt næppe. Ved de officielle kirkekollekter gav mghen glad og

gerne til ydre og indre mission, men »inderlig og hjertelig Interesse« var ikke til stede.

Des mere var kristenkærlighedens gerninger (die christliche Liebestätigkeit) rettet mod det nære, sognets egne beboere. Som eksempel nævner 1887-beretningen, at man til et fattigt guldbrudepar i 1884 indsamlede 231.70 M, i februar 1885 fik en familie, i hvilken moderen længe havde været syg, 232.40 M, i august 1885 overrakte man en enke, der for sin synssvage datters skyld måtte rejse til Kiel, 307.40 M, mens en ung pige, der søgte hospitalet sst, i februar 1886 fik 382.76 M.

Søndagsfreden overholdtes med få undtagelser. Dog lånte småfolk ofte søndag eftermiddag gårdejernes heste for at klare dyrkningen af deres lodder.

Sædelighed. Befolkningen kendetegnedes ved flid, mådehold og sparsommelighed. Uægte fødsler var — viser statistikken — ret sjældne, så man forstår, at sp var lidt trist, da han i 1888-beretningen skrev: »Tre uægte Fødsler i Aaret 1887, saavelsom den Tilstand, hvori de fleste Brude møde ved Alteret, vidne ikke om høi Grad af Moralitet paa dette Punkt«. Men ellers var drik, svir og spillesyge »saa at sige ukjendte her i Mghen« (1888). De mange kroer (5 á 6) og 2 »Fiinskjænkerier« gav anledning til al for megen offentlig dans, og heri lå der naturligvis fristelser for ungdommen, som den kun alt for glad og gerne faldt for. Sp fandt, at én kro fuldt ud kunne dække det lokale behov.

I *skolerne* undervistes der med »Flid og Troskab« i religion (1886).

Af *sektvæsen* var der intet i Bernths embedsperiode.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378 (beretn 1880), nr 1379 (beretn 1886-88), nr 1380 (beretn 1889-93), nr 1381 (beretn 1894), La Åbenrå)

Med den følgende præst *Jacob Bendixen* (1894-1906), hjemmetysker og storbondesøn fra Løjt, fik Kegnæs en præst af en helt ny type. Ung og nidkær og udpræget indremissionsk satte han kirkelig virksomhed i gang, missionsmøder og -fester, både for ydre og indre mission. Han nåede sit mål, der opstod vækkelse i sognet, og der var godt besøg både til gudstjenester og møder. Også anden mødevirksomhed bød tiden nu på. I 1896 holdtes der et nationalt møde på Gåsevig kro, hvor redaktør Jens Jessen indtrængende opfordrede de henved 300 deltagere til en samling om danskheden. Ved denne lejlighed dannedes foredragsforeningen for Kegnæs og Lysabild sogne »Fremad« med Hans C Bladt fra Lysabild som formand. Også en tysk forening holdt møder på Gåsevig kro.

Som en reaktion på pastor Bendixens virksomhed begyndte danske kirkelige kredse uden for IM at afholde et årligt kristeligt møde i Sønderby kro i Bendixens sidste embedsår. I 1898 solgte Jørgen Witzke Hjortholm til den tyske domæneforvaltning (dansk statsejendom 1920, udstykket 1935).

Jacob Bendixens senere rapporter fra Sommersted (s 304 f) er ret uinteressante. Dette gælder ikke beretningerne (8 i alt) fra hans Kegnæstid. De viser umiskendeligt, at en vækkelse opstod, at skellet mellem troende og vantro blev draget, tillige, at *vækkelses*præsten derved gerådede i konflikt med *sogne*præsten.

Gudstjenesteordningen betegnes 1895 som enkel (einfach), med særtjenester kun i fasten. Denne fra sp Bernth overtagne tilstand vedvarede for hovedgudstjenestens vedkommende et par år: i 1899 meddeltes, at den i provstiet udarbejdede og udgivne liturgi var blevet taget i brug. Som følge af degnens umusikalitet måtte man dog se bort fra en udvidet nadverliturgi og ved særlige lejligheder i kirkeåret. Mghens deltagelse i liturgien kunne være bedre, men den forblev i kirken under sakramentets uddeling. *Ugetjenesterne* i fasten, ved hvilke besøget kun var sparsomt (1896), blev forlagt til om aftenen, hvilket hjalp på fremmødet (1897). *Børnegudstjenester* holdtes 1. og 3. s i måneden med en børneliturgi udarbejdet af pastor Prahl (1896).

Gudstjenestebesøget I 1895 ansloges fremmødet (til tider ikke dårligt, meget vekslende) til gnsn 6-8%. 1896 var det 7-8% (Langfredag endog 12-13%), og det var nu mere stadigt, så sp allerede regnede med en fast stamme af kirkegængere. Børns og yngres besøg var imidlertid svagt (schwach), og dette gjaldt også de 2 sidste konfirmandårgange, som Bendixen selv havde konfirmeret. Lettere var det at samle dem i prg søndag eftm, hvilket af og til skete i den festløse del af kirkeåret. Ved børnegudstjenesterne mødte 40-50% af de skolesøgende børn, men de besøgtes også regelmæssigt af et større antal voksne.

Det flg år var besøget gået eine Kleinigkeit op — til ca 9%. Yngres kirkegang var fremdeles ringe, hvorimod de var rigeligt repræsenteret ved bibeltimer. Børn kom til særtjenesterne i et antal af 30-70, sædvanligvis omkring 50.

1899: ca 8% voksne og 1,5% børn. Af de nykonfirmerede kom kun enkelte regelmæssigt, de øvrige holdt sig stort set borte, mere, mente sp, af vane, end fordi de sagde sig løs fra kirken. Børnegudstjenester: regelmæssigt 40-60 af 210 skolebørn (ca 19-20%).

1901 rapporteres, at besøget var steget mærkbart i trinitatistiden for derefter at flove af efter jul. I gnsn var det 67 (11%), overvejende kvinder, mens mænd og ungdom var sparsomt repræsenteret.

1903 og 05 var procenten af voksne uforandret 11%. Det bemærkes 05, at deltagerne mest var sådanne, som hørte ordet med opmærksomhed, delvis med forståelse, og som følgelig øvede sig i at vandre derefter. En betydelig del af mghen hørte så godt som aldrig ordet — den konfirmerede ungdom kun i ringe grad. Sp havde gjort den nedslående erfaring, at »børnene kommer velforberedte fra skolen til konfirmandundervisningen; deres erkendelse er forholdsvis god, også deres lyst til evangeliet. Men det ændrer sig så meget hurtigt. Hvis forældre og husbonder øvede tugt på dette punkt, kunne meget blive anderledes«.

Efter i 1903 at have konstateret, at kirkegangen havde været uforandret siden foregående beretning, skriver han: »Alligevel er en ikke ubetydelig ændring at iagttage: der findes et stort antal mghsmedlemmer, vel ca halvdelen af de 600 voksne, der føler sig frastødt af udlægningen af Guds ord, og som kun i undtagelsestilfælde betræder kirken. I stedet herfor danner der sig mere og mere en fast kreds af kirkegængere, af hvilke Guds ord høres og overvejes, og som endog i hjemmet søger råd i Skriften. Denne forandring træder ganske særlig frem i tallet på altergæster. Dette har nu

i 7 år holdt sig omtrent på samme højde, men er i det sidste år gået tilbage med over 50, skønt to årlige altergange er blevet hyppigere end den sædvanemæssige ene.

Disse iagttagelser er naturligvis meget nedslående og har ført til de mest samvittighedsfulde ransagelser, både hvad forkyndelsen og mghen angår. Efter iagttagelser gennem nu 8 år står det resultat fast for mig, at Vor Herres Jesu Kristi fader for en meget stor del af mghen — om ikke for den største — er fuldkommen ukendt, og at Gud i praksis — bortset fra fatalistisk overtro — er et blot og bart nul. Man hævder meget hyppigt, at man i hele sit liv intet har gjort mod Gud(s vilje). Under sådanne omstændigheder kan udviklingen ikke være anderledes, til Gud forbarmer sig og lader sit ord bære frugt«.

Altergangsfrekvensen (se Kirke og Folk) forblev — bortset fra et enkelt udsving — nogenlunde uforandret fra forgængerens tid: 1893 (Bernths sidste hele år): 46.4%, 95 (Bendixens første hele år): 54.3%, 1900 (midt i perioden): 46.6%, 05 (Bendixens sidste hele år): 50.2%. Sammenholdt med ovst kan måske heraf sluttes, at vækkelsen fik som konsekvens, at mange opgav en nedarvet kirkeskik, blev »kirkefremmede«, mens andre levede mere intenst med i kirkens liv.

Søndagsfreden forsømtes for arbejde og lod meget tilbage at ønske. Dog var forholdet undskyldeligt, eftersom jorden mest var opdelt i småbrug uden tjenestefolk, så de små grundejere havde ikke arbejdskraft nok til at klare dyrkningen uden helligdagsarbejde (1895, 96). Bendixens prædiken må imidlertid have bevirket en vis ændring i sognets arbejdsvaner: i 1897 skrev han, at dagens helligholdelse vel ikke var efter Luthers opfattelse, men arbejdet hvilede dog temmelig almindeligt — eller: helligholdelsen im Sinne des 3. Gebots er meget sjælden. I det ydre holder man fri, men friheden anvendes ofte slet. Kun hos gamle folk havde man endnu for skik at læse en prædiken fra en postil. Dog var der enkelte familier, for hvilke dagens helligholdelse var blevet et behov (01). I 03 var man nået så vidt, at folk i almindelighed tog afstand fra søndagsarbejde, skønt de savnede alle forudsætninger for at kunne helligholde dagen. I enkelte familier var andagt, bøn og læsning blevet skik.

Menighedsliv. Der var — som forud — ringe grobund for foreningsliv, og kilderne giver kun sparsomt, om noget, belæg for, at egentlige kirkelige foreninger blev stiftet i Bendixens tid. I hvert fald var der ingen ved hans forflyttelse. Det kirkelige arbejde centreredes — som venteligt — om Bibelen, i kirken, ved bibeltimer, samtalemøder og missionsuger. I så henseende blev Bendixens embedsperiode en pionertid på Kegnæs.

Bibeltimer (om vinteren) påbegyndtes straks i 2 skoler, med meget talrig deltagelse. Efter bibelgennemgangen oplæste sp efter fremsat ønske et brev, en beretning el lign, gerne af Dansk Missionsblad redigeret af Grove-Rasmussen (96). Arbejdet fortsattes i 2 eller 3 skoler embedsperioden igennem.

Der var sjældent under 60, oftere over 100 til stede, »så at vi herudfra venter en velsignelse for vor mgh«. Missionsinteressen syntes i tiltagen, og man glædede sig til den årlige missionsfest, der på opfordring af E Claussen (Dybbøl) foranstaltedes til fordel for Nordslesvigsk Missionsforening. Den blev en succes med 287 besøgende af et indbyggertal på 1023. Kollekten var på 100.20 M mod 73 M året forud. Sp satsede udelukkende på at vække sansen for ydre mission, da kirkeligt arbejde på andre felter var svært at kalde til live.

For en ikke ringe del, mente sp, skyldtes opslutningen om bibeltimerne beretningerne fra missionsmarken, og han beklagede mangelen af et *dansk* missionsblad på linie med Schl-Holst Missionsblatt. Kirkeligt Søndagsblad bragte ikke i tilstrækkelig grad stof for missionsvenner. Det noteres, at der for første gang var indkommet smågaver (bortset fra kollekterne) til missionssagen.

Forstanderskabet var medlem af Landsbibelselskabet, men ellers var der ingen interesse for denne forening.

Sps vurdering af mghen koncentreredes i dette: »Skønt mghen ikke giver anledning til særlig klage, endog i mange henseender kan kaldes en »kirkelig« mgh, så må det ikke forties, at bevidst, levende og virksomt trosliv er meget sjældent«. Det sker ganske vist ikke hyppigt, at en, der holder sig til kirken, lever i åben synd, »men i almindelighed mangler den moralske dom over andres synd, endog den groveste; og den findes ingenlunde altid selv hos kirkens bedste venner« (1897).

Iflg den næste beretning føjedes nu et nyt led til arbejdet: *missionsugen* (3 aftener i skolen, 4 i kirken), og besøget havde været meget talrigt. Bibeltimerne i kirkebyen havde kun ringe tilslutning, hvorimod denne var god (40-50) i sognets andre skoler.

Forsåvidt missionsinteresse var til stede, samledes den udelukkende om Breklum. Foruden kirkekollekter m v var der hertil indgået ca 60 M i 1898. Langt større var dog stadig gavmildheden rettet mod lokalsamfundet: der var på forstanderskabets initiativ indsamlet 2-300 M til sognets syge.

Endnu et par initiativer skal nævnes: Nordslesvigsk IM sendte ca 1 gang pr md en missionær til sognet, som under sps ledelse gerne holdt 2 aftenforsamlinger i en skole. Disse besøg fortsattes vistnok embedsperioden ud. Deltagelsen, hvortil missionæren indbød ved husbesøg, var reichlich.

Fremdeles samledes en *Jungfrauenverein* hver 14. dag i prg og fremstillede, mens der læstes op, håndarbejder til Breklum. Ved hvertandet møde var der Bibelbesprechung på 1 time. Denne forening omtales ikke i senere beretninger og må formodes at have haft kort levetid. Bendixen formåede vist ikke — flere træk tyder derpå — at »tage« ungdommen (1899).

I 1901 var der, da trang hertil havde vist sig, startet endnu et arbejde, *bibelsamtaler* i prg hveranden søndag aften, lejlighedsvis også i privathjem. De bragte rig velsignelse, navnlig derved, at tilhørerne lærte at agte på Guds ord. Disse samtalemøder samlede endnu 1905 ca 30 i prg.

Noget kunne imidlertid tyde på, at vækkelsen kulminerede på denne tid (ca 1901), eller at en vis misstemning mod sp var opstået. Han konstaterede i hvert fald, at »ordet finder modsigelse (Widerspruch)« hos en del af mghen, og at tilhørerne ved bibeltimerne i de 2 skoler bestod af en fast stamme, hhv 20 og 30, hvortil kom lejlighedsvise tilhørere, afhængigt af vejr og vej. Senere bedrede dette forhold sig tilsyneladende, idet der (1905) meldtes om bibeltimer i 3 skoler. I Bredsten kom der regelmæssigt 40-50 til møderne, i Østerby var tilslutningen meget vekslende, mens den i Sønderby var ringe, almindeligvis kun ca 20 kvinder.

Missionsinteressen antoges at være i langsom vækst, og et missionsblad (Breklums(?)) holdtes i

14 eksemplarer. Alene nytårskollekten havde indbragt 46.19 M (1901). I følgende beretninger skønnedes gaverne til ydre mission at have været hhv 50-60 M (03) og over 100 M pr år (05). Beløbene gik til Breklum.

Et interessant træk, der kunne antyde, at den gamle *sogne*bevidsthed var ved at gå i opløsning, meddeles i 1903: der øvedes lejlighedsvis blandt »*de hellige*« en ikke ganske ringe velgørenhed — jfr ovf sp Bernth i 1887.

Et sidste kirkeligt initiativ toges omkring 1903. I 1905 berettes, at de større skolebørn gennem de foregående 2 år var blevet samlet i kirken hveranden søndag eftm. In liturgischer Einkleidung gennemgik sp her et stykke af Skriften i kateketisk og fortællende form. Børnene kom som regel flittigt, gerne 50-60, undertiden endog henimod 100.

Der bestod overhovedet ingen kirkelige foreninger i sognet.

Sekterisk virksomhed forekom ikke i Bendixens embedsperiode.

Sædelige tilstande. Over druk var der ingen grund til klage, des mere over fornøjelsessygen (95) og over meget hyppige overtrædelser af det 6. bud. Ved vielser var det regelen, at brudene var »faldet« (96). Eine schwache Stelle der Gemeinel skriver sp 97 om dette sidste. Ganske vist var der kun født 1 uægte barn, til gengæld var brudene besvangret i 6 tilfælde. Men opmuntrende var det, at mghen m h t sparsommelighed og mådehold var forud for andre. Men så var altså fornøjelser (velsagtens dans) så hyppige og så meget søgt, at det ikke kunne fejle, at kirkens arbejde i væsentlig grad led derved (97).

I 1901 skrev sp herom: »Men de offentlige sammenkomster med rekreationsformål (zum Zwecke der Erholung) er viet fornøjelser af den laveste art, og det gælder både unge og gamle; men navnlig er ungdommens forlystelser bedrøveligt elendige. De er her djævelens udlagte snare, i hvilken en stor del af ungdommen er fanget, og gør delvis selv den mest anstrengte møje i undervisningen udsigtsløs. En følge af de der plejede kødelige synder er den ikke sjældent eklatante overtrædelse af det 6. bud«.

Og han fortsatte i 1903: »De sædelige tilstande svarer til mghens religiøse stade. For kødets tilfredsstillelse sørges der i rigeligt mål, ofte uden skam, bestandig uden at de ved, hvad de gør. Forsøg på at træde op mod de groveste udskejelser vækker i ganske særlig grad mghens vrede og har lejlighedsvis medført grove fornærmelser. Forældrene står som regel på børnenes side«.

Men trods alt — sparsommelighed, mådehold og ydre ærbarhed karakteriserede alligevel sognet i 1905.

De sociale tilstande interesserede tilsyneladende ikke sp videre: der var hverken rigdom eller fattigdom i sognet (95), en tilstand, der var særlig gunstig for kirken (97), og som ikke frembød nogen hindring for Guds rige (99). 1905 berettes, at velstanden gennem de senere år var tiltaget alment, navnlig for jordbrugernes vedkommende. Nød var så at sige ukendt.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1381 (beretn 1895-99), nr 1382 (beretn 1901-05), La Åbenrå).

Den dansksindede *Hans Peter Hansen*, (1906-08), som fulgte efter Jacob Bendixen i 1906, var en venlig mand, som fortsatte det arbejde, hans forgænger havde begyndt. Men han virkede kun i to år og døde på Kegnæs efter længere sygdom.

Pastor H P Hansens lakoniske beretning (1907) indeholder ikke meget nyt: en større kirkereparation var blevet gennemført i 1905 — nyt gulv og stoleværk. Tidl sp Bernth, der havde tilbragt sit lange otium i Danmark, var død febr 1907 og havde efterladt mghens understøttelseskasse 3000 M. Til påsken s å havde man efter afdødes ønske anskaffet en broderet alterdug til 2-300 M.

Sp udtrykker håbet om, at en rigere *liturgi* snart igen kan indføres, men meddeler intet om, hvorvidt og hvornår den var blevet reduceret.

Gudstjenestebesøget (i 1903 angivet til 66, i 05 til 81, hhv 6.6 og 8.2%) var steget noget, *fastetjenester* holdtes om aftenen i kirken, bibeltimer i skolerne til fastens begyndelse.

I årene 1906 og 07 havde der været afholdt missionsuger (Evangelisationswochen), men *uden* medvirken af missionærer fra Nordslesvigsk IM, i 1906 tillige missionsgudstjenester ved Bracker, Breklum.

Der var fremdeles *ingen sekterere*, men Frelsens Hær havde afholdt møder.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382, La Åbenrå)

Andreas Hamann (1909-14) var den typiske prøjsiske embedsmand. Han fortsatte også med mødevirksomheden og skal have været særlig glad for sine samtalemøder. En forening af anden art, som efterhånden skulle komme til at omfatte næsten alle i sognet, var dannet i 1908 med det lidet prætentiøse navn »Frem, selskabelig forening for Kegnæs sogn«. Den fik i 1912 sin ungdomsforening (tilsluttet DdU) med mange medlemmer. Pastor Hamann fik ikke et nært forhold til befolkningen. Ved en lejlighed følte han sig kaldet til at møde op i skolen og personligt prygle 10 skolebørn, som ville dække over en synder iblandt dem. Hans egne to, som havde fortalt ham om sagen, afstraffede han hjemme, forklarede han senere. Den affære skabte yderligere kulde om ham og medvirkede til, at han blev fritaget for sit hverv som lokal skoleinspektør, hvilket har været hilst med glæde af lærer Monrath, som i skolekrøniken klager bittert over ham.

Krigsudbruddet i 1914 markeredes straks ved, at en del fremtrædende mænd og en kvinde blev arresteret. De blev dog ret hurtigt løsladt igen. I kirken blev der holdt bedemøder hver onsdag. De blev meget besøgt. »På knæ har vi bedt om sejr, om bevarelse af vore og en ærlig fred«, skrev pastor Hamann. Den næsten helt danske befolkning (i 1913 kun to familier i sognet, som ikke forstod dansk) gik ind i 1. verdenskrig med både en præst og en lærer, hvis hjerter var med Tyskland.

Pastor Hamann afgav kun én — yderst kortfattet — beretning fra sin Kegnæstid (se i øvrigt s 335 f). *Gudstjenesteordningen* var nu atter(?) den i provstiet udarbejdede. *Særtjenester*: på fastens onsdage. *Bibeltimer* efterår og vinter. Desuden *børnegudstjenester* i trinitatistiden.

Gudstjenestebesøget havde hidtil været gnsn 66 voksne (6.6%). Børns deltagelse var svag.

Sekterisk virksomhed: ingen.

Sociale tilstande: de gunstigst tænkelige.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1383, La Åbenrå)

Modviljen mod Hamann gav anledning til en dansk-grundtvigsk mødevirksomhed.

I brev af 2/6 1912 anmodede Chr Lassen, Kegnæs, frimghspr Jørgen Eriksen (se under Nybøl) om at holde møder i sognet, da »Præsten (= Hamann) helt er kommen i Miskredit hos Folk og en stor Deel af Mghen vil ikke hen for at høre ham ...«. Kredsen om Chr Lassen mente derfor, at »den rette Tid« var inde til afholdelse af møder med pastor Eriksen. Det påregnedes (br 19/7 12), at 25-30 familier ville slutte op. De fleste af disse var folk, der indtil misforståelser i den senere tid var opstået mellem sp og mgh, »har gået flittigt til Kirke«, men der var også enkelte, der »yderst sjelden har gået til Kirke«. Møderne skulle holdes skiftevis i Sønderby og Gåsvig, »da Kredsen strækker sig over hele Kainæs ...«.

Møderne, vel rettere gudstjenesterne, kom ret hurtigt i stand. Det første holdtes 19/9 12 med ca 150 deltagere, der næste 28/10 i Gåsvig for o 100. Ved det 3. (Sønderby kro 25/11) stødte man sammen med den preussiske ordensmagt i form af en gendarm, der opløste forsamlingen efter Jørgen Eriksens prædiken — den var ikke på forhånd anmeldt til myndighederne.

I sit 3. brev (3/12 12) meddeler Chr Lassen, at sagen om møde 3 nu gik sin gang for retten, men han så nødigt, at de så godt begyndte gudstjenester »skulle gaae i Stykker for os«. Nogle havde ganske vist fået kolde fødder og havde meldt fra, men andre havde sluttet sig til, så kredsen var uformindsket. Jørgen Eriksen meldte tilbage (notat af 8/12 12 på Chr Lassens brev), at næste gudstjeneste naturligvis holdtes som aftalt 16/12, og »at de for alt i Verden ikke maa anmelde den«.

Man samledes så atter illegalt 16/12 i Sønderby kro (ca 100 fremmødte). Gendarmen udeblev, og gudstjenesten var heller ikke blevet offentligt bekendtgjort.

Derpå samledes man — skiftevis i Sønderby og Gåsvig kro — til 11 møder gennem hele 1913. Deltagertallet løb op på ca 815 i alt. Opslutningen var gennemgående stærkest i egnen om Gåsvig — ved julemødet endog ca 260 personer.

Mødevirksomheden flovede af i 1914 (Hamann blev 30/10 sp i Hammelev) med 4 møder (i alt ca 110 deltagere). Symbolsk nok fandt det sidste (22/6) sted under »et vældigt Tordenvejr« med skybrud — og kun ca 15 fremmødte.

Man kunne på baggrund af det ovf skildrede begivenhedsforløb formode, at opslutningen om sognekirken ville være blevet formindsket i 1912 og fremefter. Dette var næppe i væsentlig grad tilfældet. Ganske vist faldt altergangsfrekvensen noget 1911-12 (godt 6%) og yderligere ca 2% 1912-13, men den steg atter i 1914, så den nu lå over 1912-niveauet og helt på linie med frekvensen i 1906 (se Kirke og Folk). Man kan derfor — også ud fra mødedeltagelsen i 1914 — have en begrundet formodning om, at det »grundtvigske« røre på Kegnæs var en døgnflue, hvis kortvarige liv var betinget af modvilje mod sp (»pryglesagen« (?)). Det efterlod derfor næppe heller varige virkninger.

Dette bekræftes af, at den flg sp i 1915 meddeler, at frimghsbevægelsen var uden større indflydelse, og at man intet hørte til den.

(Sundeved frimghs arkiv 3. 1904-31. Sager vedr præsteembedet og afholdelse af gudstjenester, La Åbenrå. Jørgen Eriksens notater på løse sedler)

Andreas Hamann rejste 1914 og blev afløst af *F I Prahl* (1915-20), som var hjemmetysk nordslesviger og en dygtig præst. Han delte de værste krigsår med sine sognebørn. Hans forkyndelse, som var af indremissionsk art, vandt genklang, og der opstod vækkelse i hans tid. Fra 1919, da lærer Monrath rejste sydpå, hjalp pastor Prahl med at undervise børnene. Undervisningen måtte foregå på tysk. Genforeningen betød hans farvel til Kegnæs, og han blev præst i Sydslesvig, senere ved Haderslev tyske menighed.

Pastor Prahl var vistnok i ikke ringe grad den rette mand på stedet. Han var ung — næppe 30 — opvækker, muligt, men ikke sikkert, af Nordslesvigsk IM-type, havde faderens interesse for liturgien, og han tog ivrigt fat. Senere viste han mod til at afvise nazismen, og i og efter 1945 arbejdede han støt blandt sine egne for en udsoning mellem Nordslesvigs to folkegrupper.

Han efterlod to beretninger til synoden samt selvbiografisk stof i Had bispearkiv — mest vedr opgøret omkring 1945.

Gudstjenesteordningen var i det væsentlige den af 2. Gesamtsynode anbefalede. Sp drøftede og indøvede liturgien med konfirmanderne, og i sin prædiken lagde han mghen deltagelse heri på sinde. Denne var kun dürftig, men små fremskridt kunne konstateres. Han ventede væsentlig forbedring, når ligurgien, som det var hans hensigt, blev trykt og omdelt og derved bedre kendt blandt folk. Han måtte med beklagelse notere, at en række af »de smukkeste« salmer var ukendte. Dette havde sin grund i, at »min hr forgænger« efter troværdige udsagn havde ladet et lille antal salmer »gå igen«, så kirkegængerne ikke var fortrolige med salmeskatten. I 1917 var den liturgiske sang blevet livligere, især gennem ungdommen, der jo havde fået liturgien ind gennem konfirmandundervisningen (1915, 17).

Fastegudstjenesterne blev allerede 1915 henlagt til eftermiddagen (petroleumsmangel), men det var småt med deltagelsen (1915).

Der var børnegudstjeneste (maj-aug) i forbindelse med hovedgudstjenesten, men fremmødet var ikke besonders gut (1915). Dette blev hurtigt bedre, idet der efter 1917-beretn gnsn kom ca 60 børn.

Kriegsbetstunden havde været stærkt besøgt (1915), men nævnes ikke i 1917.

Kirkegangen var sløjet af gennem de senere år, men havde rettet sig ved krigsudbruddet (1915) og var (1917) gnsn god, især for kvindernes vedkommende. Børn kom så godt som slet ikke, men vel den konfirmerede ungdom — atter med kvinderne i overtal.

Menighedsliv. I almindelighed havde krigen haft en gunstig indflydelse på det kirkelige liv, men selv krigstilstanden var efterhånden blevet vane, hvilket »kan have sin grund i, at kun 4 fra vor mgh er faldet« (1915).

Bibeltimer og samtalemøder var blevet holdt, men med ringe deltagelse — kun de samme småkredse mødte op. I epifaniastiden havde der været

»såkaldte missionsuger« med godt besøg. Nordslesvigsk IM af begge retninger arbejdede i sognet, men sp havde hidtil ikke mærket videre til dem, og ingen missionær havde endnu vist sig. Til krigens udbrud var den danske traktat »Et Ord med paa Vejen« blevet uddelt, men standsedes så »på initiativ af hr pastor Hamann«.

Der var kollekter til Breklum, Gustav-Adolfforeningen og diakonisseanstalten i Flensborg, samt til Nordsl Asylforening (1915).

Der er ingen tvivl om, at det kirkelige liv havde en opblomstring i Prahls tid. Selv skriver han denne delvis på krigens kreditside: han fandt, at den religiøst set havde haft en befrugtende indflydelse: »Store kredse af mghen er blevet vakt, og det er en glæde at se, hvordan for mange spørgsmålet: hvorledes skal jeg blive salig, er blevet et hovedspørgsmål«.

Det kirkelige arbejde trivedes: der var *bibeltimer* hver 14. dag i Bredsten fra okt-nytår og derfra til påske hver uge. De var überaus gut besucht, af og til af over 100 voksne. Der var *ungdomsforsamlinger* i prg hveranden uge med ca 15 mandlige og 35 kvindelige deltagere, som deltog livligt i bibelsamtaler. Netop disse unge virkede fremmende på den liturgiske sang. I *Bibelbesprechungen* hver 3. uge havde ca 40 deltaget, og endelig var der 1 gang pr md *forsamlinger for soldaterkoner* med delvis godt besøg.

St Hansdag 1915 havde mghen fejret kirkens 300-års jubilæum. Samtidig afholdtes en *missionsuge*, som var blevet gentaget ved samme tid 1916 — begge gange med livlig deltagelse (1917).

Om Kegnæstiden skriver Prahl i sine erindringer, at han da »oplevede ... Guds ords magt. Det gav genlyd. Gud gav os en vækkelse«. Og han hidsætter et stykke af Kamma Svensson (fra Jul i Sønderjyll, 1963), hvori hun med humoristisk overdrivelse skildrer »folkevandringen« mod Kegnæs kirke en søndag, mens hun var i familiebesøg på halvøen: »Det var i hine tider, da pastor Prahl havde omvendt det halve Kegnæs eller mere til Indre Mission, og da alle troende og »frelste« i stort tal vandrede eller cyklede eller agede til kirken om søndagen ... Et opbud af folk fra alle egne af Kegnæs, som skulle i kirke og høre Guds levende ord, forkyndt af pastor Prahl«.

(Had bispearkiv, F I Prahls erindringer)

Søndagsfreden overholdtes i almindelighed efter gammel skik. Der kunne under krigen ikke rejses indvendinger mod, at folk delvis brugte søndagen til arbejde (1915), skønt helligdagsfreden herved led afbræk (1917).

Sektvæsen: intet (1915, 17).

Sædelige tilstande: Druk, der forhen var meget slem, var nu aftaget mærkbart ved Good-Templars arbejde (60 medlemmer). Desuden hindrede krigen spiritusmisbrug og fornøjelser (1915, 17).

Der var næppe nogen aftagen i fødselstallet, skønt brugen af antikonceptionelle midler skulle have vid udbredelse (1915). I 1917 var tilstandene (6. bud) ikke de bedste i visse kredse, så vidt sp vidste. Dog var han af den formening, at ungdomsarbejdet ikke havde været uden virkning, og at lasten i hvert fald førte en mere skjult tilværelse end forhen. Den offentlige mening med dens slappe moral havde ikke nær samme fordærvelige magt.

De sociale tilstande var almindeligvis gode, armod forekom kun i enkelttilfælde, og naboer trådte altid villigt til i nødsfald (1915). I 1917 havde inflationen endnu kun haft den virkning, at de høje priser på landbrugsprodukter havde forbedret de sociale tilstande mærkbart — mghen bestod jo gennemgående af bønder. Nød havde der ikke været nogetsteds, og kun 2-3 familier var virkelig fattige. Arbejdere og fiskere holdt sig mere tilbage fra gudstjenesten end bønderne, men dette forhold var ikke begrundet i social nød.

Der var til 27/4 17 20 faldne fra sognet.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384 (udat beretn 1915), nr 1385 (beretn 1917), La Åbenrå)

Tiden fra 1920

På afstemningsdagen samledes man om aftenen på Gåsevig kro. Dilettanter spillede »Fædrenes jord«, og da tæppet gik ned, var afstemningsresultatet lige nået frem og blev forkyndt forsamlingen. Hurraråb og sang fulgte efter, og allerede nu besluttedes det, at en genforeningssten skulle rejses på Østerby made, hvorfra de danske soldater blev afskibet i 1864. Festdag fulgte på festdag. Et stærkt indtryk gjorde 18. bataillons besøg i juni måned. Det var ikke til at fatte, at det kun var 56 år siden, at man havde sagt farvel til en dansk hær, og mange lidt ældre mennesker kunne sagtens huske det. Soldaterne blev selvfølgelig indkvarteret og fejret på enhver måde. I 1920 kom også den danske lærer Diedrichsen, og 1921 den danske præst *Daniel Peter von Huth Smith* (1921-27), fra 1940 biskop over Aalborg stift.

Det var ikke mindst nationale grunde, som havde fået pastor Smith til at søge til Kegnæs. Han stod den grundtvigske retning nær, faldt godt til og fik mange venner på egnen. Han beskrives som en helt igennem redelig, naturlig og hjælpsom mand. Hans forkyndelse havde centralt sigte, og tilhørermenigheden voksede. Til de gamle sørgede han for møder i private hjem, og for alle blev der holdt sommerfester. I 1924 stiftede pastor Smith en Santalkreds.

Frederik Frederiksen (1928-45) var også nærmest grundtvigsk orienteret. En stilfærdig mand med et fængslende lune, som gik fra hjem til hjem og kunne tale med folk. Pastor F indførte hverdagsgudstjenester for de gamle, holdt møder for de unge og gik ivrigt ind i ydre missionsarbejdet. I den tyske tid var der ofte blevet holdt visitatser, sidst af Kaftan i 1911; men først i 1943 fik sognet nu bispebesøg, og det vakte stor glæde. 3 årgange konfirmander mødte i kirken, (kun én havde forfald), hvor biskop Noack fik lejlighed til at tale med dem.

Under 2. verdenskrig blev der startet en tysk privatskole i Østerby, og det blev den udfordring, som fik de mange planer om et forsamlingshus i sognet til endelig at blive til virkelighed i 1943. Selve krigen gik uden om Kegnæs, bortset fra den personlige sorg, som mindestenen over overgendarm H Chr Han-

sen, Østerby, død i Neuengamme, vidner om.

Ove Engelhardt Petersen (1946-60) fastholdt en talstærk menighed under sin indholdsrige forkyndelse. Fra Kegnæs rejste han til Vigerslev i København. Han blev afløst af *Hans Iver Madsen* (1960-79), der fulgtes af *Jeff Hermann Beck* (1979-).

Der er sket mange forandringer i de senere år. I 1922 fik Kegnæs sin første personbil, og siden har bilismen præget halvøen mere og mere. Færgen bukkede under i konkurrencen med landevejstrafikken i 1933, amtsbanen til Skovby er også nedlagt. Med bilerne kom turister, der især begyndte at opdage Kegnæs fra 50erne.

Der er også bygget mange sommerhuse på sydstranden. Med henblik på de tyske turister er der de sidste år afholdt 2 tyske gudstjenester hver sommer ved en tysk præst, og de har været godt besøgt. Også kirkegangen på de almindelige søndage præges af turisterne, ligesom det ikke er sjældent, at der er kirkelige handlinger for dem.

På det kirkelige og foreningsmæssige område har den gennemgående holdning nok været, at man har holdt trofast ved de grupperinger, som man er blevet født ind i, men er blevet bedre til at snakke sammen på tværs af gamle skillelinier. I 1919 opgives det, at praktisk talt alle voksne (dengang 443) var medlemmer af »Frem«. Smedemester *Jens Peter Hansen* (pastor Prahl kaldte ham »min professor«) ledede IMs samfund i mange år og døde 1930. Trofast på formands- og næstformandsposten i menighedsrådet har gdr *Jens Bladt* været.

(Hovedkilde til tiden efter 1920 er Kegnæs 1615-1965, Sønderborg 1965).

Kirkegangsprocenten opgives til Kir Hdbg 1927 som 10, i de flg udgaver lidt lavere (1943-51 7%, 1955 5%), men i 1963 som 11% og 1967 atter som 10%.

Til Kir Hdbg 1967 er oplyst, at IMs samfund omfatter 50. Der er kirkeblad, søndagsskole (35), børnegudstjenester, KFUM og K (20), spejdere og DdU. Ungdomsorganisationerne samarbejder indbyrdes og med kirken. I præstegården holdes velbesøgte ungdoms- og menighedsmøder, desuden holdes møder for ældre. — Om de nuværende forhold se oversigter.

Skolen

Pastor Bøttiger beretter i 1705, at næsten ingen kunne læse; i 1738 havde han og degnen kun bragt det dertil, at de børn, der skulle konfirmeres, blev undervist i et par måneder. Trods nogen forbedring af undervisningen i pastor Brolunds tid kunne udviklingen ikke rigtig tage fart før efter 1765, da Hjortholm og Nygård blev udparcelleret og hoveriet afskaffet. Endnu i 1750 gik børnene kun i skole nogle få uger om vinteren; men da den reformivrige pastor Byberg (1767-1801) krævede forbedringer gennemført, modsvaredes hans ønsker både af større betalingsevne og af virkelig interesse fra bøndernes side. I 1772 skrev præsten, at nogle af børnene stadig ikke kunne læse, når de kom til konfirmationsforberedelse, mens det i 1792 hed, at skolerne nu besøgtes flittigt både sommer og vinter, og at børnene lærte kristendom, skrivning og regning (G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968, s 123 f og 254 f).

Sønderby skole blev bygget i 1745, og i 1773 gjorde tilflytningen af parcellister det nødvendigt at bygge skolen i *Bredsten*. Sønderby skole blev fornyet i 1852, Bredsten i 1853. I Sønderby fik man andenlærer i 1859; snart ville man gerne også have haft en lærerinde, men det fik man først i 1938. 1940 blev der startet en tysk privatskole hos gæstgiver Høj i Østerby; den fik egen bygning 1942, men måtte standse p g a manglende tilslutning et par år efter. For at opfylde skoleloven af 1937 købte sognet denne skole og gjorde den til centralskole i 1950. De to gamle skoler og *Østerby skole*, som var kommet til i 1897, blev gjort til forskoler. I 1962 stod centralskolen udbygget med nye bygninger ved siden af den gamle parat til at modtage alle børn fra 5.-7. skoleår. Alle forskolerne er nu nedlagt, og alle børn undervises i den tidligere centralskole, nu *Kegnæs skole*, fra børnehaveklasse til og med 7. klasse, hvorefter den videre undervisning foregår i Hørup centralskole.

Når der på Kegnæs tales om »den gamle degn« er det *C G Schmidt* (1890-1912), man tænker på. Han gik altid i degneuniformen, den lange mørke jakke eller diplomatfrakke, og færdedes lige selvfølgeligt i kirken, i skolen og til fester i hjemmene. Der findes nogle digte af lærer Schmidt. Varmt bevæget og lidt ubehjælpsomt højtideligt skriver han om sin kærlighed til Kegnæs. — »Kajnæssangen«, som endnu ofte synges, er skrevet af Kegnæsboen *Hans Schmidt*, som døde som degn i Ullerup o 1900.

Udpræget tysk var lærer *v Monrath*, der kom til Sønderby skole 1912. 1919 rejste han sydpå og skrev i skolekrøniken: »Gud velsigne alle mine kære små skolebørn. Jeg skilles fra jer i bevidsthed om, at jeg har gjort min pligt. Jeg har vist jer himmelvejen. Nu vil andre komme til at herske her, men forhåbentlig kommer atter den dag, da det prøjsiske flag igen vajer stolt over denne skole«.

1920 kom den danske lærer *Diedrichsen*, og nu blev hele undervisningen dansk. Lærer *Georg Andreasen* (1940-65) var en dygtig og levende lærer, der selv fremstillede værdifuldt undervisningsmateriale, bl a om Kegnæs' historie.

I sin sidste tid på Kegnæs virkede Georg Andreasen som forskolelærer i Sønderby, mens *Jens Chr Wind* fra 1950 overtog ledelsen af centralskolen. I 1984 havde den 80 elever i 8 klasser med 8 lærere.

Oversigter

Folketal 1860 1015, 1910 983, 1930 905, 1960 858, 1970 754, 1976 704, 1980 690, 1984 669.

Menighedsrådets sammensætning 1922 4 gr, 2 IM, 1934 4 gr, 2 IM. 1945 4 gr, 2 IM; 1953 4 up, 2 IM; 1965 4 up, 2 IM, 1984 3 up, 2 IM, 1 s.

Altergæster 1935 475, 1943 375, 1963 634, 1967 635, 1984 1007.

I de kirkelige aktiviteter er der sket flg ændringer siden 1967 (se herom ovf): Kirkebladet er nu fælles for hele kommunen, Søndagsskole er afløst

af børneklub. Ungdomsmøder er ophørt, i stedet holdes møder for alle i prg.

Kirkebygningen

Kirken opførtes 1615-16 af hertug Hans den Yngre og blev opkaldt efter Skt Johannes, vistnok Døberen. Den hvidkalkede, teglhængte kirke består af kor, skib og tårn m pyramidetag samt et våbenhus mod s, skænket 1695 af Hr Claus Paulsen og hustru. Kirken er opført af lys, rød teglsten. Døren i skibets mur blev lukket i 1895, våbenhuset indrettet som materialehus, og den oprindelige dør i tårnets v mur genåbnet. I det indre står kor, skib og tårnrum i forb m hinanden gennem rundbuede arkader. Rummene har bjælkelofter. Tårnrummet, der nu er våbenhus, var tidligere forsynet med stolestader og blev kaldt Hans Peter Kromands kirke. Kirken blev restaureret 1952. Der er muret alterbord, samtidigt m kirken, og en sengotisk altertavle, midtskab m glatte malerifløje o 1450-75, muligvis fra Sønderborg kirke, der netop 1618 fik ny tavle. I skabet relief af korsbæringen og Simon af Kyrene. På bagsiden er bevaret 2 malerier, Skt Nikolaus og Mikael og dragen.

Omkring 1700 blev fløjene udsavet m svejfede konturer og forsynet m 3 rundbuede, malede topstykker, på forsiden i midten Isaks ofring, mod n kobberslangen, mod s Kristus som den gode hyrde. På bagsiden apostlen Peter og Kristus m sejrsfanen. 1928 restaureredes tavlen. Der er sølvkalk og disk fra 1863 og en tinkalk købt 1776. Kirken har 2 par alterstager, gotiske fra o 1575 og lave fra 1617-18. Granitdøbefonten er udaterbar og står på en romansk formet granitsokkel fra 1952. Messingdåbsfadet er muligvis fra 1639. Korskranken fra 1691 bærer indskrifter på latin og dansk af giveren af korbuekrucifixgruppen, pastor S H Lilius. Gruppen består af krucifixfiguren fra beg af 1500tallet og to sidefigurer fra 1691. Den enkle firfagede prædikestol blev ændret 1683 af Joh H Keyser; herfra stammer bl a himmelens udsmykning, engle m lidelsesredskaber. Timeglasset i jernstativ på prædikestolen nævnes 1. gang i 1763.

Der er to 1700tals malerier, på korets nordvæg Kristus på korset, på triumfvæggen mod nord kongernes tilbedelse, begge malet direkte på væggen. I 1700tallet, da folketallet steg p gr a udstykningen, opsattes 2 pulpiturer, hvoraf det ene nu er nedtaget, og det andet bærer orgelet.

Kirkeskibet, skoleskibet København, er skåret af husmand Jürgen Koch, Sønderby, og skænket 1939. Der er en klokke fra 1615 med Hans d Yngres våben og en genforeningsklokke fra 1921.

På kirkegården findes to monumenter, et over danske faldne i 1848-50 og et over sognets 42 faldne i 1. verdenskrig; desuden et over overgendarm H C Hansen, Østerby, d 1944 i Neuengamme.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 4486 M, 1920 2. kl, 1958 12. kl, 1969 L R 16/31.

11. 1860-94 **Theodor August Bernth**, f Korsør 5/8 1817. Forældre: Herredsfoged Vor-Nim herred, justitsråd Laurits Andreas B og Stephanie Lange. Dim Horsens 35, c 5/1 42 (h), g Havnbjerg 30/4 61 Emma Riegels, f Fechtenburg 16/7 27, d Frederiksberg 6/5 1901.Forældre: Husfoged Als nr herred, tingskriver Als sdr herred justitsråd Frederik Vilhelm Jacob R og Maria Francisca Jacoba Hoffmann. 8/11 43 pers kap Nr Åby-Indslev, 17/8 46 pers kap på eget an- og tilsvar sst, 51 hjpr Havnbjerg, 20/11 60 sp Kegnæs, afsk 1/10 94, d Kbh 21/2 1907.

Broder til sp Nimtofte-Tøstrup Carl Frederik Vilhelm B, svoger til sp Ringkøbing-Rindom Johan Peter Holst og sp Urlev-Stenderup Laurits Rosendahl.

12. 1894-1906 **Jacob Bendixen**, se sp Sommersted.

13. 1906-1908 **Hans Peter Hansen**, f Ørderup/Toftlund 25/2 1861. Forældre: Degn i Rejsby Knud Hansen og Anna Marie Bergholdt. Dim Haderslev 83, c Kiel 96 (2. kar), g Rødding 3/11 98 Ida Christina Hansen, f Uge 20/8 69, d Sønderborg 23/4 1928. Forældre: Gdr Uge Laurits H og Anna Margrethe Matzen. 7/3 97 adj min Felsted, 24/6 97 sp Hjerpsted, 7/12 06 sp Kegnæs, d sst 8/10 08.

Broder til sp Tanderup Jes H, hustrus broder sp Dybbøl Peter Hansen, svigerfader til sp Dybbøl Hans Oluf Carl Bang.

14. 1909-17 **Andreas Hamann**, se sp Hammelev.

15. 1915-20 **Fredrich Immanuel Prahl**, se sp Haderslev tyske menighed.

16. 1921-27 **Daniel Peter von Huth Smith**, se sp Præstø-Skippinge, 1940 biskop Ålborg.

17. 1928-45 **Frederik Frederiksen**, f Nørholm 25/10 1878. Forældre: Gdr Nørholm Anders F og Ane Kirstine Nielsen. Sem Jelling 99, dim Døckers kursus Kbh 18, c 29/1 26 (h 2), g 5/5 08 Ane Kathrine Gohr, f Beisnapgård 21/3 1884. Forældre: Landinspektør i Ølgod Tonnes G og Else Kathrine Kristensen. 2/3 28 sp Kegnæs, afsk 31/10 45, d 6/4 74.

18. 1946-59 **Ove Engelhardt Petersen**, se rkp Glostrup.

19. 1960-79 **Hans Iver Madsen**, f Give 14/9 1910. Forældre: Vognmand Mads Peder M og Else Kirstine Hansen. Dim Vejle 30, c Kbh 37 (h), g Oksenvad 14/9 46 Magdalene Jessen, f Sottrup 15/6 15. Forældre: Landmand Hans Christian J og Christine Marie Frost. 37 sekr Kofoeds skole, Kbh, 38 sekr Kirkens Korshær, 39 assistent Kjærshovedgård, 11/6 40 sp Bjolderup, 1/1 50 dansk præst Arnæs (Sydslesvig) DKU, 19/12 56 dansk pr Lyksborg, 19/2 60 sp Kegnæs, afsk 30/9 79.

Udg: Kegnæs Kirke. Præste- og menighedsliv på Kegnæs. Befolkningsudvikling og kirkestatistik; Kegnæs 1615-1965, s 89-150; Bjolderup kirke, s 58-74, i bogen Bjolderup sogns historie, 1951.

20. 1979- **Hermann Jeff Beck**, f Kolding 5/8 1931. Forældre: Maskinmester Jens Kaj B og Ida Jørgensen. Dim Forsvarets Gymnasium 56, Søværnets Officersskole, Søofficers-Linie 58, orlogskaptajn 68. G 9/5 51 Jonna

Bente Mortensen, f Roskilde 3/12 31. Forældre: Tankforpagter Gunner M og Paula Gertrude Larsen. 1/10 73 sp Øster Ulslev, Vester Ulslev og Godsted, 1/11 79 sp Kegnæs.

Litt: Trap 1965; Kirkelig Håndbog 1923-81; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945-78; Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp 1815-50 (APT VII), 1977; Carsten Petersen: Slesvigske Præster (CP), 1938. Træk af Kegnæs sogns historie, 1965; Lorenz Nissen: Meine Wege und Umwege zur Kirche, Altona 1826; Frederik Hansen: Kegnæs Sogns Historie. Fra Als og Sundeved 4, 1931; samme: H P H Grünfeldt fra Kegnæs, 1938; Sønderjyske Kvinder under Fremmedherredømmet, 1931; Johan Hvidtfeldt: Kegnæs Birk. Sdj årb 1942; Kegnæs 1615-1965. Træk af Kegnæs sogns historie. Udg af Hist Samf for Kegnæs 1965; Vilh la Cour: Danske Borganlæg. Kegnæs 1615-65. 1972; J Raben: Gammelt fra Kegnæs. Sdj månedsskr 1953; Povl K Schiøth: H P H Grünfeldt. Samme 1957; Asmus Jacob Grenå: En dreng på krigsstien. Samme 1964; Asmus Lassen: Slaget om Als. Samme tidskr, s å; Jens Bladt: Fra det gamle Kegnæs. Samme, s å. Jens Bladt: Tre Brødre drog til Kegnæs. Samme 1968; Jens Bladt: Kegnæs kirkes jernpenge. Samme 1969; Chr Hansen: Stormfloden på Kegnæs. Samme 1972.

Utrykte kilder: Sønderborg provstearkiv; generalsuperintendentens arkiv, begge Landsarkivet, Åbenrå; Asger Nyholms notater af B Godts visitatsberetninger; Aage Dahls saml; Paul Nedergaards saml; Chr Knudsen. Samlede Efterretninger til en Beskrivelse af Øen Als. Ny kgl samling 2683, III og XII; oplysninger fra sognepræsten.

TANDSLET

Af IB og HP

Topografi

Areal 2013 ha. Tandslet sogn omgives af Lysabild, Kegnæs, Asserballe, Ketting og Hørup sogne og har en kystlinie på 2 km mod Lillebælt, på 1/2 km mod Hørup Hav. Den sydlige del har bundmoræne landskab, gennembrudt af en kløft med indtil 10 m høje skrænter mod Vibæk. Det nordlige højere liggende område har et stærkere relief med nord-syd orienterede bakker og furer. Den største højde er 66 m ved Tandsholm. Ud mod Lillebælt danner overfladen en ret jævn skråflade ned mod en lav kystklint. Afvandingen foregår hovedsageligt mod vest gennem Pulverbæk, mod syd gennem Vibæk. Skoven mod Lillebælt er blevet ryddet i ret ny tid. Gennem sognet går hovedvejen fra Mommark til Sønderborg. Den tidligere jernbane Sønderborg-Mommark er nedlagt.

Byer Tandslet med kirke, præstebolig, Jehovas Vidners rigssal, skole, fh med restauration, missionshus, børnehave og Sydalshallen; Tandselle; Ertebjerg med kro; Jestrup; Lebøl.

Bebyggelser Holballe, Tandsgde, Tandshede, Lebølgde, Lebøl Løkke, Tandsholm, Tandsryde, Favrholm, Ertebjergskov, Pæleværk, Pilene.

Gårde Døffelgd, St Elholm, Tandsmose, Stensgd, Tandsletgd, Bjørnemosegd, Ellegd, Egeskovgd, Meklenborg, Jestrupgd, Favrholmgd, Randsbjerg, Enggd, Elgd, Ertebjergroj, Tandsskov, Svensmølle, Ertebjerggd.

Skove En del mindre bønderskove.

Fredede oldtidsminder 2 dyssekamre, en høj, der bærer kirkens klokkestabel, en skålsten.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag 1871 176 da, 1 ty; 1884 160 da, 15 ty; 1912 189 da, 45 ty, 7 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 659 da, 65 ty (tilrejsende 90 da, 24 ty).

Ved følgende folketingsvalg 21/9 1920 343 da, 3 ty, 36 s; 11/4 1924 319 da, 8 ty, 80 s; 14/11 1932 308 da 23 ty, 141 s; 3/4 1939 564 da, 46 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 576 da, 11 ty; 14/5 1957 557 da, 8 ty; 23/1 1968 661 da 8 ty (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen i 1970, Tandslet blev indlemmet i Sydals kommune, offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

1. nævnt 1487 **Ludvig Kornehage.**

2. 1550-69 **Niels Moldenhawer**, født Assens. 23/3 50 sp Tandslet, d sst 69.

3. 1569- **Poul Rhode.** 1569 sp Tandslet, d sst før 87. Fader til 5.

4. -1599 **Henrik Bruhn.** G enke efter 3. Måske 1565 diakon Broager. I 69 enten forflyttet eller afsat, 87 var han sp Tandslet, 92 provst Als, d Tandslet 99.

5. 1599-1627 **Hans Poulsen Rhode**, f Tandslet. Dim Had 1590(?), imm Kbh 92, imm Wittenberg 95. 99 sp Tandslet, d sst 1627. 1605 klagede han med andre præster på øen til det danske rigsråd over hertug Hans d Yngres indgreb i kirkens og præstens rettigheder. (J Raben: Minder fra Tandslet sogn. Fra Als og Sundeved hft 35, s 22 f).

6. 1627-51 **Jørgen Jespersen Rhode**, Asserballe 1602. Forældre: Sp Asserballe Jesper Hansen R og Marine (?). Dim Odense, c 27 (?), g Ketting 13/8 29 ... Poulsd Rhode, datter af (el enke efter) 5. 27 sp Tandslet, d sst 51.

Man havde ventet, at pastor Rhode skulle gifte sig med forgængerens datter (el enke). Han tøvede imidlertid, og endnu da biskop Mikkelsen — tilkaldt af slotspræsten — havde befalet forbindelsen, bad han om udsættelse. Der gik nu ikke mere end få dage, før forlovelsen var erklæret.

7. 1651-64 **Hans Petersen Gensmer** (Gensomerus), f Sønderborg 1624. Fader: Borger i Sønderborg Peder G. Dim Kbh Metropolitanskolen 43, 51 sp Tandslet, afsat 64, d 83.

I Fyns stifts tamperretsprotokol refereres sagen mod Gensmer. Anklagen imod ham blev rejst 12/7 63 af fyrstinde Anna, som havde enkesæde på Gammelgård. Skønt der havde været uro om H P G længe, var anklagen tilsyneladende foranlediget af, at han havde dristet sig til at beskylde fyrstinden for at have straffet undersåtter uden gyldigt bevis. Vidnerne bekræftede til overflod, at Gensmer havde slået en agtværdig mand, Laust Jørgensen, med kæp, og da denne ville værge for sig ved at gribe præsten i håret, stødt ham med hovedet, så han fik næseblod. (Enkelte vidner hævdede dog, at Laust havde truet præsten, trukket kniv over for ham og lovet »at bide Stykker af ham«). Kirkegængerne havde han kaldt et barbarisk og kyklopisk folk, og nabopræsten Steen Rhode, Asserballe, en manddraber. Hertil kom embedsforsømmelser, nægtelse af at bringe en syg kvinde sakramentet om aftenen; næste morgen var hun død; ligesådan var det gået med et sygt barn, som han havde nægtet at døbe. Han havde ofte angret sine synder, en gang for fyrst Georg Friederich, som så var gået i forbøn for ham. Også denne gang lovede han bod og bedring, men nu havde man mistet

tålmodigheden. Præster på Als aflagde vidnesbyrd mod ham i Ketting kirke (21/12 63). Han nåede at gå frivilligt (20/1 64), levede derpå 18 år i landflygtighed og vendte først kort før sin død hjem, gammel og forarmet.

I 1659 hærgedes sognet hårdt af polakkerne, og 61 brændte præstegården. Samme år måtte Gensmer underskrive det dokument, hvorefter hertugen fik patronatsret over kirken.

(F S Grove-Stephensen, 1964, s 278 ff; J Raben, 1956, s 24; CP, s 347).

8. 1664-98 **Samuel Sørensen Steenløse**, f Hørup 1640. Forældre: Sp Hørup Søren Nielsen S og Margrethe Johansd Monrad. Dim Sønderborg 59, imm Leipzig 16/11 59, imm Kbh 16/4 60, g 1) Tandslet 27/7 64 ... d sst marts 66. G 2) Synned Mathiasd Platen, f Sønderborg, d sst 1700. Forældre: Borger i Sønderborg Mathias P og Elisabeth Clausen. 64 sp Tandslet, 97 provst Als Sdr Herred, d Tandslet 98.

Fader til 9, sp Bregninge Johs S S og sp Sønderborg Severin S S; svigerfader til diakon Dybbøl D J Monrad.

S Steenløse gav en lille sølvkalk og disk til sygeberettelser. I 1685 blev kirken hårdt ramt af stormskader (Raben, 1956, s 21).

9. 1698-1758 **Mathias Samuelsen Steenlos**, f Tandslet 1670. Fader: 8. Dim Odense 89, g 1) Slagelse St Mikkels k 5/10 99 Catharina Hansd, f Slagelse, d Tandslet 08. Fader: Borger i Slagelse Hans Jacobsen. G 2) Sønderborg 7/1 09 Cæcilia Hansd Herrn, f Sønderborg 79, d Tandslet 5/1 1759. Forældre: Rådmand i Sønderborg Hans H og Marina Hansd. 9/8 98 sp Tandslet, 34 provst Als Sdr Herred, d Tandslet 58. Svigerfader til rkp Ulkebøl C J Lange.

Præsterne i herredet kaldte Mathias Steenlos et gammelt vrøvlehovede; men da der i 1734 skulle vælges provst, mente de, de dårligt kunne vrage ham p g a hans alder. De troede dog alligevel at kunne slippe for ham ved at overlade afgørelsen alene til ham. Han stemte imidlertid på sig selv. Det lille spir på kirkens tag skal være opført i 1746; til det gav M S klokken med indskriften »Soli deo gloria« (Raben, 1956 s 21 og 25).

10. 1758-85 **Peder Clausen**, f Flensborg 1721. Fader: Borger i Flensborg Hans Peter C. Dim Flensborg 40, imm Jena 18/10 s å, imm Erlangen 44, imm Kbh 24/10 53, c sst 29/10 53 (nc), g Catharina Gude Esmarch, f Bøl 11/11 19, d Tandslet 12/11 74. Forældre: Sp Bøl Christian E og Catharina Gude Johansd Høyer. 20/8 50 hofprædikant hos hertugen af Sønderborg, 3/12 56 sp Asserballe, 15/2 58 sp Tandslet, d sst 2/4 85.

Rygtet satte Peder Clausen i forbindelse med degnekonen madam Düring og hendes tvillinger, og man følte det nok stærkt bekræftet efter hans død, da testamentet gjorde hende til universalarving. (J Raben, 1956, s 25; G Japsen: De dansksprogede skoler i Sønderjylland, s 145).

11. 1785-1809 **Nicolaus Clausen**, se sp Ulkebøl.

12. 1809-22 **Thomas Mathias Sabroe**, f Ødum 1773. Forældre: Rkp Viborg domkirke — Asmild-Tapdrup Mathias Gundermann Thomsen S og Vilhelmine Augusta Monrad. Dim Viborg 89, c 4/5 1801 (l), g 14/5 03 Anna Christina Boysen, f Werthemine 25/4 87, d Tandslet 31/1 51. Forældre: Forpagter Werthemine Hans Peter B og Elisabeth Birgitte Bentzen. Lærer Kbh Borgerdydssk, 02 sp Asserballe, 8/4 09 sp Tandslet, d sst 24/5 22. Morbroder til 13.

I Tandslet søgte man på den tid hjælp i sygdomstilfælde bl a hos gårdejer Kristian Thomsen, Tandsgård, men Thomas Sabroe bekæmpede kvaksalveri (Christian Maibøll i Bogen om Als, 1956, s 219). Sabroe, som var meget skeptisk over for tidens skoler (NK II, s 316), påtog sig selv at forberede unge til studentereksamen. Hans kendteste elev blev den senere biskop Jørgen Hansen, som skattede sin lærer højt og altid bevarede ham som sit gejstlige forbillede. Hans prædikener var »simple, fattelige og praktiske for livet, uden at være trivielle« (APT VII, s 174).

13. 1822-50 **Mathias Gundermann Bering**, f Nimtofte 16/12 1796. Forældre: Sp Nimtofte-Tøstrup Jens Jensen B og Christiane Birgitte Sabroe. Dim privat 17, c 14/1 22 (egr), g 30/5 24 Ingeborg Cathrine Margrethe Petersen, f Kiding, Felsted 10/2 03, d Augustenborg 6/3 90. Forældre: Forpagter Kiding Hieronymus P og Anna Christine Boysen. 4/9 22 sp Tandslet, d sst 23/2 50.

Pastor Bering førte den af morbroderen påbegyndte undervisning videre. Undervisningsniveauet lå i det hele taget højt i Tandslet sogn, og det er måske ikke tilfældigt, at et interessant forslag om en skole for 16-20årige kom herfra. Det var boelsmand *Hans Christian Bladt*, Tandsgård, bøndernes stænderdeputerede for Als, der 8. marts 1849 skrev til kammerherre Riegels om at foreslå folkerådet »at bede Hans Majestæt Kongen overlade den i Kettinge beliggende saakaldte Bispegaard til Indretning af en højere Bondeskole for Als, hvori den tilvoksende Ungdom kan erholde en yderligere for hans Stand og Stilling passende Undervisning og Dannelse, og til den Ende bestemme, at Præsten til Kettinge tillige har at forestaa denne Undervisningsindretning som Formand med tvende ham underordnede Seminarister«. (Ernst Christensen i Bogen om Als, 1956, s 140). Bladt vidste, hvor hårdt bønderne behøvede dygtighed og selvtillid; som tolvmand i sit sogn og som kandidat ved stændervalgene havde han oplevet, hvilke overgreb de blev udsat for.

Planerne druknede i krigen, men i 1852

kørte han sin søn og svigersøn og to andre unge mænd fra Als Sdr Herred til Rødding højskole. H C Bladt har efterladt sig en dagbog ført næsten dagligt fra 1820-55. (Bogen om Als, s 134).

I vinteren 42 blev det pålagt den knapt 15-årige Lucia Hedvig Lassen, som gik til konfirmationsforberedelse i Hørup, at opsøge omegnens kirker og gøre notater under gudstjenesten. 1. søndag i fasten indfandt hun sig i Tandslet kirke med sin notesbog, hvoraf fremgår følgende: Teksten om Jesus i ørkenen gøres (lidt anstrengt) til udgangspunkt for prædikenens formaning om at ligne Jesus i arbejdsomhed. Lyst til lediggang, gerrighed, hoffærdighed, ødselhed eller tilbøjelighed til at være afhængig af andres ønsker — også når de er onde — det er altsammen at ville gøre sin egen lov, men vi skal tilbede Gud alene. Thi »da handle vi som fornuftige og gode Mennesker« og vinder evig salighed. Hvis Lucie har forstået pastor Bering rigtigt, var det en typisk rationalistisk prædiken. Men biskop Jørgen Hansen omtalte Bering som sin teologiske vejleder og ven, som han også siden altid så op til (Urban Schrøder, 1977, s 62).

Diakoner

1. (1562. 1566). **Johannes Olavius.**

2. (1587. 1611). **Peter Wittichius (Windingius).** Fader (måske): Sp Ullerup Johann Witte. (1569) diakon Ketting, diakon Tandslet.

3. 1629-? ca 33. **Hans Lauritsen Kjerteminde**, se sp Avernakø (?).

Diakonatet blev nedlagt ca 1636 ifl kgl resolution af 30/11 1629, hvorefter dets indtægter skulle tilfalde sognepræsten, når det blev ledigt.

Tiden 1850-1920

Mandrup Peder Tuxen (1850-67) kom straks til at tilhøre en kreds af dansksindede præster, godsejere og forpagtere på Als. Tuxen var ungkarlen iblandt dem, indtil han (i 52) overraskede med at hjemføre den 21-årige Augusta Bournonville (balletmesterens datter) som sin brud. Endnu mere overrasket blev man, da den unge københavnerpige — der hidtil kun havde modtaget undervisning i kunst og musik — foldede sig ud til at blive en dygtig præstekone og landhusmor. Tuxen, som også var københavner, havde selv overtaget driften af præstegårdens jord, og de to dygtige og elskværdige mennesker gjorde sig både respekteret og afholdt. Der blev stadig holdt skole i præstegården, nu efterhånden for de egne ti børn, men også for andre. Sønnen A P Tuxen skriver smukt og levende om barndomshjemmet (Sdj Årb 1925, s 78-107 og 196-224). Han var omgivet af en atmosfære af trivsel, som nok var patriarkalsk, men også tillod de mange tjenestefolk et stort frisprog og lod sig forene med et hjerteligt forhold til sognets beboere.

Ved den danske indkvartering i 1864 plyndrede Tuxens med glæde hjemmet til fordel for soldaterne. Men med den tyske indkvartering senere fulgte der megen sorg; den bragte tyfus og dysenteri med sig, en søn døde, og flere af børnene blev for altid mærket af sygdom.

M P Tuxens prædikener var ikke spændende at høre på, men troværdige. »godt udarbejdet«, skriver biskop Jørgen Hansen i sine visitatsberetninger, »men i en ensformig og syngende tone«; og under degnens alt for hurtige læsning var der ligefrem uro. Visitatsberetningen 1855 konkluderer: »... uden at finde noget, der udmærkede sig, fandt jeg alt tilfredsstillende«. P M Tuxen måtte rejse p g a edsnægtelse i 1867.

I *Frederik Christian Hansen* (1871-92) fik Tandslet en rationalistisk præst, som prædikede godt. Desuden var han retskyndig. (Aage Dahls saml).

Biskop Godts omtale af F C Hansen er kritisk og sarkastisk: han er en klog og beleven mand, men hans gejstlige virke er ringe, hans fordringer til kirkeligheden små. Kirkebesøget var godt (1872).

I 1875 var prædiken komponeret i et korrekt og udsøgt sprog, men varede kun 18 minutter! Der var skønne ord og talemåder, men ingen specifikt kristelige tanker eller begreber. Sp var og ville forblive »der alte traurige Rationalist ohne geistliches Leben und Interesse«.

I 1881 viste bispens stopur kun 17 minutter! Prædiken så aldeles bort fra teksten, var skal uden kerne, hverken opbyggende eller belærende. Katekisationen var en helt igennem ubetydelig præstation, Skriftens ord tømtes på vulgærrationalistisk vis for indhold. Sp var dannet og verdensklog, men stadig »uden kirkelig og åndelig interesse og liv«.

Kirkebesøget var bedre, end man kunne forvente, men rigtignok ikke godt.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Da F C Hansen (se s 174) overtog embedet i Tandslet var han en gammel mand (f 1806). Som præst i Åstrup 1842-51 var han slesvig-holstener med tilknytning til hertugen af Augustenborg (iflg Carsten Petersens saml (om Åstrup) var han søn af hertug Fr Christian). I 1850 underskrev han en erklæring mod provst (senere biskop) Boesen, der kostede en del nordslesvigske gejstlige embedet. Hansen offentliggjorde senere i »Dannevirke« en forlangt loyalitetserklæring, som skulle have sikret hans forbliven i Åstrup, men i 1851 blev han forflyttet til Sydslesvig. Først efter 1864 flyttede han atter til Nordslesvig (Sottrup).

Pontoppidan Thyssen har i hans beretninger fra Åstrup fundet tegn på tilknytning til den landskirkelige fornyelsesbevægelse. Asger Nyholm citerer dette synspunkt, men tilføjer Godts ovf (på tysk) anførte bedømmelse, der jo siger det stik modsatte.

(APT VII, s 178, 189, 311, 314 f; Nyholm, s 65 f, s 68 f, 114, 121, 304, 312).

Altergangsfrekvens 1879 43.9, 84 44.1, 89 47.7. *Deltagelse i kirkelige valg* 1889 5.3%.

Hansens beretninger — delvis samlet i et læg for sig — giver ingen dybtborende analyser af det kirkelige og sædelige liv, men kaster til gengæld flere strejflys over folkeskikke, nationalitetsmodsætninger o desl.

Gamle sædvaner. Der var i sognet 5 værtshuse, der bød tjenestefolk for rig lejlighed til et uordentligt liv. Den af Struensee (1770) afskaffede 3. pinsedag fejredes endnu, idet tjenestefolk gjorde krav på tilladelse til at benytte hele natten til deres dans (foregik på kroerne) og sonstige Vergnügungen (80, 88).

Ved højtiderne kom mændene til kirke i overvældende flertal på førstehelligdagene, kvinderne på andenhelligdagene. Dette havde sin grund i, at offeret til kirkens tjenere blev erlagt på førstedagene, og at efter skik enhver tilstedeværende skulle ofre. Hansens bestræbelser på at få det afskaffet eller i det mindste ud af kirken (als kaum mehr zeitgemäss) var mislykkedes. Man betragtede nemlig offeret som et middel til udtryk for sin større eller mindre tilfredshed med kirkens tjenere. Mens offeret efter dansk lovgivning var en pligt, betragtede man det i Tandslet som noget frivilligt, der kunne ydes efter forgodtbefindende (88).

Beboerne var flittige, mådeholdne og sparsommelige, og der herskede endnu patriarkalske tilstande. Med meget få undtagelser deltog gårdejerne sammen med tjenestefolkene i alt forefaldende arbejde og anså ikke dette for upassende eller i fjerneste måde vanærende (som sp havde set det i andre sogne). Bordfællesskabet mellem husbonder og tjenestefolk og disses familiære stilling var også bevaret de allerfleste steder (måske disse forhold var ved at løsnes som følge at tjenestefolkenes højere fordringer — til skade for det sædelige liv). Herskede der end i de fleste sociale forhold lighed, så spillede dog jordbesiddelse og formue ofte en afgørende rolle ved indgåelse af ægteskab (88, 90).

Pyntesygen var i tiltagen hos kvinder: de bestræbte sig på at efterligne byerne. Dette var sket, efter at den tidligere *nationaldragt* var gået af brug (87, 88).

Nationalt. Trods sit afgjort tyske standpunkt lægger Hansen mindre skjul på de nationale modsætningers udslag end de fleste præster, om end han altid bedyrer, at de aldrig har været til gene eller kirken og det tyske sprog til skade.

I 1887 skriver han: »Gnidninger mellem tysk- og dansksindede forekommer endnu og har for ganske nylig givet anledning til slemme slagsmål med alvorlige følger blandt de unge mænd, hvorved bittert fjendskab er opstået mellem enkelte familier. ... I almindelighed holder man det tyske sprog højt i ære og ytrer hyppigt ønske om, at undervisningen deri måtte bære bedre frugt, end man tror at kunne konstatere«. Det er da Hansens forhåbning, at tysk undervisningssprog måtte blive indført i skolerne, religionsundervisningen undtagen. Dog måtte man vel forklare de tyske Kerngesänge på samme sprog.

Og (29/5 88 — før forordningen om tysk undervisningssprog s å): »Sognefolkene har med meget få undtagelser danske sympatier, og nogle af de mest fremragende personligheder har det endda i høj grad. Så længe skolesproget ikke bliver tysk, vil der ikke kunne ændres meget herved. ... Når mange nærer det ønske, at deres børn skal lære tysk, og nogle også i den anledning sender dem andetsteds hen, så sker dette, fordi de har indset, at kendskab til sproget nu om dage er uundværligt, men ikke, fordi tyskheden her har vundet større sympati. Den hemmelige forhåbning, at det måske engang kunne blive anderledes (paragraf 5, HP), er endnu temmelig stærkt til stede. Derfor udøver de danske sympatier ved enhver offentlig valghandling en terroriserende virkning«.

Måske ville man anse optanternes igangværende anstrengelser for at blive preussiske statsborgere som en aftagen af de danske sympatier — men det var en fejltagelse: hertil forelå andre grunde.

»I de senere år har de politiske forhold givet anledning til ubehagelige optrin, navnlig blandt unge mennesker. Indførelsen af de nyere anordninger m h t indførelse af tysk undervisningssprog har her ikke vakt mindste anstød« (90).

Kirkeritualet af 1685 var med få og uvæsentlige ændringer grundlaget for *gudstjenesteordningen* i hele Hansens embedstid. Herved holdt man fast, så den anbefalede ændring var hverken helt eller delvis indført (88 et passim). Der holdtes kirkekatekisationer på fasteonsdage (ingen prædiken). De fik talrigt besøg af skolebørn, men sjældent af voksne.

Gudstjenestebesøget betegnes gerne som gut eller sehr gut, evt med tilføjelsen: når vejret ikke er for slet. En enkelt gang er der sat tal på: 60-100 (alm sø), 150-200 (festdage), hvilket giver procentsatserne 5.0-8.3 og 12.4-16.6 (1880 med 1207 indb). Velhavende forældre tog gerne deres børn med i kirken, men ellers lod skolebørns deltagelse meget tilbage at ønske, skønt Hansen flere gange skriftligt havde opfordret lærerne til at ledsage børn til kirke. Yngre folk kom flittigt. Også konfirmanderne mødte regelmæssigt for at påhøre prædiken, som de senere på ugen skulle referere skriftligt. Ja, det var endog sådan, at når et barn under forberedelsen måtte forsømme, mødte det senere med forældrenes erklæring om grunden til forsømmelsen (80, 81, 87).

Menighedsliv. Husandagt — læsning af en prædiken og lign — fandtes især hos gamle mennesker, bordbøn kun i enkelte tilfælde. Man kunne ikke nægte mghen interesse for ydre og indre mission (80,81). Ved uforskyldt nød var lokal hjælp til rede.

Der var ingen foreninger med kirkelige formål, men i begyndelsen af halvfemserne blev der på sps og hans datters foranledning og udkast dannet en sygeplejeforening, hvis sygeplejerske især skulle tage sig af fattige og trængende i Tandslet og omliggende sogne (92, 93).

Søndagsfreden stod i almindelighed i høj anseelse. Man overholdt sabbatsanordningen, fra klokken ringede til gudstjeneste og til kl 16. Kun småbrugeres mangel på heste og naturligvis så- og høsttid kunne af og til bevirke brud på idyllen.

Der var da heller intet at bebrejde mghen i *kirkelig og sædelig henseende.* Der forekom jo nok overtrædelser af det 6. bud, men höchst selten (88), og lidt druk hist og her, men absolut ikke skadeforvoldende i større stil, og sådan var jo nu engang livet.

Sektvæsen var der intet af, hvis ikke spiritismen, der optrådte ganske sporadisk, kunne regnes hertil (80 et passim).

Sociale tilstande. Der var som følge af folks arbejdsomhed ingen armod, heller intet fagforeningsdiktatur: » ... de herværende arbejderes bestræbelser på at få en højere dagløn, sådan som

tidsånden fører det med sig, har været resultatløse«.

Indbyggertallet var 1887 aftaget med 193 i det foregående tiår. S å nævnes sparekasser (lokale (?)) som fremmende for sparsommeligheden.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378, 1379, 1380, La Åbenrå).

Asmus Jessen Christiansen (1893-1906) havde som præst oplevet en personlig vækkelse, og hans alvorlige engagement fængede. I 1897 begyndte en vækkelse i sognet med, at nogle unge piger fra sognet blev omvendt. Der opstod stærk modstand, men vækkelsen greb om sig og skabte en fornyelse af sognets kirkelige liv (NK II, s 317).

Med de bedste hensigter om at hjælpe befolkningen i dens økonomiske krise oprettede A J C 1896 en spare- og lånekasse, en handling han senere skulle fortryde bittert, for »den tyske sparekasse« kom til at lægge sig alvorligt i vejen for hans arbejde som præst. Selv tysksindet var han imod Köllerpolitikken, som han mente kun virkede provokerende og forbitrende.

A J C karakteriserede befolkningen således: »de runde, bløde og smaa Linier i Landskabet genkender man igen i Ansigterne; det er en smuk, smilende og dejlig Egn, og her bor et leende, overfladisk, let bevægeligt og i sig selv indtagende Folk. Man græder meget let, men Taarerne er som en Aprilsbyge. Ansigterne er kloge og elskværdige, men letfærdige og let fornærmede, mistroiske og godmodige, uden at være følsomme. De er afhængige af Skik og Brug, og af den offentlige Mening er de Slaver« (NK II, s 317).

Tandsletfolkene må have oplevet en underlig kontrast i 1893: en olding på 86 gik, en yngling på knap 26 afløste ham. Og så slap oven i købet denne ungersvend en hvirvelvind af kirkelig aktivitet løs mod dem — også uvant. A J Christiansen (se s 223 f) var den første i en række af missionspræster helt frem til genforeningen. Han hørte efter alt at dømme hjemme på Nordslesvigsk IM's »højrefløj«. Christiansens beretninger til synoden er i øvrigt grundige og velskrevne, giver et ganske godt indblik i sognets kirkeliv. At han fremkaldte »vækkelse«, er hævet over enhver tvivl.

Altergangsfrekvens 1895 50.4%, 1900 54.1, 1905 39.5.

Den af 2. Gesamtsynode anbefalede *gudstjenesteordning* afløste fra 1. s i adv 1893 den gamle danske. I begyndelsen fortsattes fastetjenester med skolebørn på onsdag formiddage (94), men snart henlagdes de til om aftenen og afløstes af børnegudstjenester — rigt liturgisk udstyret — før højmessen hver 2. søndag i største delen af året, ialt ca 30. Vistnok fra 95 indførtes juleaftens- gudstjenester med prædiken, og endelig fulgte 04 eftermiddagstjenester om søndagen for at give mejerister m fl lejlighed til kirkegang (95, 97, 05).

Gudstjenestebesøget karakteriseres som godt — 120 voksne, 20-30 børn (ca 12.4%) — også yngre tjenestefolk sås ikke sjældent i kirken (94). Kirkegangen har nok været stigende de første år, men oplysningerne derom varierer: 20% (96), gnsn 100-150 eller 8.9-13.4% (99), 16% af indbygger- tallet (01), 15% (03), gnsn 100 voksne og 50 børn = 13.8% — besøget tiltagende fra år til år (05). Det skal bemærkes, at det er svært at efterregne sps procentsatser i de år, for hvilke tal ikke er opgivet.

Faste- og juleaftenstjenester besøgtes hhv sehr gut og sehr stark (96), ved førstnævnte tog søgningen vistnok af, idet den (99) betegnes som ringe. Unge piger gik gerne i kirke, unge mænd ikke. Også bøndernes besøg var sløjt, bortset fra højtiderne (03). Man får i det hele det indtryk, at vækkelsen især bredte sig mellem småfolk.

Menighedsliv. Christiansen påbegyndte straks en intensiv mødevirksomhed, først med bibeltimer, der afholdtes om vinteren afvekslende i 2 skoler med så stor tilslutning (120-30), at skolestuerne var for små (95-01). Omkring 1900 toges 3 skoler i brug, men besøget tyndede ud, så det de 3 steder lå på 60-70 (også unge mennesker), 30-50 og 20-30 (03). Derimod tyder alt på, at den mere »private« mødevirksomhed: samtalemøder, missionsuger og bønnemøder trivedes på bedste måde.

Gennem længere tid (95) havde Christiansen samlet de nykonfirmerede hver 2. søndag eftm i prg for ikke at miste kontakten med dem. Man drøftede og uddybede emner fra konfirmandundervisningen, læste noget opbyggeligt, underholdende eller belærende. Af denne mødevirksomhed fremgik i 1896 en *Jungfrauenverein*, i hvilken ikke blot unge, men også ældre piger (i alt 27) samledes. Møderne (mit grösster Lust zahlreich besucht) foregik som hidtil i prg. Sp var fm for en bestyrelse, og sognesygeplejersken »stod i spidsen«, hvilket vel betyder at hun tog sig af det daglige arbejde.

Sammenkomsterne åbnedes med sang og bøn, der fulgtes af Bibelbesprechung, så drøftedes et i det foregående møde nævnte værk, der illustreredes med træk fra historie eller dagligliv. Dernæst læstes en god bog eller missionsblade, der syedes til misionen, og undertiden legede man.

Drengene samledes også herefter i prg og beskæftigedes på lignende vis som pigerne, men i længden viste det sig umuligt at organisere eller blot at holde sammen på dem. Jungfrauenverein bestod endnu i 1905, men nåede vist aldrig over det først angivne medlemstal (96 et passim).

Samtalemøder (Bibelbesprechungen) omtales første gang i 1899- beretningen. De holdtes regelmæssigt i 2 privathjem under sps ledelse, og enhver, »der begærer større klarhed over Guds ord eller vor kirkes lære«, havde adgang. Efter 1905-beretningen fandt der samtalemøder sted i 3 hjem, nu suppleret med bønnemøder, »i hvilke afgjort troende og nogle vakte sjæle deltager«.

Samarbejdet med Nordslesvigsk IM etableredes mellem 1897 og 99. En missionær herfra talte efter sps ønske og under hans ledelse »i offentlige forsamlinger« 6 gange pr år. Senere steg mødetallet til et pr måned, og kollekterne herfra androg 80-100 M (03, 05).

Men også på anden vis samarbejdede sp med IM missionærer. I 1903 berettes om 4-7 årlige *Evangelisationsabende*, ved hvilke sådanne — stadig under gejstligt opsyn — førte ordet over for forsamlinger på 2-300 personer. Om de just nævnte Abende er identiske med de i 1901 nævnte *Evangelisationsversammlungen*, der holdtes hvert år i en hel eller 1/2 uge, vides ikke. I hvert fald samlede de hver aften 35% af mghens medlemmer, hvilket svarer til henad 400 tilhørere pr møde. Sidste

skud på stammen blev en årlig *Evangelisationswoche* (1905). Derimod fandt Gemeinschaftsverein ikke vej til Tandslet (99).

Vi kan afslutte beretningen om dette sognearbejde med en omtale af blad- og skriftmissionen. Provstikolportøren solgte recht viele Schriften (99), og hans omsætning steg år for år, samtidig med, at også en kolportør fra Nordslesvigsk IM gennemvandrede sognet (03). Af blade læstes Breklums »*Vort Missionsblad*« i ca 30 ekspl, og »*Palmeblade*« fordeltes af skolebørnene. Af sådanne, som mit Ernst Christen sein wollen, uddeltes »*Den lille Missionær*« i 100 ekspl pr uge — gratis. Bladuddelerne samledes hver 2. mandag på 2 steder til samtalemøder og fælles bøn (03).

Det er naturligvis vanskeligt at vurdere virkningen af sps intensive indsats. Selv giver han et par antydninger: i det foregående femår var der blevet indført daglig husandagt og bordbøn i 15-20 hjem (03). Dette tal var i hans sidste beretning steget til ca 25. Desuden læstes Guds ord af og til i en række familier. Heri var — som han skrev — et fremskriddt af konstatere (05).

Tilbage står en omtale af arbejdet for ydre mission. En missionssyforening var hurtigt kommet i stand. Den arbejdede for både Nordslesvigsk Missionsforening og for Breklum, i begyndelsen vist med snævrest tilknytning til førstnævnte. Senere skiftede vægten antagelig til Breklum, som »de troende« mest støttede. Gaverne til missionen androg i 1902 mindst 300 M, som sp personligt havde ekspederet videre (03). Der afholdtes mindst én missionsfest om året, og i 1905 berettes om hele 4 sådanne afholdt på kønne steder i sognet — sehr stark besucht.

Søndagsfred. Det er en kendsgerning, at missionspræsters omtale af overholdelsen af sabbatsanordningen og det 6. bud gennemgående anslår mørke toner end f eks deres rationalistiske kollegers. I de første år skrev Christiansen åbenbart med ført pen: forstanderskabets, og hans udtalelser harmonerede helt med forgængerens. Med 1901-beretningen (delvis allerede i 99) skifter tonearten, og han skriver ligeud, at dette skyldtes, at han nu var blevet bedre kendt med de virkelige forhold. I 1905 indsendte han så en beretning *udenom* forstanderskabet, men måtte derefter — pålæg fra provsten — vise den til dette. Og det forlangte et afsnit strøget — og fik det (men det kan fremdeles læses). Christiansen skrev, at søndagen blev vanhelliget på frygtelig måde ved verdslige og syndige fornøjelser, om hvis afholdelse avisspalterne afgav tilstrækkeligt vidnesbyrd. Herefter følger den slettede anekdote: »Allerede fra gammel tid har Als været berygtet som et land med løse og lette sæder; betegnende er den bevidnede ytring af en jyde, der for mange år siden havde opholdt sig her en tid; han sagde til sin søn, der rejste hertil: »Tag dig i agt, thi på Als fører man et lystigt liv«.

Til og med 1897 hedder det — bortset fra den sædvanlige bemærkning om småfolks helligdagsarbejde - at søndagsfreden i almindelighed ikke overtrædes, 1901 derimod, at Sabbatsschändigung finder sted i vid udstrækning og det både af gårdejere og småfolk. Søndag aften bortødes ofte til dillettant, offentlig dans, skiveskydning, maskerade eller anden Götzendienst. Dog: »De vakte, hvis tal vokser, tager det alvorligt med det 3. som med alle bud« (03).

Af *sektvæsen* var der intet (94 et passim). Efter 1900 holdt Frelsens Hær fra Fyn møder i sognet (sædvanligvis 2 pr år), men Christiansen havde besøgt dem og var vis på, at de kun søgte at vinde sjæle, ikke tilhængere. En kvindelig frelsersoldat fra Danmark, der nu boede i sognet, var et af mghens mest kirkelige medlemmer (03 og 05).

Bedømmelsen af de *sædelige tilstande* er parallel med omtalen af søndagsfreden. Almindeligvis havde man i antallet af uægte børn og drankere en bekvem målestok for sædeligheden — og i så henseende stod det vel til i Tandslet: kun én fødsel uden for ægteskab i løbet af 3 år. Desuden var druk og jagt efter fornøjelser yderst sjældne. I 1897 var forstanderskabet af den mening, at 6. bud ikke blev overtrådt i særlig grad. Men allerede i 1899 havde Christiansen fået kendskab til en række fejltrin. I 1901 var han blevet klar over, at de fleste brude bar kransen med urette — og således havde det været fra gammel tid. Når blot man giftede sig før barnets ankomst, mente man, at alt var i skønneste orden. Der var sågar kommet flere tilfælde af ægteskabsbrud til offentlighedens kundskab.

Ganske vis sparede nogle op, men luksus i klædedragt, boligindretning og levevis greb stærkt om sig.

Forlystelsessygen var unheimlich gross — næsten altid var der noget på færde, og kroerne florerede. Heller ikke med ædrueligheden stod det for godt til: »Når man benytter aftentoget fra Sønderborg, kan man regelmæssigt konstatere, at der i denne egn betales kong Alkohol en høj tribut« (01). Men *nogen* trøst var der at hente, for jo værre det stod til, »desto klarere og skønnere tegner sig de sande kristnes liv mod denne mørke baggrund« (03). — Kritikken af de sædelige tilstande fremføres i øvrigt også af Indremissionær Hans Knudsen, der boede i Tandslet 1901-02 (J Holdt, 1966, s 12-16).

Christiansen var en ret skarp iagttager af de *sociale tilstande* og giver et mere detailleret billede af dem end de fleste kolleger. Forholdene var ikke ugunstige for kirkens arbejde, idet forskellen mellem rig og fattig ikke følte sig stærkt. Bønderne var med få undtagelser stærkt gældsat som følge af de dybt sunkne priser på deres produkter, hvortil hyppigt måtte føjes tyngende aftægtsbyrder. Arbejdede de imidlertid selv med, kunne de vel blive siddende ved gårdene (sp havde i 1901 endnu ikke oplevet en konkurs på en gård, om end flere havde måttet sælge), men konjunkturerne hindrede en gældssanering, »så at den næste generations fremtid ser noget dyster ud«. Værre stod det til for småfolk. Ganske vist led ingen nød, men havde de familie — og de fleste havde en stor — var social opstigning en umulighed. Bevidsthed om udsigtsløsheden var ikke endnu vågnet hos flertallet. Skete dette, var det kun »et spørgsmål om tid, og så vil de uden redning hjemfalde til socialdemokratiet og blive fremmedgjort for kirken«. Dette ville helt sikkert indtræde, hvis der ikke blev truffet foranstaltninger til forbedring af landarbejdernes kår, »dvs til at give dem mulig- hed for gennem flid og sparsommelighed at nå til en uafhængig, selvstændig eksistens«.

Blandt de yngre gårdejere fandtes mange med et dansk højskoleophold bag sig. Vel fandtes der enkelte med hældning mod nygrundtvigianismen, »men de synes mig ikke at være utilgængelige for belæring og oplysning«. Standen bestod som helhed af dygtige landmænd, så de kunne afvinde deres land 2-3 gange så stort et udbytte som deres forfædre trods stigende lønninger til tjenestefolk og tiltagende luksus. I de fleste hjem regnedes karle

og piger som hørende til familien og behandledes derefter.

Således omtrent tegnes forholdene til omkring århundredskiftet. Efter dette kan der mærkes en forandring: i mange hjem var forholdet til tyendet nu ved at overgå til »et køligt pengeforhold«, og tjenestepiger var en mangelvare, da mange unge hellere ville give sig af med skrædderi, strygning, fremstilling af pynt o l end deltage i landarbejdet. Nogle foretrak også at drage til byerne. Samtidig kom bønderne til at sidde bedre i det, mens den sociale kløft mellem dem og deres folk udvidedes (05). Dog kom de fleste gaver til Guds rige ikke fra gårdmændene, men fra småfolk, i 1903 i alt 1100, i 04 1250 M (det siges ikke, til hvilke formål disse penge gik).

Med det tydeligere markerede sociale skel mærkedes det også, at hus- fædrenes indflydelse på børns og tjenestefolks religiøse opdragelse tog af, »... derimod kendes der tilfælde nok, i hvilke tjenestefolk og voksne børn af hhv deres herskaber og deres egne forældre bliver afholdt fra at give sig dagligt af med Guds ord og at slutte sig til dem, der beflitter sig på at føre et roligt, gudfrygtigt liv, tværtimod ligefrem bliver opfordret til at gå til dans o a verdslige fornøjelser«.

Sygeplejeforeningen bestod endnu (03) og omfattede foruden Tandslet også Lysabild og en del af Asserballe sogne. Den underholdt for en årlig sum af ca 1000 M 2 sygeplejersker uddannet i Kiel. To børn fra sognet var anbragt i Elisabethheim, Havetoft, hvortil gik gaver på 30 M, og til fordel for hvilket nogle kvinder syede. Nordslesvigsk Asylforening modtog 20 M. Druk synes ikke at have frembudt større vanskeligheder og modarbejdedes af en Good-Templarloge med ca 20 medlemmer.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1381, 1382, La Åbenrå).

Ved sin afgang ytrede A J A det vemodige ønske, at *Nicolai Christian Nielsen* (1906-1909) bedre skulle kunne vinde sjælene for Kristus, idet han nationalt og folkeligt stod befolkningen nærmere. Den nye præst prøvede bl a ved — vel besøgte — møder og fester i forsamlinghuset at vinde sine sognebørn også for kirken.

Som en af Nordslesvigs mest fremtrædende kirkemænd i preussertiden har Nic C Nielsen tidligere fået en ret indgående omtale (s 33 ff og 302 ff). Mens han var sp i Tandslet, trak han sig (1907) tilbage fra formandsposten i Nordslesvigsk IM. Kan man dømme efter altergangsfrekvensen, lykkedes det ham i nogen grad at vende den kirkelige nedgang, som efter de tilsvarende tal var sat ind i forgængerens sidste år. Fra Nielsens korte tid i sognet findes der to beretninger til synoden (1907, 09).

Altergangsfrekvens 1907 40.7, 08 46.8

Deltagelse i kirkelige valg 1908 14.0%

Gudstjenesteordning. Det opgives kun, at der holdtes 4 ugtl fastetjenester med ringe besøg (07), i 1909, at det var steget og ikke mere kunne kaldes slet.

I Sommersted havde Nielsen ladet *gudstjenestebesøget* tælle gennem 18 år (s 303). Denne skik ville han ikke genoptage, men hans vikar havde opgivet det til gnsn 100 voksne og 50 børn (13.6%). Gaverne til klingpungen var blevet ikke så lidt større. Men Nielsen fandt, at kirkebesøget ikke var godt, og sukkede: Gebe Gott, dass er sich hebe (07). Sukket blev næppe hørt, idet den flg beretning stadig opgiver tallet 150 (om børn var inkluderet heri, kan ikke ses).

Menighedsliv. Der afholdtes samtalemøder hver 14. dag i Tandslet og Lebøl. Sp ledede altid dem i kirkebyen, de andre, når sundhed, tid og vejrlig tillod det. Desuden var han leder af en *Jungfrauenverein* (møder hver 14. dag) og en *Jünglingsverein* (møder 1 gang pr md) og endnu en forening (ulæseligt navn, møder 1 gang pr md). Han måtte beklage, at forsamlinger med missionærer fra Nordslesvigsk IM kun var svagt besøgt (07).

Nielsen havde ikke kræfter til at holde bibeltimer, da han hele året igennem havde Bibelbesprechunggen tre steder, og Jünglingsverein nu samledes hver 14. dag. I begge ungdomsforeninger var fremmødet slet.

En *syforening* arbejdede for Breklum hver 4. uge. Basarer i 1907 og 08 indbragte hhv 73 og 217 M. En missionsfest i 1907 gav 84.75 M, og kirkekollekterne var omtrent fordoblet i perioden 1904-08. Der indgik private gaver til Nordslesvigsk Missionsforening, men deres størrelse er ukendt.

En fest for Nordslesvigsk IM i 1908 gav 70 M, og missionærer derfra medbragte altid en gave til arbejdet fra deres møder i sognet. En forening uddelte traktaten *»Et Ord med paa Vejen«*, hvilket kostede medlemmerne 92 M årligt. Diakonissehuset i Flensborg havde i årene 1907 og 08 modtaget 65.80 og 150 M fra husindsamlinger. Kirkekollekterne til Landesverein f i Mission svingede 1904-08 mellem 10 og ca 20 M.

Der herskede 100% »folkekirkelige« tilstande m h t dåb, etc (09).

Sektvæsen forekom hverken i 1907 eller 09. Den foran omtalte kvindelige frelsersoldat, der passede sine forældre, gik flittigt til kirke og møder (07).

Sociale tilstande. Det måtte beklages, at banen indsatte ekstratog til baller i Sønderborg. »Det lokker folk til«. Bønderne var flittige og arbejdede selv med, hvorfor de var velsituerede. Armod, om sådan fandtes, var selvforskyldt. Der var fremdeles mangel på dygtige tjenestepiger (07, 09).

Der var stationeret 2 Flensborgsøstre i sognet med betjening også af Lysabild og Asserballe. Mens arbejdet hidtil havde været drevet ved gaver, havde nu kommunerne overtaget driften (09).

Kampen mod druk: Både Good-Templar, Blåkors og den ny nordslesvigske afholdsforening havde afdelinger i sognet, sidstnævnte med flest, Blåkors med færrest medlemmer. Sp selv understøttede denne forening, hvor han kom frem, også med tale (09).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382, 1382, La Åbenrå)

I hans plejesøn *Peter Andreas Petersens* tid (1909-13) blev der sat et kirkeblad i gang. Det blev sendt hjem med skolebørnene og nåede således mest de hjem, der havde skolesøgende børn. P A Petersen (s 145) nåede ikke inden sin forflyttelse til Vilstrup at indsende beretning til synoden. Han er nærmere omtalt under Asserballe.

Magnus Th Mahler (1914-21) havde i sit barndomshjem modtaget så stærke indtryk af Brødremenighedens arbejde, at han livet igennem følte sig i stor taknemmelighedsgæld til den. Under hans indflydelse — og krigens — søgte folk igen til kirken og de kirkelige møder, mens de verdslige fester tog af. Der kan tales om en vækkelse både hos de indkaldte soldater og hjemme.

I 1920 købtes den gamle kro i Tandslet og omdannedes til »Tandslet og Omegns Missionshus«, det eneste på Als, som også blev søgt af folk fra andre sogne.

I årene før og efter århundredskiftet var gdr *Peter Sofus Paulsen* (d 1924) en førende skikkelse i Tandslet sogn. Han havde været en af de første elever på Rødding højskole, og klog, livlig og festlig som han var, havde han nemt ved at samle ungdommen om sig. Han blev stifter af den første ungdomsforening på Als, formand for foredragsforeningen og grundlægger af forsamlingshuset (1906) og havde også udover dette mange tillidshverv (Sprogforeningens Almanak 1925, s 55).

Fra Mahlers (se s 104) tid har vi 2 beretninger til synoden (1915, 17). Den første er ikke ført i pennen af ham selv, og da den mest omhandler forgængerens tid, behandles den separat. Mahler havde ikke blot tilknytning til Brødremghen (var en tid rejsepræst for den), men han stod også IM (troligt nok *Det gamle Budskab*) nær.

Altergangsfrekvens 1915 49.0, 1919 47.6

Deltagelse i kirkelige valg 1915 7.5, 1919 3.2%

NB I den officielle statistik angives indbyggertallet i 1914 og 15 til 1289, 1913 og 16 til hhv 1187 og 1183. Der er rimeligvis tale om trykfejl. Benyttes indbtallet for 1916 som grundtal, var altergangsfrekvensen i 1915 53.4.

Den af 2. Gesamtsynode anbefalede *gudstjenesteordning* med *fuldstændig* liturgi blev indført i 1910 (se 1893 ovf). Der var intet kirkekor, så deltagelsen i den liturgiske sang var »ikke stor«, men syntes tiltagende blandt den kvindelige ungdom. Mghssangen var god inden for en bestemt salmekreds, men svigtede ofte uden for denne. Der var nadver den 1. søndag i måneden, skærtorsdag, langfredag, 2 gange på en hverdag og lejlighedsvis ved de aftenlige fastetjenester, ved hvilke gnsnbesøget havde været 60. Børnegudstjeneste (1/2 time før højmessen) afholdtes hver 2. søndag — gnsnbesøg ca 45.

Gudstjenestebesøget 1909-14 var gnsn 90 voksne, og børn fra kirkebyen tog flittigt del. Det var blevet »noget bedre« efter krigsudbruddet. Altergangsfrekvensen var steget stærkt fra 1913 (384) til 1914 (558), atter, mente sp, som følge af begivenhederne.

Ved Kriegsbetstunden (sept-jul 1914) havde gnsnbesøget været 70.

Menighedsliv. Der var bibeltimer hver uge om vinteren i skolerne i Tandselle og Lebølgårde med en deltagelse på 30-40, i vinteren 14/15 dog 50-60 (krigen!), Bibelbesprechungen hver mandag afvekslende i prg og privathjem og hver 2. torsdag i privathjem. Mädchenverein samledes hver 14. dag i prg, og i 1914 var der (atter) gjort en begyndelse til en organisering af den mandlige ungdom.

Missionssyforeningen (1 gang månedlig i prg) arbejdede nu udelukkende for Breklum og holdt hvert år en lodtrækning til fordel herfor. I øvrigt havde der været afholdt en missionsfest og en Hltrekongersfest med godt besøg. Især Asylet og Breklum fik gaver — i 1914 var der indgået 950 M til kirkeligt arbejde.

Søndagsfreden overtrådtes hyppigt.

Sædelige tilstande. Med det 6. bud stod det til som med det 3. Sognet havde 5 værtshuse, og i et af dem sagde man, at der blev drukket tæt. Der fandtes en stærk afholdsbevægelse, især blandt ungdommen. Møderne holdtes i forsamlingshuset.

Der var ikke sporet nedgang i fødselstallet, og sp havde intet hørt om brug af antikonceptionelle midler.

98.5% af de indgåede ægteskaber var blevet velsignet i kirken, og alle begravelser havde været »kirkelige«.

(Sønderborg provstearkiv, nr. 1375, 1384, La Åbenrå)

Gudstjenesteordningen var i 1917 i det hele uforandret fra 1915. Skønt den kvindelige del af mghen deltog livligere i liturgien, var sangen langtfra af den ønskelige kvalitet. I børnegudstjenesten var gruppesystemet (3 hjælpere) blevet gennemført. Gnsnbesøg ca 50.

Gudstjenestebesøg i 1915 og 16 gnsn 120 (10,1%), hvilket sp kalder ringe. Alligevel var det en forbedring fra 1913, da det havde været 86. Ved 5 årlige fastetjenester havde gnsnbesøget været 75 — også en stigning.

Menighedsliv. 1917- beretningen viser umiskendeligt, at en »vækkelse« nu var i gang. Samtalemøder afholdtes ikke mindre end 4 steder: i prg, Lebøl, Tandselle og Ertebjerg, og heri deltog op til 60 personer. Bibeltimerne (som i 1915) havde fået langt større tilslutning, i Tandselle 100, i Lebøl 70-80 pr gang. »Troslivets genoplivelse kom ret til udtryk i alliancebedeugerne i begyndelsen af årene 1915 og 16. I begyndelsen af 1917 var deltagelsen 55, herunder mange, der bad (viele Beter). Også flere soldater (Feldgraue) er trængt igennem til levende tro«.

Mädchenverein havde udviklet sig godt, indadtil som udadtil, gnsn kom der 50 til møderne, »og en ikke ringe vækkelse er ved Guds nåde sat ind blandt dem«. Derimod ville det stadig ikke rigtig lykkes at samle de unge mænd.

Der var blevet afholdt flere store missionsfester, således Hltrekongersfesten med ca 300 deltagere, en med 5-600 og *Brødremghens fest* i prghaven 2. pinsedag. »I øvrigt var kirken fuld af øens troende og søgende mennesker. Mindre forsamlinger med missionærerne fra Det gamle Budskabs Mission blev afholdt hist og her i hjemmene. Ofte var besøget meget godt. 1915 afholdtes 3 evangelisationsaftener med godt besøg«.

Derimod havde besøget svigtet ved et par efterårsmøder for hedningemission (forståeligt, eftersom de tyske missionsstationer var under engelsk kontrol).

Der var nu 2 missionssyforeninger, en samledes i prg, en — i nær tilknytning hertil — i Ertebjerg. I krigsårene havde damerne strikket til Røde Kors. Der var en årlig lodtrækning, der skaffede midler til julepakker til soldaterne, og syforeningerne besørgede disse gaver sendt til fronterne. Ligeledes ved juletid fordelte de kirkeældste 150 M, overskud fremkommet ved lodtrækningerne.

Hver soldat fra sognet (hidtil 27 faldne) fik ugtl fra sp tilsendt vækkende og opbyggelig lekture, og han havde 4 gange ved tolk prædiket for de russiske krigsfanger på tvangsarbejde i sognet.

Mahler var af den formening, at opgangen i gudstjenestebesøget og det over al forventning store besøg på aftenerne for unge kvinder vel kunne tilskrives krigens virkning på sindene.

Den, der gennem mange præsteberetninger har en vis indføling med »krigsreligiøsitetens kvalitet«, er ikke i tvivl om, at Mahler næppe har ret i sin bedømmelse: han var selv den rette mand under de rette tidsomstændigheder til at fastholde og forstærke virkningerne af over 20 års missionsk påvirkning af sogneboerne.

I frivillige gaver var der (bortset fra kollekterne) indgået 1868.03 og 2242.20 M i hvert af årene 1915 og 16.

Til brud på *søndagsfreden* havde sp intet at bemærke, »siden regering og konsistorium har givet søndagsarbejde deres varme anbefaling med på vejen«.

Sektvæsen: intet.

Sædelige tilstande. Overtrædelser af 6. bud fremdeles hyppige. I 1915 havde der været 1 fødsel uden for ægteskab, i 16 ikke mindre end 4. Det vagtmandskab, der befandt sig i sognet, havde delvis ført ein schändliches Leben, og 2 af de uægte børn havde fædre blandt det. I værtshusene herskede der helt igennem ro.

Om de *sociale tilstande* var intet særligt at bemærke. Bøndernes indtægter var steget, og ingen havde måttet lide nød.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1385, La Åbenrå).

Tiden efter 1920

Ved menighedsafstemningen 4/1 1921 var 215 stemmer for præstevalg (en ny præst), 193 imod. Afstemningen kom til at forme sig som et opgør for og imod Indre Mission. Pastor Mahler var kendt som en af landsdelens mest hørte og afholdte prædikanter (også fra Haderslevtiden), og det vakte stor opsigt, da han ikke blev genvalgt. (H Hejselbjerg Paulsen, 1970, s 35 og 37).

Præstevalget blev også skelsættende, da Mahlers afløser blev en præst med tilknytning til den grundtvigske retning, *Rasmus Jørgen Nielsen* (1921-40), der gjorde Grundtvig kendt i Tandslet (efterfølgeren Gunnar Poulsens notater). Den grundtvigskprægede ungdomsforening, som allerede var stiftet kort efter århundredskiftet, voksede sig stadig stærkere; i 1947 havde den 400 medlemmer.

De følgende præster, *Gunnar Poulsen* (1941-48) og *Johannes Jensen Andersen* (1948-62), meldte både om velvilje og ligegyldighed, men også, at hørelyst var et karakteristisk træk. Nuværende sognepræst er *Niels Eskil Rasmussen* (1966-).

Pastor J J Andersen blev under sin Tandslettid kredsformand for Dansk Sømandskirkr i fremmede havne (1949), kredsformand KFUM og K (50-56), herredsrepræsentant DKU (50), amtssekretær DKU (56), medlem af kredsbestyrelsen DMS 56, næstformand 58, alt til 1962, da han fik sognepræsteembede i Bølling-Sædding.

Arven fra IM-vækkelsen før 1920 gjorde sig fortsat gældende i Tandslet sogn. En kreds om »Det gamle Budskab« holdt sig længe, ligeledes de bibeltimer, som begyndte under vækkelsen. Også andre mest indremissionsprægede foreninger og kredse fungerede endnu i 1967 — da den sidste udgave af Kirkelig Håndbog, som bringer den slags oplysninger, udkom — men det egentlige IM-samfund, som i 1951 var på 40, var i 55 faldet til 30 og i 67 til 20 medlemmer, og tallet er fortsat faldende. »Missionshjemmet« blev nedlagt 31/12 1976, søndagsskole var ophørt før 1966.

Kirkegangsprocenten var iflg Kir Hdbg 10 i 1927 og 8 i 1931- udgaven. Derefter opgives lavere tal, men 1951-67 konstant 4-5%.

Der er nu årligt 4 møder for gamle, en orienteringsaften for konfirmandforældre, nogle foredrags- eller salmesangsaftener og ca 2 meget velbesøgte familiegudstjenester. YM-kredsene er små, men KFUM og K-spejderarbejdet er blevet fornyet. Ungdomsforeningen (tidl DdU) er kun engageret i idræt. I samarbejde med skolen holder præsten skoleafslutning i kirken før jule-, påske- og pinseferien, og i samarbejde med kommunens 3 andre sp andagter på plejehjemmet i Hørup.

I fyrrerne vandt Jehovas Vidner nogen tilslutning. En rigssal for bevægelsen blev bygget i sognet i 1961.

Skolen

Provst Steenlos fremkom i 1741 med et skoleforbedringsforslag, hvorefter skolen i *Lebølgård* i den kongelige del af sognet blev indrettet i 1742. I 44 bad Steenlos hertugen om en skole for *Tandslet* med Tandselle; den blev opført i 1745. Efter provstens forslag skulle læreren nøjes med én skilling ugentlig af de børn, som lærte at læse, at bede og at kende katekismus; for skrivning og regning skulle der betales ekstra. Lønnen slog dårligt til, og Tandsletlæreren var med i et bønskrift til kongen fra lærere på Sydals ved kongebesøget 1750. I 1802 udarbejdede sognepræsten Nic Clausen et skolereglement helt i hertug Frederik Christian d Yngres ånd. Forstandsøvelser skulle lige fra de første øvelser udgøre en stor del af undervisningen. I 1807 var der også skole i *Tandselle*; den hørte da sammen med Tandslet og Lebølgård til de fem af hertugens, som havde tyskundervisning. Samme år fik Tandslet og Tandselle nye skolebygninger, den sidste som biskole (G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen, s 135, 139, 292, 327, 329 og 385).

At »Tandslet Sogn længe udmærkede sig ved sin Intelligens« tilskriver biskop Jørgen Hansen først og fremmest den første lærer under skolereglementet af 1802, *Andreas Esbensen* (1802-26) (Jørgen Hansen, Sdj Årb 1904, s 8). Han var en af de første lærere udgået fra Blågård seminarium, havde læst langt mere, end seminarieuddannelsen krævede, og havde særlige evner til at gribe ungdommen.

En anden fremragende lærer var *Knut Carl Knutzen* (1849-85). A P Tuxen omtaler ham som en stilfærdig mand, som mestrede sit arbejde fortræffeligt (der måtte ofte arbejdes med indtil 100 børn i samme klasseværelse). Han ejede lune, var musikalsk og havde en lille lyrisk åre. Tuxen mindes ham ikke mindst for hans nære venskabsforhold til præstefamilien (Sdj Årb 1925, s 91 og 104 ff). Både hos lærer *Jep Mathiasen Kylling* i Tandselle (1858-66) og hos lærer *Chr P Klein* i Lebølgård (1862-1902) passede ydre og fremtoning til deres navne; de var danskorienterede, mens lærer *Heinrich Barchmann* (1835-50) i Lebølgård havde øvet en så stor indflydelse i tysk retning, at der i denne del af sognet blev et betydeligt større antal hjemmetyskere end i den øvrige del (nemlig 1/6 mod 1/10). I 1849 ville den alsiske landstorm arrestere ham, men det lykkedes ham at flygte (Sdj Årb 1925, s 106).

Den nuværende skole i Tandslet er bygget 1959 og udvidet 1973 og 82. Den udviklede sig til hovedskole i 1965 med 4.-7. kl, fra 1973-74 med 1.-7. kl, hvortil er kommet børnehavekl fra 1975-76. I Lebølgård fortsatte man med forskole (1.-2. kl) indtil 1965 og i Tandselle med 1.-3. kl indtil 1973, hvorefter alle børnene er blevet samlet i Tandslet i de 7 første skoleår. De større børn har kunnet fortsætte skolegangen først i Ulkebøl, nu i Hørup skoler.

Nuværende skoleinspektør er *Rasmus P Hansen* (1967).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 3 IM, 4 gr; 1934 3 IM, 4 up; 1945 3 IM, 4 up; 1953 3 nærmest IM, 4 up; 1965 2 IM, 5 up (iflg nuv sp 1966 1 IM, 2 soc, 4 up; samme sammensætning ved alle flg valg). Efter 1922 kun fredsvalg.

Folketal 1860 1274, 1910 1189, 1921 1187, 1960 1287, 1970 1276 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks administrative indd), 1976 1247 (stat tabelv 1978 VIII, registerfolketællingen 1/7 1976).

Antal altergæster 1922 450, 1934 315, 1942 340, 1954 616, 1962 540, 1971 545, 1972 742, 1976 700, 1977 587, 1980 530, 1981 560, 1982 456, 1983 556.

Kirkegang gnsn 1967 52,1, 1972 52, 1978 54, 1980 49,4, 1981 50,8, 1982 48,4 1983 54,3, svarende til omkr 4% af folketallet. Karakteriseres som god efter alsiske forhold.

Kirkebygningen

Den hvidtede, tegltækkede kirke har romansk skib og kor med apsis. Det sidste røber en høj alder, da denne byggemåde blev forladt omkr 1250. Hertil er i sengotisk tid føjet sakristi mod nord og våbenhus mod syd. Øst for kirken på en fredet gravhøj et velbevaret middelalderligt klokketårn af egetræ. Den romanske del og sakristiet er opført af munkesten og rå kamp, våbenhuset af munkesten. Korets tagrytter har afløst en tidligere, formodentlig i 1766.

Skibet har bjælkeloft, koret og sakristiet er overhvælvet, og apsis dækkes af en oprindelig hvælving. I 1941 restaureredes en række nyfundne kalkmalerier fra forskellig tid, deriblandt i korhvælvet en dommedagsfremstilling og på skibets nordre væg et brudstykke af en korsnedtagelsesscene. Alterbordet er muret og dækket af panel (fra 1940). Altertavle med et maleri i storfeltet af bønnen i Gethsemane. Døbefonten fra ca 1250-1300 er under restaurering; i stedet anvendes en lokalt fremstillet døbefont fra 1968. På triumfvæggen mod nord krucifix med indskrift, skænket 1917 af lærer *Henrik H Palmus* (1886-1918) og hustru, som da havde mistet to sønner i 1. verdenskrig.

Der er to kirkeskibe, skonnerten »Freya« fra omkr 1875 og skoleskibet »Danmark« fra omkr 1945, og tre klokker, fra 1740, 1887 og 1920.

I 1975 blev kirken og klokketårnet restaureret, bl a fik kirken et nyt tegltag og et nyt varmeanlæg, og vestgavlens skalmur blev nedtaget og opmuret af munkesten. På kirkegården minde over danske soldater 1864 og over sognets 42 faldne i 1. verdenskrig. Et kapel blev bygget 1967.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 5434 RM, 1922 2.kl, 1958 12. kl, 1969 Lønramme 16/31.

14. 1850-67 **Mandrup Peder Tuxen**, se sp Esbønderup-Nødebo.

15. 1867-71 **Jep Jepsen**, f Brunde, Rise 24/8 1805. Fader: Degn og skolelærer Bedsted Hans Jürgen J. Dim Flensborg 28, imm Kiel 25/4 s å, c Gottorp 32 (2. kar m A), g 46 Augusta Buntzen. 17/10 35 sp Humptrup, 67 sp Tandslet, d sst 28/2 71.

16. 1871-92 **Frederik Christian Hansen**, f Augustenborg 19/8 1806. Forældre: Vævermester Augustenborg Christian H og Marie Petersen. Dim priv 28, imm Kiel 25/4 s å, imm Kbh 31, c 11/7 s å (h), c Gottorp 32 (2. kar.), g Augustenborg 4/5 42 Caroline Agnese Henrici, f Augustenborg 17/9 12, d Hatsted 24/2 66. Forældre: Livlæge Augustenborg, dr med Heinrich H og Catharina Margaretha Jessen. 16/3 39 sp Snejbjerg-Tjørring, 31/1 42 sp Åstrup, 17/1 51 mod eget ønske sp Hatsted-Skobøl, 26/10 66 sp Sottrup, 22/5 71 sp Tandslet, afsk oktober 92, d Augustenborg 16/5 96.

17. 1893-1906 **Asmus Jessen Christiansen**, se sp Tyrstrup- Hjerndrup.

18. 1906-09 **Nicolai Christian Nielsen**, f Løgumkloster 1/4 1848. Forældre: Hattemager og sparekassedirektør Løgumkloster Mikael N og Henriette Christiane Meier. Dim Pløen, c 72 (2. kar m A), 18/7 73 adj min Gram, 21/10 73 sp Højrup, 16/5 88 sp Sommersted, 9/5 1906 sp Tandslet, afsk 24/8 09, d Flensborg 4/7 32. I en periode formand for IM Nordslesvig. Udg digte og religiøst prægede småskrifter som "Guds Røst i Haven" o a.

19. 1909-13 **Peter Andreas Petersen**, se sp Vilstrup.

20. 1914-21 **Magnus Theodor Mahler**, bekræftet 20/8 1920, man stemt bort ved valget 4/1 21. Sp sp Vivild-Vejlby.

21. 1921-40 **Rasmus Jørgen Nielsen**, f Hundstrup 29/3 1876. Forældre: Gdr Hundstrup Lars Christian N og Karen Petersd. Dim priv 94, c 22/6 01, g Middelfart 20/6 06

Minna Thiedemann, f sst 12/12 70, d Sønderborg 1/6 52. Forældre: Købmand Middelfart Knud T og Dorthea Jørgensen. Klokker Kbh Diakonissestiftelsen, 15/5 06 medhj Ritenbenk, Grønland, 4/8 09 1. pr Umanak, 1911 1. pr Egedesminde, 1913 1. pr Godthåb, orlov 16-17, 2/4 17 sp Grinderslev-Grønning, 22/7 21 sp Tandslet, d sst 28/12 40.

Udg grønlandske lærebøger og 31 Kirkeligt Samfunds Andagtsbog.

22. 1941-48 **Gunnar Poulsen**, se rkp Århus St Johannesk.

23. 1948-62 **Johannes Jensen Andersen**, se sp Bølling- Sædding.

24. 1963-66 **Mogens Kaas Hvalsøe**, se sp Hørup.

25. 1966— **Niels Eskil Rasmussen**, f Hyllested 20/8 1928. Forældre: Førstelærer Laurits Vilhelm R og Rigmor Augusta Skov Hansen. Dim kursus 49, c 56 (l), g 18/7 53 Inge Kristine Christensen, f Ullerup. Forældre: Overtoldbetjent Peter Marius C og Henriette Sophie Lüthje. 15/7 56 lærer ungdomsfængslet Nyborg, 15/3 57 hjpr Gråsten-Adsbøl, 6/4 59 rkp Højby, 8/7 66 sp Tandslet.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 67; Kirkelig Håndbog 1923 flg; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938 (C P); H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II (N K II), 1948; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark VII, 1977 (A P T VII); Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og Slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980; G Japsen: De danskprogede skoler i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945 flg.

Jørgen Hansens optegnelser om sit levned. Sdj Årb 1904; A P Tuxen: Minder fra Tandslet Præstegaard. Sdj Årb 1925, s 78-107 og 196-224; H P Hanssen: Peter Sofus Paulsen. Sprogforeningens Almanak 1925, s 55-57; Christian Bladt: Tandsgaard. Samme tidsskrift og årg, s 66-67 ; Claus Eskildsen: Den sønderjydske Befolknings Slægtsforbindelser 1942, s 42-51; Ernst Fr Hansen (red): Præstegaardsliv IV, 1952; Robert Huhle (red): Bogen om Als, 1956; J Raben: Minder fra Tandslet sogn. Fra Als og Sundeved, hft 35, 1956; F S Grove-Stephensen: Alsisk præst som skallesmækker. Sdj Månedsskr 1964, s 278 ff; Jens Holt: Et Kristi sendebud. Indremissionær Hans Knudsen 1879-1966, 1966; Hejselbjerg Paulsen: Menighedsafstemningerne efter genforeningen. Haderslev stiftsbog 1970; Urban Schrøder: En alsisk konfirmands kirkegang i vinteren 1842. Haderslev stiftsbog 1977, s 62; Hans J Hansen: Alsisk landmandsvirke, 1979.

Utrykte kilder: Jørgen Hansens visitatsberetninger og Sønderborg provstearkiv; begge Landsarkivet Åbenrå; Aage Dahls samlinger; dr theol Asger Nyholms notater fra B Godts visitatsberetninger; notater fra sognepræsterne Gunnar Poulsen og Niels Eskil Rasmussen.

ASSERBALLE

Af IB og HP

Topografi

Areal 1555 ha. Asserballe sogn omgives af Notmark, Ketting og Tandslet sogne og af Lillebælt. Mod øst fortsætter bakkelandet fra Tandslet sogn med ret store arealer i 40-50 m højde og enkelte højere bakker som Høgebjerg, der med 81 m er det højeste punkt på Als. Sognet har en kilometerbred skråflade mod Lillebæltskysten med en del skov og klinter — i højder omkr 10 m. En lavere tunge land skyder sig ind mellem Ketting og Notmark sogne mod vest. Det gamle centrum for bebyggelse er landsbyen Asserballe. Herfra er udgået udflytterbyer mod øst, f eks Asserballeskov. Midterhøjderne er kun svagt bebygget; dette gjaldt også herregårdsjorden mod vest, som imidlertid nu er udstykket, således Tovrup statshuse i sydvest. De vigtigste vejlinier er Tandslet-Asserballevejen og den østlige vej langs kanten af skråfladen mod Lillebælt.

Byer Asserballe med kirke, bibl, sportsplads og kro, Asserballeskov med børnehjem, afholdshjem og maskinbyggeri.

Bebyggelser Kettingskov med møbelfabrik, Asserballe station (nedlagt) med mølleri, Asserballe mark, Pinnesholm.

Gårde Vertemine, Snur-om, Særmosegd, Harevadgd, Høgebjerg, Ringmosegd, Myrbjerg, Løkkesled, Arnkulgd, Toftegd, Storkereden, Pomosegd.

Skove Blomeskobbel, Oleskobbel og Græskobbel.

Fredede oldtidsminder En runddysse, 8 langdysser, 2 dyssekamre og 3 høje.

Voldsteder Blomestårn i Kettingskov og Rytterkulen i Blomeskobbel.

Vertemine blev oprettet i 1773 som augustenborgsk avlsgård ved en deling af Gammelgård i Ketting sogn. Den danske stat, som fik gården overdraget i 1852, solgte den 1857 til politikeren Nicolai Ahlmann, hvis søn i 1888 solgte den til friherre Gisbert v Romberg, Westfalen, som havde erhvervet flere godser på Als. I 1925 blev den den danske stats ejendom, og herefter har en udstykning fundet sted.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 220 da, 2 ty; 1884 148 da, 9 ty; 1912 117 da, 40 ty, 2 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 500 da, 25 ty (tilrejsende 64 da, 13 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 323 da, 5 ty, 11 s; 11/4 1924 273 da, 5 ty, 34 s; 16/11 1932 319 da, 4 ty, 81 s; 3/4 1939 479 da, 17 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 479 da, 2 ty; 14/5 1957 459 da, 4 ty; Asserballe og Notmark kommuner blev nu sammenlagt, derfor for begge sogne tilsammen 23/1 1968 1437 da, 16 ty (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen i 1970, da de 2 sognekommuner indlemmedes i Augustenborg storkommune, offentliggøres de gamle kommuners stemmetal ikke mere.

Den ældre præsterække

1. 1538-54 **Claus (Niels) Iversøn**. Diakon Lysabild, 1538 sp Asserballe, d sst 54.

2. 1554-ca 1617 **Hans Hansen Rhode**. 1554 sp Asserballe, d sst ca 1617. Fader til 3.

3. ca 1617-40 **Jesper Hansen Rhode**, f Asserballe 1560, ca 1600 adj min cum spe succ Asserballe, ca 17 sp sst, 23 provst Als, meget lærd (»vir doctissimus«), d Asserballe 40. Fader til sp Tandslet Jørgen J R. Svigerfader til 4.

J H R sendte 1624 et bønskrift til kirkemyndighederne om brug af jord m m, »efterdi da mit kald er det ringeste i dette ganske land«. (J Raben, 1960, s 13 ff).

4. 1640-53 **Henrik Hansen**, f Havnbjerg 1614. Forældre: Degn Havnbjerg Hans Rasmussen og Mette Hansd. Dim Odense 35, g Asserballe 2/8 40 Karen Jespersd, f Asserballe 10, d sst 67. Hører Odense, 40 sp Asserballe, d sst 25/8 53. Fader til sp Vordingborg J Henriksen Als.

Der var stadig strid om græsningsjord til præsten, og en nabo forgreb sig ret groft på hans rettigheder (J Raben, 1960, s 20 f). Hans klage til fyrsten blev hørt.

5. 1653-79 **Steen Poulsen Rhode**, f Karlebo 6/1 1621. Forældre: Sp Karlebo Poul Olsen R og Karen (Baltzersd, Steensd). (J Raben angiver sp Tandslet Paulus Rhodius som fader, Raben, 1960, s 22). Dim Roskilde 45, g 1) 13/1 54 Karen Jespersd. G 2) Nordborg 15/7 68 Magdalena Andersd Brandt, f Nordborg 6/6 54, d Asserballe september 1732. Forældre: Sp Nordborg Anders Christensen B og Magdalene Dominicusd. 53 sp Asserballe, d sst 25/9 79. Svigerfader til sp Sønderby-H M Isaksen.

I svenskekrigen 1658-60 skal polakkerne, da de hærgede Asserballe, have beskyldt S R for at skjule skatte, og da han ikke ville fortælle noget herom, borede de et hul i et træ, puttede hans lange skæg deri og naglede ham fast ved at slå et stort søm fast i hullet. Her måtte han stå, mens soldaterne plyndrede hans præstegård. (J Raben, 1960, s 23).

6. 1679-1710 **Christian Joachimsen Müller**, f Haderslev 27/9 1638. Forældre: Konrektor

Had Joachim M og Margrethe Henriksd v Einen. Dim Roskilde 60, imm Hildesheim, c (l) ca 69, g Asserballe 8/6 81 enke efter 5. Regnskabsfører ved bjergværk i Norge, 74 feltpræst, 79 sp Asserballe, 98 provst Als Sdr Herred, d Asserballe 9/8 1710. Svigerfader til rektor Odense Søren Anchersen og til 7.

I 1690 indberetter pastor Müller, at han på egen bekostning har ladet kirken reparere og fået bygget et pulpitur. »Min kirke formår intet, men skal hjælpes af andre«. (J Raben, 1960, s 8).

7. 1710-39 **Johannes Thomsen (Flensborg)**, f Flensborg 13/12 1681. Forældre: Købmand Odense Hans Thomsen Flensborg og Mette Christensd. Dim Odense 1703, imm Rostock, c 10 (l), g Asserballe 1/6 11 Margrethe Møller, f sst 89, d Sønderborg 27/12 72. 31/10 10 sp Asserballe, d sst 26/1 39. Svigerfader til 8 og til rektor Sønderborg O C E Pfündel.

8. 1739-52 **Morten Reenberg Jensen With**, tillige hofpræst Augustenborg. Se sp Ketting.

Det blev pålagt M R W at forberede en ung neger, som hertugen havde købt af en skipper, til dåb. Iført en hvid atlaskes klædning og med de høje herskaber til faddere blev ynglingen døbt Christian Carl Ludwig. (C P, s 309).

9. 1752-56 **Lorentz Pedersen Lorentzen**, tillige hofpræst Augustenborg. Se sp Ulkebøl.

10. 1756-58 **Peder Clausen**, se sp Tandslet.

11. 1758-92 **Hans Mortensen Reimuth**, f Ribe 22/8 1719. Forældre: Skrædder Ribe Morten Hansen R og Dorothea... Dim Ribe 39, c 45, 18/9 50 pers kap Tandslet, 22/12 58 sp Asserballe, 65-72 tillige hofpræst Augustenborg, d Asserballe 29/11 92. H M R var usædvanlig høj og svær og måtte til sidst sidde på en stol og prædike. Han havde et bibliotek på 300 bd, mest latinske og tyske bøger, dog også danske.

Pers kap 1784-85 Peder Mortensen Reimuth, se sp Egen.

Pers kap -88 Otto Riese Carstensen, f Ribe 30/1 1756.

Druknede i foråret 88, da han ville gå over isen til Sundeved.

12. 1792-1802 **Augustinus (Jacob) Meldal**, se sp Lysabild. Da A M kom til Asserballe, fandt han præstegården i en elendig tilstand og fik den kun nødtørftigt repareret. I hans tredie embedsår nedbrød han den dårligste del og lod den opbygge på ny. A Ms prædikener skal have været tørre og rationalistiske, og han læste dem op, men de vandt menighedens bifald. Det gjorde hans udmærkede messen også. En gammel kone sagde engang til ham: »Fader, når han staar paa Stolen, hører jeg ham gerne; men naar han begynder at synge foran Alteret, forekommer det mig, som var jeg i Guds Rige«. Selv påskønnede han også »Meenighedens varige og voxende Kierlighed, Velvillighed og Føielighed«. (C P, s 268 og H F Rørdam, 1880, s 180 f).

13. 1802-09 **Thomas Mathias Sabroe**, se sp Tandslet.

På Th Ss tid virkede naturlægen Johan Mattiassen på egnen, og i nogle beske og knappe kommentarer i begravelsesregistret giver præsten ham skylden for adskillige dødsfald. Læge tænkte man ikke på at tilkalde. Hvis en mand var syg, hentede man kvaksalvere eller »overlod det til Vorherre at gøre en ende på ham«. (Chr Maibøll, 1955, s 144).

14. 1809-22 **Sveno Laurentius Svensen**, se sp Notmark.

S L S søgte at forpagte jorden bort, men hans betingelser, som er bevaret, var for hårde, så det blev ikke til noget (J Raben, 1960, s 29 ff).

15. 1822-28 **Nikolai Hansen Pærehøj**, f Sønderborg 27/2 1773. Forældre: Skipper Sønderborg Peter Hansen P og Euphrosyne Wrangel. Dim Sønderborg, imm Jena 94, imm Kiel 24/10 95, c Gottorp 1802 (3. kar m A), g Christina Margrethe Lassen (Boysen), f Gråsten ca 78, d Neumünster 64. Lærer Militært Institut, Norge. 1811 sp Adsbøl, 13/11 22 sp Asserballe, afsk 20/2 28, d Slesvigs dåreanstalt 19/8 29.

16. 1828-34 **Henrik Gotfred Henningsen**, se sp Lysabild.

17. 1834-47 **Sigvard Poulsen**, se sp Rise/-Ærø.

18. 1847-49 **Hans Peter Schlaikier**, f Broager 30/6 1822. Fader: Teglværksejer Egernsund Hans S. Imm Kiel 23/4 42, imm Bonn, c Gottorp 47, sp Asserballe 47, afsk 49, s å Diakon St Maria Haderslev, 51 kst lærer Segeberg seminarium, 52 seminariedirektør Heldburgshausen, 84-91 regerings- og overskoleråd Meiningen.

H P S roses som en stille, beskeden og køn mand og som en begavet og dygtig prædikant, der hørte til den nye kirkelige retning. Pastor Schlaikier udtalte i 1848 åbent sine slesvig-holstenske anskuelser, og i en fasteprædiken s å protesterede han imod bøndernes »utilbørlige selvtægt«, da de krævede klar besked om embedsmændenes stilling til oprøret. Ligesom nabopræsten Fr Petersen, Notmark, blev han suspenderet i 48, skønt det var hans biskop Jørgen Hansen meget imod at foretage disse suspensioner. Ydermere blev de to præster arresteret og ført som fanger til Fåborg. Da deres sag blev optaget til dom, manglede man konkrete anklager imod dem. Man lod da sagen falde, løslod dem, men henstillede til dem at holde sig fra Als. Efter våbenstilstanden i 1849 var Jørgen Hansen indstillet på at genansætte dem, men Hans Schlaikier udeblev og blev senere afskediget

for at have deltaget i en adresse mod Boesen (Jørgen Hansens optegnelser. Sdj årb 1904, s 91 ff, 120, 128 og 142-45; A P T VII, s 175; Asger Nyholm: Slesvig-holstenske gejstlige, s 204 og 437).

Under Hans Schlaikiers suspension bestyredes embedet fra Notmark af konst sp H C C Fangel, senere af Nicolai Laurentius Feilberg, se sp Helsinge-Drøsselbjerg.

Tiden 1849-1920

Om *Frederik Ludvig Bang* (1850-63) har megen interesse samlet sig, mest på grund af sønnen Herman Bangs forfatterskab. Der er ingen tvivl om, at Herman Bang brugte levende modeller, endog med beslægtede navne, men i øvrigt ofte så forandrede, at hans bøger chokerede de pågældende. Tine Kjærbølling, degnedatter fra Asserballe, tog aldeles ikke livet af sig af ulykkelig kærlighed som hovedpersonen i romanen »Tine« (1889). Ved bogens fremkomst var hun godsejerfrue i Sverige, men tog til København alene for at skælde Herman Bang ud (Kamphøvener, 1942, s 632). Kun med et stort forbehold kan vi se træk af F L Bang hos »faderen«, som vandrer op og ned ad gulvet i studerekammeret og lægger en dæmper på livet i »Det hvide Hus«. Når døren åbnes, er det oftest for lyseslukkeren: »Skal de Børn dog aldrig i Seng?«, eller da drengen er midt i en ustyrlig morsom gengivelse af folk i sognet for den legeglade moder: »Herregud, Thora, du ødelægger da ganske den Dreng. Børn skal dog ikke lære at kritisere, fra de ligger i Vuggen«. (Det hvide Hus, 1898, s 26).

Vennerne fra studentertiden følte, at Frederik Bangs melankoli var foruroligende og hans munterhed ængstende.

Hans biskop Jørgen Hansen roser i sine visitatsberetninger både hans oplæring af børnene og hans prædiken, som han i beretn fra 1852 finder genial og meget bibelsk; og han forsøger at tage hensyn til ham, når Bang, som kunne være sarkastisk over for andre, selv var nærtagende over for kritik. I visitationsberetn 1855, 58 og 61 klager J H dog over, at han læser teksterne så hurtigt, at det næsten ikke er muligt at følge med i bogen. I et rimbrev til degnen Kjærbølling vender Fr Bang sarkasmen mod sig selv:

»Når man en aften dygtigt sviret har
og morgenen efter talt om skriftens dybe
og høje ting, man knapt har kraft at krybe
på alle fire til en ven —«

(Kamphøvener, 1942, s 633). Uden dækning træder han os i møde i en nytårsprædiken: »- og Du som lider! — Du for hvem Mørket er af dobbelt Længde, thi det forlænges ved Smerten; Du sukker efter Lys og ny Kraft; men det synes Dig, at Du ikke kan give det nye Aar Navn af et Lysets Barn, thi det er oprundet over Dig med de gamle Mørkets Lidelser. Men Gud selv har i Dagens Evangelium lært os, at vi skulle kalde det saaledes, og naar Du kun troer paa den Forjættelse, der ligger i dette Navn — troer paa, at Gud er mægtig at opfylde den, da skal sandelig det nye Aar ogsaa for Dig blive et Jesusbarn«. (Fr L Bang: Fire Festprædikener 1851, s 12). Jfr i øvrigt CP, s 161 (kritisk vurdering) og H V Gregersen 1979, s 64 ff.

Et frisk vejr synes at være blevet lukket ind i Asserballe præstegård med *Georg Vilhelm Müller* (1863-67) og hans familie. Allerede fra de var små, trænede han sine sønner i kapløb, og idrætsinteressen fængede hos drengene, der som voksne udgjorde det berømte Mhold, som sejrede i Øresundsløbet i roning i flere år i træk. En søn, Jørgen Peter Müller, blev kendt langt ud over landets grænser for sine ideer om legemskultur, fremlagt i bogen »Mit system« (1904). G V M kunne ikke aflægge den forlangte embedsed i 1867 og måtte rejse.

L A L Schmidt (1867-71) synes at være faret med lempe; i hvert fald opgav han at interessere menigheden for det tyske missionsselskab, som han ellers gik ind for, da alt, hvad der udgik fra tysk side, blev genstand for sognets mistro (C Ps saml, pk I, læg 2, La Åbenrå).

H F Nissen (1871-88) havde en — for en gejstlig — ret besynderlig løbebane. Han blev student fra Odense 1863, deltog som officersaspirant i felttoget 1864 og avancerede til sekondløjtnant, blev kandidat fra Kbhvns universitet 1870, underkastede sig det flg år teologisk prøve i Haderslev og blev straks ansat i Asserballe. 1888 blev han sp i Gram, stod de vakte nær og støttede dem. Han døde pludseligt (1899) under omstændigheder, der ikke udelukker selvmord. (Se omtalen under Gram sogn, Ribe stift).

I Asserballe synes han at have levet så temmelig isoleret fra mghen, muligvis fordi han var et filosofisk hoved uden flair for at omgås bønder. Kirkelivet var efter alt at dømme stagnerende.

Godt visiterede i 1872, 75 og 81. Ved den første lejlighed kom Nissen ikke helt nær på teksten og nåede ikke ind til det centrale i kristendommen. Han var forstandig og besindig, men måtte blive mere positiv. Der var talrigt besøg.

I 1875 bemærkede bispen, at sp var en personlighed med etisk holdning, med hang til det filosofiske, discipel af filosofiprofessoren Rs Nielsen (Kbhvn) — en Kierkegaardianer med grundtvigske tilbøjeligheder, orakel for en fløj af grundtvigianismen. Mere livlighed og bevægelighed var at ønske, men Nissen mente det godt og alvorligt. Han var ikke afholdt i sognet, vel især fordi han ikke forstod at omgås sine sognebørn. Heller ikke svarede

han til de forventninger, de dansksindede nærede til en født dansker. Hans »på dansk vis« anlagte prædiken indeholdt gode tanker, var godt udarbejdet, men talte kun til forstanden. Desuden blev den ikke fremført med nok liv, belærte uden at opbygge.

I 1881 befandtes Nissen at have gode tanker, men at være alt for doktrinær og abstrakt til at være opbyggelig. Hverken som prædikant eller kateket var han på sin plads i en jævn landmgh.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Nissens beretninger (1880, 81, 86) bekræfter Godts indtryk; først efter Kaftans tiltrædelse kommer der (1887) mere liv i skriveriet (3 1/2 tætskrevne foliosider).

Civilstandsloven havde ikke forandret i vielsesskikkene. Husandagt og bordbøn forekom meget sjældent, der var ingen interesse for missionssagen, hverken ydre eller indre, skoleungdommens kirkebesøg var ringe, men som helhed mentes *kirkebesøget* at være gået op 1880-81. Skulle kirkegangen stimuleres, måtte man have varme i kirken. Prædiken på fasteonsdage var bortfaldet, da der ingen voksne kom, men skoleungdommen mødte godt nok, også ved sommerens katekisationer, der fandt sted, når ikke andre kirkelige handlinger lagde sig i vejen.

Sektvæsen var ukendt (1880, 81, 86).

Gudstjenesteordning efter det forhen gældende danske ritual, dog at evangeliet kun læstes fra prædikestolen, ikke tillige fra alteret. Indførelse af ny liturgi ville strande på degnens manglende musikalitet, der bl a ville umuliggøre optræning af et kor. *Særtjenester* (med katekisation) kun i fastetiden, desuden bekendtgjordes katekisationer på andre tider af året.

Kirkebesøget var i regelen »ganz gut« set på baggrund af tidens ukirkelighed, dog kneb det med de yngres deltagelse, og tjenestefolkenes var kun ringe. Børn fulgte derimod ret hyppigt deres forældre til kirke, ligesom skolebørnene mødte villigt og talrigt til de bekendtgjorte katekisationer.

Menighedsliv. Sp havde måttet opgive de tidligere holdte børnegudstjenester, da de ikke støttedes af lærerne. Der havde også været bibeltimer og foredrag i Asserballe skole, men de var blevet udsat, fordi læreren der unddrog dem sin støtte. Foreninger til fremme af kirkelige formål savnedes ganske.

Udbyttet af klingbeutelen var aftagende, ligeså af kirkekollekterne, der var »unanständig klein« i forhold til kirkebesøget. Måske var dette en virkning af de mange anordnede husindsamlinger. Folk gav nemlig gerne på opfordring, men var for ugidelige (bequem) til at medbringe penge til kirken på en bestemt dag. Resultatet ser ud til at have været, at kirkekollekterne overhovedet intet indbragte: sp bekender nemlig andetsteds i beretningen, at han (desværre!) måtte udrede kollekterne til ydre og indre mission, Gustav-Adolfforening og diakonisseanstalterne i Flensborg og Altona af sin egen lomme. Ligeså sørgede han for uddeling af Bibler til brudefolk, NT til konfirmander og opbyggelige skrifter til syge og gamle.

Der var således meget at ønske i kirkelig — og sædelig — henseende. Dog, heri var intet nyt, og det nyttede ikke at gentage gamle klager! Snarere ventede sp, at de økonomisk dårlige tider, der allerede var sat ind, og som sandsynligvis ville følges af endnu værre, ville udøve en langt gunstigere og kraftigere indvirkning på mghen end alle synodalforsamlinger og -beretninger! Der måtte en ny ånd til! Den følte endnu kun lidt, dog undertiden!

Med *søndagsfreden* stod det skralt nok til i almindelighed. Småfolk dyrkede på søndagen deres egne lodder, men også bønderne inddroges i helligdagsarbejdet. *Naturligvis* benyttede man hertil formiddagen, så eftermiddagen blev fri til fornøjelser.

Af *sektvæsen* var der fremdeles intet.

Sædelige tilstande. Udadtil gik det »ziemlich anständig« til, men det 6. bud eksisterede faktisk næppe i den offentlige bevidsthed eller kun som den opfattelse, at en karl måtte gifte sig med den pige, han havde besvangret, om han ville være i overensstemmelse med god skik og undgå at komme i folkemunde.

De dårligere tider syntes at have hjulpet lidt på drikfældigheden, men bønder kom ikke sjældent fulde hjem efter besøg i Sønderborg. Selv kvinder var ret godt med ved kaffepunchen — når de samledes uden mænd som ved barsler.

Med sparsommeligheden stod det ilde til. Gårdene var stærkt belastede med prioriteter, undertiden endog med veksler. Mange søgte at bøde på de slette finanser ved lotterispil og indkøb af fremmede statspapirer.

Forlystelsessygen var stærk og fremmedes ved værtshusenes opfindsomhed (der var 2, 2 var blevet nedlagt) — herunder dilettantspil. De gav megen ballade (Unfug) på prøve- og spilleaftener. Slemt, at også lærere deltog i sådant. Men kunne man forbyde dem det?

De sociale tilstande var temmelig normale og tilfredsstillende. Egentlig armod fandtes ikke hos fastboende. Sognet var bedre i social end i kirkelig og sædelig henseende (1887).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378 (beret 1880, 81), nr 1379 (beret 1886, 87), La Åbenrå)

Pastor A W Arendt (1888-1904) blev en afholdt mand og kunne lide at diskutere kornpriser og mælkeydelser med bønderne; men mere kyndig var han dog ikke, end at han gik i fælden, da han blev genstand for et godmodigt drilleri, som en ægte landmand straks ville have gennemskuet (Bogen om Als, 1956, s 132).

I landsarkivet findes 12 beretninger fra pastor A W Arendt. Skønt ofte lange er de ret intetsigende. Om sp selv lader de kun slutte, at han næppe var vækkelsesmand. Ved hans død var der endnu ingen kirkelige foreninger i sognet, dog bidrog man (1893) til underhold af en sygeplejerske i Tandslet. Indbyggertallet var synkende: i 1891 var det 93 mindre end 10 år forud.

Gudstjenesteordningen var uforandret som i forgængerens tid frem til 1894, da den af 2. Gesamtsynode anbefalede liturgi (støttet af et børnekor) var helt gennemført. I 1890 var Evangelisk-christelig Psalmebog endnu i brug (om dens afløsning meddeles intet, men måske fandt den sted samtidig med liturgireformen). Ligeledes i 1890 hører vi, at mghens flertal ikke ønskede noget liturgiskifte, da dette ville forlænge gudstjenesten alt for meget, og da man overhovedet havde ringe interesse i deltagelse i en liturgisk tjeneste. Efterhånden må denne indstilling have ændret sig, den

udvidede gudstjeneste slog an (1896), og mghen tog efterhånden mere del i den (1903).

Af nydannelser kan nævnes gudstjenester juleog nytårsaften med livlig deltagelse (1894). I 1899 forlagdes fastetjenesterne til om aftenen og fik ret livlig deltagelse, hvis vejret ikke var for ringe. Samtidig bortfaldt onsdagskatekisationerne med skolebørn. 1889 meddelte sp, at han agtede at indføre regelmæssige kirkekatekisationer på nadverfri søndage om sommeren, 1890, at denne ordning havde løbet ca 1 år med ret godt besøg af skolepligtige børn, derimod ikke af voksne. Besøget var dog mindre, end det havde været i fasten. I 1896 meldes om børnegudstjenester 1/2 time før hovedgudstjenesten på de samme søndage.

Altergang holdtes hver måneds 1. søndag, formentlig i sommerhalvåret (1890), begyndende skærtorsdag (1891), fra 1903 reserveredes denne dag nykonfirmerede med slægtninge.

Menighedsliv. I mange hjem fandtes gode opbyggelsesskrifter, postiller m v, og blade som *Sædekornet* og *Kirkeligt Søndagsblad* læstes i talrige familier. Fra omkr 1894 holdt sp hver 14. dag bibeltimer i Asserballe skole (sehr gut besucht (1894), rege Teilnahme (96), schwache Teilname (03)). Den svagere deltagelse kan måske skyldes, at vækkelsesfolk nu begyndte at vise sig i sognet, 1901 Gemeinschaftsleute, 1903 disse konkurrerende med missionærer fra Nordslesvigsk IM, der havde holdt nogle få forsamlinger i en enkelt familie — uden større held. Der var 100% »folkekirkelige« tilstande m h t dåb, vielse og begravelse. I 1901 var der dog 2 brudepar, der ikke havde forlangt kirkelig vielse, i det ene tilfælde var bruden katolik, i det andet fraskilt.

Sektvæsen var der intet af i Arendts embedsperiode.

De sædelige tilstande betegnes i 1889 som gode i det hele. Senere lød der en del klage over overtrædelser af det 3. og 6. bud, men druk, spil og fornøjelser gik ikke i svang (1892), og der faldt ingen straf for overtrædelse af sabbatsforordningen, idet der ikke blev skredet »polizeilich« ind (1897).

De sociale tilstande var normale, og der herskede overalt et sundt familieliv i flid, sparsommelighed og mådehold (1890, 92). Modsætning mellem rig og fattig fandtes ikke (1897). I 1903 meldes om mangel på tjenestefolk, hvorved nogle polske katolikker havde fået arbejde i sognet. Der var stor lokal hjælpsomhed i nødsfald.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378 — 1382, La Åbenrå)

Peter Andreas Petersen (1905-09, se s 145, 147) var afgjort tysksindet, hvilket måske var til hinder for hans ungdomsarbejde (se ndf). Han flyttede 1909 til Tandslet, derfra 1913 til Vilstrup — hans sidste embede i Nordslesvig. I 1911 stillede han et sprogandragende på synoden.

Han var af indstilling vækkelsespræst og igangsætter med en ikke nærmere definerbar tilknytning til Nordslesvigsk IM. I sin Asserballetid afgav han 3 beretninger til synoden.

Gudstjenesteordningen forblev (1905, 07, 09) uforandret fra forgængerens tid. Fastetjenester holdtes om aftenen. Der var 5-6 tyske gudstjenester pr år (1907), men deres antal reduceredes som følge af manglende tilslutning (1909).

Der var *dansk altergang* 1. søndag i måneden, endv skærtorsdag, langfredag eftm og 1 hverdag i efteråret. Desuden lejlighedsvis en tysk altergang. *Frekvensen* var nogenlunde jævn (ca 50%, se Kirke og Folk).

Gudstjenestebesøg ca 100 (12,5%) på almindelige søndage. Ungdommen kom tilfredsstillende, børn ikke (1905). 1907 ansloges kirkegangen til 10% af de voksne, af børn var der fremdeles få, og ungdommens deltagelse var gået tilbage, 1908 kom der gnsn 78 (13% af de voksne), ungdommen, men ikke børnene, især de fjerntboende, var atter kommet bedre med.

I almindelighed kunne kirkebesøget fra kirkebyen betegnes som tilfredsstillende, fra Asserballeskov som utilfredsstillende, fra Kettingskov som slet. *Ugetjenester* (udover fasteonsdage, hvor besøget gennemgående kun var ca 30 personer) holdtes af og til med udensogns præster som talere, som regel med godt besøg. Det samme gjaldt jule- og nytårsaften samt Hel 3-kongersaften med (sædvanligvis) fremmede talere. Lejlighedsvis indkaldtes præster og missionærer fra Breklum som prædikanter ved højmessen (1909).

Sp søgte lige fra sin tiltrædelse at sætte gang i *menighedslivet* og udfoldede stort, for en del mislykket initiativ. *Bibeltimer* afholdtes hver 14. dag om vinteren i skolen i Asserballeskov og 1 gang mdl i fattighuset (1905). De fortsattes førstnævnte sted ugentlig i tiden til fastens begyndelse og i Asserballe til jul (1907). Den flg beretning (1909) melder om bibeltimer hver torsdag om vinteren i Asserballeskov (henad forår sank deltagertallet til 20-30). Desuden forsøgte Petersen sig i vinteren 1908-09 med bibeltimer i et privathjem i Kettingskov. Forsøget faldt heldigt ud, og han agtede at fortsætte arbejdet. Overalt havde han stor nytte af den lille »Lomme-Sangbog«, hvis ca 100 »friske sange« man gerne istemte. *Samtalemøder* i privathjem i Asserballe og Asserballeskov omtales i 1909-beretningen. Der var gerne 8-12 deltagere. Missionærer fra Nordslesvigsk IM — vistnok indkaldt af sp — holdt ca 6 gange pr år forsamlinger i sognet (1907).

I efteråret 1905 prøvedes noget ganske nyt: *bibelkursus*, om hvis fortsættelse dog intet erfares. I sommeren 1906 var der *missionsfest* i det fri, om efteråret *missionsuge* i 7 dage, om vinteren forevisning af lysbilleder. Ved påsketid 1907 holdtes missionsfest for en *Jungfrauenverein*, som sp må have fået stiftet. Foreningen fik kun kort levetid, idet den 1909 var opløst som følge af manglende tilslutning.

Også den mandlige ungdom søgte Petersen at samle (vinteren 1908/09), men det mislykkedes fuldstændigt. Fiaskoen skyldtes formentlig de nationale modsætninger. Sp bemærker nemlig, at andre foreninger (fodbold-, ringrider-, dilettant- og ungdomsforening) trivedes udmærket, og fortsætter: »Hvis ungdomsforeningen kan bestå uden politisk farvning, så kunne præstens deltagelse være til stor velsignelse«.

Interessen for ydre mission samledes mest om Breklum, der støttedes af en *missionsforening* (møde 1 gang mdl i prg for 10-18 personer). Også Nordslesvigsk Missionsforening havde enkelte venner, men fik ingen gaver. Til Breklum var der derimod indkommet ca 200 M i 1908, og et dansk missionsblad læstes i ca 40 ekspl.

Fremdeles understøttedes *diakonisseanstalten i Flensborg* ved husindsamlinger, der 1907 indbragte 92 M, i 1908 110 M. For de øvrige kirkelige foreninger som Landesverein f i M og Gustav-Adolfforeningen var der ingen som helst interesse.

Af andre initiativer kan nævnes ca 6 *skovgudstjenester* i Kettingskov og forsøg på at betjene fremmedarbejderne på sognets eneste større gods, men dette besværliggjordes af sprogenes og konfessionernes mangfoldighed. Endelig cirkulerede der en læsemappe med 7-9 opbyggelsesblade blandt ca 70 beboere.

Der herskede 100% »folkekirkelige« tilstande m h t dåb, vielse, etc.

Søndagsfred. Man arbejdede »ikke sjældent« om søndagen i for- og efterår (1907), som det syntes, især i de fjernere landsbyer, hvor overtrædelserne var hyppige (1909).

Sekter fandtes ikke. Bornholmerne havde i den senere tid (1909) forsøgt at trænge ind i sognet. Om dette ville få følger af varig art, kunne endnu ikke afgøres. Som modvægt herimod indkaldtes IM's missionærer nu så ofte, som det var dem muligt at komme.

Sædelige tilstande. Fornøjelsessygen var ikke så stærk som andetsteds, men overtrædelser af 6. bud hyppige, til gengæld var udtalt druk en sjældenhed. Der fandtes en stærk Good-Templarbevægelse (ca 60 medlemmer), der allerede — ledet af lærer *Jacobsen* — havde virket til velsignelse i Arndts tid (1907, 09).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382, 1383, La Åbenrå)

Iflg beretning til synoden (24/4 1915) fra sp Lousen, Ketting, bestyredes Asserballe sognekald 1909-13 af den tidl sp P A Petersen, hvorefter pastor Augustiny, Notmark, overtog vikariatet til Kardels udnævnelse i 1914. Under hans indkaldelse (fra påske 1915) var først Lousen, senere Mahler, Tandslet, hovedvikar.

I 1912, mens den fhv sp endnu var vikar, opstod der et »skisma« i mghen. Det var i sin grund nationalt, men draperedes i grundtvigsk gevandt.

4/2 1912 skrev *Peter Clausen*, Asserballeskov, til frimghspr Jørgen Eriksen, der senere blev sognets præst, med anmodning om at holde frimghsmøder på stedet. Bag opfordringen stod en kreds på 32 underskrivere, hvoraf nogle er slettet, måske af Jørgen Eriksen, der har tilføjet 12 navne. Kredsen påtog sig at bære omkostningerne ved mødernes afholdelse. Af de 32 boede 26 i Asserballeskov, 4 i Kettingskov, 2 i Almsted.

I brev af 3/3 1912 meddeler Peter Clausen, at interessen på egnen synes større end først antaget. Han havde allerede skaffet yderligere 10 underskrifter og påregnede at kunne få 10 til. Herefter følger hans hovedanliggende: »Hvad der særlig har bidraget til at øge Tilslutningen, er jo dette, at Pastor Petersen Tandslet ved sin Optræden paa Mødet i Tinglev er kommen i Opposition til den dansksindede Del af sin Mgh«. Clausen havde imødegået den cst sp i et indlæg i Dybbøl-Posten.

Et par uger efter (18/3 1912) kom det første møde i stand i Asserballeskov, og Jørgen Eriksen kunne notere et deltagertal på 40 (muligt 46). Det fulgtes af yderligere 7 møder det første år. Det samlede deltagertal blev ca 480, ringest var fremmødet i december, da der kun kom 20 — vejret var sløjt, og der havde været dilettant aftenen før.

I 1913 var der 11 møder med stærkt aftagende deltagelse, i alt ca 420. Med krisen i sommeren 1914 indstilledes de (27/7), efter at 7 møder med et samlet fremmøde på ca 188 var blevet afholdt.

(Sundeved frimgh 3. 1904-31 Sager vedr præsteembedet og afholdelse af gudstjenester, La Åbenrå. Jørgen Eriksens notater på løse sedler).

Pastor *R M H Kardel* (1914-20) var energisk og dygtig, men mest borte — indkaldt til soldatertjeneste — og i 1920 rejste han, skønt bekræftet i embedet, til Brügge.

I årene op mod genforeningen levede i Asserballe sogn en lille pige, f 1911, hvis navn engang skulle blive kendt over det ganske land; men der skulle gå 35 år, før Helene (nu Christoffersen) rejste sin alvorlige anklage mod fattigforsorgen i sit fødesogn (Helene Christoffersen: Fortællingen om et barn, 1954). Bogen kom ikke til at stå uimodsagt, men den blev også bekræftet; de fleste kunne imidlertid ikke rigtig huske noget så længe efter (Dagspressen, særlig Social-Demokraten 26/1 — 7/2 1954).

Beretningerne fra de 2 vikarer under krigsvakancen bringes hver for sig (1915 for årene 1909-14 og 1917).

Gudstjenesteordningen var uforandret. Der var intet kor, men mgh deltog godt i salmesang og liturgi.

Gudstjenestebesøget havde holdt sig på samme niveau i de senere år, var måske endda tiltaget en smule. Gnsn var det på festdage 135 (16,3%) og på alm søndage 49.5 (6.0%). Børns besøg var svagt, og fremmødet ved aftentjenesterne i fasten var slet. *Kriegsbetstunden*, først i prg uden større tilslutning, senere henlagt til kirken (hver 14. dag) fik i begyndelsen ret godt, senere aftagende besøg, hvorefter de indgik i fastetjenesterne. *Katekisationer* afholdtes uregelmæssigt, mässig besucht.

Den gnsn *altergangsfrekvens* opgøres til 302 (36.4%) for årene 1904-14.

Menighedsliv. »Krigen syntes at bringe et tilløb til en åndelig bevægelse, dog tyder tegnene nu atter på hensoven«, skrev Lousen. Ikke desto mindre peger alt på et ganske livligt mghsliv.

I sommeren 1914 havde der været en skovgudstjeneste, hvor 2 lægprædikanter havde talt for en større forsamling, og månedlige friluftsmøder var blevet afholdt med gnsn ca 30 deltagere. I februar 1915 var der missionsuge på 4 aftener med godt resultat (dette kunne måske tyde på, at pastor Kardel, der jo først blev indkaldt ved påsketid, havde tilknytning til IM).

Der var *bibeltimer* hver 14. dag i skolen i Asserballe (god tilslutning) og med samme interval *samtalemøder* i prg, hvor 15-20 mødte op. Hver 2. uge var der sst *Jungfrauenversammlungen* med lignende deltagelse.

Missionssyforeningen var gået ind, og det samme gjaldt den af pastor Petersen startede læsemappe. Til gengæld udsendtes menighedsbladet, opretholdt af frivillige gaver, som sædvanlig, og tillige fordeltes »Det gamle Budskab« i 60 ekspl for at

sendes til fronterne, og provstikolportøren afsatte nogle bøger.

Freigemeindesprecher Eriksen (se ovf) havde holdt nogenlunde velbesøgte møder i kroen i Asserballeskov, hvor nu missionær Knudsen, Augustenborg, fortsatte med månedlige møder. Han besøgte da tillige Asserballe. Med Brødremghen havde man kontakt gennem en udsending, Petersen fra Flensborg, der havde talt en enkelt gang.

Der var intet *sektvæsen*.

De sædelige tilstande betegnedes som gode af de kirkeældste, der heller intet kendte til nedgang i fødselstallet eller til brug af antikonceptionelle midler. Good-Templar virkede som tidligere i Asserballeskov, men virksomheden var aftagende, mens »Afholdsforeningens« ekspanderede.

De sociale tilstande var helt igennem gunstige for kirken. Kun den udenlandske arbejdskraft på godset måtte anses som »tabt land«. Mghskasserne havde forsikret krigsdeltagerne (det nævnes ikke hvordan), og kommunen havde bevilget krigsunderstøttelser.

Flensborgsøstre fra Augustenborg sørgede for sygeplejen i Asserballe, mens andre fra Tandslet havde distrikt i Ketting- og Asserballeskov.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384, La Åbenrå)

Pastor Mahlers beretning fra 1917 er kortfattet.

Gudstjenesteordningen var uforandret, men der var kun højmesse hver 14. dag ved de vikarierende præster. *Besøget* var delvis godt, mens læsetjenesterne de øvrige søndage havde ringe eller ingen søgning. Der var kun *særtjeneste* juleaften.

Fra dec 1916 havde der været *bibeltimer* i skolen i Asserballeskov, hver gang med ca 100 deltagere, mens de lejlighedsvise *samtalemøder* havde ca 15. På Høgebjerg var der 1. pinsedag 1915 blevet afholdt en fest med god deltagelse.

Sektvæsen. Fuldkommenhedsbevægelsen (Gemeinschaftsverein (?)) havde forsøgt at vinde terræn.

De sociale tilstande var normale, men Mahler var ude af stand til at bedømme krigens virkninger i mghen. Så vidt han vidste, tog bønderne sig af småfolk, så at egentlig nød ikke var på færde.

Siden august 1914 var der faldet 9 fra sognet.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1385, La Åbenrå).

Tiden efter 1920

Den første præst efter genforeningen blev *Jørgen Eriksen* (1921-41), tidligere frimenighedspræst i Sundeved. Om ham fortæller ovennævnte Helene Christoffersen, en af hans første konfirmander: »Jeg kom til at gå til præst, og det blev lykkelige timer, jeg tilbragte i præstegården« — »præsten var et af de fineste og bedste mennesker, jeg nogensinde har truffet« — »Jeg skylder ham uendeligt mange tak for de lyse timer, han bragte ind i mit liv og for den lillebitte smule oprejsning for min ulykkelige barndom, han prøvede at give mig på konfirmationsdagen -«. Pastor Eriksen havde fået det lykkelige indfald, at horeungen, den forældreløse, hende i skoene der var købt 2 numre for store af sparsommelighed — skulle stå forrest på kirkegulvet. Der blev vekslet forargede blikke, men det kunne ikke forstyrre glæden. (Fortællingen om et barn, 1954, s 42 f).

Jørgen Eriksen lagde et stort arbejde for ungdommen i ungdomsforeningerne, og han blev DdUs næstformand gennem mange år. Han havde uddannet sig grundigt, men utraditionelt, og havde egentlig tænkt sig at fortsætte som frimenighedspræst i Sundeved. Efter genforeningen kom der imidlertid mange grundtvigske præster til Sønderjylland, og der var tendens til at samles i sognemenigheden mellem dem, man havde delt ondt og godt med i krigsårene. Under disse omstændigheder turde man i frimenigheden ikke holde på Jørgen Eriksen, da han fik mange gode tilbud om sognepræsteembeder, bl a fra Asserballe. J E beskrives som en mand, der kunne tale, så det fængede, men også en sangens, bønnens og samtalens mand (Sv Zachariassen, 1949).

Af de 25 ungdomsledere på Als, som var mødtes i september 44 i Egen for at organisere modstand, var der i februar 45 kun een tilbage, som ikke var arresteret eller rejst bort, Franz Eduard Hansen. Han opslog nu sit hovedkvarter i Asserballe præstegård hos Eriksens eftermand *Tage Brummer* (1941-59) og begyndte at oprette kampgrupper på Sydals. Den mest berømte gruppe på Als blev »kanongruppen i Asserballe« med højskolelærer Johs Møller, Danebod, som leder og præsten, en lærer og landmand som menige medlemmer (Bogen om Als, 1956, s 324 f).

Kirkeligt har sognet efter genforeningen overvejende været grundtvigsk med et lille IM-samfund. DdU havde i 1923 200 medl, men gik senere tilbage. Jørgen Eriksen omtaler i sine indberetninger til Kirkelig Håndbog også mange gammelkirkelige og en god, stærk forbindelse med Danebod højskole. Tage Brummer finder megen velvilje og en del ligegyldighed, rationalismen spores stadig. I 55 føjer han til: »godt sted at være præst«. Den sidste udtalelse slutter *Svend Boysen* (1959-69) sig til; han finder desuden sognet levende, endnu noget præget af det gammelkirkelige og grundtvigske. Der dannedes en spejdertrop med Svend Boysen som leder. Der er nu mange husmænd og en voksende arbejderbefolkning (Danfoss). De sociale forhold er ret gode. Kirkegangsprocenten, der i Kir Hdbg 1927 blev opgivet som 10, i 1931 og 35 som 9%, faldt derefter gradvis til 4-8% i 1963 og 67.

Svend Boysen blev efter ti års vakance afløst af *Ragna Espensen Petersen* (fra 1979).

Skolen

I *Asserballeskov* blev der holdt skole i et lejet værelse hos den skoleinteresserede, men ikke selv læsekyndige bonde Ernst Ernstesen. Af hertug Christian August d Ældre fik han senere grund og egetømmer til en skole, som blev opført af bønderne

i 1749 med navnet »Christiansværk« efter hertugen. Den første lærer *Hans Pade*, som havde fået en smule undervisning udover degneskolen i Hørup, havde fået knust knæskallen, og »da han nu var mindre skikket til Markarbejde, tog han sig for at holde Skole forskellige Steder«. Sønnen *Johannes Pade*, senere selv lærer på stedet (o 1773-85), giver i sin selvbiografi en udførlig beskrivelse af faderens undervisning, skoledagens inddeling osv (G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen, s 146 f). De mindre børn blev mest oplært i opremsning, og her brugtes både Luthers katekismus og Pontoppidans forklaring. For de større blev der forklaret om det, de havde lært udenad, suppleret med bibelske historier og udsagn fra skriften. *Asserballe*, hvis skole også havde været holdt i et lejet værelse, fik et skolehus i 1779 opført af skoleholderen *Jens Jensen* på en grund, som bymændene forærede ham. Hans efterfølger *Chr August Schmidt* blev Danmarks første seminarieuddannede lærer. Han arbejdede som landmåler om sommeren, og mens han opmålte Sandbjergs jorder (1781), gjorde han grev Johan Ludwig Reventlows bekendtskab. Greven ønskede nu Schmidt som lærer ved en nyopført skole og sendte ham først til uddannelse på det nyopførte seminarium i Kiel. Et par år senere blev Johannes Pade, Asserballeskov, protegeret af grev Reventlow på samme måde.

Der indløb i skolernes første tid stadige klager fra skoleholderne over deres økonomiske forhold. Den skilling, som hvert barn gerne skulle medbringe hver uge — hvis det da ikke holdtes hjemme for at deltage i arbejdet — var langtfra tilstrækkelig og blev da også efterhånden afløst af kvartalsvise bidrag, ligesom skolerne fik tillagt afgiftsfri Jord (G Japsen, s 135, 140-46, 327-29, 340).

L S Ravn optegner lærernes navne i Asserballe fra 1795-1945 og i Asserballeskov fra 1815-1920. Kettingskov havde en skoleholder i 1772, men omtales ikke med skole hos L S Ravn eller i Trap 1864. I 1970 nedlagdes skolerne i Asserballe sogn, og børnene blev fra nu af sendt til Fryndesholm skole i Notmark sogn, som har børnehaveklasse og 1.-7. klasse. De større børn læser videre i Augustenborg skole. Omkring 1961 var der 3 klasser hvert sted, fra 1963 4 klasser i Asserballeskov og fortsat 3 i Asserballe. Børnene fordeltes efterhånden således, at de 3 yngste årgange gik i Asserballe skole og de 4 ældste i Asserballeskov. De ældre børn går i skole i Augustenborg.

Den kendteste lærer i sognet blev nok *Lauritz Georg Kjærbølling* (1810-88), Asserballeskov 1832-36 og Asserballe 1836-65. Han optræder i Herman Bangs bøger i let forklædning (»Gamle Bølling«) og stod virkelig præstefamilien nær. Han skal have været en betydelig lærer og en varm tilhænger af danskheden. Efter en hjerneblødning i 1863 måtte han gå af, men iflg pastor *Hans Fr Nissens* ligtale i 1888 var han langtfra glemt, og frugterne af hans lærergerning kunne endnu spores. Under hans lange sygdomsperiode kom folk til ham for at søge råd, og hans stadig inderligere kristendom gennem sygdommen blev en vejledning for andre. (Tage Brummer, Sdj Årb 1958, s 90 ff).

Om lærer *J R Overgaard*, Asserballeskov 1920-27, skriver pastor Brummer i NK II (s 360 f), at han var med i første række for at gøre Asserballe til det rent danske sogn, som det er i dag.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 6 gr el up; 1934 2 IM, 2 gr, 1 s, 1 up; 1945 1 IM, 4 gr, 1 s; 1953 5 n gr, 1 s; 1965 4 fællesliste, 2 s.

Folketal 1860 819, 1910 833, 1930 860, 1955 967, 1960 999, 1970 1003 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks administrative inddeling), 1976 1097 (Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Antal altergæster 1922 338, 1934 400, 1942 337, 1954 432, 1966 531.

Kirkebygningen

Kirken ligger på en bakketop midt i landsbyen. Den teglhængte, hvidkalkede kirke har fra romansk tid foruden koret en del af det oprindelig ganske korte skib bevaret, opført af kampesten med hjørnekvadre af granit. Ca 1716 forlængedes skibet mod vest. 1741 byggedes en korsarm mod nord, der ved ombygningen 1867 forsynedes med nygotisk blændingsgavl, ligesom kirkens hovedindgang flyttedes hertil. Samtidigt opførtes en korsarm mod syd. Sakristiet mod øst fra 1874 er muligvis udvidet 1894.

Der er spids korbue; skib og korsarme har bjælkelofter, mens koret er overhvælvet omkring 1715. I koret to store glasmalerier, den lidende og den velsignende Kristus, fra 1900. Storvinget altertavle fra omkr 1719 har i storfeltet et nadvermaleri, mens topfeltets maleri har Kristus på korset. Der er senmiddelalderlig døbefont og prædikestol med himmel fra 1745/46. Kirkeskibet, orlogsfregatten »Fortuna«, er fra 1781. Klokken fra 1677 er nu ophængt i nordre korsarms tagrum (tidl var der klokkehus ved siden af kirken).

To bygningskyndige lærere fra Danebod højskole har forestået en restaurering i 1939-40, hvorved man har opnået en sanering og forenkling af kirkerummet, herunder fjernelse af pulpitur, og en lysere og venligere farvevirkning.

På kirkegården mindesmærke for sognets 22 faldne i første verdenskrig.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 4611 RM, 1922 3. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl, 1969 lønramme 16/31.

20. 1849-50 **Henrik Roth**, se sp Vigerslev.

21. 1850-63 **Frederik Ludvig Bang**, se sp Tersløse-Skellebjerg.

22. 1863-67 **Georg Vilhelm Müller**, se sp Stadager-N Kirkeby.

23. 1867-71 **Lorenz August Ludwig Schmidt**, se sp Højer.

24. 1871-88 **Hans Frederik Nissen**, se sp Gram.

25. 1888-1904 **August Albert Wilhelm Arendt**, f Basedow, Mecklenburg 3/4 1845. Forældre: Kantor Basedow Wilhelm A og Margueritha de Rade. Dim Rostock, imm Rostock, Erlangen, Kiel, c 75 (3. kar), g Barkow, Mecklenburg 23/4 80 Dorothea Maria Silldorf, f Holbæk 13/11 57, d København 9/3 1939. Forældre: Sadelmager Holbæk Johan Jacob S og Cathrine Sophie Jensen. Huslærer Mecklenburg og Vedsted prg, 2/11 77 adj min Øsby, 22/1 81 sp Branderup, 28/8

88 sp Asserballe, d 9/8 04. Svigerfader til sp Nyker M Matthiessen.

26. 1905-09 **Peter Andreas Petersen**, se sp Vilstrup.

27. 1914-20 **Johannes Rudolf Michael Heinrich Kardel**, f Tønder 6/11 1887. Forældre: Rektor Tønder Andreas Hinrich K og Anna Margrethe Dorothea Muus. Dim Husum, c 1913, g 14 Elsabe Marie Karoline Paulsen, f Holsten. 27/4 14 sp Asserballe, indkaldt 3/5 14 som landstormsmand, siden som feltpræst, 20/8 20 bekr sp Asserballe, 20 (21) sp Brügge, 6/6 29 sp Adelby.

28. 1921-41 **Jørgen Eriksen**, f Oksbøl 14/11 1879. Forældre: Gdr Oksbøl Erik E og Anna E. På Askov 1897-1901, frit uddannet på statens lærerhøjskole og Københavns universitet 1905-06, g Stenderup 11/8 14 Dorothea Cæcilie Hanssen Stavnsbjerg, f Hejls 8/9 90. Forældre: Gdr Nørremølle Christen Hanssen og Anna Dorothea Marie Hansen. 07 frimenighedspræst Stenderup, Nybøl. Betjente tillige forsk frie kredse, bl a Nordborg, Asserballe og Kegnæs. Deltog i krigen 14-18 på begge fronter. 15/4 21 sp Asserballe, medlem af hovedbestyrelsen f DdU og af komité til opførelsen af Grundtvigs mindekirke, afsk 24/2 41, d Asserballe 29/3 s å. Svigerfader til sp Skellerup-Ellinge K V Skovsted.

29. 1941-59 **Tage Brummer**, f Vinding, Vejle 29/7 1912. Forældre: Bygmester og skoleforstander Vinding Ole Lassen B og Inger Johanne Ladegaard. Dim Vejle 32, c 40 (h), g 25/8 41 Rigmor Fog Pedersen, f 28/2 17. Forældre: Lærer Svendborg Anders Jørgen P og Marie Fog Nielsen. 40 højskolelærer Antvorskov, 3/7 41 sp Asserballe, 59 sp Glud-Hjarnø.

Bm Studenterkredsen 37-38, red Bjerreherred Bogen 63.

30. 1959-69 **Svend Clemen Boysen**, f Frbg 26/3 1932. Forældre: Ingeniør L C B og Lilli Strand. Dim Metropolitansk 50, studier i Tyskland 55-56, c 58 (l), g Hellerup 8/9 56 Alix Bekker Hansen, f 31/8 28. 58 hjælpepræst Sct Pauls k Kbh, 20/5 59 sp Asserballe, 69 sp Give.

1969-79 var sognepræst i Ketting konstitueret her.

31. 1979- **Ragna Esbensen Petersen**, f Kbh 19/10 1919. Forældre: Fabrikant Carl P og Rigmor E. Dim N Zahles sk 37, forstander Th Langs kostsk Silkeborg, 79 særudd, 1/5 s å sp Asserballe.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 67; Realregistre for Danmark, Krak 1979; Kirkelig Håndbog 1923 flg; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II (N K II), 1948; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark VII (APT VII), 1977; Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvigholstenismen indtil 1850, 1980; G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945 flg.

Frederik Ludvig Bang: Fire Festprædikener, 1852; H F Rørdam: Nordmanden Augustinus Meldals Levned optegnet af ham selv. Personalhistorisk Tidsskrift 1880; Biskop Jørgen Hansens efterladte Optegnelser om sit Levned. Sdj årb 1904; Morten Kamphøvener: Herman Bangs Modeller. Gads danske Magasin 1942; Frede Terkelsen: Herman Bang og »Dybbøls Skygge«. Sdj Månedsskr 1943; Svend Zachariassen: Jørgen Eriksen, 1949; Helene Christoffersen: Helene, fortællingen om et barn, nedskrevet af Fie Riis, 1954. Social-Demokraten 25/1-7/2 1954; Harry Jacobsen: Den unge Herman Bang, 1954; Chr Maibøll: Kvaksalveri i Asserballe sogn. Sdj Månedsskr 1955; Robert Huhle (red): Bogen om Als, 1956; Tage Brummer: Degn Kjærbøllings optegnelser fra treårskrigen. Fra Asserballe præsteembedets kopibog 1851. Sdj Årb 1958; J Raben: Minder fra Asserballe sogn I-II. Fra Als og Sundeved hft 38-39, 1959-60; H V Gregersen: Herman Bangs fader, Haderslev stiftsbog 1978.

Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv; Åbenrå provstearkiv; Carsten Petersens samlinger; alle Landsarkivet, Åbenrå; Aage Dahls samlinger; Paul Nedergaards samlinger; dr theol Asger Nyholms notater fra B Godts visitatsberetninger.

NOTMARK

Af IB og HP

Topografi

Areal 1904 ha. Notmark sogn omgives af Ketting, Asserballe og Egen sogne og Lille Bælt. Den vestlige del af sognet er et bundmorænelandskab med enkelte afrundede småbakker, som muligvis er aflejringer efter issøer. Mod øst findes et højere og mere uroligt relief med en tophøjde på 76 m. Kysten mod Lille Bælt er en levende klintkyst med lange, flade buer, og langs den findes en række frodige skove.

Bebyggelsen er samlet omkring Notmark, Hundslev og Almsted, som næsten er sammenbygget, desuden i læ af skoven mod øst langs vejen Notmarkskov-Helleved. Anlægget af færgehavnen i Fynshav og vejen Fynshav-Sønderborg har medført en ny udvikling af denne by og af Notmarkskov. Vejforbindelsen Sønderborg-Danfoss-Nordborg afskærer det sydvestlige hjørne af sognet.

Byer Notmark med kirke, prg, forsamlingshus og friluftsscene; Hundslev med kro; Almsted; Fynshav sammenbygget med Notmarkskov, med Fryndesholm skole, Danebod højskole og havn for færgefarten til Bøjden på Horneland; Helleved med Frydendal kro; Katryde.

Bebyggelser Frederikshof med Rytterkroen i Nørreskovens udkant; Naldmose med 2 feriekolonier ved stranden; Padholm; Stenkobbel; Gyden; Trodsenborg.

Gårde Rumohrsgd; Hagelbjergmose; Naskjærsgd; Smørholm; Arnholt; Kasmosegd; Langmosegd; Skærtoft; Myrholm; Erbæk.

Ved Nørreskoven Taksensand fyr.

Skove Langs Lille Bælt en del statsskov, således den sydlige del af Nørreskoven; Rumohrsgårds Dyrehave.

Fredede oldtidsminder 8 runddysser, 5 langdysser, 5 dyssekamre, en ubestemmelig stengrav, 3 høje, 4 tuegrave og 2 skålsten.

Voldsteder kan endnu ses af det gamle Rumohrsgård og Naskjærsgård. Det nuværende Rumohrsgård er opført på voldstedet i slutningen af 1800-tallet. En stor del af jorden blev efter 1925 udstykket til 22 husmandssteder.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 244 da, 6 ty; 1884 201 da, 8 ty; 1912 222 da, 25 ty, 3 s.

Folkeafstemningen 10/2 1920 702 da, 39 ty (tilrejsende 48 da, 31 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 432 da, 10 ty, 47 s; 11/4 1924 400 da, 7 ty, 86 s; 16/11 1932 380 da, 13 ty, 176 s; 3/4 1939 639 da, 64 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 605 da, 10 ty; 14/5 1957 572 da, 11 ty; Notmark og Asserballe kommuner blev sammenlagt 1965, derfor for begge sogne tilsammen 23/1 1968 1437 da, 16 ty (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen i 1970, da Notmark-Asserballe kommune blev inkorporeret i Augustenborg kommune, offentliggøres de gl kommuners stemmetal ikke mere.

Den ældre præsterække

(1341) **Henrik Lunor.**

(1419. 1424) **Dithbor Jørgensen**, boede i Østerholm.

(1512) **Mads Jensen**, sp Notmark, 1512 tillige provst Als, d Notmark. Fader til sp Havnbjerg H Mathiesen.

-1530 **Andreas Nielsen**, sp Notmark, d sst 1530

1. 1530-46 **Jørgen Nielsen**, f Sønderborg. 1530 sp Notmark, d sst 46. Måske den første lutherske præst på Als.

2. -1549 **Claus Nielsen**, f Fyn. Sp Notmark, d sst 1549.

3. 1550-1606 **Jørgen Cruckow**, 1550 sp Notmark, d sst 30/5 1606. Fader til 4. Nævnes også som den første lutherske præst i Notmark, men forveksles dog sandsynligvis med 1., eller betegnelsen er brugt om den første præst med luthersk uddannelse. Hans sønnesøn skriver i præstearkivet, at »det står til berømmelig Eftersagn, at denne Kirke har allerførst her paa Landet Alsøe antaget den lutherske Religion«.

4. 1606-48 **Frederik Jørgensen Cruckow**, f Notmark 1566. Fader: 3, 96 adj min cum spe succ Notmark, 30/5 1606 sp sst, d Notmark 48. Fader til 5. Et maleri af ham og hans hustru (ubekendt) findes i kirken. F J C fik efter en klage tilkendt tiende af bondejord i Hundslev af hertug Johan Christian i Sønderborg. Det var i 1639, i 43 måtte han igen klage over manglende tiende, denne gang fra Helleved, og han fik igen medhold af hertugen (J Raben, 1923, s 107 ff).

5. 1648-82 **Jørgen Frederiksen Cruckow**, f Notmark 1610. Fader: 4. Dim Odense 35, imm Rostock 37, c 39, g Notmark 8/10 49 Margrethe Nicolaisd Brandt, f Guderup 28. Forældre: Sp Egen Nicolai N B og Margrethe Nicolaisd Conradi. 45 adj cum spe succ Notmark, april 48 sp sst, d Notmark 1/6 82. Fader til 6 og til diakon Nordborg Claus J C. Svigerfader til sp Svendstrup T Paulsen. Et maleri af ham med familie findes i kirken. Også denne Cruckow måtte klage over manglende tiende og opnåede at få den tildelt. »En smuk lærd mand og fornemme mathematicus« (Aage Dahls saml).

6. 1682-99 **Frederik Jørgensen Cruckow**, f Notmark ca 1650. Fader: 5. Dim Odense 72, imm Kiel 29/3 76, g 1) 26/5 84 Anna Cathrine Lauritsd Harboe, f Svenstrup 40, d Notmark 95. Forældre: Sp Svenstrup Laurits Poulsen H og Karen Madsd. G 2) Anna Sophie Martinusd Nissen, f Oksbøl 71. Forældre: Sp Oksbøl Martinus N og Maria Pedersd. 21/6 78 adj min cum spe succ Notmark, 1/6 82 sp sst, d Notmark 99. Fader til sp Nordborg Martinus F C.

Frederik Cruckow byggede den smukke, nu fredede præstegård i 1688 og forsynede den med en tavle over hoveddøren med en indskrift på latin. Oversat lyder den:

Denne bygning og alle ting, som jeg ivrigt skabte under solen og skal overlade til min efterfølger, er mig forhadt, thi hvem ved, om han skal være vis eller en dåre, taknemmelig eller utaknemmelig, der skal være herre over disse bygninger og over alt, hvad jeg her oprettede med hårdt arbejde. (Efter Præd kap 2, v 18-19. J Raben, 1936, s 27).

7. -1701 **Elias Eliesen Thillingen**. Forældre: Sp Vikør, provst Hardanger Elias Hermansen T og Sophia Fresch. Dim Bergen 1694, g Anna Cathrine..., d 20/4 1702. 27/5 01 sp Notmark, d sept s å.

8. 1701-49 **Jørgen Conradsen Pedersen**, f Sønderborg 1671. Forældre: Borgmester Sønderborg Conrad P og Cathrine Brandt. Dim Sønderborg 90, imm Jena 14/5 s å, imm Kbh 12/11 01, g 1) Anna Maria Johansd Brandt, f Egen 86, d Notmark 14. Forældre: Sp Egen Johannes Bugislaus B og Anna Maria Hansd Paulsen. G 2) 15 Dorothea Sophia Ottosd Brandt, f Havnbjerg 14/11 94, d Notmark 30/10 65. Forældre: Sp Havnbjerg Otto Friedrich Johansen B og Margrethe Paulsen. 27/9 01 sp Notmark, d sst 28/2 49. Fader til præst Paris Jørgen J P. Svigerfader til 9.

9. 1749-97 **Mathias Jensen With**, f Keldby 9/9 1718. Forældre: Sp Keldby Jens Jensen W og Johanne Poulsd Herløv. Dim Sorø 36, c 17/2 42 (nc), g Notmark 18/2 45 Dorothea Sophia Jørgensd Petersen, f Notmark 22, d sst feb 88. 21/5 43 pers kap Notmark, 24/7 44 adj min cum spe succ sst, 28/2 49 sp sst, d her 18/5 97. Fader til 10 og sp Lysabild Jens J W , sp Skrydstrup Otto J M W og sp Bedsted Johannes W.

Pastor With gik til retten for at klage over sin degn (Gerhard Bertelsen Bruun, 1736-62). Han skulle bl a ganske have forsømt at katekisere ungdommen og ved en lejlighed have truet præsten bag alteret med knyttede næver. Degnen klagede også over voldsom adfærd fra præsten, der omtales som »meget stærk« (Aage Dahl). Men præsten fik medhold, og degnen måtte gå af.

10. 1797-1822 **Jørgen Pedersen With**, f Notmark 4/3 1749. Fader: 9. Dim Odense 66, c 29/4 73 (h), g Ketting 6/10 86 Lovise Ulrikke Maria Amalie Mortensd With, f Asserballe 47, d Tandslet 13/5 99. Forældre: Sp Ketting Morten Reenberg W og Mette Hansd Thomsen. 20/11 82 adj min cum spe succ Notmark, 18/5 97 sp sst, d Tandslet 10/5 22.

Jørgen With havde et af de største præstebiblioteker på den tid. Det gik op til 1000 bind (C P, s 324).

11. 1822-30 **Sveno Laurentius Svensen**, f Englerup mølle, Ringsted, 21/4 1773. Forældre: Møller Englerup Laurits S og Birthe Margrethe Ovesen. Dim privat 94, c 30/1 1801 (egr), g 7/9 12 Margrethe Sophie Andersen, f Kegnæsgård 22/5 85, d Notmark 15/4 61. Forældre: Forpagter Kegnæsgård Jørgen A og Magdalene Zoffmann. 12/5 09 sp Asserballe, 7/8 22 sp Notmark, d sst 17/1 30.

Pastor Svensens skæbne blev dybt ulykkelig. Hans ægteskab var ikke godt, og konen magtede slet ikke den store præstegård og de syv børn. Boligen var ubeskriveligt snavset ved Jørgen Hansens overtagelse af den; han troede, at gulvene var af stampet ler, indtil man fik skrabet dem så meget, at gulvbrædderne nedenunder kom til syne. En søn endte på fattiggården i Odense (hvor han sad model til Julius Paulsens billede: »Hiob«), en anden blev sindssyg og druknede sig i Stevning nor. 57 år gammel hængte pastor Svensen sig (Aage Dahls saml). I kirkebogen står der blot, at han munter og sund gik til sengs, men blev fundet død i den om morgenen.

12. 1830-45 **Jørgen Hansen**, se sp Egen.

Som elev af pastor Sabroe, Tandslet, og gift med en datter af pastor Schwensen, Hørup, hørte Jørgen Hansen fra begyndelsen til den førende kreds på Als af dansksindede præster og proprietærer, hvis ledende skikkelse han senere selv skulle blive. Det var hertugen, der kaldte ham, og noget af det første, der slog ham i Notmark sogn, var de vidtgående rettigheder, som hertugen efterhånden havde fået. Hans kaldsret til underretsdommerembederne gjorde det næsten umuligt for bønderne at få deres ret i de mange tvistigheder mellem dem og hertugen. Derfor engagerede Jørgen Hansen sig stærkt i at støtte bønderne med juridisk rådgivning.

En sammenligning mellem fattigvæsenet i Notmark og hans tidl sogn Ballum faldt for ham ud til Notmarks fordel. Her betalte man kun en brøkdel af den fattigskat, Ballumbønderne måtte yde; men en spontan hjælpsomhed, som ikke krævede betaling, trådte gerne til i trangstilfælde. Fattigskat gives med modvilje, mente Jørgen Hansen, og bør erstattes af velgørenhed, som bliver vakt af det enkelte konkrete tilfælde (og eventuelt administreres af kirken). At afskaffe tiggeriet lod sig ikke gøre, dertil var tiggerens liv for tillokkende — og for indbringende. Sine tanker om fattigvæsenet nedfældede han i Notmarktiden i to skrifter på tysk: »Ueber das Heirathen der Ar-

men« fra 1832 og »Critik des Armenwesens« fra 34. (J Hs optegnelser. Sdj årb 1904, s 46-52 og 62-63).

Ved J Hs tiltræden stod det dårligt til med forældrenes villighed til at opfylde skolepligten. I nogle år greb han da til at bortvise »umodne« børn fra konfirmationen. Det hjalp.

I 1838 gik J H stærkt ind for det nye blad »Dannevirke« og var med til at åbne det med indlægget: »Undervisning i Tydsk i de nordslesvigske Landsbyskoler«; men på grund af sin afhængighed af hertugen skrev han sine bidrag anonymt. Anonyme artikler var et kampmiddel, som også var meget yndet af hertugen og kredsen om ham (H V Gregersen, 1955, s 135-38).

Som præst var Jørgen Hansen nærmest rationalist. Han reagerede positivt på Mynsters forslag til et nyt, let moderniseret ritual og stod 1842 som forfatter af »Betænkning i Ritualsagen af syv Præster i Sdr Herred paa Als«.

Modsætningsforholdet til hertugen, der havde »spioner« overalt, gjorde livet i Notmark uhyggeligt for J H og hans familie, og han var glad for at flytte til Egen — uden for hertugens område — i 1845.

13. 1845-46 **Bertel Petersen Godt**, senere generalsuperintendent for Slesvig stift, se s 42. B Godt var kun sp i Notmark 1/10 45 - 27/2 46. Han søgte bort efter indtrængende opfordring fra Felsted, hvor han blev ansat 1846.

Tiden 1846-1917

Det lykkedes den tysksindede slesviger *Friedrich Petersen* (1846-48) i den korte tid, han virkede i Notmark, at vinde tillid i befolkningen og at skabe lydhørhed for sin vækkelsesprægede forkyndelse, der kirkeligt kom som det første pust udefra til det overvejende rationalistiske Als (A P T VII s 174). Han følte sig helt isoleret blandt øens præster og søgte ligesindede ved at deltage i Sønderborg provstikonvent (sst, s 172). Fra 47 fik han en ven i nabopræsten Hans Schlaikier, Asserballe, som han følte sig helt på linie med. Kristeligt og socialt fandt han sognet stærkt forsømt af forgængeren Jørgen Hansen, hans senere biskop. J H havde skrevet bøger om fattigvæsen, men fattigdommen i hans tid var fordoblet; derimod tog Fr P — efter sin egen beretning — sig med stor iver af de fattige og syge, som han skaffede hjælp fra hertugen. Han behøvede blot at anbefale trængende til sin gode ven Christian August, som han varmt beundrede. Om hans arbejde og hans suspension af nationale grunde i 1848 står at læse i hans erindrings- og forsvarsskrift fra 1856. Det er et ejendommeligt dokument, der både vidner om fromhed og kærlighed til arbejdet og Notmarks jævne befolkning og om en stærk og dybt såret selvfølelse, som i stigende grad præger fremstillingen. Helt usminket fremtræder i bogen hans had til dansk tænke- og væremåde. Det danske var for ham ensbetydende med så afskyvækkende ting som rationalisme, demokrati og åndløshed.

Friedrich Petersens suspension i 1848 var efter biskop Jørgen Hansens mening en uretfærdighed, og landvæbningens bortførelse af ham kalder J H en exces. Da Fr Ps og nabopræsten Hans Schlaikiers sager blev taget op til dom i Fåborg efter mange ydmygelser og ubehageligheder, begyndte man at spørge de anklagede om, hvad de havde gjort. Det vidste hverken de eller anklagemyndigheden, og man måtte lade dem gå. (J Hansens optegnelser, Sdj årb 1904, s 91, 94, 117 og 130). Efter våbenstilstanden i 49 virkede Fr P en kort tid som præst i Ullerup, men han blev afskediget efter den danske sejr i 1850. I 1852 blev han præst i Saarbrücken. I Tyskland udgav han flere skrifter, som angreb det danske styre i Slesvig og den danske kirke (Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige, 1980, s 484).

I Notmark blev han efterfulgt af *Holger Fangel* (1848-93), der var en mand efter biskop Jørgen Hansens hjerte. Med glæde visiterede han i sit gamle sogn både i 1852, 55, 58 og 61. En lys tone fornemmes i visitatsberetningen fra 1852: »Det hele gik ud paa, at vore jordiske Bestræbelser godt lader sig forene med et gudeligt Sind«. Talen var »meget godt udarbejdet og foredraget, samt opbyggelig«. I 1861- beretningen noteres, at »Børnene svarede særdeles tilfredsstillende«, og at »Menigheden var meget talrig, og der var flere Børn, end der kunne staa paa Gulvet«.

Iflg Herman Bangs »Det hvide Hus« var »gamle Pastor Fangel« en stor kortspiller, der sammen med de andre præster kunne fortsætte ved kortbordet lige til den lyse morgen (Det hvide Hus, 1898, s 89). Litte Knudsen har givet et personligt portræt af Holger Fangel, der var gift med hendes faster (Chr Schwensens søster): »Og saa al den Fornøjelse du har gjort mig, kære gamle Onkel Fangel, ved din groteske Naivitet, din ubevidste platfodede Humor, eller hvad jeg dog skal kalde det... Mange fandt ham en ret køn mand; det kunde jeg dog ikke finde... hele hans Personlighed var trods hans store Pertentlighed berøvet al Ynde, klodset, underlig jordbundet og materiel... en interesseret Landmand... dygtig Lærer... naar han havde Konfirmanderne hos sig hørte man ham tordne og lyne« (Præstegaardsliv IV 1952, s 94 ff).

I 1864 blev præstegården beslaglagt af det danske militær, og desuden blev den del af præstegården, som præstefamilien stadig rådede over, på den hjerteligste måde åbnet for flygtninge fra det bomberamte Sønderborg (Bogen om Als, 1956 s 302).

Ved biskop Godts visitats 1872 holdt pastor Fangel en evangelisk prædiken. Han forekom ikke begavet, men troende og trofast dansksindet. Dog forholdt han sig »roligt« på det nationale område. Besøget var ikke stærkt, men tilfredsstillende.

I 1875 noteredes bl a: »Hans på dansk vis ikke strengt logisk ordnede prædiken var godt udarbejdet, blev godt holdt og virkede opbyggelig«. Besøget var svagt, men forholdene i øvrigt tilfredsstillende.

Seks år senere var Fangel sunket i bispens vurdering. Hans prædiken holdt sig på overfladen, indholdet var ikke synderlig klart, flere gentagelser forekom, og den havde ikke opbygget Godt følelig. Fangel var en ikke begavet, men tro præst, der holdt på ydre orden og førte et temmelig energisk regimente. Der var ikke meget kirkeligt liv i sognet. (Efter dr theol Asger Nyholms notater).

Godts indtryk af Fangel bekræftes stort set af mange — ret så intetsigende — beretninger. De fleste er på dansk, de tyske noget usikre i grammatikken.

Altergangsfrekvens 1879 40.0, 84 47.5, 89 53.0, 92 56.3%

Indbyggertal 1879 1273, 92 1128

Gudstjenesteordningen forblev uændret i Fangels tid, antagelig efter Den danske Alterbog. Der var Fastetjenester på nogle onsdage, kirkekatekisation forår, sommer og undertiden på ikke for kolde vinterdage (81), altergang hver 3. søndag (88). Det kan formodes, at de nævnte særtjenester ophørte mod firsernes slutning, idet det angives, at ingen sådanne holdtes (88, 93).

Gudstjenestebesøget betegnes for det meste som godt (81), »i det Hele taget godt« (88), men det var mest de ældre og gamle, som søgte kirken, med ungdommen kneb det gennemgående. I 81 skrev Fangel, at den konfirmerede ungdoms besøg var meget sparsomt, men grunden hertil måtte nok søges i det faktum, at så mange tjenestefolk af begge køn var rejst til Amerika, og forældre derfor måtte benytte de mindre børns arbejdskraft.

Ved fastetjenesterne kom kun meget få voksne, mens skoleungdommen mødte flittigt frem i stort tal (81). Senere (87) kom kun få til katekisationerne, skønt børnene blev opmuntret og opfordret indtrængende. Dette var vel grunden til særtjenesternes bortfald (se ovf).

Menighedsliv. Civilstandsloven havde bevirket en ændring i kirkelig skik: De fleste børn blev nu døbt på hverdage, og mødrene holdt samtidig deres kirkegang, noget, der forhen skete yderst sjældent.

Husandagt og bordbøn forekom, men vist kun i få hjem. I de fleste familier fandtes Bibel, huspostil og andagtsbog, og mange helligholdt søndage, på hvilke man ikke kunne komme i kirke, ved læsning af en prædiken eller en betragtning. Sp indforskrev efter anmodning hvert år Bibler fra selskabet i Slesvig, og NT uddeltes blandt konfirmander. Folk gik i almindelighed til alters 1 gang pr år (80-93).

Søndagsfreden hindredes ofte af arbejde og fornøjelser (87).

Sektvæsen forekom ikke (80-93).

De sædelige tilstande i mghen var gode — det samme gjaldt de religiøse. Danseboderne besøgtes gerne. Der var 5 værtshuse og 1 »Fiinskjænk«, men de 2 i Almsted og Frydendal besøgtes »meget lidt«, og dette gjaldt vist også Fiinskjænken. Druk gik »ikke i Svang«, i 93 kendte sp således ikke en eneste dranker. Mange var i dette år trådt ind i Good-Templar, uden at det kunne siges, at de var forfaldne.

M h t overtrædelser af 6. bud kunne der endnu ikke klages, men sådanne kunne efterhånden befrygtes, fordi hustugten slappedes (88).

Den private godgørenhed var stor (80-93).

De sociale tilstande havde ingen indflydelse på det kirkelige og sædelige liv. Velgørenheden mod fattige og syge var rosværdig. Der var 2 legater til fordel for trængende, det ene på 2000 M stiftet 1/4 87 af sp Fangel og hustru (87-91).

Det blev en tysk indstillet præst, *W Fr C Augustiny* (1893-1916), der omsider afløste pastor Fangel, ubehjælpsom i det danske, men loyal over for den danske befolkning. En mosaikrude i kirkens kor er skænket af ham.

Den ny sp kan formodes at have været medlem af Landesverein f i Mission: 1915 omtales, at denne forening kun havde enkelte medlemmer, og det er vel sandsynligt, at Augustiny var et af dem.

Altergangsfrekvens 1894 52.9, 99 59.9, 04 51.8, 09 47.2, 15 42.1%.

Gudstjenesteordning. Den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning blev indført i fuldt omfang fra pinse 1894. Der var ingen særtjenester (94, 95), men ugetjenester i fasten omtales (96, 97), fra 1901 som aftentjenester. Mghen deltog meget livligt i salmesangen, den gamle generation dog ikke i liturgien (15).

Gudstjenestebesøget blev opgjort ved tælling og var stort, navnlig i de første år. Det opgives f eks således: gnsn 100-150 voksne, 50-70 børn. I så fald er der regnet med et minimum på 150, et maksimum på 220. I forhold til indbyggertallet giver tællingerne flg procentsatser: 17.2 (94), 13.7-20.1 (95), 18.3 (96), 13.8-18.3 (97), 11.6-17.8 (01), 13.3-16.8 (03), 9.8-10.6 (05), 8.1-10.6 (07), kun voksne, idet børns deltagelse siges at være formindsket, 10.1-12.2 (09). I 1915 var kirkegangen afgjort tiltaget noget det sidste år. Trods indkaldelser lå tallet nu højere end før, men det opgives ikke. Udsagnet sandsynliggøres imidlertid af det høje deltagertal i fastegudstjenesterne: 60-70 voksne og omtrent lige så mange børn. I øvrigt findes flg tal for disse tjenester: 50-80 voksne og nogle børn (01), 80-100 (03), 60 voksne og 30 børn (05), 50-60 voksne og 30 børn (07), 70-80 voksne, mest kvinder, og mindst 50 børn (09). Iflg officiel tælling 1916 (kun voksne) var kirkegangen 8.4%.

Menighedslivet — i hovedsagen centreret om præst og kirke — synes at have været inde i en trivselsperiode under Augustinys ledelse, hvorimod de såkaldte friere rørelser spillede en tilbagetrædende rolle.

Bibeltimer påbegyndtes 1895 i en enkelt skole (gnsnbes 100-150), senere i 2 og 3 (hhv 97, 99 og 01) med et gnsnbes på 80 (99), I 1901 var deltagelsen blevet mindre gennem de sidste 2 år, men til gengæld var der undertiden aftenandagter i en lokalitet benævnt Kleinmühle (har ikke kunnet opspores), hvor der boede ca 10 arbejderfamilier (03). Bibeltimerne fortsattes imidlertid i 2 skoler (05 — helt igennem godt besøgt), 8 bibeltimer i hver af byerne Helleved og Notmarkskov (05 — recht gut besucht), atter i 2 skoler (09 — godt bes af voksne og børn, gnsn ca 80 personer. 15 — helt igennem godt bes, i det sidste år besonders gut).

Missionsinteressen forekom stigende. Så vidt sp vidste, var der indgået over 200 M, fordelt mellem Nordslesvigsk Missionsforening og Breklum, mens man ignorerede rent tyske selskaber. Gennem flere år havde der eksisteret en missionssyforening (ca 30 deltagere, 1 gang pr måned i prg). Der holdtes én årlig missionsfest (03). De fortsattes i den flg tid, sædvanligvis med 2 pr år (07, 09, 15) og suppleredes undertiden af foredrag af udsendinge fra Nordslesvigsk Missionsforening (09). Gaverne (09 2-300 M, 14 3-400 M) dirigeredes mest til Breklum, men man betænkte undertiden også Nordslesvigsk Missionsforening. Under krigen arbejdede syforeningen for Røde Kors, og deltagelsen var nu særlig livlig (15).

Bladholdet prægedes helt af interessen for ydre mission: Breklums *Vort Missionsblad* (over 50 (03), ca 30 (09), over 50 ekspl (15)), nogle tyske som *Das Frauenmissionsblatt* og *Kirkeligt Søndagsblad* (03 60, 09 over 50 ekspl) og endelig *Nordsl Missionsforenings blad* (10-15 ekspl i 15).

Forstanderskabet, der var medlem af Landesbibelgesellschaft, varetog forsyningen med Den hellige Skrift og afsatte 10-20 ekspl pr år (03), både danske og tyske (15). Provstikolportøren omtales første gang i 1903. Han solgte ikke få skrifter og bøger (09) og havde haft god omsætning i 1914 (15).

Flere gange, især i 1915- beretningen, giver sp mghen uforbeholden ros for dens offervillighed i sygdoms- og nødstilfælde. En lokal skik kan nævnes i denne forbindelse: ved alle bryllupper var der indsamling, der via kirkens understøttelseskasse tilfaldt de fattige. Ved juletid blev der uddelt gavebeløb på 300 M (09).

Sygeplejen lå — foruden hos private — i hænderne på 2 Flensborgdiakonisser stationeret i Guderup (Egen s). De vandt megen anerkendelse — også moderhuset nød godt heraf (03, 15).

Augustiny synes — med enkelte undtagelser — at have været ret så tilfreds med overholdelsen af *søndagsfreden*. Han skrev således i 1899, at dagen i almindelighed ansås som Herrens dag, og at sabbatsanordningen overholdtes durchweg; i 1909, at det så ud, som om søndagsarbejde var i bestandig tilbagegang.

Der meldes intet om *sekter* i årene 1894-1901. Gemeinschaftsverein havde gennem de sidste år ladet afholde forsamlinger, der dog kun havde mådeligt besøg. Virksomheden var betydningsløs. Noget mere gjorde Bornholmerne sig gældende, idet 4 familier åbnede deres hjem for dem, men kun 1 af dem holdt sig borte fra kirken. Nordslesvigsk IM syntes kun at virke ved kolportør (03). Senere kom Frelsens Hær til (05). Resultatet var magert: kun 2 familier i sognet havde sekteriske tilbøjeligheder og holdt sig fra kirken. Der var ikke mere tale om egentlig propaganda (07), om end Bornholmerne fortsatte deres »foredrag« i de 2 hjem og indbød interesserede dertil — det drejede sig kun om ganske få (09).

I 1915 var der intet særligt at bemærke. Siden 1911 havde en familie sluttet sig til frimghen, som man ellers intet mærkede til.

Sædelige tilstande. Druk var sjældent forekommende (94), Lasten bekæmpedes af Good-Templar (nævnt 1. gang 01), der etablerede 2 loger i Notmark med ca 30 medlemmer. De var til velsignelse, om end de stod om ikke ligefrem fjendtligt, så dog fremmedgjort for kirken, men æren for drikkeriets tilbagegang tilkom for en stor del dem. I 1915 meldes om endnu en afholdsforening.

M h t overholdelsen af det 6. bud og de hyppigt gravide brude var sp generelt misfornøjet i alle foreliggende indberetninger.

De sociale tilstande var afgjort gunstige, og forskellen mellem rig og fattig var lidet fremtrædende. I 1915 kunne der endnu ikke spores tilbagegang i fødselstallet (94-15).

Krigen havde haft en god indvirkning på det kirkelige liv, hvilket bl a aflæstes af bidragene til Klingbeutel og kollekter. Der var megen velgørenhed mod soldater og deres pårørende.

Kriegsbetstunden havde til en begyndelse stærkt, siden aftagende besøg. Der var nu katekisationer i faste- og trinitatistiden (vistnok noget nyt). De var især talrigt besøgt i fasten.

(Sønderborg provstearkiv, nr. 1381-84 (beretn mangler for 1917), La Åbenrå)

Tiden efter 1920 (1917)

På orlov fra missionsmarken i Indien i 1914 blev *Ole Christian Jensen* (1917-35) indkaldt til det tyske militær. Han gjorde 1. verdenskrig med, indtil kirkestyrelsen i 1917 fik ham frigivet og konstitueret i embedet i Notmark. Efter genforeningen anmodede en enig menighedsforsamling om, at han måtte fortsætte i embedet uden valg, og dette bevilgedes ved kongeligt kaldsbrev i 1921. Ole Jensen fortsatte i sin præstetid som sekretær for DMS og den dermed sammensluttede sønderjyske Øst-Jeyporemission. Han blev også medlem af den sønderjyske salmebogskommission. Ved en Øst-Jeyporemissionærs død i 1935 rejste Ole Jensen igen ud og fortsatte med energi missionsarbejdet — også under de vanskelige forhold under 2. verdenskrig — til der i 1946 kunne sendes nye missionærer ud.

Efter krigens afslutning var nøden stor blandt de dårligst stillede i landsdelen, og som en dansk afløser af arbejder- og soldaterrådene fra det tyske sammenbrud dannedes »Sønderjysk Arbejderforening«, som også omfattede husmænd og små håndværkere. Dens medlemstal voksede eksplosionsagtigt, og i 1919 talte den 10.000 medlemmer. I foråret s å holdt foreningen et stærkt besøgt møde i Hundslev. Det virkede nyt og oprørende på mange, at der nu kunne rettes angreb ikke alene mod spekulanter og profithajer, men også mod de førende nationale kredse, som beskyldtes for at handle hen over hovedet på småkårsfolk i de vigtige folkeafstemnings- og grænsedragningsspørgsmål. I disse spørgsmål stod arbejderforeningen helt på H P Hanssens linie. I 1920 gik Sønderjysk Arbejderforening op i de nyoprettede socialdemokratiske foreninger i landsdelen (Jens Bladt, 1967, s 68 ff).

I 1919 købte 7 landmænd, derimellem sognefoged Hans Eriksen, Almsted, en grund ved Fynshav med det formål at opføre en høj-

skole. Den kunne åbnes i 1920, og dens første forstander blev *Thorvald Knudsen*, som havde været dansk præst i Amerika og tillige leder af en »Danebod højskole« der. Han gav samme navn til højskolen på Als. Allerede i 1921 blev han afløst af *V Nielsen* og i 1923 af *Frede Therkelsen* (1923-57). Det blev ham, der med en for ham egen smittende begejstring kom til at give skolen dens ansigt. Dens forstander er nu Mogens Hemmingsen.

Under 2. verdenskrig udsendte en kreds af højskolens lærere et modstandsblad »Frisk Mod«, og det faldt naturligt for en kreds af officerer i Sønderborg at henvende sig her, da de i 44 ventede en razzia. Det blev aftalt, at skolen skulle være 1. station på vejen til Sverige. Skolens lille lokalmuseum »Alsingerstuen« blev forsynet med 14 madrasser og gjort klart til indkvartering. Også medlemmer af en politigruppe og en lærergruppe søgte tilflugt her. Gestapo aflagde flere besøg på skolen og inspicerede også en gang »Alsingerstuen«, lige efter af sporene var blevet fjernet efter den sidste flygtning. Efterhånden blev det for svært at have mange flygtninge, hvor så mange mennesker færdedes, og i nogle tilfælde blev de sendt videre til Notmark præstegård, hvor pastor *P Vigh-Pedersen* (1935-46) og hans kone tog sig af dem, indtil de kunne blive transporteret videre. Men hvem var det, som gang på gang satte Gestapo på sporet af modstandsbevægelsen på Als? — Det blev afsløret i Notmark præstegård, da en vis »løjtnant Sørensen under jorden« indfandt sig dér; han havde også været på højskolen for at tilbyde våben. Uden at han vidste af det, blev han nu identificeret som den farlige stikker, den danske lærer Arne Petersen fra Sønderborg. Samme eftermiddag gik både Vigh-Pedersen og Fr Therkelsen med familier under jorden. De var blandt de ca 70 mennesker, som Arne Petersen nåede at få angivet. Herefter kunne Gestapo praktisk talt ikke bruge ham mere. (Fr Therkelsen i Bogen om Als, 1956, s 319 ff).

Pastor Vigh-Pedersen berettede til Kir Hdbg 1943, at der kun var ringe altergang, og at det rationalistiske præg stadig føltes. Der var velvilje over for præsten, nogen ligegyldighed med hensyn til gudstjenesten, men en lille stabil kreds af kirkegængere. En kreds omkring højskolen havde løst sognebånd til Asserballe.

I *Frede Christensens* tid (1946-83) er arbejderbefolkningen, takket være fabrikken Danfoss, vokset så stærkt, at det i 54 kunne blive et problem, om præsten ville tillade røde faners tilstedeværelse ved en begravelse. Fr Christensen sagde nej, og det blev der nogen avispolemik ud af (se således Kristeligt Dagblad 28/1 s å). Fr Christensen var formand for I M på Als 1948-54. Kirkegangsprocenten, der blev opgivet til Kir Hdbg 1927 og 31 som 10, sank derefter gradvis til 4-5% 1951 og 55 og 2-3 1959, 63 og 67.

I Hundslev i Notmark sogn voksede digteren Martin N Hansen op. Han fødtes 1893 i Tråsbøl i Felsted sogn, men han betragtede altid Als som sin hjemstavn, og hans digte er for største delen hjemstavnsdigtning på det alsiske folkesprog.

Pastor Christensen var i øvrigt i hele sin 37-årige embedstid stærkt optaget af den kirkelige, etiske debat. I 1970 arrangerede han sammen med bevægelsen »Unge Kristne« og organisationen »Folkekirkens 8. Brigade« (til minde om 8. infanteribrigade 18/4 1864) en protestmarch i København og andre byer mod det nye abortlovforslag. Avisomtalen af disse marcher førte til dannelsen af »Kristeligt Folkeparti«, der blev stiftet i Århus 13/4 s å, med pastor C som stifter sammen med 33 andre. 22/9 1973 arrangerede han sammen med en kollega fra Sønderborg en ny protestmarch, der gik fra Dybbøl til denne by. Protesten var mod Jens Jørgen Thorsens påtænkte Jesusfilm.

Af kirkelige aktiviteter omtales i Kir Hdbg 1967 bl a KFUK-spejdere, lille KFUM og K, ungdomsmøder i præstegården, FDF og ungdomsforening (90). Der var et IM-samfund på 30 medl, 2 DMS-kredse og 2 søndagsskoler og gudstjenester for gamle i 2 yderdistrikter, desuden en lille gr kreds omkring højskolen.

Pastor Frede Christensen oplyser videre om de kirkelige forhold i 1984: KFUM & K er blevet nedlagt for en hel del år siden, men der eksisterer stadig spejdertroppe for begge grupper, der er fælles for Asserballe og Notmark sogne. FDF er nedlagt. De 2 DMS-kredse er blevet sammenlagt til én, det samme gælder søndagsskolerne. Skolen fungerer tillige som børneklub. Der holdes stadig gudstjenester for ældre i Fynshav ca én gang om måneden. Den grundtvigske Danebod Højskole består i dag. Der er en bibelkreds i sognet samt en ungdoms- og idrætsforening.

Skolen

I 1750 fandtes der i det oprindelige augustenborgske distrikt kun skoler i Ketting og Notmark sogne. Skolen i *Notmark* var oprettet af hertugen, iflg den daværende lærer 80 år før. I 1791 lod Frederik Christian d Yngre en af sine »ganske nye, rømmelige, luftige og lyse« skoler opføre i Notmark. I *Hundslev* blev der i 1749 oprettet en skole for mindre børn; den formodes nedlagt i 1763, da skolen i *Helleved* blev bygget. Her i den kongelige nordøstre del af sognet havde der været holdt skole siden 1750. I 1763 blev den betingelse opfyldt, at konfirmanderne skulle søge Notmark skole (G Japsen: Det danskprogede skolevæsen, s 137-40, 143, 327).

Børnene fra *Notmarkskov/Fynshav* gik i skole i Notmark til ca 1800. De havde en lang skolevej, og man besluttede nu at leje en skrædder til at holde

skole for de mindste i et værelse på gården Øvelgønne. Med støtte fra biskop Jørgen Hansen blev der bygget en skole her 1862.

Den første seminarieuddannede lærer i Notmark, *Mathias Mathiassen*, (1825-57) blev stærkt kritiseret af pastor Friedrich Petersen, som i det hele fandt danske lærere rationalistiske og åndløse. Hvis man spurgte læreren, hvilket barn der var dygtigst, svarede han: »Det barn remser bedst«. Fr Petersen fik gennemført, at der kom en anden lærer i Notmark, og skaffede allerede det første år 100 hårdt savnede testamenter og 20 bibler til skolen (APT, s 175).

Digteren Martin N Hansen gik i skole 1901-08 hos *Jørgen Andresen* (1886-1912), som han tegner et billede af i samlingen »Madeleine« fra 1928 (s 59) og i »Ad min vårsti -« fra 1948 (s 64 ff).

Den senere socialdemokratiske folketingsmand Jens Bladt, født i Frederiksgård, fortæller i sine erindringer om sin skolegang i Helleved. Lærerne, bl a Christian Hansen (1898-1908) var stærkt tysksindede, men han respekterer deres undervisning for dens alvor og grundighed (Jens Bladt, 1967, s 23 ff).

I 1969 var sognets børn fordelt i 7 klasser i Notmark, 4 i ynshav/Notmarkskov og 2 forskoleklasser i Helleved. Herefter nedlagde an Notmark og Helleved skoler og beholdt *Fryndesholmskolen* i Fynshav, indviet i 1970 med 14 klasser (1.-7.kl). I 1978 omfattede denne skole 18 klasser (børnehavekl og 1.-7.kl). Nuværende skoleinsp er Aage Pedersen. De større børn går i skole i Augustenborg.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 5 nærmest C; 1934 1 IM, 2 nærmest gr, 4 up; 1945 6 up; 1953 2 IM, 2 gr, 2 s, 1 up; 1965 2 IM, 2 gr, 2 s, 1 højk (gr); 1984 1 IM, 2 s, 4 nærmest gr.

Folketal 1860 1559; 1910 1251; 1921 1211; 1960 1377; 1970 1651 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks administrative indd); 1976 1674 (Stat tabelv, VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976); 1980 1786.

Antal altergæster 1926 500; 1934 389; 1946 300; 1954 323; 1966 300; 1984 400.

Kirkegang Iflg Frede Christensen gnsn ca 40.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede, teglhængte kirke var i middelalderen indviet til Vor Frue. Kirken består af romansk kor og skib, senromansk vesttårn, korforlængelse vistnok fra 1663-64 med sakristi i øst fra 1857, sengotisk våbenhus mod syd, korsarm mod nord fra 1762 og fyrrum på korets nordside fra 1896. Kor, skib og underste stokværk i det brede tårn er opført i rå kampesten. De øvrige stokværk i tårnet er af munkesten; de store støttepiller er fra 1884. Skibet og tårnrummet har bjælkeloft og koret ottedelt hvælving fra 1450. Der er muret alterbord og fløjaltertavle fra 1500-25, hvis midterfelt har relief af Marias himmelkroning. 1849-1907 tjente et maleri af Kristus i Gethsemane som altertavle. Det var en kopi efter Eckersberg, nu ophængt i nordre korsarm. Som alterkrucifix tjener et sikkert oprindeligt processionskrucifix fra 1475-1500. Et sengotisk korbuekrucifix fra 1525 er ophængt i koret. Der er to nyere udskårne præsterækketavler på tilbygningens vestre væg og på nordvæggen 2 præstemalerier vistnok forestillende Frederik og Jørgen Cruckow med familier.

Kirkeskibet er skoleskibet Danmark. Af de to klokker er den ene fra 1442; den anden fra 1642 var på vej til at blive omsmeltet under kirgen 1914-18, men var blevet efterladt i et skur på banegården i Sønderborg og er nu bragt tilbage.

På kirkegården er der en mindemur over sognets 41 faldne i 1. verdenskrig. Præstegården er fredet i klasse A. Det 30 fag lange, ret dybe stuehus har fint udførte mønstermurede tavl, som alle er forskellige. Det vældige afvalmede stråtag har to brede kviste mod gården.

Den nyere præsterække

Præsteløn 4932 RM, 1922 2. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl, 1969 lønramme 16/31.

14. 1846-48 **Friedrich Petersen**, se sp Ullerup.

15. 1848-93 **Holger Christian Clausen Fangel**, f Nordborg 25/2 1811. Forældre: Købmand Nordborg Peter Christian F og Ane Marie Clausen. Dim Odense 32, c 16/1 38 (h), g 1) Oksbøl 1/10 40 Olava Marie Petersen, f Hvedholm, Hornstrup 20/9 08, d Notmark 4/1 62. Forældre: Sp Oksbøl Hans P og Margrethe Sophie Berg. G 2) Hørup 2/10 62 Sophie Helene Louise Schwensen, f Hørup 1/6 19, d Notmark 5/3 93. Forældre: Sp Hørup Christian S og Sophie Frederikke Lovise Jessen. 27/11 38 pers kap Havnbjerg, hvor han også havde en privat forskole til Odense latinskole, 13/4 48 cst sp Notmark (en tid tillige cst sp Asserballe), 16/2 49 sp Notmark, afsk april 93, d Fåborg 9/3 99. Fader til sp Fåborg-Diernæs Holger J F.

16. 1893-1916 **Waldemar Friedrich Carl Augustiny**, se sp Hørup.

17. 1917-35 **Ole Christian Jensen**, f Tyrstrup 25/12 1877. Forældre: Arbejder Tyrstrup Jens Jørgen J og Nielsine Christiansd Holm. Missionssekr Breklum 1905. G 14/9 08 Abel Augusta Jacobine Dircks, f Husum 22/4 1881, d 19/5 1951. Forældre: Købmand Husum Boje D og Marie Wolbe. 20/6 06 ordineret og udsendt som missionær til Parvatipuram, Indien, tysk soldat 14-17, 7/9 17 cst sp Notmark, 20/8 20 cst bekræftet, 20/6 21 sp sst, afsk 23/3 35, s å missionær Rayagada, Øst Jeypore, tilb Danmark 47, d 16/11 63.

Svigerfader til sp Skydebjerg P Petersen og sp Egense M Matthesen.

Udg: Blandt kastehinduer, 1950. Sæd og høst i Øst Jeypore, 1958.

18. 1935-46 **Peder Vigh-Pedersen**, f Sundby, Mors 12/6 1908. Forældre: Gdr Sundby Christian P og Kathrine V. Dim Rønde 28, c juni 33 (h), g 1) 10/12 35 Inga Mortensen, f Holbæk 10/3 10, d Sønderborg 15/7 47. Forældre: Postmester Holbæk Christian Fr O M og Agnete M Reventlow. G 2) 12/2 49 Martha Christine Uldall-Jessen, f Vedsted 8/1 13. Fader: Mejeribestyrer J. 14/5 34 hjpr Vium-Lysgård, 35 hjpr Kolding, 23/7 s å sp

Notmark, 18/7 46 da pr Arnæs, Sydslesvig, 49 da pr Kappel, 15/4 58 sp Jørlunde, afsk 30/6 75.

19. 1946-83 **Frede Christensen**, f Næstved 24/4 1918. Forældre: Tømrerm Peter Frederik C og Maren Kirstine Jensen. Dim Haslev 37, c 13/1 44 (l), g 14/12 41 lærer og organist Else Helene Roland, f Kbh 25/11 18. Forældre: Lærer Kbh Peter Frederik R og Johanne Johansen. 6/10 44 hjpr Sorø, 25/11 46 sp Notmark, afsk 1/12 83.

20. 1984- **Henrik True**, f Haslev 2/8 1952. Forældre: Bibliotekar Jens Andreas T og bibliotekar Gyda Nielsen. C København 7/6 83, g 1/9 73 apoteksassistent Dorte Annette Koll. Sp Notmark 15/1 84.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 67; Kirkelig Håndbog 1923 flg; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938 (C P); H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske kirke II, 1948 (N K II); A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark VII, 1977 (A P T VII); Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvigholstenismen indtil 1850, 1980; G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig fra ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945-78.

Friedrich Petersen: Erlebnisse und Beobachtungen eines Schleswigschen Predigers, 1856; Jørgen Hansens optegnelser om hans liv. Sdj Årb 1904; Elisabeth Evers: Die Kirche zu Nottmark. Heimatblätter für den Kreis Sonderburg, 1921; J Raben: Die Nottmarker Pastoren und ihre Kornzehnten. Samme tidsskr, 1923; J Raben: Fra Notmark Sogn. Fra Als og Sundeved hft 11, 1936; Litte Knudsen: Fra alsiske Præstegaarde, i Ernst Fr. Hansen (red): Præstegaardsliv IV, 1952; Frede Terkelsen: Hans Eriksen, Almsted. Sprogforeningens Almanak 1954; H V Gregersen: Mere om Jürgen Brag. Sdj Månedsskr 1955; Robert Huhle (red): Bogen om Als, 1956; Jens Lampe: Degne, skoleholdere og lærere i Notmark sogn. Sdj Månedsskr 1961.

Utrykte kilder: Jørgen Hansens visitatsberetninger; generalsuperintendentens arkiv; Åbenrå provstearkiv; alle Landsarkivet, Åbenrå; Aage Dahls samlinger; Paul Nedergaards samlinger; dr theol Asger Nyholms notater af B Godts visitatsberetninger; pastor Frede Christensens oplysninger.

KETTING

Af IB og HP

Topografi

Areal 1562 ha. Ketting sogn omgives af Egen, Notmark, Asserballe, Tandslet, Hørup og Ulkebøl sogne, Augustenborg byområde, samt kystlinien langs Ketting nor, Augustenborg fjord og Sebbelev nor. Tidligere har sognet strakt sig tværs over Als til Lillebælt, men i 1859 lagdes byen Ketting skov og godset Wertemine til Asserballe pastorat. 1874 blev byen Augustenborg, der oprindelig hørte til Ketting sogn, omdannet til et selvstændigt pastorat.

Det meste af sognet er nu et lavt bølgende bundmorænelandskab med tre lavninger, som fortsætter indskæringerne fra Augustenborg fjord. Overgangen mellem land og fjord er overalt jævn. Mod øst begynder et højere bakkeland omkring Gammelgård.

I 1870 forsøgte man at indvinde ny landbrugsjord ved at bygge dæmninger over Ketting nor og ved fortsættelsen af Augustenborg fjord, Lillehav. Forsøget mislykkedes, men dæmninger og sluser findes stadig og har efterhånden ændret de lavere liggende dele af landskabet, som nu er præget af store rørsumpe. Den nu formindskede Miang sø i Miangsænkningen afvandes af Pulverbækken. De tidligere herregårdsjorder giver landskabet et åbent præg med få diger og levende hegn.

Byer Ketting med kirke og prg, Sebbelev og Bro.

Bebyggelser Ketting mark, Sebbelev mark, Gundestrup mark, Kalvehuse, Skakkenborg, Blæsborg og Tovrup statshuse.

Gårde Gammelgård, Gundestrup, Bispegården, Fred og Troldborg.

Skove Småskove yderst på Sebbelevhalvøen og omkring Gammelgård.

Fredede oldtidsminder En langdysse uden kammer i Midtskoven, langhøjen Dejerhøj, Sivertshøj og Knoldhøj.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 137 da, 9 ty; 1884 97 da, 21 ty; 1912 95 da, 34 ty, 13 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 391 da, 86 ty (tilrejsende 25 da, 69 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 159 da, 34 ty, 43 s; 11/4 1924 122 da, 23 ty, 106 s; 16/11 1932 153 da, 23 ty, 126 s; 3/4 1939 327 da, 68 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 382 da, 15 ty; 14/5 1957 355 da, 11 ty; 22/9 1964 439 da, 11 ty (Stat medd 1965,3 og 1967,5). Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal for de gamle kommuner ikke mere. Ketting blev 1965 indlemmet i Augustenborg kommune, der 1970 blev centrum for en storkommune.

Den ældre præsterække

1455-1458 **Mogens Mogensen Krafse**, se biskop Fyns stift.

(1487) **Niels Hack**.

-1530 **Eggert Splitt**.

-1535 **Jørgen Pedersen** havde været Luthers elev som student i Wittenberg og var en stor modstander af katolicismen. Der siges, at han engang ikke ville begrave en bonde fra Stavnsbøl, fordi man havde givet den døde en amulet med et Mariabillede på med i graven.

1. (1544. 1555) **Niels Fynbo** var først degn. Siden kaldte bønderne ham til deres sognepræst, og derfor lod han sig nøje med, hvad de ville give ham.

2. (1568)-89 **Carsten Rød**, sp Ketting, 1584 provst Als, d Ketting 89, da lensmanden fra Nyborg og biskoppen uventet kom for at se kirkens regnskab. Præsten ville hente noget i dragkisten, men kom til at vride nøglen i stykker, fik et slagtilfælde og døde. I Carsten Røds tid blev stadig ny bondejord »redet ind« af hertugen. Med sin pisk kunne han pege på både enkelte gårde og hele landsbyer og forlange dem nedlagt eller lagt ind under herregårdsjorden. Både fæstere og selvejere blev uden videre fordrevet, og de tilbageblevne fik pålagt store afgifter eller hoveriarbejde. Han blev kaldt »den onde hertug«, men mange overdrev blev opdyrket, og frugthaver og dyrehaver anlagt. (Raben, 1928, s 39; Carsten Petersen, 1938, s 246).

3. 1589-1623 **Johannes Davidsen Monrad**, f Uelzen, Lüneburg, 1566. Fader: Sp Kappel David Jacobsen M, imm Rostock 86, g 90 Anne Johansd Vaget. Fader: Sp Sønderborg Johan V. 21/11 89 sp Ketting, d sst 6/2 23.

Fader til 4, sp Nordborg Johannes J M, biskop Ribe Erik J M og sp Sønderby-H Ditlev J M. Svigerfader til sp Ulkebøl P J Ewald, sp Nyborg H S Weile, rkp Middelfart J N Ore, rkp Middelfart P S Weile, sp Hørup S N Stenløse, sp Hørup J Hansen, sp Oksbøl P Clausen og diakon i Ketting J H Rhode.

Johannes Monrad var en flittig mand i sit studerekammer og en god latinsk poet. Han fik trykt tre bøger på latin. Med Johannes Monrad indvandrede den kendte præsteslægt i Danmark. Oprindelig var den en adelsslægt fra Ungarn.

4. 1623-53 **David Johansen Monrad**, f Ketting 18/9 1591. Fader: 3. Imm Rostock

1612, g 1) 16 Karen Madsd, f Oksbøl, d Ketting 31. Forældre: Sp Oksbøl Mads Mogensen og Sara Olesd Schrøder. G 2) 4/9 31 Catharina Paulsd Petræi, f Rostock, d Ketting 18/6 59. Forældre: Professor theol og Archidiakon Rostock Paul P og Margaretha Antonsd Bock. 14 diakon Havnbjerg, 16 adj min cum spe succ Oksbøl, 2/3 23 sp Ketting, 47 provst Als, d Ketting 6/8 53. Fader til 5 og sp Åstrup Jørgen L M. Svigerfader til rkp Assens J Marcussen.

5. 1653-82 **Johannes Davidsen Monrad**, f Ketting 30/5 1627. Fader: 4. Dim Odense 49, g 1) Ketting 5/11 55 Jacobine Jacobsd Becker, d Ketting 14/8 56. Fader: Kbmd Augsburg (Augustenborg?) Jacob B. G 2) Sønderborg 26/8 1657 Eleonora Lorentzd Brandt, f Nordborg 42, d sst 18/1 1702. Forældre: Amtsskriver i Nordborg Lorentz Lorentzen og Catharina Jørgensen B. 4/9 53 sp Ketting, 66 provst Als, 76 afsk som provst, d Ketting 3/2 82.

Fader til diakon Nordborg Johannes J M, sp Dybbøl David J B, sp St. Thomas og St Jan Lorentz E J M, sp Tømmerup Peder M J M. Svigerfader til sp Lysabild D C Riisbrigh.

Ved inddragelse af bønderjord til herregårdene mistede præsterne stadig tiende, således også, da Ernst Günther 1651 havde nedlagt Stavnsbøl. Da Monrad på Augustenborg gjorde opmærksom på dette, fik han bevilget tiende af jorden, skønt der ikke var pålagt herregårdsjord tiendeafgift. Under krigen 1657-60 blev både præstegården og sognet plyndret.

6. 1682-1734 **Johannes Mathiesen Poulsen Plate**, f Sønderborg 1655. Forældre: Kbmd i Sønderborg Mathias Poulsen P og Elisabeth Clausen. Dim Sønderborg 69, imm 9/4 s å, imm Jena 73, imm Kbh 7/4 76, g 1) Ketting 26/10 86 Charlotte..., d Ketting. G 2) Clara Elisabeth Krag, f Hørup, levede 1707. Forældre: Sp Hørup Jens Knudsen K og Eleonora Johansd Brandt. 1680 Vesperpræd Sønderborg, 29/4 82 sp Ketting, 2/7 1710 provst Als Sdr Herred, d Ketting 9/11 34.

7. -1734- **Rudolph Friedrich Jessen**, f Sønderborg 1701. Fader: Rådmand Sønderborg Barthold J, hovmester Augustenborg, 34 sp Ketting, d Nyborg 34. Indtil sin kaldelse var J hovmester for de augustenborgske prinser. På vejen til Kbh for at blive eksamineret faldt han i vandet i Nyborg og druknede.

8. 1735-52 **Anders Stephan Nicolaisen Thomsen**, f Sønderborg 1701. Forældre: Sp Sønderborg Nicolaus T og Mette Hedwig Esmarch (Esman), dim Hamborg 19, imm Wittenberg s å, imm Kbh 1/2 35, c 12/2 35, g Bøl 39 Cathrine Gude Esmarch, f Bøl 11/11 19, d 12/11 74. Forældre: Sp Bøl Christian E og Catharine Gude Johansd Heyer. 25/2 35 sp Ketting, d Ketting 14/1 52.

9. 1752-93 **Morten Reenberg Jensen With**, f Kjeldby 6/1 1714. Forældre: Sp Kjeldby Jens Jensen W og Johanne Poulsd Herløv (Haarlev), dim Herlufsholm 29, c 31, g 1) 6/8 39 Mette Hansd Thomsen, f Asserballe 12, d Ketting 9/5 65. Forældre: Sp Asserballe Hans Hansen T og Margrethe Møller. G 2) Sønderborg 30/10 65 Hedewig Marie Zoffmann, f Sønderborg 40, d Ketting 66. Forældre: Borgmester Sønderborg Alexander Z og Magdalene Thomsen. G 3) 28/10 67 Anna Marie Møller Brøndlund, f Odense 19/7 20, d Ketting 82. Forældre: Hans Nielsen og Ellen Eriksd. 13/3 39 sp Asserballe, 25/2 52 sp Ketting, 39-76 tillige hertugens konfessionarius, 58-86 provst Als Sdr Herred, d Ketting 25/4 94. Fader til sp Lysabild Jens J W og sp Notmark Jørgen P W.

Pastor With var også fra 76 slotspræst på Augustenborg efter en aftale »in aller Güte und Liebe« med pastor Jessen, der samme år blev ansat på slottet. Augustenborg havde dog stadig stole i Ketting kirke og begravelsesplads på kirkegården der. Fra 1784-92 havde With til hjælpepræst Augustinus Meldal, som i sine optegnelser priser sin foresatte for megen godhed og for en hjertelig omsorg for sin kapellan, som han efterhaånden overlod det meste af embedets bestyrelse — selv ønskede han dog stadig at prædike hver 2. eller 3. uge »for ikke ganske at glemme Kunsten« (H F Rørdam, 1880, s 180 ff). I 1770 var der vækkelse på Als, mest i Egen sogn. Også enkelte fra Ketting tog til de møder, Brødremenigheden holdt i Egen.

10. 1793-1839 **Christian August Burchardi**, f Sønderborg 2/11 1751. Forældre: Sp Hinrich Anton B og Christiane Johansd Bluhme. Dim Sønderborg 70, imm Kiel 25/4 s å, imm Göttingen 82, g Christiane Theresia Hüttenrauch, f Saksen 10/9 61, d 1/3 1832. Fader: Rektor Woldershorn H. 1785 sp Adsbøl-Gråsten, 9/8 93 sp Ketting, 1706 provst Als Sdr Herred, 11 rang med amtsprovster, d Ketting 13/5 39. Svigerfader til diakon Sønderborg, P Prehn.

Pastor Burchardi beherskede sønderjysk, prædikede på højdansk og havde tysk som hussprog. Han stod venskabeligt til dansk åndsliv og oversatte Virgils Æneide til dansk. Det var hans formidlende indstilling til de to kulturer, som fik tronfølgeren Christian Frederik, guvernør over Fyn, senere Christian VIII, til at ønske Burchardi som amtsprovst i 1811. (H P Clausen, 1965, s 18). B var ivrig pædagog og havde unge mennesker boende, som han forberedte til studentereksamen. 1802 byggede han den nye præstegård i nyklassisk stil. Da Als og Ærø i 1819 fik egen biskop, kom denne til at bo i Ketting i den gård, som stadig kaldes bispegården. (NK II, s 385, 387).

Diakoner

1. -1569 **Johannes Johansen** (Hans Hansen), d Ketting 1569. Fader til 3.

2. 1569- **Peder Winding** (Widing). Var antagelig 1587 diakon Tandslet, se der.

3. (1608) **Johannes Johansen** (Hans Hansen) var 1608 diakon Ketting.

4. (1611) **Hans Jørgensen.**

5. 1616- **Henrik Lucassen Split**, se sp Ø Linnet.

6. 1623-25 **Jørgen Hansen (Jensen) Rhode**, f Asserballe(?) 1593. Fader: Antagelig sp Asserballe Hans Hansen R. Dim Had 14, imm Rostock maj s å, imm Hamburg 14/8 15, imm Kbh 20/9 20, g Ketting 21/9 23 Elisabeth Johansd Monrad, f Ketting 03, d sst 76. Forældre: Sp Ketting Johannes Davidsen M og Anna Johansd Vaget. 21 rektor Nyborg, 23 diakon Ketting, d Ketting februar 25. Fader til sp Aaby, Hasle Herred, Johannes (Hans) J Rhode.

7. 1625-32 **Søren Jensen**, g enke efter 6. 3/7 25 diakon Ketting, se iøvrigt sp Lyø.

Embedet blev nedlagt 1632, og diakonatet blev enkesæde.

Tiden 1839-1920

Johannes Hoeck (1839-72) får en pæn omtale af biskop Jørgen Hansen. Børnene svarer helt godt; men det nævnes flere gange i indberetningerne, at prædikenen varer for længe og holdes i en drævende tone. Der er ikke megen kirkegang, og det er så som så med menighedssangen. At Hoecks forkyndelse kunne fremtræde som ren moralprædiken, fremgår af en konfirmands optegnelser (Urban Schrøder, 1977, s 59 f). Trods oprøret i marts 1848 tog Hoeck endnu 2/4 48 hertugen med i kirkebønnen — med det resultat, at hele menigheden rejste sig og forlod kirken. Det var planlagt at suspendere Hoeck i 48, men Jørgen Hansen fik det forhindret. 1851-54 blev kirken beslaglagt til krudtkammer af militæret, som holdt den stærkt bevogtet. Kirkeklokkerne måtte ikke ringe. Provst Hoeck protesterede, men uden resultat og måtte så holde gudstjeneste i skolen overfor. (Jørgen Hansen, 1904, s 87).

Christian H Kock, f Sebbelev 1850, fortæller, hvorledes al skolegang blev opgivet i krigsåret 1864 i Sebbelev. Drengene var hele tiden hos de indkvarterede soldater, hjalp dem, så efter hestene og eksperimenterede med hjemmelavede kanoner og patroner. Efter nederlaget rykkede så den tyske indkvartering ind. Konfirmandforberedelse blev der dog tid til. Chr Kock blev undervist af kapellanen, Chr Jørgensen, som var grundtvigianer. »Hver anden eller hver tredie Søndag skulle vi skrive Prædikenen op i Kirken. Om Eftermiddagen samledes vi to og to for at sætte Prædikenen sammen saa godt vi kunne. Far kunne hjælpe os, han havde ogsaa i sin Tid skrevet Prædiken hos Provst Hoeck«. (Chr Hansen Kock, 1963).

Provst Hoeck blev afløst af *Georg Møller* (1873-91). Han var i 1850 blevet afsat som sp i Hjerpsted, fordi han var blevet kaldet dertil af oprørsregeringen, men s å blev han af danske myndigheder konstitueret sp i Keitum på Sild (A Nyholm: Slesvigske gejstlige, s 439). Han var ivrig slesvig-holstener, og under en audiens hos kultusminister Hall havde han været så uforsigtig at sige: »mit fædreland går til Elben«. Det skulle være grunden til, at han blev kaldet til præst, degn og skolelærer på den barske ø Öland 1860. 1864 blev han sp i Sdr Brarup, hvorefter han fik det bedre kald Ketting. Georg Møller var en retsindig mand og som præst tilbageholdende politisk. I et brev gør han rede for sit standpunkt: Han ønsker Slesvig-Holsten udelt, men ikke under hertugerne af Augustenborg, som har ødelagt interessen for Slesvig-Holsten, så Sundeved og Als nu er mere fanatisk danske end Fyn og Sjælland. Et bælte af herregårdsjord tværs over øen blev solgt til den hovedrige schlesiske baron G v Romberg, Gammelgård 1873, Wertemine 1883 og Rumohrsgård 1890. »Heldigvis bor han ikke heroppe og gør ingen politisk fortræd, men hans forpagtere møder med indforskrevne Karle ved valg...« (H V Clausen, 1894, s 72; W Christiansen, 1975, s 281; F Naumann, 1933, s 212 ff).

Ved biskop Godts visitats 1872 prædikede adj min *Schröder*. Der var talrigt besøg, og kirkegangen var i almindelighed god og konstant.

I 1875 skrev bispen, at Møllers prædiken var veldisponeret, men manglede detailarbejde. I øvrigt var den »et forstyrret virvar (ein wirres Durcheinander) af alle hånde lige og skæve tanker, passende og upassende billeder og sikkert kun nogenlunde forståelig for én eneste tilhører, skønt sproget var godt. Fremførelsen bevægede sig i et syngende, klynkende leje, men var mindre sentimental end tidligere (i S Brarup, H P). Denne prædiken kunne ikke opbygge«.

Det var beklageligt, at Møller lagde så lidt arbejde i sin prædiken, så folk ikke brød sig om at høre ham. Han var havesyg, ikke afholdt i mghen og af kolleger, ej heller holdt han på passende skik i sit hjem.

Det kirkelige liv havde aldrig rørt sig kraftigt i Ketting, men sov nu helt hen. De 4 store gårde på egnen og den nære garnison i Augustenborg skadede det sædelige liv.

Trods alt var kirkebesøget tilfredsstillende, men var taget af.

I tiden mellem 1875 og visitatsen i 1881 havde sp haft smertelige oplevelser: 2 af hans børn var døde. Dette havde påvirket ham selv og også vakt mghens deltagelse.

Prædikenen får denne gang en mindre hård medfart: »Textgemäss, gode tanker, men for åndrig-aforistisk til, at tilhørerne ret skulle kunne følge den ... I øvrigt holdt mindre sødladent og stødvis (auffahrend) end de tidligere visitatsprædikener«.

Besøget var tilfredsstillende, men ikke godt.
(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Pastor Møller var temmelig sikkert medlem af Landesverein f i Mission, idet han meddeler (87), at der gentagne gange var sendt bidrag til foreningen sammen med hans eget bidrag.

Altergangsfrekvens 1879 45.o, 84 46.2, 89 47.0%

Indbyggertal 1879 975, 91 891

Gudstjenesteordningen må i hvert fald til en tid have været af en noget blandet beskaffenhed. Der skrives herom (87), at den var den alm nordslesvigske med dansk kirkesprog, altertjenesten udførtes i det store og hele efter den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning, epistel og evangelium læstes efter Forordnet Alterbog, »og dåbshandlingen holdes så helt efter agenden« (den Adlerske(?)). I 1890 var beretningen medunderskrevet af kapellan *Wassner*, og da var 2. Gesamtsynodes ordning *ganz* eingeführt, men i foråret 1891, da kapellan *Zerlang* fungerede efter Møllers død, læstes kollekterne fremdeles efter Den danske Alterbog. Som salmebog anvendtes midlertidigt — til den ny forelå — Valentiners *Vor Kirkes yndigste og lifligste Kjerne-Psalmer (87).*

Orgel og kor — vel indøvet og bestående af samtlige børn i Oberclasse — forefandtes. Degnen var stærkt interesseret i den liturgiske sang, men mghen deltog ikke heri (87, 90).

Fastegudstjenester med prædiken holdtes, og der var kirkekatekisation på søndage uden ministerialia, dog ikke på kolde vinterdage. Dagens prædiken lå til grund for samtalen (81, 90).

Gudstjenestebesøget lod meget tilbage at ønske, men som undskyldning tjente de ringe sociale tilstande (se ndf). Hovedparten af landarbejderne måtte til hverdags passe andres og havde derfor kun søndagen til deres eget. F eks syntes *Gammelgård* med få undtagelser »at være afdød for mghen«, den nærmere Asserballe kirke søgte man »sikkert ikke ofte«, indfandt sig dog i sognekirken til altergang og på festdage. Kirkegangen kunne ansættes til ca 6%, dog bedre ved de nævnte lejligheder (80).

Det flg år var skønnet noget mere optimistisk: 10-15%, i efterårsmånederne meget gunstigere end 10%, i høst og i dårligt vejr endog lavere end 5%. Mod slutningen af perioden (90) var besøget atter nede på 6-7% af indbyggertallet.

Fastetjenesterne besøgtes »meget lidt« af voksne, men der var livlig deltagelse i aftenlige passionsandagter (90).

I 1891 noterer Zerlang, at kirkegangen i almindelighed var tilfredsstillende, og fremhæver navnlig den talrige deltagelse af børn og yngre mennesker.

Menighedsliv. Civilstandsloven havde ikke haft egentlige skadevirkninger (m h t dåb og vielse), men ønsket om at få den om ikke helt ophævet så dog væsentligt indskrænket var levende og almindeligt (80). Dette ønske og den forargelse, loven havde vakt, havde givet sig udslag i en *klage* (Eingabe) til rigsdagen med ansøgning om dens afskaffelse. Petitionen havde fået 100 underskrifter (81).

Trods den sociale dårligdom var den ægte bondestand kirkeligtsindet (80), men mghen havde visselig sine skavanker: mange medlemmer savnede den dybe religiøse tro og kristendommens varme. Dog var der »dybt kristelige familier, i hvilke der holdes bordbøn og husandagt ...«, og der fandtes »enkelte medlemmer, der ikke forsømmer nogen kirkelig gudstjeneste, og som gennem deres vandel virker til velsignelse i mghen«. På den anden side var der også sådanne, som sjældent sås i kirken, både fra arbejderstanden — man kom 1-2 gange pr år for at deltage i nadveren — og fra de mere dannede klasser, der mødte op »for at aflægge den kære Vorherre deres visit på nytårsdag« (88).

Ungdommens vel og kristelige opdragelse lå Møller stærkt på sinde, og han nærede forventning om, at sognets 3 dygtige og kirkeligtsindede lærere med tiden ville vinde større indflydelse og nå resultater på dette område, mente allerede at kunne spore sådant. Ligeledes håbede han gennem elev- og ungdomsbibliotek at kunne påvirke de unge, også *efter* skoletiden. »Desværre giver os her adskillige familiers store armod nok at bestille, og vi må, når dårlig børneopdragelse er forbundet dermed, gribe rigtig alvorligt ind. Det bliver også svært for os at holde børnene til kirken, når de ... går ud af skolen. Med få undtagelser kommer de så kun på de høje festdage og til den hl nadver« (86).

Til arbejdet ud fra ovennævnte bibliotek (ca 500 bøger) »slutter sig så ... vor videreuddannelsesskole, for hvilken der imidlertid endnu ikke er så stor interesse, som vi ønsker« (87).

Interesse for ydre og indre mission formodes (80) at være til stede hos de fastboende, mest vel for ydre. Møller udtrykker klart den almindelige alsiske skepsis over for Landesverein f i Mission, når han skriver (90), at kirkekollekterne mere opfattes som ein »Soll« end som en fri kristelig kærlighedsgerning. Det eneste af IM's Werke, man derfor støttede — allerede så tidligt som 1880 med indsamlingsbøger — var Diakonisseanstalten i Flensborg. Herved samledes årligt 20-25 M, og der var tillige hvert år en basar i prg, hvor man solgte damearbejder til fordel for anstalten (87), hvor også flere fra sognet var blevet behandlet (90).

Af ydremissionsarbejde støttedes kun det nordslesvigske i Tirupaty. Man holdt missionsfester i kirken, så ofte som missionær Petersen kunne være til stede, altid med god tilslutning fra de bofaste. Ved disse lejligheder ofrede man sine gaver, og hvis sp ellers modtog sådanne, gik de til Nordslesvigsk Missionsforening (87). Ved en fest i sept 87, i hvilken missionær Petersen deltog, indkom der 48.75 M.

Uden for kirkebyen »har vi kirketjenere i Ketting« nylig påbegyndt ca 2 mdl gudstjenester i det fattighus, der var fælles for Ketting, Asserballe og Notmark (87-90).

Den største velsignelse havde man efter Møllers mening haft af medlemskabet af Landesbibelgesellschaft: der synes gennemgående at være blevet afsat omkring et dusin Bibler pr år, desuden fik børnene i øverste klasse en billig Bibel med hjem. Møller antog (87), at der næppe fandtes et hjem uden i det mindste én Bibel.

Bladholdet var ret fyldigt (87, 90): *Kirkeligt Søndagsblad* (holdtes og læstes af mange), *Sædekornet* (alene i kirkebyen 40 ekspl), *Evangelisk Missionstidende* (fra Christiansfeld) og *traktater m m* fra Foreningen til gudelige Smaaskrifters Udbredelse.

Søndagsfred. »Jeg har her at berette, at når jeg søndag eftm besøger mghsmedlemmerne, finder jeg dem ofte beskæftiget med postil og Bibel: dog gælder dette mest ældre fastboende ...«. Andre samledes familievis til hyggelig samtale (87).

En særlig hindring for søndagsfreden var den rådende armod (90 — se soc tilstande), dog befandt Zerlang den (91) at være tilfredsstillende.

Af *sektvæsen* var der intet (80-90).

Om *de sædelige tilstande* havde Møller egentlig kun godt at berette — dette blev anderledes, da de 2 kapellaner overtog embedets bestyrelse i hans sidste leveår. Han fandt, at fornøjelsessygen kun gjorde sig gældende i forbindelse med ungdommens Tanzbelustigungen og jordbesiddernes Lustfahrten, hvortil beklageligvis ikke blot søndag eftm medgik (80). Der var 3 værtshuse, som med hyppig dans vel nok lokkede de unge rigeligt (86), men man hørte intet til overtrædelse af 6. bud. Mådehold og sparsommelighed var fremherskende, om end spillelidenskaben sagdes at være slem hos nogle fastboende (87). M h t brudene var der jo syn for sagn: de bar sjældent kransen med ære (87).

Med Wassner som medunderskriver konstateredes det, at »overtrædelse af det 6. bud ikke mere gælder som en skam og ikke brændemærkes offentligt af mghsmedlemmerne, så at følelsen for synden er svundet hen. Ganske vist bidrager vel tjenestefolkene på Gammelgård mest til at forhøje tallet på uægte børn ... imidlertid bliver vel næppe et par viet, som ikke har overtrådt det 6. bud«. Så længe familier og husbonder ikke udøver tugt, »vil det sædelige liv forblive sørgeligt«. Det sædelige liv kan bedres, når *menighedsbevidstheden* levendegøres, og kristendommen fremstilles som *liv*. For Zerlang var sædelivet ingenlunde glædeligt. I 1890 var der i det lille sogn døbt 8 uægte børn, i 91 allerede (26/4) 5. De store gårde bar hovedskylden for usædeligheden og udsvævelserne, der var i tiltagen (91).

Good-Templar kom antagelig til sognet 1888 og bekæmpede druk med ret godt held. I Sebbelev var der særlig mange medlemmer, og her var flere fordrukne blevet hjulpet på benene (89). Der var 50 medlemmer fordelt i 2 loger, som begge lededes af lærere (90).

De dårlige *sociale tilstande* måtte antages at bidrage meget til det for sløje gudstjenestebesøg og havde ligeledes til følge, at børnegudstjenester ikke kunne afholdes.

Herom skriver Møller: »Ændringerne i begyndelsen af dette århundrede har truffet den store landsby Ketting, så at nu kun få mhgsmedlemmer kan anses som formuende, ja mange (må) endog anvende søndagen, bortset fra gudstjenestetiden, til arbejde blot for at skaffe det nødvendige brød til deres børn«. - »Den stærke arbejderstand i ... Ketting, der som følge af de triste tidsomstændigheder foruden »Bispegården« kun har 3 halvgårde, udgør derfor langt den største del af indbyggerne, og de må søge deres arbejde uden for Ketting, for det meste langt borte: ja, særdeles mange kommer kun hjem om søndagen, og så har de nok at gøre med hus og have, og derfor får de kun vanskeligt lejlighed til kirkegang« (87, 89).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1378-80, La Åbenrå)

Efterfølgeren *O F Valentiner* (1891-94) kom fra diakonembedet i Tønder og fortsatte til Sønderborg. I 1903 afløste han L A Reuter som provst for Sønderborg provsti (se s 579 ff og 587).

Altergangsfrekvens 1892 64.8, 93 54.6%

Gudstjenesteordningen forblev den af 2. Gesamtsynode anbefalede, og mghen holdt allerede så meget af liturgien, at den ikke mere ville undvære den. Børnegudstjeneste holdtes 1/2 time forud for højmessen (93). Der var særtjenester i fasten og tillige på de 3 helligaftener i juletiden (94).

Gudstjenestebesøget var i det hele tilfredsstillende (93), men de voksne deltog kun lidt i fasten, des mere på de 3 helligaftener. Ved præsteskiftet havde der vist sig et opsving i kirkegangen. Det var at håbe, at det ikke alene skyldtes nyhedens interesse. Et nyt varmeanlæg *kunne* have medvirket til stigningen (92-93).

Børns kirkegang var recht gut, og der var recht rege Beteiligung i børnegudstjenesten, især i gunstigt vejr (93, 94).

Menighedsliv. Bibeltimer holdtes i vinterhalvåret i 2 skoler — stets sehr gut besucht (92-94). Når det åndelige livs ytringer ellers var sparsomme, var det trøsterigt og glædeligt, »at der viser sig længsel efter Guds ord« (92).

Missionsinteressen var ikke særlig livlig, dog støttedes Nordslesvigsk Missionsforening af enkelte. En lille, nylig startet missionssyforening arbejdede for dette selskab.

Sognet havde siden efteråret 92 sluttet sig til diakonissestationen i Augustenborg, hvis 2 diakonisser tillige havde Hørup og Ulkebøl som distrikt. Ordningen administreredes af Vaterländischer Frauenverein. Interessen for diakonissesagen var voksende, hvorimod Landesverein f i Mission ingen medlemmer havde (93).

Bortset fra høsttiden overholdt man — småfolk undtagen — i almindelighed søndagsfreden (93, 94).

Sektvæsen var ukendt (94).

Sædelige tilstande. Druk var ikke fremtrædende, og Good-Templar fortsatte arbejdet. De store gårde frembød med deres mange mandlige og kvindelige arbejdere en fare for kønssædeligheden. Overtrædelser af det 6. bud forekom meget hyppigt, hvilket fremgik af det procentuelt set store antal af uægte børn og deflorerede brude. Ungdommen manglede overhovedet sædelig alvor og sky for synden, og den offentlige samvittigheds reaktioner var for svage (93, 94).

De sociale tilstande ansås i det hele for gunstige (93).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1380, 81, La Åbenrå)

F A G Schmidt (1894-09), der kom fra Agerskov, skal iflg Nedergaard have været udpræget tysksindet. Dette forhold skinner aldrig igennem i hans beretninger og synes således ikke at have medført konflikter i Ketting. Tværtimod — han havde en eksceptionel god kirkegang, der også kan antages at have holdt under hans efterfølger: endnu i 1916 var det gnsn gudstjenestebesøg 83 (kun voksne medtalt) eller 10.0% af indbyggertallet, hvorved sognet blev nr 3 blandt provstiets 20. Om Schmidts teologiske synspunkter lader kilderne os i uvidenhed.

Den fulde liturgi var blevet indført i 1891, og den reguleredes muligvis efter den lokale version

omkring 1897. De 3 særtjenester på julens helligaftener bibeholdtes, og der var som regel børnegudstjenester 1/2 time før højmessen i trinitatistiden. Iflg 1901- beretningen var der nu anordnet 4 tyske gudstjenester, hvortil kom 2 tyske nadvertjenester. Hertil føjedes (03) en dansk nadvertjeneste på en hverdag (96-09).

Gudstjenestebesøg. Gnsn 81 (9.6%, sp angiver 12.78%), ved fastetjenesterne 130 voksne og ca 31 børn (19.0)% (95). Gnsn 80 voksne, 37 børn (13.8%). Julens 3 særtjenester sehr stark besucht (96). Kirkegangen var taget noget til og ansloges — tallet utydeligt — til 17% (99). Det kneb noget med mghens liturgiske sang, skønt den øvedes i skolerne. Bedre stod det til med altergangsliturgien, som var kendt af ung og gammel (01). Kirkegang ca 17% + ca 40 børn (03). Ca 10% + 40 børn (07). 17% + ca 40 børn (09). Det kan bemærkes, at ordet *vækkelse* ikke forekommer i sps beretninger.

Menighedsliv. Der holdtes regelmæssigt bibeltimer om vinteren i skolerne i Ketting og Sebbelev, og frem til 1901 meldes der om stort besøg i begge skoler. I 1903- beretningen hedder det, at bibeltimer holdtes så vidt muligt regelmæssigt i de 2 skoler, og at besøget især var godt i Sebbelev, mindre i Ketting, hvor de (07) ophørte som følge af svigtende besøg, mens dette fremdeles var sehr gut i Sebbelev. I den sidste beretningsperiode (årene 07 og 08) var bibeltimerne indstillet p g af sps sygdom.

Ydre mission støttedes ved missionsfester i kirken og ved abonnement på Sædekornet og Kirkeligt Søndagsblad. 16/6 95 var der t eks en fest, ved hvilken kollekten indbragte 73.35 M, der sammen med kollekten fra Helligtrekonger — 33.30 M — tilfaldt Nordslesvigsk Missionsforening. Yderligere indkom der gaver på 12 M.

Mghsplejen fortsatte efter de gamle linier, og den gensidige hjælpsomhed berømmes. Man havde således foranstaltet en husindsamling, der gav 106.80 M til en syg (97).

Schmidt synes at have været jævnt tilfreds med overholdelsen af *søndagsfreden*, der kun blev brudt af småfolks nødvendige arbejde (95), mejeridriften (97) og i så- og høsttiden (99-03).

Sektvæsen. »I det sidste år har Gemeinschaftsverein ladet optræde en missionær her«. Han formåede altid at samle nogle få, men ved dem var der intet sekterisk at bemærke, da de holdt sig meget trofast til kirken. Men sådan optrådte bevægelsen altid på et nyt sted, og sp var overbevist om, at dens ledelse var kirkefjendsk (97). Iflg 1899- beretningen var der ingen egentlige sekterere, hvis man ikke regnede gemeinschaftsfolkene til denne kategori. Missionæren arbejdede fremdeles med foredrag »uden at bekymre sig om sp. Jeg holder for, at folkene er metodister«. Tilhængernes antal oversteg aldrig 3 (05), sank til 2 (07), men endnu i 1909 holdt de deres forsamlinger på stedet.

De sædelige tilstande blandt ungdommen var ikke rosværdige. En grund hertil var de hyppige Tanzbelustigungen i kroerne. Dog måtte hovedskylden for miseren bæres af de sociale tilstande: godserne havde en ugunstig indflydelse på sognets kirke- og sædeliv, »fordi mange fremmde og ofte tugtløse mennesker har deres arbejde der« (99). Med druk stod det bedre til (96), og Good-Templar havde nogle medlemmer (05).

De sociale tilstande kunne vel ikke ligefrem betegnes som gunstige, dog var der ingen egentlig armod eller socialt set mislige tilstande, der stod som en hindring for kirkens arbejde (01).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1381-83, La Åbenrå)

Pastor *C H Lousen* (1910-42) kom fra Ensted (se s 404 f). Han var medlem af Landesverein f i Mission, tysksindet, men tilbageholdende i nationale spørgsmål. 1916-18 var han i Polen som præst med sp H H Grønning, Augustenborg, som vikar i Ketting. Det blev derfor ham, der forfattede 1917- beretningen.

Afløsningen af samtlige ofre og accidenser blev endeligt fastlagt. Den forpligtelse, der påhvilede Ketting og Kettingskov til vedligeholdelse af 7 fag af prg, var blevet indløst med hhv 1284.83 og 500 M. Kørslerne og arbejdsdagene for kirken blev ophævet ved, at kirkekassen overtog byrderne. Indførelse af særkalke var blevet tilladt, og de blev taget i brug efter påske 1915.

Gdrenke Detlefsen havde stiftet et legat på 2000 M til minde om sin afdøde søn Thomas. Pengene skulle bruges til fornyelse af kirkens stoleværk (15).

Altergangsfrekvens 1910 44.2, 15 36.5, 19 29.2%

Gudstjenesteordningen forblev i alle henseender uforandret med bibeholdelse af de ovf nævnte særtjenester. Der forefandtes nu et kirkekor af skolebørn. Mghens deltagelse i salmesangen var god, i liturgien svag. I katekisationerne (faste- og trinitatistid) deltog børn fra Ketting flittigt, fra Sebbelev slet. Tyske arbejdere på Gammelgård og Gundestrup fik tilbudt en Hausgottesdienst i et arbejderhjem (deltagelse 10-25 personer).

Gudstjenestebesøget angives til gnsn 123 voksne på festdage, for alm søndage til 58 voksne og 24 børn. Med et indbyggertal på ca 785 giver dette en kirkegang på noget over 10.4% for perioden 1909-14.

»Krigen bragte — i det mindste i begyndelsen — en stærkere søgen og spørgen efter Guds ord«.

Menighedsliv. Om vinteren var der hver 14. dag bibeltimer, i Sebbelev med godt, i Ketting med svagt besøg. De blev her i vinteren 14/15 erstattet af Kriegsbetgottesdienste hver 14. dag til fastens begyndelse. Ret ofte blev der også holdt bibeltimer i et privathjem på Ketting mark med 10-20 deltagere. Missionær Knudsen (den Tonnesenske IM) talte ikke sjældent i skolen i Sebbelev og i et privathjem i Ketting. Jünglings- og Jungfrauenversammlungen var ophørt som følge af mangel på deltagelse.

Landesverein f i Mission (sp og degn medlemmer) var ligesom Gustav- Adolfforeningen ukendt. Af ydremissionsforetagender støttede man i lige grad Nordslesvigsk Missionsforening og Breklum. Siden krigsudbruddet var der Gabenstrom til disse formål nærmest ophørt at flyde, men indtil da modtog sp indtil 900 M pr år i gaver til ydre mission.

Provstikolportøren solgte en del bøger i sognet, men Lousen meddeler ellers intet om bladholdet på stedet.

Mghen bar — som den havde gjort det i mange år — sin del af udgifterne til diakonissestationen i Augustenborg, og der herskede almindelig taknemmelighed for søstrenes virke.

Søndagsfreden var normal.

Sektvæsen. I sognet fandtes én sekterisk familie. Manden havde imidlertid forladt hjemmet og ladet konen sidde tilbage med en stor børneflok.

Frelsens Hær, der må have holdt møder i perioden forud for krigsudbruddet, syntes at have indstillet disse, mens en adventistisk kolportør stadig gennemvandrede sognet, og en Bornholmer havde for nylig talt i et privathjem. Man mærkede derimod intet til frimghen.

Mod *sædeligheden* forekom de åbenbare overtrædelser ikke i videre stort tal. Påfaldende var det ret ringe fødselsoverskud i befolkningen.

En stærk Good-Templarloge modvirkede velsignelsesrigt druk og støttedes i denne bestræbelse af endnu en afholdsforening.

Bortset fra forholdene på godserne var *de sociale tilstande* de bedst tænkelige. Alle hånde indsamlinger til ofre for krigen havde fået en god modtagelse. Der indkom over 100 M månedligt til understøttelser, kun landsbyen Bro svigtede fast ganz i denne henseende.

De kirkelige vielser udgjorde 96.2% af de borgerlige, hvorimod begravelserne var 100% kirkelige.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384, La Åbenrå)

Grønnings korte beretning fra 1917 føjer intet væsentligt nyt til ovst.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1385, La Åbenrå)

Tiden efter 1920

Ved sogneafstemningen i 1920 blev pastor *Lousen* (se ovf) bekræftet i embedet. Dette havde til følge, at en kreds i nogle år samlede sig om grundtvigske præster, men Lousen fortsatte til sin afgang p g a alder 1942.

Før folketingsvalget 1924 var Socialdemokratiet indbyder til et valgmøde i Ketting, hvor Lousen var til stede. Man indledte med socialistmarchen, og følgende strofe faldt forståeligt nok sognepræsten for brystet:

Rigmændene fodres ved arbejderslid,
og præsterne fører os frem
til pøle af svovl på den yderste tid,
når ikke vi ofrer til dem.

Han protesterede mod sangen og frarådede vælgerne at stemme på et parti, der førte sådant i sit skjold. Den socialdemokratiske taler, Peter Lassen Osbæk, havde imidlertid svar på rede hånd: Socialdemokratiets program gik netop ud på at efterleve kristendommens bud om kærlighed til næsten, at gøre mod andre, som vi ønsker, at andre skal gøre mod os, at beskytte de svage og lidende, sådan som Jesus havde gjort. Nej, Socialdemokratiet bekæmpede ikke kristendommen — men hvor stod præsterne i den sociale kamp? — For det store flertals vedkommende hos dem, der bekæmpede arbejderne! Herefter trak præsten sig ud af diskussionen.

Gammelgård blev 1925 købt af den danske stat og udstykket, hvorved bebyggelsen Tovrup statshuse er opstået. Foruden husmænd er der flyttet mange arbejdere til sognet.

Fagforeningen Als, nu Danmarks største landafdeling under Dansk arbejdsmands- og specialarbejderforbund, fik især fodfæste i Ketting. Herfra hentede den i 1931 sin formand, arbejdsmand *August Møller*, og i 39 fik foreningen egen bygning i Ketting. I 55 blev 25årsjubilæet fejret både i Ketting og i Augustenborg, og folketingsmand *Jens Bladt*, kasserer og kontorbestyrer for foreningen i 13 år, skrev en sang til dagen. (Jens Bladt, 1967, s 95 f, 138 ff, 148 ff).

Lousens efterfølger, *Hans Damgaard* (1942-78), følte stærkt, at udviklingen gik uden om kirken: »der findes ikke noget Retningsproblem, der findes kun eet Problem: Verdsligheden« (N K II, s 386). Hans beretninger til kirkelig Håndbog i de senere år (indtil 1967) er næsten enslydende: »mange ligegyldige ... velvilje, meget ringe kirkelig interesse ... enkelte stærkt kirkeligt interesserede ... vanskelige forhold, ikke megen kirkelig interesse«. Der var ungdomsmøder i præstegården, bibellæsninger og søndagsskole i private hjem, desuden en ungdomsforening. Kirkegangsprocenten, der i Kir Hdbg 1927 opgives som 6, 1931 og 35 som 3-4%, synes derefter lidt stigende (1947 5%), men opgives 1951-67 uforandret som 2-3%.

Damgaard blev afløst af den nuværende sp *J P H Jensen* (1979-).

Ketting kro har været rammen om mange begivenheder i Ketting sogn, lige siden hertugen af Augustenborg på patriarkalsk vis lod holde børnefester der, en dag for overklassens børn, en anden for bønderbørnene, som havde hjulpet ved klapjagterne. Ungdomsfesterne, f eks i anledning af de mange fælles landbrugsarbejder, blev også holdt dér. I nyeste tid, 1936, har sognet fået forsamlingshus fælles med Augustenborg.

Skolen

Sognepræsten i Ketting A S Thomsen bad i 1739 hertugen om, at der måtte blive oprettet en ordentlig dansk skole i Ketting, hvor der havde fundet ureglementeret skoleundervisning sted, fordi lærer Samuel Flemming, Augustenborg, ikke kunne meget dansk. Den ser ud til at være begyndt straks efter. I *Sebbelev* holdtes der skole i 1773, men der kom først skolebygning i 1803 (G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen, s 138, 143 og 329). Sebbelev skole nævnes sidste gang i Trap 1930; *Ketting* skole blev nedlagt i 1952, da kommunen indgik skoleforbund med Augustenborg.

Lærer *Christian H Kock*, f Sebbelev 1850, gik i skole i Sebbelev hos lærer *Jens Boysen* (1829-70).

Der var ikke megen undervisning udover ramseriet. Både geografi og evangeliet til næste søndag skulle gerne læres udenad (Stamblade 1. årg nr 6).

1821-46 underviste lærer *Hans Peter Klein*. Om ham fortælles det, at han indførte den skik at samle karlene nytårsaften. De vandrede så med degnen til kirkegårdslågen og sang der: »O Brødre, Timen lyder, den lyder sidste Gang —«. Sangen havde lærer Klein digtet.

Hans Jørgen Bager var lærer i Sebbelev 1880-82 og i Ketting 1882-1919. I hans tid udkæmpedes der en hel nationalitetskamp i skolen. Ved tyske fester skulle man jo ustandseligt hejse »æ kukmand« (det tyske flag med ørnen). På kejserens fødselsdag skulle børnene synge om alle de blomster de ville give ham; *Andreas Grau* (f Bro 1883, senere redaktør og forkæmper for danskheden) bemærkede, at der ikke var nogen blomster i januar — det fik han prygl for. *Hans Hendrik Lorenzen* (f Ketting 1885) og Andreas Grau kom engang til at spilde noget blæk. »Tag æ kukmand og visk det af«, foreslog den ene. Som sagt så gjort, og flaget blev krøllet sammen og lagt i skabet igen. På Sedandagen skulle der flages, og man så misèren. »Tag den ting ned«, sagde lærer Bager, men der blev ikke gjort mere ved sagen.

De prøjsiske myndigheder så skævt til de danske gymnastikforeninger og brugte som påskud til at modarbejde dem, at de unge ledere ikke var moralsk og fagligt kvalificerede. Andreas Grau skrev da med Lorentzen som medunderskriver en artikel, som blev optaget i Flensborg Avis 16/3 1907: »Hvor megen Takt og sjælelig Dannelse skal der til for at undervise Børn?« -»Nogle Træk der viser en enkelt prøjsisk Skolelærers Takt og Renhed«. Efter danske møder havde lærer Bager snakket til børnene om »Løgneprofeter«, og hvis børnene ikke ville holde det tyske børneblad »Jugendlust«, var de »danske Hunde «, »Danskerpak«, »Djævleunger« eller »Helvedesyngel«. Lærer Bager lagde sag an og nægtede pure og under ed at kendes ved udtalelserne. Sognepræsten »kunne intet huske«, men 10 elever vidnede imod, og både retten og statsadvokaten indrømmede, at sandhedsbevis var ført, så artiklens underskrivere blev frikendt. Der skete ikke lærer Bager noget; han fortsatte til 1920, da han »hejste det danske flag og fik pension« (Jens Holdt, 1955, s 129 ff).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 de fleste ukirkelige; 1934 4 up 2 soc; 1953 5 up, 1 gr; 1965 5 up, 1 gr; 1984 6 gr.

Antal altergæster 1926 135, 1934 106, 1942 101, 1954 100, 1966 100, 1984 ca 250, hjemmealtergang ca 25 (altergæster tælles ikke).

Folketal 1930 828, 1955 860, 1960 878, 1970 872, 1976 936, 1980 897.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede teglhængte kirke, der i katolsk tid blev viet Skt Laurentius, hæver sig på en banke over landsbyen. Den består af et nyere langhus med sakristi mod øst samt et bredt romansk vesttårn fra beg af 1200tallet. Det er egentlig et dobbelttårn og har haft 2 fag hvælvinger, der åbnede sig med 2 buer ind mod kirkerummet. I 1773 ombyggedes kirkerummet og blev som Haupt siger »ein grosser öder Saalbau« med plads til 250, alt for stor til sognets nuværende størrelse. Langhuset har fire vinduer i hver langmur, afvalmet tag mod øst, i det indre afrundede hjørner og bjælkeloft.

Altertavlen er skænket 1743 af hertuginde Sophie Amalie. Storfeltets maleri, den korsfæstede Kristus mellem Maria og Johannes, er rimeligvis indsat 1788.

På nordvæggens sidealtertavle fra begyndelsen af 1500tallet, Maria med barnet omgivet af oval rosenkrans. Endnu 1730 kunne Pontoppidan berette om tavlens ry for hellighed. Sengotisk alterkalk og disk skænket 1684. Sygekalk, tidligere kirkens hovedkalk, indgraveret 1661. To par alterstager fra sengotisk tid og fra 1575-1600. Pokalformet trædøbefont med akantusblade på skaft og kumme fra 1772. Unggotisk korbuekrucifix fra o 1300 skænket efter hertuginde Annas død 1668. Prædikestol i ungrenæssance fra 1571. Maleri af biskop Tetens 1813; kirkeskib, fregatten »Norske Løve«, fra sidst i 1700tallet.

To klokker, en stor skriftløs fra 1300tallet, en støbt 1554, skænket af Thomas Sture, med latinsk indskrift.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 6156 RM, 1958 12. kl, 1969 lønramme 16/31.

11. 1839-72 **Johannes Hoeck**, f Lundsgård/Højst 9/3 1792. Forældre: Gdr Hans Petersen H og Anna Petersen. Dim Haderslev 1816, imm Kiel 3/5 s å, c Gott 20 (2. kar), g Sophie Augusta Ross, f Holsten 03, d Augustenborg 27/7 77. Forældre: Lærer Altekoppel, Colin R og Juliane Augusta Remien. 1820 lektor Preetz, 11/5 23 sp Adsbøl-Graasten, 5/7 39 sp Ketting og provst Als Sdr Herred, d Ketting 10/12 72. Fader til sp Augustenborg Friedrich H C L H.

12. 1873-91 **Jens Georg Marius Møller**, f Glücksborg 12/3 1816. Forældre: Organist i Glücksborg Martin M og Charlotte Marxen, dim Flensborg 37, imm Kiel 13/4 s å, c Gott 42 (2. kar m A), g Glücksborg 11/2 49 Ida Margaretha Comtesse Knuth, f Braadebek 4/6 18, d Frederiksberg 15/5 1913. Forældre: Grev Cai Ernst Christian Ulrik Knuth og Petronelle Weile. 29/11 48 sp Hjerpsted, afs 14/10 50, 13/11 s å konst sp Keitum, Sild, 22/11 60 sp og skolelærer Öland, 2/4 64 konst sp Kværn, 31/5 64 sp S Brarup, Løjt, 28/6 73 sp Ketting, d sst 4/1 91.

13. 1891-94 **Otto Friedrich Valentiner**, se sp Sønderborg.

14. 1894-1909 **Friedrich August Gerhard Schmidt**, f Burkal 1/11 1850. Forældre: Sp Skodborg Peter Christiansen S og Anna Cathrine Richelsen. Dim Had 70, c Kiel 74 (2. kar), g Ida Auguste Caroline Friedrichsen. 20/12 74 adj min Skodborg, 76 adj min Segeberg, 30/6 77 sp Hjerpsted, 29/6 80 sp Agerskov, 26/8 94 sp Ketting, afsk 1/10 1909, d Kiel 24/2 10.

15. 1910-42 **Christian Hansen Lousen**, f Rangstrupgårde, Agerskov 20/7 1872. Foræl-

dre: Gdr Jes Jørgensen L og Maria Dorothea Lauridsen. Dim Had 94, c Kiel 1900, g Berlin 25/4 06 Margarete Agnes Faltz, f Berlin 16/9 84. Forældre: Rektor Berlin Artur Hugo F og Agnes Auguste Marie Bohn. 31/8 1902 adj min Løjt, 17/3 04 sp Ensted, 7/1 10 sp Ketting, 16-18 konst sp Wyszograd, Polen, 20/8 20 bekræftet sp Ketting, 29/7 21 stadfæstet efter valg, afsk 28/7 42, d Sønderborg 11/4 52.

16. 1942-78 **Hans Andreas Petersen Damgaard**, f Sommersted 21/6 1911. Forældre: Tømmerhandler Thomas P D og Catharina Matilde Røhe. Dim Had 29, c 35 (l), g 1) Sønderborg 23/6 36 Ellen Edel Olga Holm, f Kbh 18/7 10, d 20/2 66. Forældre: Materialhandler, cand pharm Christian Frederik H og Jenny Sophie Jørgensen. G 2) Sønderborg 10/9 66 Alice Jacobsen, f 10/1 37. Forældre: Farvehandler H C J og Katharina Bøwadt. 3/10 36 sp Tømmerby og Lild, 14/11 42 sp Ketting, 22/6 60 tillige præst statshospitalet Augustenborg, 1/3 69 tillige konst sp Asserballe, afsk 20/9 78.

17. 1979- **Jens Peder Herbert Jensen**, f Hasmark 12/1 1929. Forældre: Gdr Jens Peder J og Bertha Hansine Sørensen. Lærereks 52, særudd 78, g Dreslette 29/7 65 Johanne Andersen. Forældre: Husmd Lars Peder A og Maren Højrup. 1/7 79 sp Ketting.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930, 1967; Kirkelig Håndbog 1933 flg; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II (N K II), 1948; G Japsen: De dansksprogede skoler i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig 1814-1920, 1978; Dansk biografisk Leksikon 1936-37.

H F Rørdam: Nordmanden Augustinus Meldals Levnet optegnet af ham selv. Personalhistorisk Tidsskrift 1880; R Mejgaard: Nordiske Bøndergårde i Slesvig, 1892; H V Clausen: Nordslesvig 1863-93. Sdj Årb 1894; Jørgen Hansens optegnelser om hans liv. Sdj Årb 1904; Dagshistorie 1907. Sdj Årb 1908, s 160; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; N Hansen: Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig. Sdj Årb 1913; H Ussing: Det gamle Als, 1926; Zangenberg: Alsiske Bøndergaarde. Sdj Årb 1928; J Raben: Ketting Kirke og et Afsnit af Sognets ældste Historie. Fra Als og Sundeved hft 2, 1928; Chr Knudsen: Alsiske Minder fra Svensker- og Polaktiden. Sdj Månedsskr 1931; F Naumann: Pastor Georg Møller. Præstehistoriske Samlinger, hft 9, 1933; Inger Margr Boberg: Sagn og Tro knyttet til Gravhøjene på Als. Sdj Årb 1935; Peter Kr Iversen: Gammelgård. Sdj Årb 1949; J Raben: Folkesagn og gamle Fortællinger fra Ketting Sogn. Fra Als og Sundeved, hft 23, 1946; Chr Knudsen: Fire breve, Jens Holdt: Hans Hendrik Lorentzen. Sdj Månedsskr 1955; Majbøll: Gilder og fester i Ketting sogn o 1825. Sdj Månedsskr 1961; Chr Hansen Kock: Af en gammel landsbydegns levned. Stamblade 1. årg nr 6, 1963; H P Clausen: Dansk og tysk på Als 1812-48, 1965; Jens Bladt: Alsiske minder, 1967; W Christiansen: Pastor Georg Møller. Sdj Månedsskr 1975; Urban Schrøder: En alsisk konfirmands kirkegang i vinteren 1842. Haderslev stiftsbog 1977; Hans J Hansen: Alsisk landmandsvirke, 1979.

Utrykte kilder: Biskop Jørgen Hansens visitatsberetninger, generalsuperintendentens arkiv, Sønderborg provstearkiv, alle Landsarkivet Åbenrå; Aage Dahls samlinger; Gudrun Münsters efterladte papirer (hos Inga Blaabjerg); Caroline Møllers dagbog 1870-71 (hos Inga Blaabjerg); Dr theol Asger Nyholms notater fra B Godts visitatsberetninger; oplysninger fra sognepræsten.

AUGUSTENBORG

Af I B og H P

Topografi

Areal 392 ha. Augustenborg sogn omgives af Ketting, Hørup og Ulkebøl sogne og Augustenborg fjord med Sebbelev nor og Augustenborg nor, hvis inderste del, Lillehav, ved en dæmning er forvandlet til en ferskvandssø. Kun 194 ha af sognets i øvrigt frugtbare, lerede jord er landbrugsjord. Resten domineres af Augustenborg flække, Augustenborg slot, der ligger smukt på den sydvendte skrænt mod fjorden, og slotsparken, der mod vest går over i en lystskov.

Byer Augustenborg flække med slottet, nu statshospital, bortset fra slotskirken i nordre sidefløj, som nu er sognekirke, prg, centralskole, Augustenborg-Ketting forsamlingshus, alderdomshjem for Sydals, sygehus, bibl og arkiv, ringrider- og idrætsplads, havn, anlagt 1884, og nogle industrivirksomheder; Augustenborghallen.

Bebyggelser Osbæk og Ny Stavnsbøl, dannet af statshuse ved udstykning fra Augustenborg hovedgård; Krumon.

Gårde Augustenborg hovedgård; Abildgård.

Skove Lille skov og lystskoven ved slotsparken.

Fredede oldtidsminder En høj og to skålsten i Augustenborg skov.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 9 da, 50 ty; 1884 1 da, 83 ty; 1912 29 da, 67 ty.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 256 da, 236 ty (tilrejsende 36 da, 97 ty).

Ved de følgende folketingsvalg 21/9 1920 153 da, 92 ty, 36 s; 11/4 1924 119 da, 64 ty, 60 s; 16/11 1932 173 da, 77 ty, 197 s; 3/4 1939 485 da, 120 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 559 da, 45 ty; 14/5 1957 740 da, 41 ty; 23/1 1968 1738 da, 54 ty (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gamle kommuner ikke mere. Derved oprettedes Augustenborg storkommune, som også omfatter Ketting, Notmark og Asserballe sogne.

Historie Augustenborg var oprindelig landsbyen Stavnsbøl, tidligere bispegods, der 1624 tilfaldt den danske konge. 1651 solgte han den til Hans den Yngres sønnesøn *Ernst Günther* (1609-89), som nedlagde landsbyen og byggede det første Augustenborg, opkaldt efter hans hustru, kusinen Augusta af Glücksburg. Derved grundlagdes hovedsædet for de augustenborgske hertuger, hvis arvekrav på Slesvig-Holsten og på den danske trone medførte mange begunstigelser fra de danske konger. 1770-76 byggede Ernst Günthers oldebarn *Frederik Christian* den Ældre (1721-94) det nuværende Augustenborg, det største barokbygningsværk i Sønderjylland. Til hans datter byggedes 1800 det fornemme »Palæ« i slotsparken.

Fra *Frederik Vilhelms* tid (1668-1714) var det tradition, at augustenborgerne indtog høje poster i den danske hær og regering, og ved politiske ægteskaber prøvede man at forene det fyrstelige og det kongelige hus. A P Bernstorff fik således arrangeret forlovelsen mellem *Frederik Christian den Yngre* (1765-1814) og Frederik VIs søster Louise Augusta. Det var også Frederik VIs ønske at få Frederik Christians søn *Christian August* som svigersøn, men den unge hertug foretrak grevinde Louise Sophie af Danneskiold-Samsøe. Derimod lykkedes det at etablere ægteskab mellem Christian Frederik (senere Chr VIII) og Christian Augusts søster Caroline Amalie.

Endnu i 1840erne var det muligt at forestille sig Christian August som tronfølger i Danmark, men det udelukkedes af hans tilslutning til den slesvigholstenske bevægelse; og 1848 måtte han og hans familie forlade Augustenborg. Som udpræget aristokrat vandt han heller ikke slesvigholstenerne, men han kom til at dele deres skuffelse i 1864, da Slesvig og Holsten blev indlemmet i Preussen.

Indtil 1848 havde hertugfamilien kastet glans over *den lille by*, som voksede op ved slottet. Man holdt virkeligt hof, ikke mindst i »hendes kongelige højhed« hertuginde Louise Augustas tid. De to sidste hertuginders fødselsdage blev årets største fest.

Over for *bønderne* var de ældre hertuger hårde herrer, og træhesten var tit i brug på hovedgården. Man kunne have forventet en mere liberal holdning af Frederik Christian d Y, som på sin ungdoms store rejse i Europa var blevet stærkt grebet af tidens frihedsideer. Det er imidlertid en kendsgerning, at han ikke delte kronprins Frederiks (Fr VI) interesse for landbrugsreformer. Afløsning af hoveri og tiende anså han for indgreb i godsejernes rettigheder. Revolutionens konsekvenser havde skuffet Frederik Christian; trods sine frihedsideer fandt han at det var bedst og sundest for almuen at acceptere sin lavere status. I Christian Augusts tid (f 1798) kom det til hyppige sammenstød med bønderne, som følte deres rettigheder trådt for nær på mange måder. Højst upopulære var hertugens jagter. Bønderne måtte tit stille klappere, og markerne led skade.

Huset Augustenborg kom tidligt til at indtage en plads i *kulturlivet*. Det engagerede betydelige malere og håndværkere. I Frederik Chr d Ys tid var forfatterne Jens Baggesen og Karl Reinholdt nære venner af huset. Den sidste skriver om stedet: »Ein Heiligtum veredelter Humanität«, og den første har bl a overleveret os en skildring af konversationen ved taflet (Jul Clausen, Frederik Christian, 1896, s 93). I Christian Augusts tid færdedes maleren Carl Hartmann meget på slottet og var vistnok tegnelærer for prinsesserne. Hans yndefulde skitser fra familielivet der findes på Sønderborg museum (Sdj Mdskr 1942, s 161-200). H C Andersen, som også gerne besøgte hertugfamilien, skrev senere (1855) i Mit Livs Eventyr (I, s 281) om et besøg på slottet: »Jeg saae da paa Augustenborg kun venlige, glade Mennesker, et lykkeligt Familieliv, fandt Alt saa dansk, her hvilede en Fredens Aand

over dette smukke Sted, og det var i Høsten 1844. — Hvor snart saae jeg ikke Alt anderledes!«. Af digterens dagbøger fremgår det dog, at han også har registreret uroen under overfladen. (Clausen og Paulsen, 1980, s 105 f).

Fra 1716 havde man holdt *hofpræst* på Augustenborg, hvis indbyggere i øvrigt hørte til Ketting sogn. I en periode var hofpræsten tillige sognepræst i Asserballe (1739-56 og 1765-72). Embedet var unddraget stiftsordningen. Begravelserne foregik i Ketting også af hofpersonalet, men deres dåbshandlinger og vielser er ikke noteret der.

I Frederik Chr d Æs tid (til 1794) samledes familien hver eftermiddag og fik forelæst en prædiken (Chr Knudsens efterretn XI, s 220). Frederik Chr d Y fremtrådte derimod helt som oplysningens mand. Efter både hans og hertugindens ønske skulle deres børn ikke have kristendomsundervisning, og de skulle holdes borte fra kirkegang, til de var så store, at de kunne tage personlig stilling. Dette kunne dog ikke helt gennemføres; den 10årige Charlotte græd over, at hun ikke måtte bede til Gud som sine legekammerater, og moderen føjede hende og begyndte at fortælle hende bibelhistorie (Clausen og Paulsen, 1980, s 73). Christian August søgte senere tilknytning til den harmsiskkirkelige bevægelses førende præster (A P T VII, s 278 f, 302).

Efterhånden som hertugerne havde erhvervet deres godser på Sydals, havde de fået *patronatsret til distriktets kirker og skoler*. Christian August så de store perspektiver i hævdelsen af denne ret over for Danske Kancelli, der på sin side betragtede hertugerne som almindelige godsejere uden særlige rettigheder. Det første røre om sagen rejstes 1812 af biskop Plum, Odense, der henviste til klager over det alsiske skolevæsen; men da Fr Chr harmfuldt fremhævede sit store arbejde for skolevæsenet, blev sagen henlagt. Efter skoleloven af 1814 blev sagen rejst igen, nu med debat om sproget i kirke og skole. De »danske« synspunkter blev navnlig fremført af den energiske provst Ebbesen, Svenstrup, der ønskede at knytte Als så nært til Fyn som muligt. Christian August hævdede derimod stadig stærkere, at tysk var de dannedes modersmål i hele Slesvig. Han frygtede, at det nordlige Slesvig skulle glide bort fra det tysksprogede Slesvig-Holsten. I denne som i andre stridigheder viste det sig imidlertid, at han godt kunne nærme sig de danske synspunkter, når blot hans suverænitet — i hvert fald formelt — kunne bevares. Han lod sig således stille tilfreds med et kompromis i 1825, og 1819 godkendte han oprettelsen af et bispedømme Als-Ærø, der skulle have det åndelige opsyn med kirker og skoler, mens de verdslige sager desangående stadig skulle sortere under Tyske Kancelli. Sdr Herred forblev et eget provsti med provst valgt af hertugen. Den første biskop, P Krog-Meyer, døde allerede 1819, og de følgende biskopper Stephan Tetens og Jørgen Hansen kom til at stå i stærkt modsætningsforhold til hertugen (se s 567 ff).

Under den tiltagende sprogstrid efter Christian VIIIs sprogreskript i 1840 blev Christian August energisk forkæmper for de slesvigholstenske synspunkter. Men den alsiske befolkning sluttede stadig stærkere op om den dansk-slesvigske bevægelse, og allerede i foråret 1848 var hertugens rolle udspillet på Als.

I 1852 måtte han overdrage Augustenborg til den danske stat (mod erstatning), og han bosatte sig nu på godset Primkenau i Schlesien. Men da hans sønnedatter 1880 blev gift med den senere preussiske kejser Wilhelm II, førte det til udsoning mellem Preussen og augustenborgerne og overdragelse af slottet til hendes broder (1885). Han brugte det dog ikke selv; slottet, der fra 1864 blev preussisk statseje og kaserne, anvendtes 1878-1920 til kvindeseminarium. I 1920 blev det købt af den danske stat og 1937 indrettet til sindssygehospital.

Hofpræster Augustenborg

1. 1716-21 **Hans Caspar Dominicussen Brandt**, se sp Nordborg.

2. 1721-28 **Georg Ernst Friederici**, f Michelsdorf, Schmiedeberg, Schlesien 2/3 1697. Forældre: Købmand Schmiedeberg Christopher F og Maria Elisabeth Schrøder. Dim Wittenberg, imm Prag 1714, g 14/10 28 Anna Catharina Johansd Bluhme. Forældre: Hofpr og kgl konfessionarius Kbh Johannes Bartholomæus B og Ida Amalie Gerogsd Jønsius. 20 huslærer Lysabild prgd, 21 hofpr Augustenborg, 28 sp Borne, 26/5 49 sp Burg, Femern, tillige kirkeinspektør Femern, d maj 53. Fader til sp Borne Christoph G F og sp Broager Ernst L F. Svigerfader til sp Roskilde domkirke H M Meyer.

G E F havde som stor dreng været grebet af en evangelisk vækkelse blandt børn på hans hjemegn, fremkommet ved de gudelige forsamlinger, som Karl XIIs svenske soldater holdt på fri mark. Som de ældste og ledende blandt børnene blev F og to andre kastet i fængsel på vand og brød. »I Stedet for at græde og bede om Løsladelse var deres Hjerter kun fulde af Glæde over, at de allerede i deres tidlige Ungdom maatte lide saa meget for Jesu Skyld, og der hørtes kun Lovsange fra Fængslet. Da den katolske Høvedsmand v Klein i Schmiedeberg Slot saa, at han intet kunde udrette med denne Straf, formanede han dem og lod dem gaa«. (J Brodersen: Fra gamle Dage, s 520). Som student i Wittenberg kom F under antipietistisk påvirkning, og da han i en alder af 24 år blev kaldet til hofpræst på Augustenborg, følte han, at han ikke selv kendte vejen til saligheden, som han nu skulle prædike for andre. Han vendte sig da igen til Arnds, Speners og Franckes skrifter og oplevede et nyt kristeligt gennembrud.

3. -1737 (38) **Michael Hermann Desenis**, se sp Dybbøl.

Ifølge J Brodersen havde Desenis svirebrødre i Augustenborg og roste sig på værtshuse af, at han ikke stod under hverken provsten eller superintendenten, men under Augustenborg. (J Brodersen: Fra gamle Dage, s 528).

4. 1739-52 **Morten Reenberg Jensen With**, tillige sp Asserballe, se sp Ketting.

En af M R Ws første embedshandlinger blev at undervise og døbe en ung neger af fornem herkomst, som en skipper havde nar-

ret ombord og siden solgt til hertug Frederik Christian d Æ i Haderslev. Ved dåben blev han iført en hvid atlaskes klædning, som hertugen havde skænket ham, ligesom han stod fadder ved dåbshandlingen i Augustenborg slotskirke (C P, s 309).

5. 1752-56 **Lorents Pedersen Lorentzen**, tillige sp Asserballe, se sp Ulkebøl.

6. 1757-60 **Peter Petersen Hoeck**, se sp Ulkebøl.

7. 1760-65 **Jacob Friedrich Feddersen**, f Slesvig 31/7 1736. Forældre: Købmand Slesvig Friedrich F og ...Niebuhr. Imm Jena 19/4 55-58, g 66 Charlotte Friederica Müller. Forældre: Sp Gleschendorf Joachim Ernst M og Dorothea Sophia Augusta Schmidt. 60 hofpr Augustenborg, 65 hofpr Ballenstedt, 69 sp Magdeburg, St Johannes, 77 hofpr og domprovst Braunschweig, 88 sp Altona Trinitatis kirke og provst Altona, d sst 31/12 88.

8. 1765-72 **Hans Mortensen Reimuth**, siden 22/12 58 tillige sp Asserballe, se der.

9. 1772-1812 **Christian Jessen**, f Åbenrå 29/4 1743. Forældre: Købmand Åbenrå Christian J og Helena Michelsd. Dim Altona 62, imm Halle s å, s å, g 1) Augustenborg 23/8 76 Wilhelmina Augusta Mehlbye, f Sottrup 48, d Augustenborg 1/11 77 i barselseng. Forældre: Inspektør Sandbjerg, Sundeved Peter M og Sophia Amalie Hessen. G 2) Augustenborg 11/12 78 Anna Frederikke Mehlbye, f 55 (53), d Augustenborg 21/4 31. Søster til første hustru. 66 huslærer og kabinetsprædikant Augustenborg, 72 hofpr sst, d sst 24/4 12. Svigerfader til sp Hørup C Schwensen.

Chr Jessen fik betydning på Augustenborg, fra han tiltrådte som huslærer for Frederik Christian d Y og hans søskende. Han blev dem en ven og fortrolig gennem hele livet og blev også lærer for næste generation. Jessen var et harmonisk, klogt og venligt menneske, en smuk repræsentant for den oplysningens ånd, hvori han oplærte børnene. På hans anvisning kom den unge Frederik Christian på sin udenlandsrejse til bl a Leipzig, som var brændpunkt for oplysningens ideer. Rejsen fik stor betydning for hans videre udvikling og for livet på Augustenborg. »Palæet«, som var blevet bygget i parken til prinsesse Louise, Frederik Chr den Yngres begavede, men lidt forvoksede og svagelige søster, blev nu rammen om daglige filosofiske, litterære og politiske diskussioner mellem hende, brødrene, svigerinden Louise Augusta og livlægen Suadicani under hofpræst Jessens stilfærdige ledelse. Forfattere som Rousseau, Schiller og Kant blev studeret, og var brødrene på rejse, læste man deres breve højt og brugte dem som udgangspunkt for samtalen.

10. 1812-48 **Friedrich Heinrich Germar**, f Ahrensbøck 29/9 1776. Forældre: Sp Ahrensbøck Mathias Heinrich Friedrich G og Elisabeth Dorothea Margretha Christina Hasselmann. Dim Kiel 96, imm sst 15/4 s å, imm Jena 98, c Glückstadt 1800 (1. kar), g 1) Glückstadt 27/9 05 Benedicte Louise Friederice Elisabeth Røttger, f Glückstadt 3/12 83, d Augustenborg 11/12 28. Forældre: Justitsråd, regeringsadvokat Glückstadt Johann Friedrich R og Anna Elisabeth Koch. G 2) Wertemine 12/4 31 Cathrine Margrethe Matthiesen, f Augustenborg 21/2 92, d Augustenborg 16/2 37. Forældre: Hofråd, herredsfoged Augustenborg Heinrich Johannes M og Lucia Helena Margaretha v d Pahlen. G 3) Sophia Charlotte Christiane Matthiesen, f Augustenborg 8/2 90 (søster til 2), (tidligere gift med formandens søn forpagter Werthemine Peter J). 14/4 02 rektor Glückstadt, 09 lærer Augustenborg slot, 12 hofpræst sst, 24/12 34 dr theol Kiel, afsk 6/4 (7/4) 48, d Altona 8/5 65. Udg: Hermeneutik 1821.

Den pædagogisk interesserede Frederik Christian d Y valgte med omhu lærere til sine sønner og kontrollerede undervisningen skridt for skridt. Alligevel blev oplæringen ikke særlig effektiv, da de første lærere manglede autoritet. Det blev anderledes, da den i 1808-09 blev delt mellem P Krogh-Meyer (se s 567) og Germar, der var en livlig, alsidigt engageret ung mand med pædagogisk talent. En elskværdig personlighed, der forstod at føre sig, kirkeligt rationalistisk, begejstret for filosofi (Joh H Gebauer: Christian August, 1910, s 18 f). Nogen særlig levende prædikant var han nok ikke på sine ældre dage. Ved Louise Augustas bisættelse 1843 hedder det: »Germar læste sin prædiken op som sædvanlig, så det blev ikke særlig højtideligt« (Chr Knudsens efterretninger XI, s 238).

I Germars tid (1846) organiseredes på hertuginde Louise Sophies foranledning en hjælpeordning for syge og fattige i de hertugelige menigheder. De trængende fik af sognepræsten udleveret en blanket, som kunne lyde på lægehjælp og medicin, madvarer, brændsel eller penge. Den sidste form for hjælp uddeltes på slottet efter søndagsgudstjenesten af hertuginden personligt. (Johannes Dose, 1915, s 113 ff).

I 1848 blev Germar interneret og suspenderet. Biskop Jørgen Hansen betragtede embedet som hofpræst som nedlagt, da der jo ikke mere var noget hof. Slotsbyens beboere måtte da gå til Ketting, hvor de oprindelig hørte til.

Tiden 1848-1920

Under treårskrigen, da slottet var lazaret, brugtes kirken af feltpræsten *B C Bøggild* (1850-51), men også præster fra omegnen prædikede i den. 1851-58 ansattes en slotspræst *C M J Poulsen*, idet man trods alt ønskede at bevare en menighed i Augustenborg. Han fulgtes af *Gerhard Grove* (1858-

59) og *Chr H Bruhn* (1859-60). Derefter overtog provst Hoeck administrationen indtil oprettelsen af Augustenborg sogn 1874. At der også i denne tid blev holdt gudstjenester i kirken, bevidnes af H M Fenger, hvis fader ejede hovedgården fra 61-70. Juledag og Nytårsdag gik familien i kirke, men ikke i Augustenborg slotskapel, hvor der var en præst, som talte dårligt dansk (H M Fenger: Erindringer, 1925, s 103).

Da de tidligere hertugelige herregårde blev solgt af den danske stat, kom der til at sidde udpræget dansksindede proprietærer på flere af dem. Sammen med repræsentanter for gejstligheden blev de en tid toneangivende på øen. Til denne kreds hørte den stilfærdige og klart tænkende *Nic Ahlmann* (1809-90), som i 1857 havde købt Vertemine i Asserballe sogn. Han bortforpagtede den nogle år efter og bosatte sig i Augustenborg. I 66 blev han ordfører for de 47s deputation (til kong Wilhelm i Berlin), som takkede for paragraf 5 og udtalte håbet om dens snarlige opfyldelse. Som medlem af den grundlovgivende rigsdag for det nordtyske forbund hævdede han Nordslesvigs særlige ret, og i 67 valgtes han som medlem for Sønderborg-Åbenråkredsen af den preussiske landdag. Indtil 75 blev han stadig valgt påny, men tilsendte hver gang landdagen nye begrundelser for nægtelse af den krævede ed. 1875 overlod han Vertemine til sin søn og bosatte sig i København. Nic Ahlmann stod i spidsen for udgivelsen af »Dybbølposten« fra 1/1 1868 (Bogen om Als, 1956, s 490 og 493; Dansk biogr Leksikon).

Af andre førende skikkelser inden for danskheden i Augustenborg kan nævnes *Jørgen Leimann* (1845-1930), der som handelsmand kom meget omkring og havde rig lejlighed til at skabe kontakter. Leimann var i mange år tillidsmand for sprogforeningen og vælgerforeningen, efter 1920 tillige for grænseforeningen. Desuden blev han et stærkt interesseret medlem af menighedsrådet og skolekommissionen. *Katrine Jakobsen* (1862-1945) var medstifter af Nordslesvigsk Kvindeforening og virksomt medlem af den danske menighed. Sammen med sin mand *Hans Jakobsen* dannede hun et hjem, der blev en slags dansk bastion i Augustenborg (Sprogforeningens Almanak 1930, s 95 f og 1945, s 84 f).

Slottet kom nok til at præge byen mest som tysk kvindeseminarium fra 1878. De unge piger bragte liv til byen, og til jul syede de tøj og lavede legetøj til fattige øvelsesskolebørn (Die Heimat 1920, s 1-4).

Fra foråret 1874 blev Augustenborg et selvstændigt sogn. Den første sognepræst blev en søn af provst Hoeck, pastor *F H C L Hoeck* (1874-1902).

Iflg biskop Godts visitatsberetning for 1875 holdt den nye præst en velgørende varm prædiken (dog ikke uden prædiketone), mindre ordknap (einsilbig) og mere meddelsom end frit fremført. Kirkebesøget, der havde været slet, var gået frem og var nu godt. De tysktalende husfædre var ikke kirkelige, men mangelen på kirkelig sans var gammel skade. Der var i øvrigt intet at påtale.

Hoeck holdt 1. søndag i hvert kvartal en dansk eftermiddagsgudstjeneste — godt besøgt fra Augustenborg og nabomgher (bemærkningen gentages i 81). Ca 80 voksne af mghen var ude af stand til at forstå en tysk prædiken. Sp, en tysksindet, roligt tænkende mand, var af den formening, at dansk rettelig burde sanktioneres som kirkesprog ved siden tysk, men »jeg forklarede ham kort, hvorfor dette ikke var sket og efter min mening ikke kunne ske«. Storpolitik var involveret.

I 1881 fandt bispen Hoecks prædiken textgemäss, evangelisk og opbyggende — en vis varme kunne bryde igennem. Han virkede »stille og trofast i embedet, (var) afholdt af mghen og værdsat af embedsbrødrene«.

Besøget var godt, almindeligvis ca 90 voksne, herunder halvdelen af de kvindelige seminarieelever på Augustenborg. Mange gik ikke til kirke og alters, og der var ikke meget kirkeligt liv.

Efter ønske forrettede sp ministerialia på dansk.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Altergangsfrekvens 1879 25.5, 84 24.3, 89 48.4, 94 28.6, 99 44.3, 01 39.4%

Som det ses, aftog altergangsfrekvensen pludseligt i 1894. I det flg års beretning gives forklaringen herpå: seminariet på Augustenborg slot lod i nævnte år den sædvanlige kommunion for eleverne bortfalde, hvorved altergæsternes tal gik ned med 125 fra 298 (93) til 173 (94). Fraregnes de 125 seminarister, blev altergangsfrekvensen for de »fastboende« 36.1%. I 1895 synes »vægringen« at være ophørt, idet frekvensen da var 51.9%.

Augustenborg var utvivlsomt — til hen i halvfemserne absolut, senere måske kun relativt — den af provstiets mgher, der var mest præget af Landesverein f i Mission, som Hoeck (skønt han aldrig nævner det) ganske sikkert var medlem af. Som sammenligningsgrundlag kan vælges den i almindelighed upopulære reformationskollekt til Gustav-Adolfforeningen. Den lå i slutningen af firserne i Sønderborg (ca 5000 indb) på 7-8 M, nåede (95) 21 M og (96) endog 57 M. I Augustenborg (ca 600 indb) indbragte den i samme periode gnsn ca 25 M pr år.

Landesverein havde tillige et sammenligningsvis højt medlemtal: dens blad fordeltes i 18 ekspl, og medlemstallet har vel været tilsvarende (88). Senere beretninger angiver udtrykkeligt 16 og 13 medlemmer (hhv 90, 93 og 96) med et årsbidrag i 1892 på 69 M (93). Flere notitser melder, »at deltagelsen i Landesverein f i Missions opgaver tiltog betydeligt« (88), eller at der var fremgang for lokalforeningerne til støtte for Landesvereins forskellige formål (89). I 1895 holdt der Vereinsgeistliche for en stor forsamling foredrag om foreningens virksomhed, og dens månedsblad blev fordelt (96).

Nedenstående skal gives en oversigt over, hvilke kristeligt-sociale arbejder der fik augustenborgerne til at lukke pungen op.

Først af alle må nævnes Diakonisseanstalten i Flensborg. I hvert fald så tidligt som 1879 cirkulerede der indsamlingsbøger, gennem hvilke ca 20 personer ydede ugentlige bidrag til institutionen (80). Det flg år indbragte kirkekollekten 43

M (81), i 1885 indkom der ved regelmæssige indsamlinger ca 150 M, der måtte deles med Bielefeld (se ndf), en husindsamling 1887 gav 66 M (88). 1889: indsamlingsbøger gik fremdeles om, desuden var der enkelte gaver i penge og naturalier. Arbejdet for sagen nåede et højdepunkt i 1892, da husindsamlingen indbragte 90 M, og mghen desuden ydede 300 M til oprettelse af den diakonissestation, der fra okt 1892 med udgangspunkt Augustenborg gennem mange år ydede en højt påskønnet virksomhed her og i 3 tilgrænsende sogne. Men iveren kølnedes ingenlunde hermed. T eks nævner 1896-beretningen endnu en husindsamling (157 M) og gaver til stationen på 320 M.

I nær saglig tilknytning hertil står epileptikerkolonien Bethel bei Bielefeld, til hvilken 115 mghsmedlemmer ved små ugentlige bidrag gav ca 300 M, mens en basar ved skolebørn havde indbragt ca 100 M. Hertil kom en husindsamling, hvis udbytte var sp ukendt (87). Bethel nævnes i flg beretninger: 1888 (40 M — de regelmæssige indsamlinger fortsattes), 90 (indsamlingsbøger havde cirkuleret i årevis, husindsamlinger 250-300 M pr år), 93 (180-200 M pr år) ved de regelmæssige indsamlinger + gaver herudover 30-40 M + husindsamling), 96 (en Bethelorganisation havde 1 medlem, der indkom 200 M foruden det, en husindsamling gav).

Et detailleret referat af kildernes oplysninger om de fra Augustenborg støttede kristeligt-sociale tiltag ville fylde for meget. Her kun en oversigt med tidligst noterede omtale: Arbejderkolonien Rickling, et socialt eksperiment, i hovedsagen vistnok bestemt til resocialisering af landevejens farende folk (86), Landesverein f i Missions »Salem«. 6 medlemmer af Die niedersächsische Gesellschaft ydede hver 3 M pr år, for hvilke selskabets nyudgaver fordeltes i mghen (87). Der (Landes)- Schriftenverein in Neumünster (kan være identisk med forannævnte, 11 medlemmer, årsbidrag 14-18 M, for hvilke man fik opbyggelsesbøger og trykte prædikener til søndagene, senere 10 medlemmer, årsbidrag ca 21 M. Fra boghandelen i Neumünster kom årligt for 80-100 M opbyggelige skrifter, billeder o l (90, 96)), Der Provinzialverein gegen die Trunksucht (15 medlemmer, årsbidrag 10-11 M (90). I 95 anskaffede man nogle ekspl af foreningens skrift »Rettungsanker« til bedste for drikfældige)), Der Erziehungs-Verein (2 medlemmer (93)).

Vi kan afrunde historien med Hoecks sidste beretning, der meddeler, at velgørenheden inden sogneskellet var rigelig, men ikke var indskrænket hertil: gaver til ydre mission, kirke- og huskollekter havde andraget ca 800 M pr år i beretningsperiodens 2 år (01).

Allerede 1886 noterede Hoeck, at indførelsen af den ny *gudstjenesteordning* havde forbedret mghssangen på glædelig vis og »bidraget til forskønnelse af vor gudstjeneste«. Det drejede sig om en let modificeret udgave af den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning, hvortil sluttede sig brugen af Der ev-luth Gesangbuch der Provinz Schl-Holstein. Også den liturgiske ordning for nadveren var indført. Der forefandtes kor af kvdl seminarister, men også det store flertal af mghen deltog i den liturgiske sang.

Der var kirkekatekisationer i fasten med behandling af temaer fra lidelseshistorien, hvori alle større skolebørn, men kun få voksne deltog. Dette ændrede sig, da passionstjenesterne (94) blev forlagt til om aftenen: nu mødte 100-150 voksne mod tidligere 6-10. De sædvanlige katekisationer ændredes måske, idet vi erfarer om *Unterredungen* med børn fra de øverste klasser i tilslutning til gudstjenesten. Jule- og nytårsaften blev der (94) indført særtjenester — juleaftens var liturgisk.

Der var gennem hele perioden *4 danske særtjenester pr år* (81-97).

Gudstjenestebesøget må siges at have været overordentlig godt, hvilket delvis skyldtes tilstedeværelsen af kvindeseminariet på Augustenborg slot. Hoeck angiver som oftest gnsntal, måske beroende på skøn. I henhold hertil kan flg procentsatser (med indbtal som grundtal) opgives: 13.5 (80, 81), 15.6-17.4 (87, 88), 14.9-16.6 (90), 18.2-22.5 (93), 16.2-19.4 (96). I 1890 fandt sp, at besøget ikke kunne kaldes godt (se ovf), i det højeste for kvindernes vedkommende. Husfædre og håndværkere kom kun til højtiderne, holdt derfor ikke heller deres yngre folk til kirkegang, forlangte endog delvis, at de arbejdede søndag fmd. Dette slette eksempel smittede, så at af øverste klasses 40 elever næppe 20 var til stede i kirken. Dette sidste forhold bedredes dog ved sps bestræbelser, så at nu gnsn 3/4 af børnene mødte til Unterredungen om søndagen, i fasten endog »alle de dertil opfordrede børn« (92).

Til juletidens særtjenester var kirken som regel fuld.

Besøget ved de danske særtjenester betegnes gerne som sehr gut el lign. I 1879 var det stærkt vekslende (9-18%), da også udensogns besøgte disse tjenester (80).

Menighedsliv. Før civilstandslovens indførelse blev flertallet af børn døbt inden 6 uger efter fødselen, mens de nu ofte var 2-3 mdr ved dåben. Bortset herfra havde loven ikke forandret de kirkelige skikke, og al dåb, bortset fra nøddåb, forrettedes i kirken. Kun få familier holdt husandagt og bordbøn.

Hovedparten af tjenestefolk og arbejdere forstod ikke en tysk prædiken, det samme gjaldt *nogle* håndværkere.

Til ydre og indre mission ydede mghen ret gode bidrag, men der var ikke dyberegående forståelse for »sagerne« (80, 89).

Dette ændrede sig åbenbart med tiden, så sp (87) kunne konstatere, at der i de senere år var sendt enkelte gaver direkte til Breklum, selv havde han også modtaget nogle hertil. Fremdeles havde kirkekollekten til ydre mission i de sidste 3 år gnsn indbragt 58.43 M, hvilket viste, at »ikke få havde hjerte for missionssagen«. Iflg 1890- beretningen var der nu glædelig interesse for ydre mission. Den viste sig ved deltagelse i missionstimer, i kirkekollekten og ved indsendelse af gaver til Breklum til et årligt beløb af 70-80 M. Der var (96) ingen foreninger for ydre mission, men stærkt besøgte møder med missionsinspektøren og en agent fra Breklum havde vidnet om medleven i sagen. Gaverne androg nu vist over 100 M pr år.

Bibeltimer indførtes — så vidt det kan ses — først fra nytår 1888, fra hvilken tid de afholdtes i skolen hver 14. dag til maj. De var særdeles godt besøgt og gav anledning til større udbredelse af Bibelen (88). De blev herefter tradition, hyppigt kombineret med missionstimer, stedse med god deltagelse (89-96).

Antagelig i 1887 oprettedes en syforening, hvis medlemmer samledes en gang om ugen for at virke for velgørende formål i og uden for mghen (88).

Cirkulationen af opbyggelsesblade — både på dansk og tysk — var anselig, nogle mghsmedlem-

mer abonnerede, andre, de uformuende, fik dem gratis.

Efterflg beretninger giver et noget mere detailleret billede af udbredelsen af kristelig lekture: Landesverein f i Missions *månedsblad* havde flg abonnenttal: 12 (87), 18 (88), 16 (90), 13 (96). *Breklums missionsblad* holdtes i enkelte ekspl og udbredtes i mindre kredse. Gennem en lokalagent blev *Der Nachbar* afsat i 16 ekspl, en anden tog sig af *Sædekornet* (ikke specificeret (87)). Et par år senere nævnes flg blade: *Kirkeligt Søndagsblad, Sædekornet, Der Nachbar, Breklums søndagsblad* (90). Det flg år uddeltes hver søndag 50 ekspl af *Der Nachbar, Sonntagsbote, Sædekornet* og et kirkeblad. Det fremgår ikke, om 50 er en totalsum, ikke heller, om kirkebladet er et lokalt eller evt Kirkeligt Søndagsblad. Endelig fordeltes (96) om søndagen 42 ekspl af *Der Nachbar, Sonntagsbote* og *Sædekornet*, og i Hoecks sidste beretning (01) forlyder det, at tallet på holdere af søndagsblade var tiltaget, og at bladene udbredtes in erheblicher Anzahl.

Af større betydning var naturligvis forsyningen med lødigere litteratur end den kirkelige ugepresse. *Bibel* og *NT* var til stadighed på lager i prg og kunne sælges til lave priser, fattige fik Skriften gratis. Sst befandt sig en samling meget efterspurgte opbyggelige skrifter (til udlån formentlig), og sognets unge havde adgang til *et righoldigt bibliotek*, der årligt disponerede over 30-50 M (87). I 1888 var efterspørgselen efter landsbibelselskabets Bibler usædvanlig stor (89). Selskabet havde enkelte bidragydende medlemmer i sognet.

Af anden vægtigere litteratur nævnes *Jensens huspostil*, der fandt bestandig større udbredelse (91), og provstikolportøren havde sammen med andre bogsælgere haft nogen afsætning (96).

Et forhold, der virkede hæmmende på mghslivet, omtales i sps sidste beretning: i årevis havde de konfirmerede drenge forladt sognet med enkelte undtagelser, og den tilflyttede ungdom — håndværkere og handelsfolk — indfandt sig sjældent i kirken undtagen på festdagene. Den i byen konfirmerede kvindelige ungdom, som nok var mere stedfast, holdt sig til kirken med undtagelse af dem, der blev tjenestepiger.

Hoecks bemærkninger om *søndagsfreden* udtrykkes repræsentativt i 1887- beretningen: der arbejdes meget søndag fmd med den begrundelse, at man behøvede også denne dags fortjeneste. Eftermiddagen tilbragtes mest stille og ærbart, bl a med læsning, herunder også af kristelige blade og bøger. Der var sjældent larmende forlystelser i værtshusene om aftenen.

Sektvæsen var ukendt. *Sædelige tilstande*. Man kunne ikke laste mghen for forlystelsessyge, idet offentlige forlystelser var yderst sjældne (79), men de enkelte Tanzbelustigungen gik som regel ikke af uden anstødelige udsvævelser (86). Værst var markedsdagen, der fulgtes af dans hele den flg nat (90).

De 4 værtshuse og den ene Feinschenke (89) havde kun få stamgæster, men et par drukkenbolte havde ikke villet indmelde sig i Good-Templar, ej heller var deres veje blevet bedret ved anden indflydelse (92). Man kunne i det hele ikke klage over druk, bortset fra arbejderne på domænerne (01). I al almindelighed førte borgerne i flækken et stille husliv, og tallet af uægte børn var lavt (80, 86).

Sociale tilstande. »Armod kender man egentlig ikke«, skrev sp i 1896. Kun enkelte — som 2 højt bedagede ægtepar (93) — nød offentlig fattigunderstøttelse, idet dels den kirkelige fattigkasse, dels en udstrakt privat velgørenhed holdt mange fri af fattigvæsenet (86). Man sørgede rigeligt for syge med levnedsmidler, brændsel og tøj (87), og den ovf omtalte syforening hjalp trængende konfirmander med beklædningen (90).

De fleste arbejdere var ældre, satte personer (92), og det er derfor ikke underligt, at man (90) var uberørt af tidens arbejderbevægelse, som i det mindste ikke trådte frem i dagens lys. Dette forhold ændredes ret hurtigt, idet sp 1896 berettede, at »enkelte af de yngre arbejdere og håndværkere er påvirkede (?) af socialdemokratiet ...«.

Men også jernbanen bragte forstyrrelse af idyllen med uro søndag eftermiddag. Da var nemlig billetpriserne nedsat, hvilket fremmede værtshusbesøg og fornøjelsessyge. Dog var tallet på dem, der opbyggede sig med postil eller andagtsbog ikke aftaget.

De stigende lønninger gav sig ikke til kende ved øget opsparing, men ved større krav til nydelser, luksus og pynt (01).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378-82, La Åbenrå)

Pastor P I Møller (1902-03) flyttede efter kun et årsstid til embedet i Ø Lindet. Iflg Nedergaard var han en af de første præster, der stemte for danske sprogtimers indførelse i skolerne, og han gjorde tillige et godt arbejde for danskheden. Måske kan man i dette forhold se en grund til hans usædvanlig korte embedstid i Augustenborg. Han sluttede sin karriere som sp i Vonsbæk, forblev her efter 1920 (se s 170 ff).

Gudstjenesteordningen forblev uforandret med særtjenester på julens 3 helligaftener, fastetjenester om aftenen og kirkekatekisationer i faste- og trinitatistid efter gudstjenesten.

Gudstjenestebesøget var ikke aftaget, hvilket sås af, at altergæsternes tal i 1902 steg med godt 70 (frekvens 51.9, se ovf). Større børn og unge kvinder: rege Teilnahme, hvorimod den voksne mandlige ungdom for det meste savnedes. Dette kunne have sin grund i, at de fleste flyttede bort efter konfirmationen (se ovf under Hoeck). Sp havde planer om at oprette en Fortbildungsschule og håbede, at den — gennem foredrag af religiøs og sædelig art — ville kunne bygge bro til kirken.

Menighedsliv. Bibeltimer *på dansk* holdtes i skolen fra oktober til fasten. De imødekom ganske givet et behov i denne tvangsgermaniserede mgh, så skolen ofte var ganske overfyldt.

Missionsinteressen var ikke ringe, stærkest for Breklum: ved en missionsfest i sommeren 1902 bragte kollekten 133 M, og i efteråret indkom der 40 M efter missionær Pohls foredrag. Også Nordslesvigsk Missionsforening havde enkelte venner, fra hvilke der kom små gaver, men rent tyske missionsselskaber negligerede man. Israelsmissionen havde nogle trofaste tilhængere. Gustav-Adolfforeningen modtog ingen særlig støtte, men reformationskollekten havde givet 27.90 og 20 M i 1901 og 02, hvilket sp betegnede som godt.

Landesverein f i Mission havde talrige medlemmer, og dens månedsblad udbredtes i adskillige

ekspl. Foreningen havde i 1901 og 02 modtaget gaver på 68 og 73 M.

Der schl-holst Schriftenverein havde flere medlemmer. Sp fordelte hver uge *Der Sonntagsbote* i 10, *Der Nachbar* i 14 ekspl. *Breklums søndagsblad, Missionsblatt, Frauenmissionsblatt* og *Kirkeligt Søndagsblad* udbredtes også i enkelte ekspl. Desuden havde han solgt 80 kalendere fra Der Sonntagsbote og 30-40 af Breklums.

Provstikolportøren gik som sædvanlig sin gang gennem sognet.

De 2 diakonisser fungerede stadig til stor velsignelse, og der indkom gaver til moderhuset. Desuden nød syge privat understøttelse.

Der var intet *sektvæsen*, men sekterere havde dog i 1902 — som forhen — drevet propaganda, Frelsens Hær om sommeren med 2 svagt besøgte forsamlinger, Bornholmerne om vinteren. Sproget havde været dansk. Sp var ikke klar over, om Gemeinschaftsmissionæren Iversen havde virket i Augustenborg i hans tid.

De sædelige tilstande gav ikke megen anledning til klage — der var kun enkelte lavtstående i denne henseende. Der var ikke forekommet uægte fødsler i 1902, og der var så godt som ingen druk. Provinzialverein havde nogle, Good-Templar et par medlemmer.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382, La Åbenrå)

H P M Bades (1903-09) 3 beretninger bærer præg af munterhed, musikalitet og optimisme — de er ingenlunde kedsommelig lekture. Måske lod hans lyssyn ham se forholdene lovlig rosenrødt, men tallene røber dog, at det lykkedes ham i sjælden grad at lede sin lille mgh i Landesvereins ånd, om end det intetsteds fremgår direkte, at han hørte til i denne retning. Han formåede også — sandsynligvis ved sin musikglæde — at engagere seminariets elever stærkt i mghens liv. Om det forgæves forsøg på at få de danske gudstjenesters tal forøget kan læses s 56 (om Bades Åbenrådtid, s 385 ff).

Altergangsfrekvens 1904 36.7, 06 39.8, 08 34.9%.

Den af 2. Gesamtsynode anbefalede *gudstjenesteordning* var retningsgivende (05), men der synes at have fundet en ændring sted i den flg beretningsperiode. Det hed nu, at den tyske hovedgudstjeneste holdtes efter Ausführliche Liturgie udgivet af schl-holst Provinzial Verein zur Pflege kirchlicher Musik. Den var derfor liturgisk-musikalsk rigt udstyret med 3- stemmige motetter (07).

Der var *4 danske eftermiddagsgudstjenester*, 1. søndag i hvert kvartal (07). De var uden liturgisk udstyrelse, eftersom den danske mgh sang mådeligt (09). Sp beklagede (05) det for ringe tal af danske tjenester, men det havde og fik — trods bestræbelserne — sin forbliven ved de 4.

De tyske børnegudstjenester fandt fra januar 1905 sted 2. og 4. s i måneden forud for højmessen. Den var (05) liturgisk udstyret, men liturgien bortfaldt, da der blandt de ca 40 deltagende børn ikke var sangbegavede nok (07). Børnene var gruppedelt, unge piger fra mghen og seminariet hjalp til med undervisningen (05).

De tyske fastetjenester holdtes med den lutherske Abendvespers liturgi (07).

Gudstjenestebesøget, også yngre menneskers, var steget glædeligt. Børn deltog også i gudstjenesterne. Det fremhæves, at især den danske gudstjeneste besøgtes livligt af vor sonst gut deutsch gesinnten Gemeinde (det sidste muligt ironisk ment). Kvinders interesse for fastegudstjenesten steg år for år, mænds lod meget tilbage at ønske. Deltagelse i børnegudstjenester: 60-70 (05). Sehr Gut. De 120 elever på seminariet var altid til stede. Reger Besuch ved de danske tjenester. Besøget ved fastetjenesterne var livligt fra seminariet, fra 1907 også bedre fra mghens side, men mænd deltog meget slet.

I det hele glædeligt. 180-200 i kirke, heraf dog 120 seminarister, der hver søndag indfandt sig fuldtalligt (med grundtal 900: 20-22.2.5%), af egentlige mghsmedlemmer var der således 60-90 (med grundtal 780: 7.7-11.5%). Det officielle indbyggertal var 1905 og 09 837, men sp regnede med 900, hvilket nok er mere korrekt (1910: 1015). De 4 danske tjenester var særlig godt besøgt, og besøget ved fastetjenesterne var steget kendeligt, men mændene holdt sig fremdeles borte. Til børnegudstjenesterne kom 30-40 (09).

Menighedsliv. De *danske* bibeltimer havde tidligere været afholdt i skolen i Augustenborg. Besøget havde imidlertid været så stort, at rammerne blev sprængt, og bibeltimerne havde derfor måttet overflyttes til kirken, hvorved de antog karakteren af *godt besøgte aftengudstjenester*. Af 1909- beretningen erfares, at de nu havde haft til huse i kirken i 6 år, hver 2. torsdag oktober til marts, og at besøget i hele perioden havde været godt.

Således gjorde Bade snildt det ministerielle veto mod udvidelsen af de danske gudstjenesters tal delvis illusorisk omtrent fra sin tiltrædelse af embedet.

Der blev holdt fest for missionen i Indien i febr 1906, en anden for hedningemissoionen om sommeren. Her talte provst Valentiner, præsterne Bracker, Breklum, Matthiesen, Egen, og Petersen, Asserballe (07).

1909- beretningen fortæller, at der 1903-08 havde været næsten årlige missionsfester for Breklum i kirken eller i det fri. Især fortjente seminariets månedlige missionsaftener om vinteren at fremhæves. Her deltog også mange af mghens kvdl medlemmer. I prg var der desuden missionssyforening hver 14. dag med arbejde for Breklum, hvortil seminariet i 1907 — så vidt sp vidste — havde bidraget 260 M, ved bibeltimerne var der indkommet 21.35 M, 2 kirkekollekter havde givet 79 M, til understøttelse af en armenisk pige var der samlet 153 M, private gaver androg 110 M, således at Breklum i nævnte år havde modtaget *623.35 M.* Med Nordslesvigsk Missionsforening havde man ingen forbindelse, hvorimod der var nogen interesse for Israels- og muhamedanermission.

Fra mange sider i mghen viste man Landesverein f i Missions arbejde reges Interesse, og foreningen havde mange medlemmer og venner, der betalte et årskontingent på 88 M. Atter måtte seminariet fremhæves: her tog man livlig del i IM's arbejde og havde i 1907 indsamlet 170 M til v Bodelschwinghs anstalter og 70 M til andre IM-formål. I øvrigt var der dette år indgået flg beløb til Landesverein: kirkekollekt 151.66 M, fra en lysbilledaften 42 M, private gaver 25 M, til et Erziehungshaus 30 M, husindsamling til Bethel 70 M, i alt *646.66 M.*

Allerede i 03 var der blevet oprettet *en filialforening af Gustav-Adolfforeningen.* Den havde ca

20 medlemmer. Fra efteråret 1906 holdtes en årlig Gustav-Adolffest i kirken med god deltagelse. Gaver til foreningen androg i 1907 *114.90 M.*

Husindsamlinger til Diakonisseanstalten i Flensborg indbragte 1907 92 M, 08 61.80. I diakonissernes hjem i Augustenborg samledes 1 gang ugtl en Jungfrauenverein med 10-15 medlemmer under søstrenes ledelse.

For Erziehungsverein i Segeberg virkede især en ung, velhavende enke, fru Andersen, med stor troskab. Hun indsamlede gaver og sendte ved juletid ca 30 M til Segeberg (se ovf).

Også børnehjemmet »Sonnenschein« i Augustenborg gives hædrende omtale. Det ejedes af en dame i Hamborg, der årligt gav 150 børn fra Michaelis mgh i storbyen et 6- ugers gratis ferieophold på hjemmet, der blev drevet i kristelig ånd.

Der var rigeligt læsestof af kristelig art: mghen fik besøg af 2-3 kolportører hvert år (09).

Om *søndagsfreden* kunne der ikke siges meget Nachteiliges (05), men ikke sjældent så man fiskere, håndværkere og arbejdere bestille noget søndag eftm (07). Når det stod så rimelig godt til, var dette den tidligere gendarms fortjeneste: han var en streng, recht kirchlicher Mann (09).

Der var *intet sektvæsen* (05, 07), men et enkelt mghsmedlem havde sluttet sig til den danske missionspræst Myginds syndfriheds- eller fuldkommenhedsbevægelse (Den danske Kirkes Historie, VII, 346 f og VIII, 85).

Sædelige tilstande. Spil og druk var ikke fremtrædende, men m h t 6. bud var der meget tilbage at ønske (05, 07). Der var nogle få medlemmer af afholdsforeninger, bl a Good-Templar (09). Bade tilføjer i 05 en sarkastisk parentes: »Min kære mghs egentlige skade er dog hverken druk eller spil eller hor, men sladderen og uenigheden«.

Sociale tilstande. Ingen egentlig armod. »Hvis de sociale tilstande alene var afgørende for det kirkelige og sædelige livs tilstand, så måtte dette i Augustenborg stå på ideel højde, men heri mangler der endnu meget« (05). Man kunne tale om 3 sociallag: de dannede embedsmænd (helt igennem kirkelige), håndværkerne, hvoraf mange ikke bekymrede sig om kirken, arbejderne, der var helt igennem ukirkelige (09). Arbejderne havde rigelig beskæftigelse og god løn, håndværkerne havde deres gode udkomme, embedsmændene — mit Ausnahme des Pastors! — var velsituerede (07).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382, 1383, La Åbenrå)

Bades efterfølger pastor *H H Grønning* (1910-20) var født i Indien som søn af missionær C W Grønning, der senere blev diakon i Åbenrå. H H Grønning havde varetaget det samme diakonembede i Åbenrå 1888-1910 (se s 385).

I Augustenborg var hans embedsperiode nok præget af en nedgang i kirkelivet. Dog kan dette indtryk muligt delvis skrive sig fra, at han synes at have manglet forgængerens lyssyn. I tiden op mod første verdenskrig holdt den energiske og dansk nationalbevidste indremissionær *Hans Knudsen* (1879-1966) møder på Als og i sit hjem i Augustenborg (N C Nissen, 1944, J Holdt, 1966, s 17-32).

Altergangsfrekvens 1910 19.8, 15 39.1, 19 26.2%.

Gudstjenestebesøg (officiel tælling) 1916 9.4% , nr 6 blandt 20 sogne.

Gudstjenesteordningen forblev uforandret som i forgængerens tid. Særtjenester — i fasten og om aftenen — holdtes ligeledes efter Provinzialvereins materiale. Et kor havde indstillet sin virksomhed, så nu kun orgelet ledede liturgien, som mghen kun kerede sig lidt om (15). Under ledelse af en frk Bertheau blev der imidlertid på børnehjemmet Sonnenschein dannet et kor af lokale børn, og det trådte i funktion påskedag 1917 i kirken. Det skulle fremdeles deltage i gudstjenesten til ledelse af korsvarene og til højnelse af salmesangen (17).

Gudstjenestebesøget. Der havde dannet sig en fast stamme af kirkegængere. Konfirmanderne forblev et stykke tid trofaste mod kirken, men forsvandt så, idet de fleste flyttede fra byen. Ca 20 børn besøgte om vinteren børnegudstjenesten, hvorved der opstod et fortrolighedsforhold til sp, som — til trods det ringe fremmøde — viste sig at være af værdi under konfirmandundervisningen. Fastetjenesterne om aftenen på dansk og tysk var sehr dürftig besucht (15). Kirkegangen var vekslende, eftersom seminariet havde ferie eller ej. Besøget herfra var i øvrigt faldende. De ikke-konfirmerede børn tog kun ringe del i gudstjenesten, og deltagelse i børnegudstjenesten var i vinteren 16/17 højst mangelfuld (17).

Menighedsliv. De danske aftenbibeltimer i kirken hver 14. dag holdtes *uden* nogen som helst form for liturgi. Besøget var så nogenlunde uforandret (15). 1915-17 flyttedes de til kl 14 — ret godt besøg (17). Desuden var der 1 gang om ugen året rundt tyske Bibelbesprechungen hos frk Lange, det sædvanlige besøg lå kun på 8-10 personer (15). I 1917 høres intet til disse samtalemøder.

1914/15 var der Kriegsbetstunden (på tysk) til fasten. I begyndelsen var besøget ret godt, men de fandt efter sps mening ingen rigtig forståelse i mghen (15).

Af og til havde der været holdt rent tyske missionsgudstjenester. Besøget var imidlertid småt, så man gjorde forsøg på at skaffe missionen indpas (einbürgern) på seminariet med foredrag af missionsinspektør Lucht m fl (15). Disse foredrag (2 pr år) var blevet fortsat og havde under krigen fået stigende tilslutning (17).

I ydre missions arbejde deltog kun ganske små kredse. Gaver til Breklum og Nordslesvigsk Missionsforening gik i hovedsagen uden om sp. Mod slutningen af Breklums regnskabsår viste missionens venner dog »offerglad iver«. En lille missionssyforening samledes hver 14. dag i prg, men syede om vinteren kun for mghen selv (15). Krigen bragte den til midlertidigt ophør, men den livede atter op senere (17).

Landesverein f i Mission havde nogle venner og betalende medlemmer, som især samlede sig om foreningens ungdomsforsorg og sendte gaver ved juletid. For anstalterne ved Bielefeld var der en Pfennigsammelverein med 24-28 medlemmer, der betalte 20 Pf pr måned.

Gustav-Adolfforeningen under lærer Sprengers ledelse havde kun få medlemmer, hvis virksomhed indskrænkede sig til betaling af årskontingentet, i 1914 24.50 M (15). I 1917 var der kun 11 medlemmer tilbage med et årligt kontingent på 19.25 M. Følgelig var medlemstallet i 1914 14.

Den Jungfrauenverein, der nævnes under forgængeren, gik helt i opløsning — i 1917 var der kun den rest tilbage, at mghssøsteren af og til samlede enkelte unge piger til selskabeligt samvær i sit hjem, men af egentlig organisation var der intet.

Nordslesvigsk Missionsforening havde kun 1 Freund und Förderer (17).

Af Breklums missionsblade læstes 21 Palmeblade, 9 Palmblätter, 8 Frauenmissionsblätter, 12 Schl-holst Missionsblätter, godt 30 Der Sonntagsbote, mens Missionsblatt für i Mission holdtes i et uopgivet antal ekspl. Provstikolportøren afsatte recht viele Schriften (15). I 1917 var bladholdet, så vidt sp var underrettet, 15 Shchl-holst Missionsblätter, 12 Frauenmissionsblätter og 8 Palmeblade.

Ét var blevet bedre under krigen, *søndagsfreden*: besøg af fremmede var på det nærmeste ophørt, og det samme gjaldt besøgene fra hjem til hjem. Herved var alt blevet roligere (17).

Af *sektvæsen* var der intet. »Der har ikke kunnet spores åndelige bevægelser, om end enkelte ved krigens begyndelse syntes at vågne af deres religiøse indifferens. Frimghen har vel tilhængere her, men driver intet arbejde i mghen. Betjeningen af de dansktalende mghsmedlemmer fra ikkeembedsmæssig side udgår ikke fra frimghens »præster« (Sprechern), men fra IM's missionærer«.

Gemeinschaftsverein virkede ikke i sognet (15), men havde dog (17) medlemmer, der indtog en kirkevenlig holdning.

Sædelige tilstande. Den rette alvor over for det 6. bud manglede, og »ubesmittede« brude var en sjældenhed. »Antikonceptionelle midler *skal* forekomme«. — »Påfaldende er for mig det pludselige fald i fødselstallene for 1914. Der blev i de foregående år døbt 18, 26, 17, 19 og 20 børn, hvorimod forrige år (= 1914) kun opviser 9 dåbshandlinger«.

Der fandtes ingen egentlige drankere, men i enkelte kredse dyrkedes natlig dans og spil. Levemåden var i det hele ret flot (üppig) og præget af fornøjelser. Dette havde krigen ikke ændret meget ved. — Der var ingen afholdsforeninger (15).

Kun lidt ændredes ved de 2 flg krigsår. Soldaterkonernes religiøse og sædelige liv var ikke »taget særligt til«, men deres sædelige holdning med enkelte undtagelser dadelfri. Der var dannet en Kriegsfürsorge, hvis møder holdtes i prg, og som understøttede betrængte soldaterfamilier (17).

Sociale tilstande. Der bestod ingen skarpe modsætninger. De trængende, især soldaterfamilierne, blev beredvilligt hjulpet fra forskellig side. — Mghsplejen havde været varetaget af 2 diakonisser, i 1915 var tallet gået ned til 1. I 1917 bemærkedes det, »at krigen ikke havde øvet nogen indflydelse på mghsforholdene i religiøs, social og erhvervsmæssig henseende«.

Der var 9 faldne fra sognet.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384, 1385, La Åbenrå)

Tiden efter 1920

Efter genforeningen blev *O L E Rosenstand* fra Vester Vedsted (1920-22) konstitueret i embedet. Hans grundtvigske forkyndelse var dyb og ægte, men hverken den eller hans jævne vestjyske optræden passede til Augustenborg. Efterfølgeren *K P Brückner* (1922-36) faldt derimod helt til på stedet og blev boende der til sin død. Han var fra Sundeved, hvilket stadig prægede hans sprog stærkt, og han forstod det alsiske temperament (N C Nissen: Kirkehistorie for Augustenbg, 1944). Kirkeligt var han grundtvigsk præget. I Brückners tid var der tysk gudstjeneste, først hver 3., senere hver 4. søndag. I 1935 var der også kommet en tysk frimenighedskreds. Byen havde en missionssal, en missionær *C Christensen* omtales fra 1923, og der er KFUM og K med ca 50 i hver.

Den alsidigt interesserede *N C Nissen* (1937-53) havde deltaget i første verdenskrig og glemte ikke den tid. Han beskæftigede sig som præst også en del med litterære arbejder, var anmelder til flere blade — især af tyske teologiske værker — skrev mange artikler i Menighedsbladet og i Præsteforeningens Blad. Han udgav selv bøger, således digtsamlingen: »Hvad jeg ved« og oversættelser især af tysk salmelitteratur. Ved hans død fremhævedes han som en fin og nobel personlighed, der altid havde haft hjerte for folk i nød, og som havde haft tid til samtale og til at hjælpe, hvor han kunne. Han fandt rolige forhold, men ikke megen kirkelig interesse i Augustenborg udover hos en lille IMpræget kreds. N C N var formand for diakonissestationen i byen, tillidsmand for Sprogforeningen og en skattet taler, bl a inden for DKS. (Sprogf Almanak 1955, s 95 f; Jydske Tidende Sønderborgudg 28/12 1953; Folkeskolen 1953).

I 1937 var slottet blevet indrettet til sindssygehospital, som nu med sit store personale kom til at præge byen. En del af de ansatte var diakonuddannede. N C N følte det som et misforhold, at sognepræsten var præst for hospitalets funktionærer, mens patienternes præst hentedes udefra. Fra 30'rne til 1956 holdt pastor Blichfeldt, Oksbøl, senere Nordborg, gudstjeneste på hospitalet hver 14. dag. Én gang mdl holdt en pastor Jørgensen (formodentlig C M Jørgensen, Sønderborg) tysk gudstjeneste for patienterne. I I Kir Hdbg 59 opgives det, at sognepræsten også er præst for patienterne, i 60 fik sognepræsten i Ketting opgaven, i 67 havde hospitalet egen præst; i 72 var det igen præsten i Ketting, der passede hospitalet ved siden af sognekaldet, og i 75 fik hospitalet på ny sin egen præst (Kir Hdbg og Had stiftsbog 1978).

Indremissionær Hans Knudsen virkede atter 1938-48 fra Augustenborg, påskønnet af mange; men som han skrev efter sin afsked: »nu var der blevet så uhyggeligt roligt« (Holdt, 1966, s 37-40). Nissen omtaler fra 47 en afdeling af FDF og søndagsskole. Fra 51 nævnes en diakon Knudsen som leder af IM-samfundet.

Efterfølgeren *I M Hauge* (1954-59) fandt heller ikke meget liv i Augustenborg. I Kir Hdbg 59 omtaler han dog en Sudankreds,

ungdomsmøder i præstegården og KFUM og K-spejdere.

Kirkegangsprocent opgives 1. gang til Kir Hdbg 1943, da 3%. De flg tal er næsten uforandrede: 1947-59 3-4%, 1963 3-5%, 1967 2-5%.

I 1960 blev *A C Klostergaard Andersen* (1960-72) udnævnt til sognepræst. Iflg hans oplysninger i Kir Hdbg 67 præges sognet af jævne folkekirkelige forhold. Sudankredsen synes stadig at bestå; af de tidligere aktiviteter nævner han i øvrigt kun det ganske lille IMsamfund. Nuværende præst er siden 1972 *G G R Hintze*. Han blev i 1981 redaktør af Sprogforeningens Almanak.

Efter at et nyt orgel blev bygget i 1978, holdes der 6-8 kirkekoncerter årlig.

Der afholdes 2 tyske gudstjenester årlig for Nordschleswigske Gemeinde.

Mens der tidligere blev holdt særlige gudstjenester for patienterne på sygehuset, deltager disse nu i sognets almindelige gudstjenester, da den nuværende sognepræst tillige er hospitalspræst. Som sådan har han fast træffetid på sygehuset. Menighedsrådet arrangerer, med sognepræsten somleder, en aftenhøjskole i vinterens løb, dvs en foredragsrække på 6 foredrag om kirkelige, litterære, historiske og kulturelle emner.

På Caroline Amaliehjemmet (plejehjem) holdes der ugentlige andagter, der går på skift mellem kommunens præster.

Skolen

Omkring 1740 fandtes der i Als Sdr Herred 6 egentlige reglementerede skoler. Af dem formodes den hertugelige skole i Augustenborg at være den ældste. Skolemesteren her, *Samuel Flemming*, klagede i 1738 over, at der var oprettet uautoriserede skoler i Ketting, Bro og Augustenborg. Det viste sig, at grunden var Flemmings mangelfulde danskkundskaber. Sognepræsten i Ketting, A S Thomsen, bad da hertugen om, at der måtte blive indrettet en ordentlig dansk skole i Ketting.

Hertugerne var næsten enerådende med hensyn til skolerne, hvor de fik patronatsretten. Biskoppen havde ganske vist tilsynsret, men han blandede sig så lidt som muligt. Deres stilling til skolesagerne var velvillig, men oprindelig ganske uenergisk. Frederik Christian den Æ lod i almindelighed degnestillingerne gå i arv fra far til søn eller svigersøn, hvis da ikke han netop ønskede at begunstige en veltjent lakaj med en skoleholderstilling.

Anderledes forholdt det sig med sønnen, Frederik Christian d Y, der var dybt engageret i pædagogiske problemer, patron for Københavns universitet fra 1788 og formand for kommissionen for universitetet og de lærde skoler fra 1796. I den højere undervisning skulle den frie og selvstændige tankevirksomhed på alle måder støttes, mente han, og den gejstlige indflydelse træde tilbage; men almenundervisningen skulle kun udbrede traditionel religiøs tro som kilden til de lavere stænders moral. I hans kritik af den store skolekommissions forslag til en lov om almueskolerne skrev han (1802), at enhver undervisning herudover ville udvikle kimen til utilfredshed.

På sine godser gik han dog med energi ind for forbedring af skolebygningerne og ansættelse af uddannede lærere. Desuden opfordrede han lærere og præster i det augustenborgske distrikt til at tilsende ham forslag til skolevæsenets forbedring.

En af de lærere, som indsendte forslag var *Peter Matzen*, dengang (1794) lærer i den nye hertugelige skole i Kær. Et hovedstykke i hans forslag drejede sig om det tyske sprogs nødvendighed på denne egn. I 1801 (-25) blev Matzen lærer i Augustenborg, og samtidig trådte et nyt skolereglement i kraft her, udarbejdet af hofpræst Jessen p grl a Matzens forslag. Allerede i 1. klasse skulle der bruges læsebøger (i stedet for katekismusundervisning, som hertugen var skarp modstander af). Ved hjælp af dem skulle de mindre børn øve deres forstand ved at tænke over sanselige genstandes oprindelse, brug, nytte og formål. I 2. klasse skulle også sansen for religion, dyd og retskaffenhed vækkes. Udenadslære var bandlyst. Da det rent danske Sebbelev skoledistrikt nu var blevet skilt ud fra Augustenborg, kunne man forordne, at tysk sprog skulle være enerådende i skolen. (G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen, s 136 ff, 291 ff, 383 ff; Jul Clausen: Fr Christian, 1896, 45 ff; om skole- og sprogstridighederne 1812-48 se ovf under Augustenborgs historie).

Fra og med Peter Matzens efterfølger, *Andreas Hansen* (1826-72), og til 1919 blev det tradition, at førstelæreren samtidig var organist ved slotskirken. Lærer *Peter Fr Bruhn* (1888-1909) var tillige musiklærer ved kvindeseminariet.

I kvindeseminariets tid tjente Augustenborg skole som øvelsesskole. I nyeste tid er Augustenborg kommuneskole vokset stærkt og er blevet centralskole for et større område. I 1980 søgtes den af 765 børn fordelt i 39 klasser fra børnehaveklasse til og med 10. klasse. Nuværende skoleinspektør er Berno Petersen (1984).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 2 C, 2 ty; 1934 1 IM, 5 C; 1938 1 IM, 3 danske borgerlige, 2 s, 1 ty; 1945 1 IM, 3 dsk borg, 3 s; 1953 3 borg, heraf 3 nærmest IM, 4 s; 1958 5 borg, 2 s; 1965 5 borg, 3 s; 1980 5 borg, 3 s; 1984 5 borg, 3 s.

Folketal 1860 531, 1910 1016, 1921 762, 1930 982, 1955 1722; opgjort på grundlag af folkeregistret var indbyggertallet i Augustenborg flække 1965 2201, 1970 2628 (Stat tabelv 1975, II. Danmarks administrative indd), 1976 2776 (Stat tabelv 1978, VIII, registerfolketællingen 1/7 1976) 1980 2961.

Antal altergæster 1922 200, 1926 250, 1930 225, 1934 225, 1938 200, 1946 230, 1954 300, 1962 789, 1966 800, 1970 1046, 1973 1192, 1976 1038, 1979 990, 1983 920.

Kirkebygningen

Da Augustenborg slot blev bygget 1770-76, blev der i slottets nordre sidefløj indrettet en kirke. Den fremtræder i slottets barokstil og virker festlig, helt holdt i lyst. Det to etager høje rum har hvidt omløbende galleri med nogen forgyldning. Gulvet er lagt med vekslende sorte og hvide marmorfliser. Balustergalleriet bæres af 2 x 6 toskanske søjler af eg, der deler rummet i et bredt midterskib og to

smallere sideskibe. Herover står korintiske søjler, som støtter de flade gallerilofter og midterskibets tøndehvælv, begge prydet med stukdekorationer i rokoko.

I øst er rokokoprædikestolen anbragt over alterbordet, og herover det tretårnede orgel fra 1776. I vestenden findes hertugstolen på 1. sal, mens den finere hofstabs loge på gulvplan nu anvendes som våbenhus.

Det enkle stolеværk stammer fra opførelsestiden, ligesom altersølvet med Æmil August, Prinz zu Schleswig-Holsteins initialer. Sygekalk og -disk er kirkens oprindelige hovedkalk og -disk fra o 1500. Alterkrucifiks af træ er skåret af Fr Chr d Æs lakaj Chr Rud Ebeling. Fonten er skænket af Zar Alexander den 1. i 1807. Selvom der i fonten er en smuk, skålformet fordybning, har man åbenbart ikke ment at ville anvende denne til dåb, men har anbragt et forgyldt sølvfad af hollandsk mærke (fra år 1655) og med det hollandske regentskabsvåben indgraveret i bunden, under dette læser man i latinsk indskrift: »de små ting vokser ved enighed«. To klokker ophængt i portbygningens spir er fra 1767.

Kirken gennemgik en omfattende restaurering i 1972, og i 1978 kunne man tage et nyt orgel i brug. Dispositionen er den samme som på det første orgel fra 1776. Det samme gælder orgelfacaden. Men selve orgelværket og pibematerialet er nyt, idet de sidste 200 års omskiftelige forhold var gået hårdt ud over piber og andet materiale, som til dels blev brugt til krigsformål.

Kirkegården ligger mod øst i byen. Den anlagdes i 1848 og har klokkestabel af eg fra 1963. Den gamle slotspræstebolig er bevaret og tjener nu andet formål. Nuværende præstegård er opført i 1937.

Slotspræster Augustenborg

1. 1850-51 **Balthasar Christopher Bøggild**, tillige feltpræst Augustenborg, se sp Skivholme-Skovby.

2. 1851-58 **Christian Michael Julius Poulsen**, se sp Karleby-Horreby-Nr Ørslev.

3. 1858-59 **Gerhard Grove**, tillige pers kap Egen, se sp Gjerslev.

4. 1859-60 **Christian Heinrich Bruhn**, se sp Rørby.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 2412 RM, 1922 3. kl, 1958 12. kl, 1969 lønramme 16/31.

1860-74 hørte Augustenborg under Ketting sogn, ligesom også tidligere alle, som ikke tilhørte hertugens hof. Udskilt fra Ketting som selvstændigt embede 26/2 1874.

1. 1874-1902 **Friedrich Heinrich Carl Ludwig Hoeck**, f Adsbøl 18/6 1829. Forældre: Sp Ketting Johannes H og Sophie Augusta Ross. Dim Lübeck 49, imm Halle s å, imm Kiel 25/4 51, c Flensborg 23/6 55 (h), g 1) Sønderborg 1/7 62 Anna Marie Christina Jebsen, f Sønderborg 20/4 41, d Adelby 27/1 71. Forældre: Købm Sønderborg Jens J og Birgitte Karberg Bock. G 2) Sønderborg 26/9 76 Maria Cæcilia Catharina Schmidt, f Sønderborg. Forældre: Købm Sønderborg Christian Hansen S og Auguste Elisabeth Hunæus. 27/6 61 diakon Oldensworth, afsk for edsnægtelse 5/12 63, marts 64 kst sp Adelby, 28/5 s å sp sst, afsk 1/5 73, 10/7 74 sp Augustenborg, afsk 1/4 02, d 08. Fader til sp Løjt Christian H.

2. 1902-03 **Peter Iversen Møller**, se sp Vonsbæk. 20/2 02 sp Augustenborg.

3. 1903-09 **Hans Peter Marcus Bade**, se sp Åbenrå tyske menighed. 15/5 03 sp Augustenborg, 20/3 09 provst Åbenrå provsti.

4. 1910-20 **Hermann Heinrich Grønning**, f Guntor, Indien 29/7 1856. Forældre: Sp Ballum Christian Wilhelm G og Henriette Dorothea Elisabeth Brag. Dim Had 75, c 80 (2. kar), g 1) Flensborg, St Johannes 3/2 85 Maria Knuth, f Flensborg 4/3 65, d Åbenrå 13/5 1890. Forældre: Købm Flensborg Hans Christian K og Ida Johanne Tadey. G 2) Christiane Knuth. 30/8 82 adj min Gammelhaderslev, 27/8 83 sp Ubjerg, 10/11 88 diakon Åbenrå, jan 10 sp Augustenborg, afsk med ventepenge 20, kst præst Slesvig St Johannes kloster, d Åbenrå 18/1 41. Svigerfader til sp Ravsted T W Tiedje.

5. 1920-22 **Otto Ludvig Emil Rosenstand**, se sp Vester Vedsted-Hviding-Reisby. 28/9 20 kst sp Augustenborg.

6. 1922-36 **Karl Peter Brückner**, f Dybbøl 14/8 1866. Forældre: Pommersk soldat Carl B og Ingeborg Nissen. Plejefader: Sp Dybbøl H F E Claussen. Eksamen Kropp præsteseminarium 90, g Hartford, Connecticut, U S A 7/9 92 Martha Firnhaber, f Dannenberg 20/1 68, d Kbh 29/3 57. Forældre: Sp Dannenberg Carl F og Emilie Bischoff. 91-98 dansk præst U S A, 10 lærer Kbh St Johannes skole, 13 tillige privat medhjælper Kbh Citadelskirken, 1/8 21 kst sp Augustenborg, 23/11 22 sp sst efter valg, afsk 21/8 36, d Augustenborg 11/8 41.

7. 1937-53 **Nicolai Christian Nissen**, f Bov 17/6 1889. Fader: Gdr N. Lærereksamen 11, 11-13 lærer i den tyske folkeskole, Sønderjylland, 13-30 kommunelærer Had, imm Kbh 25, c 19/6 30 (h), g 7/6 19 Meta Marie Jepsen, f Rømø 16/12 84. Forældre: Gdr Niels Hansen J og Kirstine (Blees). 5/12 30 sp Marvede-Hyllinge, 1/4 37 sp Augustenborg, d sst 27/12 53.

8. 1954-59 **Ingvard Marinus Hauge**, f Bording 8/5 1915. Forældre: Gdr Anders Kristian H og Klara Nielsen. Dim Rønde 40, c 48 (h), g Næstved 10/7 48 Inga Bundgaard Christensen, f 3/9 21 Hammer, Lov. Forældre: Forretningsfører Jens Laurits C og Anna B. 2/12 48 hjpr Vor Frelsers kirke, Ålborg, 13/11 50 kkp St Michaelis kirke, Fredericia og Erritsø, 31/3 54 sp Augustenborg, 20/10 59 sp Krummerup og Fuglebjerg, 1/3 72 sp Fuglebjerg-Tystrup-Haldagerlille.

9. 1960-72 **Arne Christian Klostergaard Andersen**, f Randers 15/9 1917. Forældre:

Skotøjshandler Severin A og Anine Nielsen. 33-37 handels- og kontormedhj, dim Randers 40, c 47 (l), g Randers 12/5 48 Esther Margrethe Arendt, f Ålborg 29/9 18. Forældre: Kirkegårdsinspektør Anton Sørensen A og Dagmar Trane. 47 sekretær FDF, 22/4 52 sp Storvorde-Sejlflod, 30/3 60 sp Augustenborg, 1/3 72 sp Skodborg, 1/6 75 sp Herslev-Bredstrup.

10. 1972- **Günther Gerhard Reinhold Hintze**, f Neubrandenburg 12/2 1937. Forældre: Funktionær Gerhard H og Maria Petersen. Dim Duborgskolen, Flensborg, 56, c 63 (l), g Kegnæs 5/4 58 Karen Margrethe Petersen, f Kbh 2/3 37. Forældre: Kirketjener Hans P og Kathrine Matthiesen. 20/6 63 kst kkp Vedbæk, 9/9 65 rkp Bov, 1/7 72 sp Augustenborg.

Litt: Trykte kilder: Trap 1967; Kirkelig Håndbog 1923 flg (Kir Hdbg); Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; H. Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II (N K II), 1948; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud VII (A P T VII); Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980; G Japsen: Det danskprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærere i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske skolehåndbog, 1945 flg; Danske Slotte og Herregaarde IV, 1945; Dansk biografisk Leksikon.

H C Bladt: Et bidrag til Augustenborg Herreds Historie. Dagbladet Dannevirke 3/8 1860; Julius Clausen: Frederik Christian, Hertug af Augustenborg, 1896; P F Bruhn: Das Augustenburger Schloss. Die Heimat 1897; P Hennings: Der Silberschatz der Augustenburger. Die Heimat 1903; J H Gebauer: Christian August, Herzog von Schleswig-Holstein, 1910; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; Andreas Grau: Minder fra Hertugerne af Augustenborgs Tid. Sprogforeningens Almanak 1913; Johs Dose: Der erste Frauenverein Schleswig-Holsteins. Heimatblätter für den Kreis Sonderburg 1915; Chr Tränckner: Augustenburg. Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1920; H Wullenweber: Das Augustenburger »Palais« und seine beiden fürstlichen Bewohnerinnen. Samme tidsskr, 1922; Katharina Petersen: Das Augustenburger Lehrerinnenseminar. Die Heimat 1920; H M Fenger: Erindringer fra mit Liv, 1925; P K: Jørgen Leimann. Sprogforeningens Almanak 1930; H P Hanssen: Et Tilbageblik II, 1930; J Raben: Hofdværgen på Augustenborg. Sdj Månedsskr 1930-31; Chr Knudsen: Minder om Hertugerne på Augustenborg. Sdj Månedsskr 1934-35; Jørgen Paulsen: Om nogle sdj Sølvarbejder fra Augustenborg Slot. Sdj årb 1940; Jørgen Paulsen: Nogle Augustenborg Minder. Sdj Månedsskr 1942; N C Nissen: Kirkehistorie for Augustenborg. Dagbladet »Sønderjyden« 13/5 1944; Ingeborg Jessen: Katrine Jakobsen. Sprogforeningens Almanak 1945; Johan Hvidtfeldt: Augustenborgerne og de grå-stenske bønder. Sdj Månedsskr 1950; Litte Knudsen: Fra alsiske Præstegaarde. Præstegaardsliv ved Ernst Fr Hansen IV, 1952; Nekrolog over N C Nissen. Jydske Tidende, Sønderborg udg 28/12 1953; N P Nielsen: N C Nissen. Sprogforeningens Almanak 1955; Robert Huhle: Bogen om Als, 1956; Tilde Svensson og Holger Dahl: Hertuger, Prinsesser og Augustenborg, 1962; H P Clausen: Dansk og tysk på Als 1812-48 I-II. Sdj Årb 1965 og 66; Jens Holdt: Et Kristi sendebud. Indremissionær Hans Knudsen 1879-1966, 1966; H P Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne. Fra Als og Sundeved hft 58, 1980; P Diedrichsen: Hoveriafløsning i Rumohrsgaards len. Sdj Månedsskr 1981.

Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv, Sønderborg provstearkiv; begge Landsarkivet Åbenrå; Chr Knudsens: Samlede Efterretninger til en Beskrivelse af Øen Als IX. Ny kongelig samling 2683, Det kgl Bibliotek; Aage Dahls samlinger; dr. theol Asger Nyholms notater fra B Godts visitatsberetninger; pastor Hintzes oplysninger.

EGEN

Af IB og HP

Topografi

Areal 3270 ha. Egen sogn strækker sig tværs over Als og begrænses mod nordvest af Svenstrup sogn, mod sydøst af Ketting og Notmark sogne. Mod Augustenborg fjord er kysten lav, og Stevning vig og Ketting vig fortsætter som dale ind i landet, den sidste helt ud til Lillebæltskysten, hvor et lavt stykke strand beskyttes af strandvolde. Mod vest er Ketting nor lukket af en 200 m lang dæmning, og landet her indenfor er præget af store rørsumpe. Kysten mod Lillebælt har smukke skovdækkede klinter, som fortoner sig mod nordvest. Højst er Fruerhøj mod øst (61 m), som ligger i et stort felt over 40 m kurven.

Der er rig bebyggelse midt i sognet i landsbyerne Egen, Sjellerup, Guderup, Dyndved og Stolbro, og udflytningen har været ringe. I nyeste tid har den nærliggende Danfoss fabrik forårsaget en stor befolkningstilvækst og dermed meget nyt byggeri omkring de gamle landsbykerner. Nye moderne vejanlæg gennemskærer sognet fra nord til syd. De øvrige veje følger de gamle spor. Tæt ved Egen lå det gamle tingsted, som 1700 blev flyttet til Egen kro.

Byer Egen med kirke; Guderup med prg, skole, bibl, kommunekontor, forsamlingshus, kro, afholdsrestaurant og stadion; Sjellerup; Dyndved; Stolbro; Elstrup. Næsten 1/3 af sognets indbyggere bor nu i Guderup, de fleste tilknyttet Danfoss.

Bebyggelser Egen mølle med vandml og kro; Nymølle med ml og kro; Sjellerup skov; Nyled; Holmskov; Østerholm, Stolbro løkke, Stolbro næs.

Gårde Lysholm, Bommerlund, Bostedvrå, Hønsehøj, Egebjerggård, Wranggård, Stolbrogård, Ruglykkegård, Krageroj gård. I Sjellerup skov skovfogedstedet Nygård.

Skove Nørreskov, Dyndved skov, spredte mindre skove.

Fredede oldtidsminder 4 runddysser, 6 langdysser, 9 dyssegrave, 4 ubestemmelige stengrave, 3 langhøje, 2 tuegravpladser, 6 skålsten, 5 skibssætninger, 1 bautasten og en ubestemmelig stensætning (næsten alle i Nørreskoven). Egen sogn er det sogn på Als, der gemmer de rigeste fortidsminder (skønt mange er sløjfede).

Voldsteder Rester af det gamle Hellevedgd og af slottet Østerholm findes i Nørreskoven.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag 1871 302 da, 31 ty; 1884 229 da, 40 ty; 1912 278 da, 42 ty, 12 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 1041 da, 58 ty (tilrejsende 73 da, 27 ty).

Ved de følgende folketingsvalg 21/9 1920 664 da, 2 ty og 22 s; 11/4 1924 559 da, 15 ty, 120 s; 16/11 1932 492 da, 77 ty, 222 s; 3/4 1939 801 da, 129 ty (s er nu opført under da); 28/10 1947 846 da, 45 ty; 14/5 1957 906 da, 38 ty; 23/1 68 1478 da, 34 ty (statistiske medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres de gl kommuners stemmetal ikke mere. Egen hører nu til Nordborg storkommune.

Den ældre præsterække

(1292) **Karl** ... var tillige sp Skærbæk, kannik Slesvig og provst Langeland.

1. **Thomas Rugianus** var her i reformationstiden.

2. (1543) - 48 **Poul Godelykke**, se sp Hørup.

3. 1548-81 **Jørgen Thomsen**, 1543 diakon Egen, 29/1 48 sp sst, 63 provst Als, 66 afsk som provst af enkedronning Sophia, der indsatte sin egen provst Johan Berndes i Broager i stedet, 71-74 igen provst, måske igen 79-81, d Guderup 81. Fader til sp Lysabild D Jørgensen, svigerfader til sp Eskeris P Eriksen. J T var med til at eksaminere en kandidat ved en provsteeksamen i 1569 (C P, s 246).

4. 1581-1612 **Nicolaus Conradi** (Knudsen), antagelig f Bregninge/Ærø. Fader: Sp Bregninge-Søby Peter C. Imm Rostock 71, g Anna Pedersd, Forældre: Sp Eskeris Peder Eriksen og Catharina Jørgensen. 75 diakon Egen, 81 sp sst, d Guderup 1612. Svigerfader til 5.

5. 1612-48 **Nicolaus Nicolaisen Brandt**, f Sønderborg 13/10 1586. Forældre: Kbm Sønderborg Nicolaus B og Christine Nielsd. Imm Rostock 1605, imm Wittenberg, imm Kbh, g 29/1 12 Margaretha Nicolausd Conradi, f Guderup, vist begr Egen 13/11 62. 11 sp Reinfeld, 12 sp Egen, d Guderup 7/11 48.

Fader til 6 og sp Sønderborg Frederik N B, svigerfader til sp Nykøbing S C Lorentzen og sp Svenstrup J F Cruckow. Sønnen Frederik N B blev en betydelig religiøs digter; en anden søn Samuel barber og kirurg i Sønderborg (Bogen om Als, 1956, s 203). I Brandts tid blev sognet plaget af en røverbande, som blev fanget og henrettet 1634 (J Raben, 1932, s 68 ff).

Kort efter, at Hans den Yngres 4. søn Frederik i 1624 havde overtaget Nordborg efter sin broder Johan Adolf, kom han i strid med en anden broder Philip af Lyksborg om kaldsretten til Egen kirke. Han truede med straks at jage den siddende præst (formodentlig kaldet af Philip) bort, men må nok have affundet sig med tingenes tilstand. Han følte sig

i hvert fald så knyttet til Egen kirke, at han skænkede den to klokker i 1631 og 1640 og valgte den til at rumme de fyrstelige begravelser fremover. Den pågældende præst må have været Brandt eller måske diakonen A J Beyer (Rektor Hansen, 1834, s 437).

6. 1649-79 **Johannes Nikolaisen Brandt**, f 20/7 1615. Fader: 5. Dim Lübeck 35, imm Kbh 22/4 s å, imm Leyden 19/11 41, imm Padua 6/9 44, imm Königsberg 36, imm Rostock 39, g Egen 24/6 51 Dorothea Sophia Ottosd Bruun, f Sønderborg 25. Fader: Fyrstelig informator sst Otto B. 1/8 49 sp Egen, 76 provst Als Nr Herred, d Guderup 21/7 79. Fader til 7 og sp Havnbjerg Otto F J B. Svigerfader til sp Hørup J K Krag.

J N Brandt havde rejst i Italien og Spanien og førte sjældne bøger med sig hjem til sit righoldige bibliotek, mest filosofisk og teologisk litteratur. Han nævnes som rejseledsager for den unge Axel Henning Walkendorf (42-45) (J Raben, 1932, s 23). Efter hjemkomsten vekslede han breve (på latin) med lærde og fornemme mennesker, han havde truffet i Madrid o a steder (C P, s 323). Da han drog fra kirke 1658 med sin lille nydøbte søn (Johs Bugislaus), blev vognen standset af svenskere og undersøgt. Man fandt ikke noget og tog så dåbstøjet af barnet og forsvandt med det. (Raben, 1932, s 110).

7. 1680-1743 **Johannes Bugislaus Johansen Brandt**, f Guderup 31/10 58. Fader: 6. Dim Odense (Sønderborg), imm Leipzig s å, imm Kiel 9/4 69 og 15/4 79, imm Kbh 21/6 78, c Nordborg 80, g Egen 17/6 84 Anna Hansd Paulsen, f Sønderborg 19/7 68, d Guderup 2/12 34. Forældre: Kgl husfoged og diggreve, pensionær Gammelgård Hans P og Anna Maria Steuermann. 17/8 79 ventebrev Egen, 80 sp sst, 94 fyrstelig konfessionarius og provst Nr Herred, d Guderup 10/11 43. Fader til 8, diakon 13 og diakon Havnbjerg Johannes J B, svigerfader til sp Notmark J C Pedersen, sp Oksbøl J C D Riisbrigh og sp sst B N Preen.

J B J Brandt var blind sine sidste 8 år.

8. 1743-63 **Peder Johansen Brandt**, f Guderup 1687. Fader 7. Dim Odense (?), imm Jena 7/5 1706, g Hørup 5/7 24 Eleonore Elisabeth Hansd Krag, f Hørup 99, d Guderup 18/12 82. Forældre: Sp Hørup Johannes Johansen K og Margrethe Christensd Lorentzen. 15/6 21 adj min cum spe succ Egen, 10/11 43 sp sst, 21 tillige adj provst Als Nr Herred, 10/11 43 provst sst, d Guderup 31/3 63. Svigerfader til 9.

9. 1763-85 **Johann Joachim Hansen Ahrends**, f Risum 10/5 27. Forældre: Sp Tønder Hans Joachim A og Ingeborg Petræus. Dim privat 44, c 47, g 1) Egen 2/6 58 Anna Pedersd Brandt, f Guderup 18/1 27 (29), d sst 17/1 59. G 2) 61 Anna Maria Margrethe Lorentzen, f Rinkenæs 28/12 40, d Guderup 16/10 1814. Forældre: Diakon Tønder Nikolaus L og Maria Catharina Hinrichsen. 29/1 52 pers kap Egen, 18/3 57 adj min cum spe succ sst, 31/3 63 sp her, d Guderup 24/7 85. Svigerfader til sp Agerskov F Nislev.

I J J H Ahrends' tid var der en herrnhutisk vækkelse på Als, og Egen blev hovedsæde for den. Pastor Ahrends var en mand efter Brødremenighedens hjerte. Han var ikke blot en lærd mand, men »en af Herrens hellige Præster« (J Brodersen, 1912, s 523), og hver søndag bad han ved prædikenen Herren om at forøge »den lille flok«. Brødreemissærerne Pihl og Ebers holdt forsamling i Egen 3-4 gange om året, og folk kom langvejs fra. I Stolbro holdt gdr Jacob Wrang i lang tid forsamling hver søndag. Fra Egen sogn rejste gårdmandssønnen Georg Schmidtmann som missionær til Labrador, hvor han arbejdede blandt eskimoerne i 43 år. Anna Maria Lind rejste til Surinam og hendes søster Anna Christine til Vestindien efter at være blevet gift m hver sin missionær. Gårdejer Wrangs datter blev også missionærkone i Vestindien. 1775 var der på hele Als 70 personer, der sluttede sig til brødremenigheden, i 1812 kun ca 20. I 1818 fandt emissær May kun 4 vakte i Egen. En mild rationalisme var blevet næsten enerådende på øen, uden at befolkningen dog svigtede kirken (A P T VII, s 173).

10. 1785-1800 **Peder Mortensen Reimuth**, f Ribe 1753. Forældre: Skrædder Ribe Morten Hansen R og Anna Jensd. Dim Ribe 73, c 78 (h), g Augustenborg 22/12 86 Christine Ulrikke Maria Amalie Bergstrøm, f Augustenborg 65, d Guderup 7/7 99. Forældre: Husfoged Augustenborg Nikolai B og Anna Brogaard. 84 pers kap Asserballe, 11/8 85 sp Egen, d Guderup 28/11 1800.

11. 1801-45 **Hans Ahlmann**, f Sønderborg 22/9 1770. Forældre: Skibskaptajn sst Hans A og Christiane Thuleen. Dim sst 89, imm Kiel 17/10 s å, c Gott 94 (2. kar m r A), g Sønderborg 20/9 96 Anna Dorothea Marie Gorrisen, f sst 6/11 74, d Guderup 11/7 1850. Forældre: Kbm og rådmand Sønderborg Friedrich G og Brigitha Margaretha Ahlmann. Huslærer Wandsbeck, 95 sp Adsbøl-Gråsten, 8/5 01 sp Egen, d Guderup 11/4 45. Fader til sp Svenstrup Hans A. Svigerfader til sp Svenstrup F Ebbesen.

H A var en personlig ven af Christian VIII. Kirkeligt var han rationalist. Biskop Tetens hæfter sig ved hans overraskende måde at udtrykke sig på, et vist paradoksmageri uden virkelig tankedybde. H A opførte nyt stuehus 07, ombyggede kapellaniet og fik en livsvarig bolig dér til sin enke og sine 2 ugifte døtre.

Slotspræst Østerholm slot

Østerholm slot blev brugt som enkesæde af hertugslægten på Nordborg.

1. (-1659) **Henrik Duncker**. Dim Bremen 1652. Reformert. Slotspræst for den reformerte Eleonora af Anhalt.
2. 1659-62 (ca) **Johannes Bremer**.
3. -1671 **Friedrich Christiani**.
4. -1676 **Nicolaus N Brandt**.
5. 1676-79 (ca) **Paul Gerhardt Walther**.
6. 1679-81 (?) **Wilhad Fabricius**.
...
7. (?) 1716-23 **Martin Neckelmann**, f Horn v Bremen 26/9 1684 Fader: Gerhard N. Dim Bremen, imm reformert universitet Heidelberg 1711. Slotspræst f den reformerte Elisabeth Charlotte 16-23, senere præst i Tyskland.

Diakoner Egen

1. **Paul Gudeluck** (Godelykke, Spleth), se sp Hørup.
2. (1543) -48. **Jørgen Thomsen**, se sp Egen.
3. 1548- (78) **Hans Engelsen**.
4. 1575-81 **Nicolaus Conradi** (Knudsen), se sp Egen.
5. 1581- **Jørgen Hansen** (Bruun), måske diakon Lysabild, se der.
6. (1586. 1611) **Ansgar Tycho Horch** (Ancharius Ancharii), måske to forskellige (Fader og Søn).
7. 1616-18 **Jørgen Bruun**. Forældre måske: Sp Sottrup Peter Petersen Bruno og Agnethe Brun (eller diakon Sønderborg Jørgen Petersen B og Anna). Hører Sønderborg, 1616 diakon Egen, d Guderup 18.
8. 1618- **Jacob Hansen**, 1618 diakon Egen, d Guderup s å. (måske identisk med formanden).
9. 1618-67 **Andreas Jørgensen Beyer**, f Felsted ca 1590. Fader: Sp Felsted Jørgen B. 18 diakon Egen, d sst marts 67. Gift 3 gange, 2. gang 22/10 26, 3. gang 16/10 53.
10. 1667-88 **Johannes Pedersen** (Monrad), f Oksbøl. Forældre: Sp Oksbøl Peder Clausen og Dorthea Johansd Monrad. Dim Herlufsholm 64 (?), g 1) 6/10 67, d aug 71. G 2) Margrethe Abrahamsd, f Lundsgård, Fyn. Forældre: Pensionær Lundsgård Abraham Matthiesen og Christine Nielsd Brandt af Egen. 14/4 67 diakon Egen, d Guderup 88.
11. 1688-1714 **Jørgen Wilhelm Aleksandersen Poss**, se sp Oksbøl.
12. 1714-23 **Christian Matthiesen**, f Sottrup 14/10 1668. Forældre: Sp Sottrup Matthias Christiansen Lorentzen og Mariche Nielsd Bruno. Dim Sønderborg 89, imm Kiel 14/6 s å, g 14/7 1705 Dorothea Sophie Jørgensd Poss, f Guderup 88, d Ketting april 1750. Forældre: Sp Oksbøl Jørgen Wilhelm Aleksandersen P og Margrethe Abrahamsd. 04 diakon Havnbjerg, 14 diakon Guderup, d sst 23.
13. 1724-60 **Nikolai Johansen Brandt**, f Guderup 17/1 1697. Fader: Sp 7. Imm Jena 6/5 1716, imm Halle, imm Kbh 7/12 23, c s å, g Slagelse St Mikkels k 27/6 25 Adelheid Marie Colding, f Slagelse 05, d Guderup 25/5 63. Forældre: Rådmand Slagelse Oluf Hansen C og Maren Nielsd Stub. 24 diakon Egen, d Guderup 30/5 60.
14. 1760-69 **Jacob Nielsen Hount** (Hundt), f Nærstrand, Christianssand 7/5 1731. Forældre: Toldinsp Niels H og Sophie Cathrine Jensd Holst. Dim Bergen 50, c 28/9 56, g i 60erne Anna Elisabeth.... 26/9 60 diakon Egen, 20/10 69 sp Sygne-Grebstad, Christianssands stift, 6/2 89 vicepastor Tved-Birkenæs, d april 93. Fader til provst Nedre Borgesyssel, Norge, medlem af Eidsvoldforsamlingen Peter Ulrich Magnus H.

J N H skildres som en usympatisk og hovmodig mand.

15. 1769-1807 **Johannes Petersen**, f Hørup 16/2 1738. Forældre: Degn Hørup Jens P og Anna Thomasd. Imm Frankfurt 55 (?), imm Halle, imm Kbh 3/9 65, (eller dim Tønder 62, imm Kbh 8/11 s å), c 26/3 66 (h), 29/12 69 diakon Egen, d Guderup 18/4 07.

Til fordel for pastor Ahlmann lod han sig nøje med 100 rdl som løntillæg fremfor at blive sognepræst. Hans portræt hænger i kirken.

Diakonatet blev nedlagt 1807.

Tiden 1845-1920

Det var en lettelse for *Jørgen Hansen* 1845-89), da Chr VIII kaldte ham til Egen sogn fra Notmark, som hørte under hertugens område (se Notmark). I Egen virkede han tillige som biskop for Als-Ærø 1848-64 (udnævnt 11/2 48; 1847, som angives s 569, er en trykfejl). Jørgen Hansen var danskorienteret slesviger, helstatsmand og moderat rationalist, retsindig og frisindet. Både pietisme og grundtvigianisme lå ham fjernt, men »så længe de ikke gjorde sig skyldige i lovstridige handlinger, vedkom det ikke mig, hvad de tænkte« (Jørgen Hansens optegnelser, Sdj Årb 1904, s 53). Modsætningen mellem dansk og tysk blev efter hans mening stærkt overdrevet. »Ånden fra 48« rev ikke ham med sig. »De folk er gale«, sagde han efter Casinomødet (sst, s 139). Hans modstandere beskyldte ham for at være uåndelig og havde ondt af hans omgang med øens overklasse. Men han havde god kirkegang og var afholdt i sit sogn.

Udg: Critik des Armenwesens, 1834; Lærebog i den christelige Religion, 1837; Om menneskeslægtens Religionsformer, 1877.

Om Jørgen Hansen berettes under Ballum og Notmark sogne. I Ballum havde han reformeret skole- og fattigvæsenet, idet han skarpt havde sondret mellem statens retsbeskyttelse og kristenkærlighedens hjælp. Allerede som ung havde han så-

ledes udviklet de kirkeligt-sociale anskuelser, han senere skulle bringe til udførelse som præst i Notmark og Egen og biskop over Als-Ærø sstift.

Bispens helt igennem common-sense betragtninger over kirken, dens forhold til skole-, socialvæsen, ydre mission og Landesverein f i Missions praksis vil blive behandlet i artikelen *Kirke og Folk*. Ndf bringes kun oplysninger af rent sognekirkelig art.

Altergæster i tiåret 1870-79, maksimum 1532, minimum 1266 (80)

Altergangsfrekvens 1879 74.9, 84 69.1, 88 73.1%

Indbyggertal 1879 1690, 88 1618. Om tilbagegangen (fra 1782 beboere i 1860) skrev J H: Die Gründe zur Abnahme sind bekannt (88).

Gudstjenesteordning efter det gl danske ritual. J H ville nære stor ængstelse ved at foretage forandringer heri. Der var fastegudstjenester med prædiken på 4 onsdage som fra gammel tid. »Så længe folk kommer som hidtil, fortsættes (hermed)«.

Der var kirkekatekisationer hele vinteren, på fasteonsdage og i øvrigt, når ikke omstændighederne forlængede gudstjenesten. Emnerne var: skabelsen, synd og syndefald, samvittighed, ed, budene, sakramenter, Guds ære — alt så kort og fyndigt som muligt, sjældent af over 1 kvarters varighed. Der var drengekor, dannet af lærer Uhlenberg omkring midten af firserne (81, 87).

Gudstjenestebesøget taltes af degnen. Det opgøres således: ingen kirkegænger, kun 1 gang i J Hs 36- årige embedstid, en fasteonsdag med stærk fygning. Færre end 100, enkelte gange under meget ugunstige vejrforhold, 100-200 på alm søndage, gnsn kunne sættes til 150 (8.9%), under gunstige omstændigheder som festdage 200-400 (11.8-23.7%). Ved enkelte lejligheder som konfirmation kunne besøget overstige 400, men der havde næppe nogen sinde været over 600 i kirken, der havde plads til ca 1000 (81 et passim).

Menighedsliv. Det forekom Jørgen Hansen, at civilstandsloven havde forenklet arbejdet (underforstået for sp), og at den havde nedsat det høje begreb om de kirkl handlingers hellighed, om end alle stadig — som følge af den alm opinion — blev døbt, etc, som forhen, og man deltog i det kirkl liv på traditionel vis. Imidlertid havde den også bevirket ekstra arbejde (både borgerlig og kirkl registrering), og det var den alm mening, »at regeringen ikke vurderede religionen højt nok« (80,81).

Andagtsbøger var ikke sjælden læsning, ved bryllupper og begravelser var det skik at fremsige bordbøn, men ellers stod det i så henseende meget forskelligt til i sognet.

Med det tyske kirkestyre var nogle få (vistnok 5) årlige kirkekollekter blevet lovbefalet. J H afskyede dette kirkelige tiggeri og affærdigede det i 1800-81- beretningerne kort med bemærkninger som: »For privat velgørenhed og indre orden ytrer der sig almen interesse her, for indre og ydre mission mindre«. Dog var der ved en missionsfest i 1880 indkommet 130 M.

Imidlertid udstedte Konsistoriet 12/3 1886 en forordning med krav om detailleret beretning over die christliche Liebestätigkeit i de enkelte mgher. Den vakte den gamle mands indignation, og han besvarede den hvert år til sin død med en lang og bidsk afhandling, hvori han redegjorde for sine synspunkter ang kristenkærlighedens gerninger og det usømmelige i det kirkl tiggeri.

I 1885 havde kirkekollekterne i alt indbragt 16 M, hvoraf 3 til Gustav-Adolfforeningen: »Jeg tilstår, at disse summer ikke er store, og det meste deraf er lagt til af egne midler« (86).

I 1887- beretningen opregnes ca 30 institutioner og formål, til hvilke man kunne yde sin skærv. Ud for de fleste står vacat (= mangler), kun 4 blev betænkt: Gustav-Adolfforeningen 3 M, Diakonisseanstalterne i Flensborg og Altona 3 M til deling, mens Gotteskasten fik 41 M ved husindsamling. Hertil føjedes: »Anm: Som man ser, eksisterer der her ingen forening for kærlighedsgerninger. Ikke desto mindre eksisterer der her megen privat velgørenhed. Til syge bringer man mad, henter læge, vasker, fattige børn tager man sig af osv. Når et tilfælde af interesse indtræder, så samler folk sig og aftaler, hvordan man skal bære sig ad, men uden protokol. Jeg har altid holdt og troet på, at der herved udrettes mere end ved protokoller, som sætter karakteren af frivillighed over styr. Desuden bidrager adskillige (mehrere) til forannævnte foreninger, men derover lader der sig ikke føre regnskab, så lidt som over de kærlighedens gerninger, hvortil den enkelte føler sig opfordret af sit hjerte«.

Der kan i almindelighed ikke klages over *søndagsfreden* (87).

Sektvæsen forekom ikke.

Det var velkendt, at tjenestefolkenes høje lønninger og de mange værtshuse (8, 86) ikke virkede gunstigt ind på de *sædelige tilstande* (80, 81). »At der her — som andetsteds — finder drikfældighed, fornøjelsessyge, spillelyst, etc, vil man kunne begribe«. En indskrænkning af værtshusenes tal var ønskelig (87).

Sociale tilstande. Man havde så vidt muligt bevaret det fra gammel tid kendte tolvmandskollegium (se Kirke og Folk), der tog sig af skole-, fattig- og kirkevæsen (80).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, 1370-80, La Åbenrå).

H S Prahl (1890-93) havde tidligere været præst i Mjolden og Møgeltønder (se disse sogne). Han var et stærkt aktivt medlem af den komité der udarbejdede salmebog, alterbog og koralbog for Nordslesvig (se s 59), og hans første bestræbelse, da han kom til Egen, gik ud på at få salmebogen, som da var udkommet, indført i stedet for Evangelisk-Kristelig Salmebog. Han arbejdede med stor flid på at lære menigheden de nye salmer og mange nye melodier og oparbejdede en menighedssang, der har holdt sig lige til nutiden, støttet af den alsiske befolknings sjældne evne til at tilegne sig nye melodier. Menighedssangens opblomstring blev hele menighedens stolthed og glæde. I Egen præstegård blev en stor del af arbejdet med koralbogen udført. Indhyllet i skyer af tobaksrøg, som gjorde ham vanskelig at skelne for besøgende, gennemarbejdede han her de danske melodisamlinger for at finde, hvad der kunne egne sig til kirkeligt brug i Nordslesvig. Koralbogen, som blev udført i samarbejde med organist Heinebuch i Flensborg, udkom i 1895, og gennem den blev også Laubs arbejde foregrebet og tilegnet i

Sønderjylland, længe før det havde vundet anerkendelse i kongeriget.

Også i øvrigt gjorde Prahl et gedigent præstearbejde og var en omhyggelig sjælesørger. Skønt hans tyske sindelag var velkendt, blev han afholdt og agtet af sine danske menighedsmedlemmer, hvoraf flere søgte til hans klare, kraftige og alvorlige forkyndelse, også efter at han var blevet forflyttet, og endnu i årene efter genforeningen blev han hentet til Egen for at prædike. Kirkeligt var han nærmest, hvad man senere ville kalde en centrumsmand, noget konservativ af teologi. Hans vidnesbyrd gjorde stærkt indtryk også på en af hans efterfølgere i embedet, Aage Dahl, som dog fandt hans tale noget fremmedartet, tyskuddannet som Prahl jo var. Til Carsten Petersen oplyste Prahl ved dennes besøg i Egen, at skønt den gamle vulgærrationalisme var blevet prædiket i Egen i næsten et århundrede, bar sognet endnu præg af pietistgenerationen (Aage Dahl, 1931, s 240; C P, s 204 og C Ps private samlinger pk 1, læg 3).

I tiden mellem Jørgen Hansens død pg Prahls tiltrædelse synes embedet at være blevet betjent fra Sønderborg. I hvert fald er dobbeltberetningen fra 1890 signeret af *Godt*.

Altergangsfrekvens 1889 68.1, 90 64.3%.

Gudstjenestebesøget var iflg tælling på alm søndage mellem 80 og 300 (4.9-18.5%), i gnsn 150 (9.-3%), på festdage 3-500 (18.5-30.9%). Børn kom regelmæssigt i kirke.

Menighedsliv. Der havde været missionsgudstjenester i 89 og 90 med godt besøg. Kollekterne (gik til Breklum) var hhv 81.45 og 75.73 M.

Det forekom ikke sjældent, at syge fra mghen overførtes til Diakonisseanstalten i Flensborg — om plejen der hørte man kun godt. Diakonissesagen vandt derfor bestandigt større anerkendelse. En husindsamling »på højere befaling« gav i 89 57.35 M til Der kirchl Hülfsverein.

Der var intet *sektvæsen*.

Det måtte beklages, at der så godt som aldrig viedes et »uanstødeligt par« — men det tog man roligt på i Egen. I almindelighed var folk mådeholdne og sparsommelige, om end der forekom tilfælde af druk med påfølgende ufred og elendighed. En Good-Templarloge, der havde dannet sig i sognet, og hvis arbejde ikke var uden resultat, var desværre blevet opløst. Medlemmerne søgte delvis til Ketting.

Sociale tilstande. Der var ikke tale om egentlig nød og armod. Bønder tog sig ofte af fattigfolks børn og beholdt dem til efter konfirmationen.

(Sønderborg Provstearkiv, nr 1380, La Åbenrå)

Prahls egne beretninger vedrører 1891-93.

Altergangsfrekvens 1891 66.5, 92 78.5%. Sp havde iagttaget, at der havde været synkende altergangstal siden 1857.

Gudstjenesteordning. Den danske Alterbog var i brug, kun var Credo indført forud for hovedsalmen. En rigere liturgi ville blive taget i brug, så snart den officielle danske tekst til den ny ordning forelå trykt (93).

Gudstjenestebesøg etwas gehoben (91), børns befriedigend, yngre menneskers gut, i øvrigt glædelig tiltagen. Hertil bidrog måske kirkesangen (fuldtonende og frisk), der havde bedret sig enormt efter indførelsen af den ny salmebog. Ved de 3 helligaftenstjenester (se ndf) var deltagelsen overordentlig talrig. Der var katekisation samtlige onsdage i fasten med et fremmøde på gnsn ca 60 voksne og 150 børn. Børnegudstjenester afholdtes samtlige søndage undtagen de koldeste forud for højmessen. Gnsnbesøget var om sommeren ca 40, om vinteren noget større (93).

Menighedsliv. Bibeltimerne 90/91 — i vintertiden — »og de med den gammellutherske liturgis fulde glans udstyrede vespertjenester jule-, nytårs- og epifaniasaften (helligtrekonger) har fundet en ganske overordentlig stærk deltagelse. I bedetimerne (bibeltimerne (?)) steg antallet af deltagere fra 12 til 30%, i vesperne fra ca 30 til 60% af sjæletallet« (91).

En husindsamling til sognets fattige havde indbragt 390 M (92).

Der var bibeltimer om vinteren hver uge i samtlige 3 skoler med overordentlig talrigt besøg. Man indøvede her salmemelodier til den kommende søndags gudstjeneste.

Nordslesvigsk Missionsforening og Asylforening var blevet støttet med delvis store beløb, mens Gustav-Adolfforeningen havde fået 13.80 M (93).

Med *søndagsfreden* var det blevet bedre. Selv i høsten arbjededes der nu ikke mere så meget som forhen (93).

Der var intet *sektvæsen* (92), dog havde adventisterne forsøgt et fremstød ved kolportage (93).

Sædelige tilstande. De mange besvangrede brude og omgangsdrikkeriet var at beklage (91). Good-Templar havde enkelte medlemmer, andre foreninger var ukendte. Der var ingen væsentlige ændringer på den moralske front, dog var måske en reaktion på vej mod beflecte Bräute og ungdommens letfældighed (93).

De sociale tilstande bedømtes som sunde (93).

(Sønderborg provstearkiv, La Åbenrå)

J A Schmidt (1894-99) havde forud for sin ansættelse i Egen gjort tjeneste i Mjolden og Brede. Han blev en afholdt præst, der glædede mghen ved at bære dansk præstedragt (N K II, s 372).

Altergangsfrekvens 1894 79.0 96 80.3 98 77.7%

M h t *gudstjenesteordningen* var man i venteposition (94-97), men i 1899 meddeles det, at den ny ordning nu var helt gennemført, og at et børnekor indøvet af den dygtige og flittige organist efterhånden ville gøre mghen fortrolig med den. Der var børnegudstjeneste 3/4-1 time forud for højmessen, men perioden, i hvilken den holdtes, vekslede noget fra år til år. Den var med rig liturgisk udstyrelse. Det samme gjaldt de 3 helligaftenerstjenester (se ovf).

Gudstjenestebesøget karakteriseres med vendinger som forholdsvis godt (94), men den voksne ungdoms deltagelse lod meget tilbage at ønske (95). Foruden en fast stok af trofaste kirkegængere var der et ikke ringe antal, som kom sjældent, måske slet ikke. Dog var besøget sjældent under 100. Et ikke ringe antal børn deltog. De samledes ved orgelet og oplivede i høj grad salmesangen (97). I virkeligheden var kirkegangen udmærket, i 1895 så-

ledes i gnsn over året 213, heraf 38 børn (13.1%), på festdage endog 40%. Besøget ved børnegudstjenesterne var gennemgående godt og lobenswerth, det angives (95) til 50-80, i høsten færre. På de 3 helligaftener var der sehr starke Beteiligung (97).

Der synes at have været grøde i *menighedslivet* i Schmidts embedsperiode. Han var imidlertid *ikke* vækkelsespræst i IM- forstand (i øvrigt vides intet om hans teologi). Dette kan sluttes af et notat under rubrikken sektvæsen fra 1897- beretningen: »Et forsøg af 2 missionærer fra Nordslesvigsk IM på at vinde indgang her er blevet afvist, her, som vel overalt i Als Nørreherred«.

Sangglæden var stor. Der var indøvet 103 salmer af den ny salmebog, og lærerne samvirkede beredvilligt med præsten om indlæringen af de ny melodier (94). Kirkesangen trivedes på glædelig vis. Der var nu (96) indøvet 132 melodier, og ny melodier indøvedes på søndage uden ministerialia et kvarter efter gudstjenesten. Mghens deltagelse heri var rege, og sp fortsætter: »som der overhovedet hos mange er en glæde til stede ved gudstjenesten, sangen og evangeliets prædiken«.

Foreningsvæsen var fremdeles så temmelig ukendt. Man kendte vel kun Nordslesvigsk Missionsforening, Asylforeningen, Diakonisseanstalten i Flensborg og Good-Templar, men bortset fra kollekterne indkom der kun enkelte gaver, og heri var nok den tidligere rådende kirkelige retning skyld: »Når man overvejer, at rationalismen, under hvilken den nu i modnere år værende del af befolkningen er vokset op, ikke blot ikke har lagt vægt på missionens værdi, men vel endda har rejst klar modsigelse derimod, så forekommer det begribeligt, at der endnu ikke kan være tale om en levende interesse derfor«. Når man alligevel villigt bidrager til kollekter, besøger missionsfester godt og endelig læser blade som *Sædekornet* og *Kristeligt Søndagsblad*, kan det håbes, at mghen efterhånden vil forstå sit ansvar for kirkens vækst (96).

Bibeltimer var et fast led i Schmidts kirkelige arbejde, og de holdtes vekselvis i sognets 3 skoler til lidt forskellige tider i vinterhalvåret. Deltagelsen var i hele embedsperioden særdeles god (94-97), og de værdsattes af mange, navnlig gamle og svagelige og sådanne, som kunne være forhindret i at komme i kirken (97).

For yderligere at fremme det kristelige liv holdt sp månedlige forsamlinger med konfirmerede unge piger i prg (96).

Søndagsfreden overholdtes i almindelighed (94, 96). Dog måtte det tages i betragtning, at befolkningen fra tidligere tid ikke havde været vant til at tage så tungt på sagen. Forstanderskabet havde besluttet at anspore formandskabet ved andelsmejeriet til helligholdelse af hviledagen (97).

Af *sektvæsen* var der intet (94-97). I Egen var et ægtepar faldet i hænderne på sekterere, var udtrådt af kirken uden at slutte sig til andet religionssamfund og havde nu forladt sognet, »men det synes, at nogle andre religiøst vakte folk, der stod under indflydelse af dem, er blevet mere lunkne end tidligere i deres forhold til kirken« (99). Hermed begyndte en vis sekterisk bevægelse, der spores i de næste 20 års beretninger.

Sædelige tilstande. Endnu et årstid efter sin ankomst fandt Schmidt ingen grund til klage over brud på det 6. bud. Egentlige drankere »fandtes slet ikke«, og grove overtrædelser af den sædelige orden føltes endnu som en vanære (Schande). Men ny danselokaler skulle indrettes, og så vidste man jo ikke, hvad der var i vente (94). Heller ikke spil trådte frem som en last, men fornøjelsessygen og den deraf følgende utugt var ingenlunde aftaget. Der var for mange værtshuse med for mange Tanzbelustigungen (95). I forbindelse med de mange gravide brude kunne sp nok tænke sig en form for kirkeligt: nægtelse af brudekransen. Men sådant kunne dårligt praktiseres alene i Egen sogn (97). Værtshusenes tal var blevet forøget med 2 — skænkesteder ved stationerne i Egen og Elstrup. Deres oprettelse måtte beklages, skønt man kunne antage, at omsætningen i de øvrige var gået tilsvarende ned (99).

Sociale tilstande. Stor armod var ukendt, og der mærkedes ingen standsforskelle mellem fattig og rig, der alle følte sig som hørende til én stand. Socialdemokratiske tilbøjeligheder og bestræbelser forekom derfor ikke. Der var mangel på tjenestefolk med disses ustyrlighed til følge. De høje lønninger brugtes ikke så meget som startkapital til egen virksomhed som til fornøjelser.

Den private velgørenhed var rosværdig (94-96).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1381, La Åbenrå).

I *Chr Matthiesens* tid (1900-20) opstod der flere vakte kredse i sognet, til dels af kirkekritisk art. Han var selv sognets eneste medlem af Landesverein für innere Mission, hvis ledende præster tog afstand fra lægmandsbevægelser. Men han støttede sig til den del af de vakte, der sluttede op om kirken, og udsendinge for Nordslesvigsk IM virkede i sognet. I sine beretninger tog C M ikke afstand fra dem; på den anden side fremgår det ikke, om der var tale om et egentligt samarbejde. I øvrigt synes han at have ydet en flittig kirkelig indsats.

Under krigen 1914-18 — hvorunder han selv mistede en søn — vakte hans prædikener nogen misstemning ved at være præget af hans tyske sindelag. Han søgte bort i 1920, da han ikke ville udsætte sig for en afstemning, skønt den nok, mener hans efterfølger Aage Dahl, ville være faldet ud til hans fordel p g a hans trofaste arbejde igennem mange år (Aage Dahls saml, Egen sogn). Han døde imidlertid, inden han tiltrådte den nye stilling. I hans tid fik Egen i 1908 sit forsamlingshus.

C Ms beretninger deles naturligt i 2 grupper: vedr tiden før 1914 og vedr krigstiden.

Altergangsfrekvens 1901 82.0, 06 71.6, 11 48.9, 16 45.5%

Borgerlig ægteforening 1903-08 89, kirkelige vielser 83

Begravelser 1903-08 160, m kirkl medv 158 (de 2 resterende var sekterere)

Gudstjenesteordningen forblev som forud, med rig liturgisk udstyrelse, på festdage med korsang. Desuden bibeholdtes de liturgiske tjenester på de 3 helligaftener i juletiden (se ovf) og fastetjenester på gammeldags vis. Der var børnegudstjenester hver 2. søndag i den altergangsløse tid og ligeledes i fasten. Kirkekatekisationer fandt sted i højsommeren. Mghen havde efterhånden fuldkomment indlevet sig i den rigere liturgi (01-09). 1909 omtales

6 årlige tyske tjenester, der for det meste kun var meget svagt besøgt.

Gudstjenestebesøget kan som helhed karakteriseres med bemærkningerne fra 1903- beretningen: mange trofaste kirkegængere, som kommer regelmæssigt, så mghen må kaldes kirkelig sammenlignet med øens gnsn. Bedst var kirkegangen fra Dyndveddistriktet, fra de andre mindre godt. En del af ungdommen kom trofast i kirke, en del så at sige ikke. Børnenes deltagelse var meget forskellig fra de enkelte skoler. Procentisk var kirkegangen i Egen god og lå vel på omtrent samme højde, som den havde ligget i den så ofte udskældte rationalismes tid. En tælling i 1904 viste et gnsn over året på 212 personer (11.9%), og 1909- beretningen oplyser, at gnsn over seksårsperioden 1903-08 havde været ca 200, børn inkluderet (ca 11.7% — se ovf under J Hansen). I 1907 var unge menneskers kirkebesøg blevet forbedret.

Menighedsliv. I 1901- beretningen skrev sp, at der var åbne døre for Guds ord, og dem benyttede han naturligvis, først og fremmest gennem bibeltimer, der holdtes hver 14. dag afvekslende vinteren igennem i sognets 3 skoler, senere (09) også lejlighedsvis i privathjem. Besøget var gennemgående godt, ofte over 100 i hver skole (03). I 1905 omtales for første gang Bibelbesprechungen, afholdt om sommeren. De fortsattes med periodiske samtalemøder (09). Evangelisationswochen blev taget i anvendelse i nov 1905 med godt besøg. Det flg år var dette kun mådeligt, så det er tvivlsomt, om disse møder blev en institution på stedet.

Undertiden samledes en kreds af gamle mennesker til formiddagsgudstjeneste på Østerholm i et privathjem (03), og det meddeles (07, 09), at sådanne tjenester holdtes efter behov rundt i landsbyerne. De indbudte kom gerne.

Nordslesvigsk IM drev kolportage (03), en virksomhed, der suppleredes med forsamlinger ved missionærer (03, 09). Muligvis fulgte en vis vækkelse heraf. I hvert fald glædede sp sig over, at en vakt kreds (ein angeregter Kreis) i modsætning til den sekteriske (se ndf) sluttede op om kirke og embede (09).

Nævnes må også 4 årlige altergangstjenester på søgne eftermiddage. De fandt særdeles god modtagelse og havde stort besøg (07, 09).

Forstanderskabet var medlem af Landesbibelgesellschaft, og man solgte ca 15 Bibler pr år. Tillige gik provstikolportøren om i sognet, og Matthiesen havde ladet Landesvereins kalender på dansk fordele i 65 ekspl (03).

Ydre mission støttedes i begyndelsen ved 1-2 årlige missionsfester med kollekter, der mest gik til Nordslesvigsk Missionsforening. Senere kom der flere til. Arbejdet fremmedes desuden ved en missionssyforening med 20 medlemmer, ved Breklums Palmblätter, der var temmelig udbredt, og ved ret hyppige gaver fra enkeltpersoner (03).

En mghssygepleje med 2 Flensborgsøstre var blevet påbegyndt ca 1897 ved samvirke mellem moderhuset og en — formentlig — lokal Frauenverein (03).

C Ms udsagn om overholdelse af *søndagsfreden* er noget modstridende: Der var ofte ikke den rette forståelse for helligdagsfreden, og ungdommen misbrugte den tit ved »syndig søgen efter fornøjelser« (01). I almindelighed tilfredsstillende (05). Meget tilbage at ønske. Selv bønder pløjer, sår og høster om søndagen. Sabbatsanordningen hævdes meget svagt (09).

Sektvæsen, så småt begyndt under forgængeren, udviklede sig nu gradvist og fik et efter alsiske forhold stort omfang. I 1901 mente sp, at sekterismen ingen »indgang« havde. En familie holdt sig ganske vist til Gemeinschaftsverein, og dens holdning var sekterisk derved, at den kun søgte kirken lidt, nadverbordet slet ikke. I 1903 konkurrerede Gemeinschaft, Bornholmere og Nordslesvigsk IM om at skaffe sig indpas. Alle 3 retninger holdt ret hyppige forsamlinger hos en gdr i Egen. Endnu havde de kun få venner, men ikke egentlige tilhængere. Ikke desmindre holdt 3 familier sig nu helt borte fra kirken, men de vidste næppe selv, til hvilken side de hældede (05). I 1907 oplyses, at de 3 familier havde udviklet sig i udtalt sekterisk retning, og en 4. syntes i færd med at slutte sig til dem. I 2 af disse var de sidst fødte børn ikke blevet døbt (wohl wilde Taufe vollzogen: man må selv have foretaget dåb), og en søn var ikke konfirmeret. Sp antog, at der forelå darbyistisk forkastelse af embedet. Der blev ikke drevet megen åbenlys propaganda. I 1909 var 6-7 familier under blandet adventistisk-darbyistisk indflydelse, og man havde også optaget træk af fuldkommenhedslæren (fra den afskedigede Gemeinschaftsmissionær Iversen). Denne kreds stod totalt afvisende over for kirken, ville hverken lade døbe, konfirmere eller begrave med præstelig medvirken, idet der forelå en fuldstændig forkastelse af det gejstlige embede. Sektens åndelige overhoved, formentlig den ovf nævnte gdr i Egen, var i vinteren 08/09 officielt udtrådt af Landeskirche. På det sidste havde man intensiveret propagandaen.

Sædelige tilstande. Druk syntes aftagende. Good-Templar havde over 50 medlemmer i en loge stiftet omkring nytår 1902 med sps hjælp (hvilket er usædvanligt) — han havde så ofte set de sørgelige følger af spiritusmisbrug. Arbejdet havde åbenbart været til gavn (03). Både 1905, 07 og 09 rapporteres om aftagende drikkeri, og i denne forbindelse havde Good-Templar afgjorte fortjenester. Den anskuelse, at det var en skam at drikke sig fuld, bredte sig blandt de unge bondesønner og de bedre af karlene (07).

De høje lønninger virkede ofte fordærv i stedet for velsignelse (01), idet de alt for hyppigt gik til tilfredsstillelse af forlystelsessygen, hvorved anledningen til overtrædelse af det 6. bud var givet (03). Og netop her var mghens ømme punkt! Hor i forbindelse med fornøjelsessygen var den største hindring for Guds riges fremgang i sognet (07), og således stod det også til i 1909.

De sociale tilstande betegnedes som i det store og hele ligefrem ideelle. Der var arbejde og fortjeneste til alle og stor hjælpsomhed under sygdom (01). I 1909 sås tilstanden som værende gunstig for kirken. Hidtil havde alle haft lønnende arbejde, havde det også endnu, om end konjunkturerne var nedadgående. Den private hjælpsomhed var så stor som nogen sinde. Således havde man for nylig indsamlet ca 750 M til 2 nødlidende familier.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382, 1383, La Åbenrå).

Krigen

Gudstjenesteordningen forblev den samme. Et alsidigt børnekor forefandtes, som t eks havde sunget ved mange sørgetjenester. Fastetjenester om formiddagen med katekisation (voksne deltagere 30-40). Børnegudstjenester om sommeren hver 14.

dag kl 8 i kirken, om vinteren kun i fasten. Ved de første mødte 50-70 børn frem. Ved disse en særlig liturgi med vekselsang. På de 3 helligaftener i julen var der liturgiske tjenester med megen korsang (4- stemmig, under krigen dog kun 3- stemmig). Der var 7 tyske eftermiddagstjenester (15, 17).

Krigsudbruddet havde bevirket en stigning i *gudstjenestebesøget*, som stadig holdt sig (maj 15). I 1912 var det gnsn besøg 203 (11.1%), 1914 215 (11.9%), 1916 (officiel tælling) 140 (7.8% — nr 13 af 20 sogne), men da børn ikke er medregnet i 16, kan dette tal ikke sammenlignes med de 2 første. De tyske tjenester var som forud slet besøgt, undertiden næppe 10 personer. Deltagelsen i julens særtjenester var meget stor, ofte ca 500. Kvinders kirkegang var tiltagende, mænds aftagende: indkaldelser og nødvendigt arbejde. Soldater på orlov kom trofast i kirke, også til alters. Derfor holdtes i 1916 altergang ved 40 tjenester (15, 17).

Menighedsliv. Bibeltimer havde hidtil været holdt i skolerne og mghssalen, 3 i løbet af 2 uger. Bibelbesprechungen fandt sted hver 14. dag året rundt i mghssøstrenes hjem for 30-40 unge piger under sps ledelse. Der var også samtalemøder for den øvrige del af mghen med et fremmøde på ca 20. De ophørte med indførelsen af Kriegsbetstunden (2 gange pr uge fra 1/8 14 til november). Da krigsandagterne genoptoges efter nytår 15, gik besøget meget tilbage, og de ophørte antagelig snart.

Missionsgudstjenester holdtes foruden ved Hl 3 Konger 1 á 2 gange pr år. Til sp indgik 600 M pr år til Mission, asyl, etc, i 1914 dog 1649 M, derunder mange gaver til Røde Kors. Desuden ydedes der soldaterkoner i Guderup-Sjellerup understøttelser på over 1000 M (15).

Fastetjenester var bortfaldet i 1917, ligeledes bibeltimer i samme vinter, alt som følge af den anstrengte forsyningssituation. I 16 og 17 (1. uge i febr) var missionsugen blevet genoplivet med 4 Evangelisations-gottesdienste, alle med særdeles godt besøg og stigende deltagelse, den 4. aften over 200 i begge år. Det var sps hensigt at gøre denne uge til en fast tradition fremover. Bibelbesprechungen i diakonissernes hjem som i 15, undertiden med over 40 deltagere.

Til Røde Kors var samlet over 1000 M. Soldaterne fik hver måned Menighedsbladet tilsendt fra sp med et ekstra trykt brev indeholdende et trøstens ord, meddelelser o l, og de stod således stadig i forbindelse med den hjemlige kirke (17).

Matthiesen opgjorde i 1915 sognets åndelige status således: »Der rører sig ret megen bevidst kristendom; efter min overbevisning har der i forskellige familier virkelig fundet omvendelser sted «. Og i 17: »Den åndelige død er i stor udstrækning (vielfach) brudt; bevidst kristendom drager sine stille kredse (?)« — dog gjaldt dette selvfølgelig kun en mindre del af mghen.

Søndagsfred. Krigen havde bragt forlystelseslivet til standsning. Nu trådte arbejdet til som forstyrrer, »men undskyldeligt som følge af mangel på arbejdskraft. Det daglige brød er en tvingende magt« (17).

Sektvæsenet, »som til stadighed har haft tilhængere her i 20 år, er uden indflydelse. ... Frimghen har nogle tilhængere i ukirkelige, stærkt politiske kredse« (15). Det var levet mere op under krigen, især hos bonden i Egen, men viste ingen betydende åndelig kraft. Frimghen »synes ikke mere at røre på sig« (17).

Sædelige tilstande. Druk var gået meget tilbage og udgjorde efter sps skøn ikke mere nogen trussel. Anderledes med utugt. Her var ingen bedring at spore, og den gjorde sig ofte tidligt gældende »snart efter konfirmationen«. Børnetallet var alt for ringe i forhold til indbyggertallet: 24 fødsler pr 1000 var storstadsagtigt. »De antikonceptionelle midler er kun alt for kendte, som en for nylig sagde til mig: Handelsartikler« (15). Om en bedring af de moralske forhold forelå, var svært at konstatere (17).

De sociale tilstande var gode, selv under krigen. Den fri godgørenhed var betragtelig og altid til stede, når en familie kom i nød. Da legaterne i febr 1914 syntes utilstrækkelige, indsamlede man straks 562.45 M. Fra legater og klingbeutelmidler uddeltes 700 M pr år (15). De indkaldte håndværkere led i social henseende mest ved krigen, bønderne derimod havde gevinst. Daglejerne havde »en nødvendig forhøjet dagløn«. I de enkelte landsbyer var der en ret udstrakt hjælpevirksomhed (byggryn og penge). F eks samledes i Guderup-Sjellerup til julen 1800 M og 1000 pd byg til grød.

Der var 32 faldne, 9 savnede (17).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384, 1385, La Åbenrå)

I det første tiår af århundredet boede maleren *Emil Nolde* og hans kone Ada til leje i et fiskerhus i Sjellerupskov. Her malede han billede på billede, først helt uforstået og mest mødt med hån, når de blev udstillet. Som tiårig havde han lovet Gud at skrive en salme; i stedet malede han billeder, hvoraf mange har bibelske motiver; særlig skuffet var han derfor over, at kirken ikke ville bruge hans billeder. Om livet ved skoven skriver Nolde: »Disse år i inderligt samliv med naturen hører, sammen med oplevelserne fra mine drengeår, til mine dyrebareste minder, som det grundlag, hvorpå min skabens fulde kraft senere kunne udvikle sig.... Hvor ofte er jeg ikke kommet hjem gennem skoven med et færdigt billede eller to billeder, et højt hævet i hver hånd, med den uforlignelige lykkefølelse, som kun et skabende menneske kender«. Årene i fiskerhuset var utroligt fattige, og Ada var tit syg; engang hun var bortrejst (1905), skrev Nolde til hende om, hvor glad og mæt han netop var efter hjemkomsten fra en nabo, som havde inviteret ham på risengrød — »siden i går middags har jeg nemlig ikke spist andet end brombær og et par roer, som jeg stjal på fiskerens mark«. (E Nolde, 1967, s 17, 19, 22, 35, 40, 56, 155).

Tiden efter 1920

Egens første danske præst blev *Aage Georg Dahl* (1921-35). Hans opgivelser til Kir Hdbg tegner billedet af et roligt sogn uden stærkt retningspræg; en lille IM-kreds har i forståelse med sognepræsten særlige gudstjenester hver måned. I 1923 er der 30 familier, som tilhører »Det gamle Budskab«, der er en lille KFUK-kreds, en afd af DdU, der har næsten alle unge som medlemmer, bibelkredse og en YM-kreds. En vis konservatisme præger sognet, der har bevaret gamle kirkeskikke. »Et sjældent godt sted at være«, konkluderer Aage Dahl i 1927. I Egentiden medvirkede han bl a

i det sønderjyske salmebogsudvalg. Om hans forfatterskab se Horsens klosterkirke.

I 1935 havde en tysk friskole fået 12 elever, og en tysk frimenighedspræst fra Nordborg holdt møder på skolen, men ingen fra sognet var medlemmer.

Egen sogns socialdemokratiske forening stiftedes allerede i 1920 og fik som sin første formand snedker *Hein Carstens*, Elstrup, der trods megen modstand blev indvalgt i sognerådet i 21. Både her og senere som kredskasserer udførte han et dygtigt arbejde til gavn for folk med små indtægter på Als. Foreningen, der senere fik postbud *Peter Christensen* til formand havde længe et beskedent antal medlemmer, som imidlertid arbejdede energisk, først og fremmest med at finde og foreslå beskæftigelsesmuligheder under 30'rnes arbejdsløshed, som ramte Als hårdt. I 1935 begyndte problemerne omkring nationalsocialismen og kommunismen at dukke op. Et stort anlagt nazipropagandamøde, afholdt i Nymølle kro i Egen kommune, endte dog hurtigt i kaos og blev både første og sidste møde af sin art på Nordals (Jens Bladt, 1967, s 150 ff, 173 ff og 178).

Pastor *Kaj Fønss-Jørgensen* (1936-43) beretter om skarpe modsætninger nationalt og politisk og øgede økonomiske bekymringer. Der er stadig gammeldags kirkelighed, men uden meget liv. F-J var også komponist og anset som kirkemusiker.

Krigens realiteter chokerede sognet den 5. januar 1944 midt på dagen, da engelske bombeflyvere lettede sig for 6 sprængbomber, der faldt i en lige linje over et tæt bebygget kvarter i Guderup. To bomber faldt lige før og efter forsamlingshuset, hvor 60-70 skolebørn var forsamlet til gymnastik. En halv snes ejendomme blev mere eller mindre ødelagt (Jens Bladt, 1967, s 193). S å holdt 24 ungdomsledere fra hele Als et møde i Egen forsamlingshus med det formål at planlægge modstandsgrupper i sognene. Det var i september, og allerede i oktober blev 7 af mødedeltagerne arresteret. Egen havde dog sin militærgruppe til befrielsen 1945 (Bogen om Als, 1956, s 322 f).

Fønss-Jørgensen afløstes under krigen af *Johannes Lærkes* (1944-80), som var af højkirkelig observans. Ved mødet på Nyborg strand 22/10 1964, hvor udgivelsen af pjecen »Kirkens Ja og Nej« blev endeligt planlagt, var han med som gæst. Hans kollega fra Oksbøl, Alshauge, var medudgiver (se Oksbøl sogn). (Niels P Nielsen; se litt.) I 1974 stod han sammen med Alshauge som medunderskriver på en adresse i anledning af Nørsagen fra Hirtshals (se Dansk Kirkeliv 1974, s 144 ff), hvori 23 præster erklærede, at de ikke kunne anerkende den sætning i Roesens Kirkeret: »Medlemmer af Folkekirken har ubetinget krav på at få deres børn døbt i folkekirken«. Senere sluttede yderligere 28 præster sig til dem. (Præsteforeningens Blad 8. marts og august 1974). I en fødselsdagsomtale af Lærkes betones, at han stærkt havde fremhævet, at kristendom må dyrkes i fællesskabet (Jydske Tidende, 13/2 1972).

Selv skriver pastor Lærkes til Kir Hdbg, at der stadig er velvilje og gammeldags kirkelighed i sognet, men ikke megen sakramental forståelse. Af de tidligere kirkelige aktiviteter nævnes i Kir Hdbg 1967 kun søndagsskole med 100 børn, møder for ældre og en kvindekreds, desuden en ungdomsforening med 150 medl (tidl DdU).

Det gamle landsbypræg i Egen og småbyerne deromkring bevaredes længe, men bykernerne blev — særligt fra 50erne og videre frem — stærkt indkredset af ny bebyggelse og lå snart som besværlige flaskehalse for trafikken til og fra Danfoss i nabosognet Havnbjerg. Derfor er der nu bygget omkørselsveje helt uden om de gamle småbyer. I Egen sogn stammer en stor del af skatteindtægten direkte fra Danfoss, og naboskabet har sat sit stærke præg på sognets liv fra befolkningssammensætning til byggemodning og skolevæsen (Bjørn Svensson i Bogen om Als, 1956, s 535). Guderup er nu den største bebyggelse med knap 1/3 af sognets indbyggere. Et nyt stadionanlæg er fornylig taget i brug, og et plejehjem er under opførelse.

Kirkegangsprocenten blev i Kir Hdbg 1927 og 31 opgivet som 12; den faldt derefter gradvis til 3,2 i 1959. I 1963 opgives den som 3,5, i 1967 som 3,8.

Den nuværende sp er *Erik Ransby*.

Skolen

Skolehuset i *Dyndved* kan føres tilbage til 1639, da Egen af hertug Frederik fik foræret grund til en skole. Til skolen i *Elstrup* gav enkehertuginde Eleonora, der boede på Østerholm 1659-81, et skattefrit kåd. De fleste degne i Nr Herred ophørte med at virke som skoleholdere o 1740, men i *Guderup* holdt degn *Matthias Johansen Bæhr* skole ca 1745-55, hvorpå skolen i Dyndved blev sogneskole. Hans efterfølger begyndte igen at holde skole; men indbyggerne i Guderup var utilfredse med ham, lejede selv en skoleholder og opførte egenmægtigt et skolehus til ham på den grund, udskiftningskommissionen havde tiltænkt degnen som skoleholder. Skolen fik lov at bestå til degnens død i 1782. Den nye degn *Berndt Hieronymus Carstensen* holdt formodentlig skole i Guderup fra sin tiltræden. I *Brandsbøl* var der en skole, som biskoppen og amtmanden i en betænkning af 1739 foreslog som distriktsskole; den blev imidlertid i stedet for nedlagt i 1768. I 1778 blev Elstrup skole nybygget, i 1814 Dyndved skole. (G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen, s 48, 148 ff, 334 f, 357 f).

Pastor Chr Matthiesen fik trods modstand gennemført, at der blev bygget en ny 4-klasset skole i Guderup i 1912. Samtidig blev der oprettet en

enklasset skole i *Stolbro*, mens Dyndved skole blev nedlagt. Guderup skole blev efterhånden udbygget og omfatter nu (1984) 460 børn fordelt i 24 klasser på klassetrinene 1.-10. og børnehaveklasse og har 38 lærere; nuværende skoleinspektør er Sten Henriksen (f 1943) (Den danske Skolehåndbog 1984).

I Stolbro fik man efterhånden 2 klasser, men her blev skolen nedlagt i 1962. Elstrup havde gennem nogle år haft 3 klasser, da den blev nedlagt i 1970.

Om lærer Matthias Johansen Bæhr beretter J Brodersen, at lærerfamilien blev et centrum for den herrnhutiske vækkelse (1912, s 523 f).

I Dyndved skole blev ornitologen *Niels Kjærbølling* født i 1806 som søn af lærer *Jørgen Nielsen K.* Han fik den opgave at grundlægge Københavns zoologiske have p g a sit kendskab til lignende haver i Tyskland. (Dansk biografisk Leksikon).

I 1930'erne startede en tysk friskole, som fik op til en snes elever i krigsårene, men derefter gik ind. (Kir Hdbg 1935-47).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 1 gr, 4 up, 2-3 IM; 1934 4 up (gr), 1 IM, 2 s; 1945 4 up, 1 IM, 2 s; 1953 2 gr, 1 up, 2 IM, 2 s; 1965 5 borg, 3 s.

Folketal 1860 1781, 1910 1830, 1921 1761, 1960 2272, 1970 2707 (Stat tabelværk 1975 II. Danmarks administrative indd), 1976 2861 (Stat tabelv 1978 VIII, registerfolketallet), 1980 2866 (Kir Hdbg).

Antal altergæster 1926 915, 1934 1018, 1942 581, 1954 683, 1966 1012, 1972 1350.

Kirkebygningen

Kirken, der 1293 nævnes som viet til St Morten, tilhørte i 1300-tallet de sønderjyske hertuger, men midt i århundredet annekteredes den af Ryd kloster. Den hvidkalkede kirke med blåglaseret tegltag har fra romansk tid kor og skib samt en yngre tårnunderbygning mod vest, gravkapel mod øst fra 1628, oprindelig for hertugerne på Nordborg, siden 1812 sakristi, korsarm på skibets side fra 1797, tagrytter over skibet fra 1888. Sydøst for koret på en gravhøj står et senmiddelalderligt klokkehus af eg med stejlt, ottekantet spir. Hvis tårnet har været fuldført, må overdelen senest være nedtaget i sengotisk tid, hvorfra tagværket stammer. Der er muret alterbord af munkesten og fløjaltertavle fra 1515. I fløjskabene står de 12 apostle. Der er tre malerier i midten, Madonna på månesegl, på siderne to profeter. Døbefonten er romansk, fremstillet af gotlandsk kalksten. Den firefagede prædikestol fra 1600 har relieffer af Kristi fødsel, korsfæstelse, opstandelse og himmelfart. Der er tre malerier og tre fotografier af præster på skibets nordre væg. I sakristiet findes et maleri af det 1733 nedbrudte Østerholm slot. De tre klokker er fra 1640, 1884 og 1920. Der er en mindemur om klokkehuset over de 66 faldne fra sognet i 1. verdenskrig. Nord for kirkegården findes kirkestalde med bindingsværk og stråtag, der nu er fredet.

I 1970-71 gennemgik kirken en omfattende restaurering (Had stiftsbog 1972, s 48 ff).

Den nyere præsterække

Præsteløn i 1907 7739 RM, 1922 1. kl, 1946 3. kl og 1958 12. kl, 1969 lønramme 16/31.

12. 1845-89 **Jørgen Hansen**, f Tandslet 12/2 02. Forældre: Smed sst Christian H og Cathrine Jørgensd Schmidt. Dim privat 19, c 16/10 23 (l), g Hørup 13/4 28 Anna Margrethe Schwensen, f sst 25/9 02, d Guderup 20/6 84. Forældre: Sp Hørup Christian Schwensen og Lucie Jessen. 23 lærer kbh, 25 huslærer Hørup prg, 31/10 27 sp Ballum, 30/6 30 sp Notmark, 4/7 45 sp Egen, 11/2 48 biskop Als-Ærø stift (indviet Kbh 9/4 48), s å medlem af folkerådet på Als, 16/7 48 medl af regeringskommissionen for Slesvig (dog kun for Als og Ærø), afsk som biskop Als 26/8 64, afsk som biskop Ærø 19/12 64, 80-83 medl Provinssynoden Rendsburg, d Guderup 16/8 89. Svigerfader til sp Gerslev G Grove og sp Rørby C H Bruhn.

13. 1890-93 **Hans Schlaikjer Prahl**, se sp Gl Had ty mgh.

14. 1894-99 **Johannes Amalius Schmidt**, f Lendemark 11/7 1847. Forældre: Sp Skodborg Peter Christiansen S og Anna Cathrine Richelsen. Dim Haderslev 66, imm Kiel, Erlangen og Berlin, c Kiel 71 (2. kar), g 3/12 72 Amalie Wilhelmine Marie Wolters, f Kiel 7/8 52, d Ottensen 12/12 27. Forældre: Maler Kiel Johann Christian W og Anna Magdalene Catharina Andresen. 7/10 72 sp Hjerpsted, 20/3 77 sp Mjolden, 20/8 84 sp Brede, 17/1 94 sp Egen, d Guderup 17/12 99.

15. 1900-20 **Christian Matthiesen**, f Bækken, Rinkenæs 16/1 1857. Forældre: Gdr Bækken Hans M og Anna Toft. Dim Flensborg 80, imm Tübingen, Erlangen, Kiel og Berlin, c Kiel 85 (2. kar), g Had 13/7 86 Helene Emilie Henriette Wassner, f Had 13/7 56. Forældre: Kbmd sst Edvard Heinrich Wassner og Adelheid Sophie Carstens. 24/5 86 sp Rødenæs, 10/10 92 sp Højst, maj 1900 sp Egen, d Guderup 27/12 20.

16. 1921-35 **Aage Georg Dahl**, se sp Horsens klosterkirke.

17. 1936-43 **Poul Holger Kaj Fønss-Jørgensen**, f Herslev 17/12 1884. Forældre: Sp sst Carl Ferdinand Emil J og Nanna Emilie F. Dim Fredericia 1902, c 09 (h 1), g 1) 16/5 13 Elise Bolette Leth, f Nim 8/11 84, d Kbh 18/4 14. Forældre: Sp Allerup-Davinde Chr Frederik L og Louise Jakobe Rasmine Bredsdorff. G 2) 5/1 34 Inger Mortensen, f Nimtofte 28/8 93. Forældre: Sp Gislev-Ellested Mogens Kristian M og Martha Johanne Balslev. 09 huslærer Vejlefjord sanatorium, 29/1 12 prv medhjælper og kordegn Rødovre-Vanløse, 29/2 16 sp Nr Omme, 27/7 27 sp Særslev, 6/1 36 sp Egen, d Guderup 28/9 43.

18. 1944-80 **Johannes Lærkes**, f Kbh 15/2 1912. Forældre: Kbm Niels Chr Pedersen og Martha Sophie Andrea Ingeborg L. Dim Østersøg Kbh 30, c 21/1 39 (l), g Kbh 5/6

40 Gunver Schlegel, f Frberg 22/4 14. Forældre: Sektionsingeniør Kbh, cand polyt Harald Sofus Louis S og Ingeborg Kirsten Bjerring. Hun konverterede i 40'rne til katolicismen, ægteskabet opløst 49. 15/4 40 kkp Køge og Ølsemagle, 5/2 44 sp Egen, afsk 30/9 80. Skrev bidrag til bogen »Højkirkeprædikener«, 1963.

19. 1981- **Erik Ransby**, f Århus 3/4 1954. Forældre: Maskinarbejder Arne R og Inger Rasmussen Høj. Dim Århus 73, c sst 80, 1/7 81 sp Egen. G Egen 27/5 83 hjemmehjælper Gunder Marie Nielsen, f Østerholm, Egen, 6/2 46. Forældre: Arbmd Adolf N og Christine Knudsen.

Udg: Tilblivelsen af Thomas Laubs kirkesangsreform. Dansk Kirkesangs årsskrift 1981/82; Folkesang og kirkesang. Noget om Laub og Grundtvig. Præsteforeningens Blad 1983. Fm Studenterkredsen i Århus 1977-79.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930 og 67; Kirkelig Håndbog 1923 flg (Kir Hdbg); Carsten Petersen: Slesvigske Præster (C P), 1938; O F Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten III, 1932; H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke (N K) II, 1948; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark VII (A P T VII), 1977; G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig fra ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945-84; Dansk biografisk Leksikon, 1933-44.

H P Hanssen: Biskop Jørgen Hansen. Nekrolog i Sdj Årb 1890; Jørgen Hansens optegnelser om sit levned. Sdj Årb 1904; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; Aage Dahl: Præstehistoriske Samlinger. hft 5, 1931; J Raben: Udpluk af Egen Sogns Historie og Folkeminder. Fra Als og Sundeved, hft 6, 1932; M Mackeprang: Biskop Jørgen Hansen. Sdj Årb 1952; Robert Huhle (red): Bogen om Als, 1956; T O Achelis: Den første og sidste hofprædikant på Østerholm. Sdj Månedsskr 1960; Jens Bladt: Alsiske minder, 1967; Emil Nolde: En kunstners kampår, 1967; Mogens Meyling: Egen kirkes restaurering 1970-71. Haderslev stiftsbog 1972; Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede, 1973; Præsteforeningens Blad, marts og august 1974.

Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv; Sønderborg provstearkiv; Carsten Petersens samlinger, pk I, læg 3; alle Landsarkivet, Åbenrå; Aage Dahls samlinger; Niels P Nielsen: Baggrunden for og betydningen af »Kirkens Ja og Nej« i perioden 1960-66. Teologisk emnekreds ved Aarhus Universitet 1979.

SVENSTRUP

Af IB og HP

Topografi

Areal 1816 ha. Svenstrup sogn omgives mod nord af Havnbjerg, mod syd af Egen sogne; mod vest afgrænses det af Augustenborg fjord, Sandvig og Stevning nor og mod nordøst af Lille Bælt. Her er landet ret lavt, mens Sandvig har smukke lerklinter i Stevning skov. Mod nord og syd følger sognegrænsen nogle lavninger med henholdsvis Holm bæk og Stolbro bæk. Svenstrup er centrum i et midtligt bakkeland, der sydfor når 63 m ved Egebjerg, den største højde i Als Nr Herred, med skrænt mod det nedenfor liggende bundmorænelandskab.

I landsbyerne er det oprindelige mønster bevaret, selv om særligt Svenstrup er blevet stærkt urbaniseret i nyeste tid p g a fabrikken Danfoss' nærhed; sognets gamle, snoede lokalveje har fået lov at blive liggende også nu, da de to storveje, Svenstrup-Danfoss-Havnbjerg og Stevning-Brandsbøl gennemskærer sognet.

Byer Svenstrup med kirke, prg, skole, forsamlingshus med restauration, villakvartererne Vester- og Kløvertoften; Stevning med skole, villakvartererne Sønder-, Øster- og Vestermarken; ældre bebyggelser: Himmark, Klingbjerg og Torup.

Bebyggelser Himmark Mark; Karlsminde; Hjortspringkobbel; Sønderlund; Stevningnor.

Gårde Solbjerggd; Hjortspring; Stevninggd; Gøllinggd; Bondegd; På Højen; Holtegd; Malkestedet; Ellemosegd; Skadborg; Enegd; Frydenlund; Skovgd; Bjerggd; Toftegd; Fæbrogd.

En del af fabrikken Danfoss ligger i Svenstrup (i øvrigt i Havnbjerg).

Skove Området ved Lille Bæltkysten er præget af mindre skove; mod vest ud mod Sandvig ligger Stevning skov.

Fredede oldtidsminder 14 høje og 2 skålsten. I den lille mose Hjortspring kobbel er fundet det meste af en stor robåd af samme type, som ofte er fundet på helleristninger, desuden ca 40 træskjolde, en del spydspidser, sværd m m fra keltisk jernalder, øjensynligt krigsbytte ofret til guderne.

På kirkegården monument over sognets 30 faldne i 1914-18.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 193 da, 18 ty; 1884 114 da, 25 ty; 1912 206 da, 32 ty, 12 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 652 da, 32 ty (tilrejsende 42 da, 22 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 396 da, 13 ty og 25 s; 11/4 1924 344 da, 5 ty, 78 s; 16/11 1932 261 da, 20 ty, 170 s; 3/4 1939 524 da, 36 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 566 da, 6 ty; 14/5 1957 608 da, 13 ty; 23/1 1968 902 da, 16 ty (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere. Svenstrup blev da indlemmet i Nordborg storkommune.

Den ældre præsterække

1. —1562 **Johannes Teuxen** (Tuxen). D Svenstrup 22/5 1562.

2. 1562-80 **Jørgen Jensen**, f Stavnsbøl, Augustenborg. 1562 sp Svenstrup, d sst 80. Fader til sp Havnbjerg H Jørgensen.

3. 1580-1607 **Jacob Iversen**, f Assens, 1580 sp Svenstrup, d sst 1607. Svigerfader til 4 og 5.

4. 1607-25 **Mads Erichsen**, f Sønderborg 1587, d juli 1625. Fader: Kbm Sønderborg Erik Madsen. G Karen (Cathrine) Jacobsd, f Svenstrup, d sst april 1633. Datter af 3. Svigerfader til 6.

5. 1625-37 **Christen Lauritsen** (Carsten Lorentzen, Jensen) afsk 24/5 37, se rkp Odense St Hans k — sp Højby.

Hertug Frederik af Nordborg havde opbudt sognets bønder til klapjagt den første onsdag i februar; men præsten forbød dem at gå, da det var en bededag. Forbitret red hertugen nu til præstegården for at prygle præsten, men denne kom ham i forkøbet, tog fat i hans lange skæg og gav ham en på øret. Dette førte til C Ls afsættelse på hertugens begæring; men kongen holdt for så vidt med præsten, som han gav ham det langt bedre embede som diakon ved St Hans kirke i Odense. (Wullenweber i Die Heimat 1909, s 100).

6. 1637-82 **Laurits Poulsen Harboe**, f Lammehave, Ringe 1601. Fader: Forpagter Lammehave Poul H. Dim Odense 1626(?), g 1) 37 Karen (Cathrine) Madsd, f Svenstrup, d sst i 50erne. Datter af 4. G 2) 16/10 59 Anna Ottosd Wordingborg, f Rise. Forældre: Sp Rise-Marstal Otto Jacobsen W og Karen Madsd Wittinge. 37 sp Svenstrup, 79 provst Als Nr Herred, d 25/8 82. Fader til sp Ødis Mathias L H. Svigerfader til sp Notmark F J Cruckow, sp Hørup J K Krag og sp Oksbøl J B N Klincker.

Præstegården brændte 54. Også den almindelige nød efter svenskekrigene tyngede embedet, og i 60 fik præsten tilladelse til at overtage indtægterne af embedet som kapellan (diakon).

7. 1682-84 **Frederik Jepsen**, f Nordborg 1654. Forældre: Staldmester hos hertugen Jacob (Jep) J og Kirstine Lorentzd. Dim Flens-

borg 70, imm Kiel 27/10 s å, imm Rostock 72, g Svenstrup 24/10 83 Elline Jensd, f ca 63, d september 84. 78 diakon Nordborg, 82 sp Svenstrup, d sst 6/7 84.

Iflg Nordborgprovsten skal F J have været både uforskammet og stridbar og have besværet sig over sin foresatte hos amtmanden. (Nordborg sogns kirkebog, 8. s e trin 1684, udg 1869-71).

8. 1684-1726 **Tycho Paulsen**, f Højer 10/3 1655. Forældre: Sp Højer Paul Petræus og Esther ... Imm Kiel 28/9 71, g Notmark 26/6 83 Margrethe Jørgensd Cruckow, f Notmark 59, d Svenstrup maj 1748. Forældre: Sp Notmark Jørgen F C og Margrethe Nikolaisd Brandt. 80 diakon Højer, 16/10 84 sp Svenstrup, d sst 7/8 26. Svigerfader til sp Oksbøl J B N Klincker Oksbøl, sp Havnbjerg O F J Brandt og diakon Havnbjerg J J Brandt.

9. 1726-45 **Peder Pedersen Lorentzen**, f Sønderborg marts 1700. Forældre: Rektor Sønderborg Peder L og Dorothea Sophie Hansen. Imm Jena 25/9 17, imm Kbh 14/8 26, c s å, g 27 Johanne Johansd Krag, f Hørup 13/9 00, d Guderup 19/3 48. Forældre: Sp Hørup Johannes Johansen K og Margrethe Christensd Lorentzen. 14/10 26 Svenstrup, 15/3 43 sp Ærøskøbing, 11/5 s å betr som ikke kaldet, d Svenstrup 15/4 45. Fader eller svigerfader til sp Føhr St Laurentii k J Pedersen, svigerfader til diakon Tønder M H Bolt og diakon Sønderborg G H Overbeck.

10. 1745-84 **Mathias Hansen Tostrup**, f Himmelev 17/7 1711. Forældre: Degn Himmelev Hans Rasmussen T og Maren Madsd Skarreskov. Dim Roskilde 30, c 21/10 37 (h), g Søegaard 17/7 43 Petronelle Lorentzd Øegaard, f Sorø 1/9 14, d 20/4 93. Forældre: Stadskirurg Sorø Lorentz Jensen Ø og Sophie Cathrine Rojum. 15/3 43 sp Anholt, 7/5 45 sp Svenstrup, 1/6 63 - 83 kst provst Als nr herred, d Svenstrup 7/12 84. Fader til sp Sakskøbing Hans P T. Svigerfader til sp Kliplev J N Klincker og sp Karlebo O J Huulegaard.

Da M H T kom til Svenstrup fra det »fæle og enligtliggende sted« Anholt, led han af skørbug, som helbredtes her (Chr Knudsen, Ny kgl samling 2683 VI, s 97).

11. 1784-1805 **Christian Georg Frederik Stellwagen**, se sp Næstved St Mortens k.

I 1751 søgte man ved et reskript at fastlægge præsternes forpligtelse over for enker i kaldet. Pastor Tostrup havde rettet sig derefter, men da han døde, opstod der strid, idet Stellwagen fortolkede det uklare reskript på en anden måde, (Chr Knudsen, Ny kgl samling 2683 XXI, s 13 f).

12. 1805-36 **Frederik Ebbesen**, f Sjellerup, Egen 16/2 1768. Forældre: Bilthugger (Drejer og snedker) Frederik E og Anna Marie Müller. Dim Odense 89, c 16/10 94 (egr), g 1) Nordborg 7/4 97 Anna Margrethe Vogelsang, f Solbjerggaard 9/12 78, d Svenstrup 20/5 1828. Forældre: Parcellist Solbjerggaard Mathias Jensen V og Margrethe Mortensd With af Ketting. G 2) Egen 17/10 28 Brigitte Margrethe Ahlmann, f Adsbøl 21/5 01, d Guderup 16/2 79. Forældre: Sp Egen Hans A og Anna Dorothea Marie (Doris) Gorrisen. 94 lærer v Københavns Døtreskole, afsk 95. 19/8 96 diakon Nordborg, 3/5 05 sp Svenstrup, 08 — 19 kst amtsprovst Als, 19 rang som amtsprovst, skønt biskop Tetens selv overtog provstiet, d Slesvig 22/4 36.

Frederik Ebbesen var rationalist af den udadvendte type. Kirkeligt fik han trods en del modstand indført Ev-kristelig Salmebog (1811). Til konfirmanderne kunne han forklare: »I må ikke tage Herrens navn forfængeligt, men trænger I ind imellem til at sætte en trumf på, så sig hellere »for Fanden«, for der er jo dog ingen djævel til«. (Raben, 1932, s 17). Det var også i hans ånd, at gabestokken ved kirken nu omsider blev fjernet (1807). Da han nærmest ved et uheld på en auktion kom i besiddelse af Gøllinggaard, oprettede han her et teglværk, en kalkovn, senere et garveri og vistnok også et spinderi. Det faldt nogle i sognet for brystet; de klagede til Frederik VI, men da F E svarede, at han skaffede mange familier brødet, blev sagen henlagt. I 1797 oprettede F E en sognebogsamling og fik herfor landhusholdningsselskabets store sølvmedaille. Han var selv korresponderende medlem af selskabet og gik stærkt ind for landbrugets fremgang, bl a ved mergling og dræning. Desuden byggede han en ny præstegård med nyt haveanlæg, og han fik også kirkegården anlagt som en have.

Hans anden kone var af tysk familie; i hendes hjem i Guderup kom hertugen og hans datter Caroline Amalie, der blev gift med prins Christian (VIII) Frederik. I sin guvernørtid kom prinsen jævnligt til Als, og iflg kirkekrøniken besøgte han F E 1816, 1818 og 1830. (Se om F E bl a Jørgen Eriksen i Sdj Mdsskr 1927/28 s 191).

Som herredsprovst hævdede han ved enhver lejlighed øens tilknytning til Danmark (H P Clausen, 1965, s 5 og 11). I 1834 blev han valgt til 1. stænderforsamling som repræsentant for Als og eneste ikke-bonde fra en nordslesvigsk landkreds, men han døde efter en tale ved det første møde (Sdj Historie IV, 1937, s 204, R Huhle, 1956, s 136 f).

Diakonrækken

1. -1568 **Laurits Pedersen**, se sp Kbh St Petri kirke.

2. (1589.1605). **Christian Jensen**.

3. (1611) **Laurits Nielsen**, se sp Ærøskøbing.

4. (1630.1633) **Laurits Lange**. Forældre (måske): Borgmester Flensborg Hermann L og Brigitta Finck.

5. 1644-59 **Jørgen Lauritsen Monrad**, se sp Åstrup.

1660 blev diakonatet nedlagt.

Tiden 1836-1917

Aage Dahl skriver om *Hans Ahlmann* (1836-70), at han udmærkede sig ved sin fanatiske iver for at udrydde alt dansk; men han fik lov til at blive i embedet efter 1850. Ved krigsafslutningen i 1864 skal han have udbrudt: »Gottlob — jetzt können wir doch wieder frei athmen und sprechen« (Berta Hahn, 1913, s 83). Ved visitatserne 1851, 54, 57 og 60 fandt Jørgen Hansen i det store og hele prædikenen godt gennemarbejdet og godt holdt. H As stemme var lovlig svag, og J H kunne også savne kraft i de mange tanker (1860). Børnene var godt oplærte, men ved visitatsen 1851 bemærkes det, at degnen (Christian Jørgensen, 1829-71) læste meget hurtigt, og det noteres også ved de næste tre besøg. Sangen ledede han godt (uden orgel).

Iflg Aage Dahl skal *Niels Schmidt* (1870-1900) have deltaget som dragon på oprørernes side i 1848. Der er dog ikke fundet bekræftelse for dette andre kilder. Schmidt overtog ledelsen af Tønder seminarium i 1864, men tog sin afsked herfra i 1871, »da han i en vis slesvigsk opposition ikke ville rette sig efter de nye prøjsiske ensrettede regulativer fra Berlin« (se omtalen under Tønder, Ribe stift). Dette tyder på, at han var Augustenborgernes mand — som biskop Godt, der ved visitatserne i Svenstrup stadig lovpriste Schmidt:

»Schmidt holdt med stor varme og liv en om alvorligt og indtrængende skriftstudium vidnende meget godt disponeret og udarbejdet, sandt opbyggende og mægtigt gribende prædiken«. Katekisationen var vel planlagt og gennemført, børnene viste sig langt fremme i positive kundskaber og øvede i tanke og tale — men han var for hidsig og lidet venlig i sin omgang med børnene. Og bispen fortsætter: »S er afgjort blandt de mest begavede og betydelige præster i hertugdømmet. Han tænker klart og skarpt og føler dybt og inderligt. Han er en sjælden fortræffelig karakter og en yderst elskelig personlighed. Hans hele embedsførelse tør kaldes mønsterværdig og rigt velsignet, og han kan glæde sig ikke blot i sin mgh og blandt sine nærmeste kolleger, men i vide kredse i rigt mål ved agtelse og tillid«. Kirkebesøget var meget talrigt og var taget til siden Schmidts ansættelse, det kirkelige liv rørte sig, mens det var ringe under den ubetydelige forgænger (1872).

Bispens indtryk af sp holdt sig ved visitatserne i 1875 og 81. I 1875 bemærkes, at kirkebesøget var godt og tog til, men det kirkelige og kristelige liv var ikke livligt. Alle konfirmerede fik en Bibel foræret af mghen. I 1881 var kirkegangen fremdels god, og der var interesse for ydre og indre mission.

Ikke underligt, at denne mand (iflg Aage Dahl) fik tilbud om bispestolen efter Godts død 1885. Han afslog imidlertid.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Altergangsfrekvens 1879 97.9, 84 91.1, 89 95.6 94 99.9, 99 94.9%

Gudstjenesteordningen hvilede på Den danske Alterbog, antagelig helt til Schmidts afgang. Sp havde ganske vist søgt at indføre en af ham selv foretaget forkortelse af den af 2. Gesamtsynode anbefalede liturgi, men forsøget strandede på børnekorets slette sang og degnens mangel på interesse (87, 93). Iflg 1896- beretningen havde han begyndt at øve nogle børn i korsang, men der var ringe plads til dem omkring orgelet. I 1897 meddeles det, at lærerne ikke havde deltaget i indøvelsen af ny salmemelodier i det sidstforløbne år, og at børnenes korsang ved gudstjenesten var ophørt.

Gudstjenestebesøget var snarere til- end aftagende og havde været åbenbart bedre end sædvanlig i vinteren 1886/87, sandsynligvis som følge af et nyinstalleret varmeanlæg. Børn kom kun småt, katekisationerne undtaget, hvorimod yngres kirkegang gnsn var ret god. Adskillige mødte hver søndag, ganske mange kom ofte (87, 90). I 1894 rapporteredes et gensnbesøg på 10-12% af indbyggertallet. Fastetjenesterne havde i dette år været bedre end sædvanlig besøgt af voksne.

Menighedslivet synes at have fulgt konservative baner, som de høje altergangsfrekvenser og den gode kirkegang antyder. Måske er det karakteristisk for de sognekirkelige tilstande, at da sp i vinteren 1886/87 ønskede at holde bibeltimer, blev dette frarådet af en af de kirkeældste, hvorefter Schmidt da og siden afstod herfra. Selv var han medlem af et konvent (Predigerkonferenz) med 7 medlemmer, der gerne samledes hver 4. uge, men om karakteren af dette konvent erfares intet nærmere (99). Han tilkendegiver næppe nogetsteds sit eget teologiske tilhørsforhold, men det kan med god grund antages, at han var af den kirkeligtsindede (politisk set slesvig-holstenske) retning, der tog sin begyndelse med Harms' virksomhed - muligvis med hældning mod Nordslesvigsk IM. Han uddelte således Versmanns (APT VII, s 46 et passim) lille skrift om konfirmationen (i dansk ovs) til alle konfirmander som erindring om højtiden. På den anden side var han sognets eneste abonnent på traktaterne fra *Foreningen til gudelige Smaaskrifters Udbredelse* (København) og gav lejlighedsvis disse skrifter (udpræget lavkirkelige og drivende på vækkelse) til mghsmedlemmer (87). En yderligere understregning af hans kirkelige sympatier får vi vel deraf, at han personligt uddelte 34, senere 41 ekspl af *Sædekornet*, der havde vid udbredelse i sognet, idet også en lærer uddelte et ukendt antal (87, 93).

Udover Sædekornet spillede også »Søndagsbladet« (uvist hvilket, men ret sandsynligt *Nordslesvigsk Søndagsblad*) en vis rolle. Via dette sendtes bidrag til Nordslesvigsk Missionsforening, Gustav-Adolfforeningen (doch wenige), Diakonisseanstalten i Flensborg og Asylforeningen, mens bidrag til Gotteskasten sendtes til Claussen, Dybbøl. Der var kollekt til ydre mission 5. s e trin (87), men ingen egentlige foreninger for Landesverein f i Mission (90). Fremdeles var der en ret livlig import af kristelige skrifter fra Danmark (93).

Kun sp var medlem af Landesbibelgesellschaft, men der var 2 årlige kirkekollekter, hvis udbytte gik til anskaffelse af Bibler til konfirmander, så at hver af dem fik overrakt en på konfirmationsdagen (87).

I øvrigt synes Schmidt at have været bestræbt på at organisere den rigelige nabohjælp (sjældent i kontanter) i en art kirkelig nødhjælpstjeneste. Han beretter, at han flere gange havde foranlediget, at trængende familier i sygdomsperioder fik tilbragt mad, og nævner, at en familie fik en sådan hjælp gennem ca 8 år. Men når penge var nødvendige, holdt man sig heller ikke tilbage med dem: 4-5 gange i hans embedstid var der blevet indsamlet betydelige summer, f eks til ubemidledes Hospitalsophold (87). Konkret omtales et ungt menneske, til hvis kur på Diakonisseanstalten i Flensborg der var blevet indsamlet 300 M. Også den kirkelige fattigkasse støttede undertiden trængende, der egentlig hørte hjemme under det offentlige fattigvæsen (90).

6/9 1894 afholdtes en missionsfest, men sådanne synes at have været sjældne begivenheder på stedet. I samme beretning omtales det, at lærerne var i gang med indøvelsen af ny salmemelodier. Også voksne fik del i denne undervisning, og den var nu så langt fremskredet, at de ny salmer for en stor dels vedkommende kunne synges i kirken (95).

Til slut skal opregnes resultaterne af husindsamlinger. De herved indkomne beløb var små sammenlignet med dem, man kunne samle til lokal velgørenhed: 76.30 M til drankerhjemmet Salem og til den åndelige pleje af arbejderne ved Nord-Østersøkanalen (87), Diakonisseanstalten i Flensborg 85.90 M, kirkekollekt til missionær Petersen 58 M (88), 48,20 M til forplejningsstation, Diakonisseanstalten i Altona 22.80 M, kirchl Hülfsverein 37.50 M (93).

Søndagsfreden var i almindelighed god, om end småfolk ikke sjældent arbejdede på helligdagen, i høsttiden gjaldt det også ofte bønderne (87). Også de mange værtshuse kunne anses som en hindring, og senere kom aviserne med! (93).

Af *sektvæsen* var der intet (87, 90), »og de i vinterens løb et par gange i Majkro, Havnbjerg sogn, afholdte forsamlinger, tilsyneladende til grundlæggelse af frimgher, er forblevet uden resultat, har ej heller haft nogen indflydelse på gudstjenestebesøget her« (94).

Sædelige tilstande. At der i 1886 var født 3 uægte børn (af i alt 24), måtte betragtes som en undtagelse, men det måtte formodes, at brudene ofte ikke bar kransen med rette. »Luksusen har i min embedstid synligt taget meget til. Den indrettede dampskibsforbindelse og den tidligere gunstige konjunktur har sikkert bidraget ikke lidt hertil. Der vævedes afgjort mere i sognet tidligere end nu, spandtes vel også; købt tøj bliver meget sædvanligere; på vognene, seletøjet (hos nogle) mærkes den tiltagende luksus også tydeligt« — dog var det endnu ikke så pralende som på Hadersleveegnen. Egentlig druk og spillesyge kendtes ikke (87). Så vidt sp vidste, var det ved fester skik, at også kvinder drak spiritus, hvilket undertiden førte til overtrædelse af det 6. bud, men i det hele var der kun et par drankere i sognet (90, 93).

De sociale tilstande var helt igennem gunstige, ingen stor armod og nød i mghen og heldigvis ikke heller skarpe skel mellem rig og fattig: »Adskillelsen mellem velhavende og arbejdere i dagligt liv og daglig omgang er gudskelov endnu ikke udviklet her«, og der var følgelig intet at sige om de sociale tilstandes indflydelse på kirkelivet (87, 93). I halvfemsernes løb var mangelen på tjenestefolk tiltagende: få piger ville malke, få karle var villige til at fodre kvæget — man følte sig åbenbart for fine og dannede til sligt, mente sp (94).

Værtshusene var specielt Schmidt en torn i øjet. Af dem var der 6, hvortil kom 1-3 Feinschencken (87-96). Endelig dukkede der mod embedsperiodens slutning et par smugkroer op (96). Sp havde talt med øvrigheden herom, især den ene, som anrettede store skader, men man mente ikke, der var noget at stille op i den anledning.

Ondets rod var at finde i flg: »Den politiske selvforvaltning foranlediger talløse forsamlinger, som sædvanligvis holdes i værtshuse, tilmed når kommuneforstanderen i en del af sognet selv er vært. Også ellers dannes nutildags bestandig foreninger, f eks for mejeri, der ligeledes forårsager mange forsamlinger i værtshuse«. Heldigvis var beboerne ellers ikke tilbøjelige til værtshusbesøg, »men ovennævnte virker efter al sandsynlighed fordærveligt, da gårdejerne for ofte bliver draget bort fra deres egentlige kald« (87).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1379-81, La Åbenrå)

Efterfølgeren blev *Th Riis* (1900-15). Hans beretninger er yderst nødtørftige, hvorfor vor viden om det kirkelige liv i Svenstrup i årene forud for Verdenskrig I bliver mager. Om hans teologiske holdning erfares intet direkte, men muligt antydningsvis derved, at han meddeler, at en missionær fra Nordslesvigsk IM kom til sognet ca 1 gang pr md og talte i et privathjem. Sp var da som regel til stede og sluttede forsamlingen med bøn (05).

Altergangsfrekvens 1901 98.4, 06 75.8, 11 56.7, 14 47.4%

Kirkebesøg iflg officiel tælling 1914: festdage 7.9%, alm søndage 6.3%

Gudstjenesteordningen forblev uforandret til 1902, da der indførtes »en rigere liturgisk udstyrelse«, i det væsentlige den af 2. Gesamtsynode anbefalede (01-07). Fastetjenesterne på onsdag formiddage holdtes uforandret gennem hele embedsperioden, men bortset fra dem var der ingen ugetjenester eller børnegudstjenester. I 1907- beretningen nævnes katekisationer efter prædiken og 1 månedlig gudstjeneste in einfacher Form i skolen i Stevning for gamle og svage, der ikke kunne komme i kirke.

Gudstjenestebesøget karakteriseres mest som recht gut (01, 07) eller helt igennem godt og ligeligt fordelt på aldersklasserne (05). I 1915 antoges kirkegangen at være ret uforandret, dog stærkt afhængig af vejret, men fra Stevning, sognets største landsby, kom »næsten slet ingen folk i kirke«.

Menighedsliv. Bibeltimer om vinteren i skolerne i Svenstrup og Stevning indgik ret snart som et led i det kirkelige liv (03-15). Besøget betegnes gennemgående som gut eller recht gut. Som i forgængerens tid fik hver konfirmand tildelt en Bibel, og uddelingen finansieredes som forhen ved kirkekollekter.

Der var recht viel Interesse for ydre mission, og der holdtes hvert år en større missionsfest (altid med stor deltagelse) i kirke eller prghave. De ret

rigelige gaver gik mest til Breklum, men man betænkte også Tirupaty. Breklum missionsblad holdtes i ca 30 ekspl. I 1908 stiftedes en missionshjælpeforening for Breklum, ligesom en missionssyforening (22 medlemmer) kom i gang.

Udsendinge fra Nordslesvigsk IM holdt — som ovf nævnt — undertiden forsamlinger i skolerne (09).

I august 1914 var der Kriegsbetstunden i kirken, der var sehr voll. Krigen havde i øvrigt ikke påvirket det kirkelige liv (15).

Søndagsfreden var tilfresstillende (01), og dagen helligedes almindeligvis på tilbørlig vis. Markarbejde var meget sjældent, men de mange fornøjelser kunde virke forstyrrende (05).

Egentlig *sekterisk aktivitet* var ukendt, men Gemeinschaftsverein var trængt ind i sognet (05), dog nok uden at vinde egentligt fodfæste (07). Iflg 1915- beretningen var der i Stevning en mand, der lod sine børn døbe af Freigemeindeprediger, og et forsamlingshus, kaldt »Det hvide Hus«, blev opført i 1911. Det var den fremtrædende danske personlighed Christian Thomsen, Bjerggaard (Himmark), som havde sat sig i spidsen herfor (Sprogforeningens Almanak 1924, s 96 f).

Sædelige tilstande. Der var meget få vanedrankere (i 1915 omtales 4), men en del drikkeri ved gilder. Flertallet af sogneboere beflittede sig på rosværdig måde på mådehold og sparsommelighed (05).

De sociale tilstande var gode og sunde, ingen virkelig armod til stede (05), og den lokale hjælpsomhed var som forhen stor (03).

(Sønderborg provstearkiv, nr. 1382-84, La Åbenrå)

Om *von Fischer-Benzon* (1917-37) bemærkes under Roager (se Ribe stift), at han kom til dette sogn med tyske sympatier, der trådte stærkere frem under krigen til skade for hans forhold til menigheden.

Da han skrev sin eneste beretning til synoden (28/4 1917), havde han kun været i Svenstrup et par måneder, så der erfares ikke meget nyt af det kortfattede dokument.

Gudstjenesteordningen ændredes ikke.

Gudstjenestebesøget in freulicher Zunahme begriffen. Yngre kvinder kom flittigt.

Søndagsfreden overholdtes i almindelighed.

Sektvæsen — intet.

Sædelige tilstande. Overtrædelser af det 6. bud forekom trods de alvorlige tider.

De sociale tilstande var gunstige for det kirkelige liv. Krigens virkninger var næppe sporlige hos største delen af mghens medlemmer, idet den private velgørenhed (indsamling af levnedsmidler, uddeling af gratis mælk) bevirkede, at man næppe kunne tale om nød.

Til beretningens dato var der 17 faldne fra sognet.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1385, La Åbenrå)

Tiden efter 1920

J N W von Fischer-Benzon, der som omtalt ovenfor ansattes 1917, blev i Svenstrup en folkekær præst, hvis ansættelse blev bekræftet ved præsteafstemning 1921, og han fortsatte til sin afgang p g a alder 1937. Han overøste kirken med gaver, og Jens Raben skriver i 1932: »Da pastor Fischer-Benzon kom til Svenstrup, var Kirken meget fattig, hvad indre Udsmykning angår. I Dag ser Kirken anderledes ud, og det er pastor F-Bs Værk. Hans Sans for Kunst og Skønhed har gjort Kirken til det hyggelige Rum, som enhver Kirke burde være...«. F-B gjorde kirken til en billedbog med mange malerier, relieffer og anden udsmykning, bl a værker af almuekunstneren, træskærer Jes Lind. Ved restaureringen, der begyndte 1958, blev denne udsmykning imidlertid enten fjernet eller anbragt på en mere beskeden plads.

Den senere socialdemokratiske Folketingsmand, da arbejdsmand, *Jens Bladt* fandt, at F-B »var elskværdigheden selv«. I en arbejdsløshedsperiode havde han hjulpet Bladt både med at få mad på bordet og med at få lidt arbejde med skovhugst i præstegårdsskoven. Bladt var også medlem af det kirkelige sangkor og kom i præstegården. Men da han før menighedsrådsvalget i 1930 mødte op hos præsten med 14 navne på socialdemokrater, som ville optages på valglisten, forsøgte F-B at forhindre det. Bladt, der var hjemme i paragrafferne, fik imidlertid optagelsen gennemført og blev sammen med en husmand valgt ind i rådet. Det var Bladts første offentlige tillidshverv, og meningen med socialdemokraternes repræsentation var, at man ønskede indflydelse på bortforpagtningen af præstegårdsjorden, hvor de større gårdmænd syntes at have været favoriseret. Kort efter valget modtog Bladt gennem en sagfører en opsigelse på sin lejlighed hos en gårdmand, og ingen andre i sognet ønskede at leje ud til ham. Han måtte leje sig ind hos en arbejdsmand i Elstrup i Egen sogn og derfor som udensogns træde ud af menighedsrådet (Jens Bladt, 1967, s 132 ff).

F-B var stærkt historisk interesseret og beskæftigede sig i de senere år meget med Svenstrup sogns historie. Hans optegnelser omfatter både kirke- og alm lokalhistorie og indeholder ca 60 stamtavler fra sognet. J Raben, som er citeret ovenfor, angiver at have meget stof fra dem. De historiske optegnelser var tænkt af F-B som en gave til sognet. Hans efterfølger *H H Henningsen* (1937-50) fortæller om ham i sin artikel om Svenstrup sogn, at hans mange husbesøg, hans inderlige deltagelse i menighedens glæder og sorger gjorde ham afholdt af mange i sognet (N K II, s 398-99).

Pastor Henningsens tidlige død skyldtes en hjertesygdom, som gjorde ham stadig svagere, men først forhindrede ham i at varetage embedet en uge før sin død. »En præst for alle i sognet« — »Det mest samvittighedsfulde menneske, jeg har mødt« (Vigh-Pedersen, tidl

Notmark) — »tit bange for at have gjort noget forkert eller for at være forstået forkert« — »hjælpsomhed var næsten personificeret i ham« — er karakteristiske udpluk af nekrologen og begravelsestalerne i Jydske Tidende (Sønderborgudgaven 17 og 20/1 1950).

Der har gennem årene været en lille IM-kreds og enkelte af De gamle Stiers folk, en stor ungdomsforening og forsamlingshus. I pastor Henningsens tid blev der stiftet 2 YMkredse, de omtales sidste gang i Kirkelig Håndbog 1951 af *Helge Skov* (1950-57) og er nu opløst. Den senere højskoleforstander i Askov og fra 1980 biskop i Ribe afstår fra at rubricere menighedsrådets medlemmer efter de sædvanlige partilinier og opgiver 1 IM, 1 husmand, 2 gdr og 2 arbejdere og 1 købmand.

Fra 1959 er der foruden søndagsskole også spejdere. Befolkningens holdning er fra Helge Skovs tid blevet betegnet som »velvillig passivitet«. Af kirkelige aktiviteter nævner Kirkelig Håndbog 1967 søndagsskole, spejdere, kirkeblad, enkelte IM, enkelte De gamle Stiers folk og en ungdomsforening (tidl DdU) på 125 medlemmer.

Nuværende sognepræst er *Mogens Larsen* (fra 1958).

I Kir Hdbg 1927 blev kirkegangsprocenten opgivet som 10, i 1931 og 35 som 8. Derpå er den gradvis faldet til 3 i 1963 og 67.

Skolen

Skolerne i *Svenstrup* og *Stevning* blev fra først af indrettet af bønderne selv, formodentlig i 1600tallet. Ifølge Frederik Vs anordning af 1747 (egl for Holsten) skulle lærerne ikke mere have kost og logi hos skiftende bønder, men kunne føre egen husholdning ved løn i penge eller naturalier; til gengæld måtte de ikke længere have bierhverv. I 1756 havde lærerne i Svenstrup sogn dog stadig andet erhverv, *Hans Lorentzen* i Svenstrup var bødker, *Johs Jessen* i Stevning skomager; og endnu i 1789 gik kun få børn i skole om sommeren.

Om det ønskede indhold af undervisningen fortæller amtmandens kaldsbrev til lærer *Hans Jacob Holst*, Svenstrup, i 1776. Han skulle undervise børnene i Stevning fra deres 7. år i at bede, læse og skrive efter de bøger, som præsten anviste. Ønsket om tyskundervisning, også fra befolkningens side, begrunder pastor Tostrup med, at »en Deel af Ungdommen gaar til Skibs og sværmer Verden om. En Deel bliver Soldater og kommer til Mynstring paa de Steder, hvor der tales intet uden tysk«. (G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen 1968, s 48, 148 ff og R Huhle, 1956, s 370).

L S Ravn har en lærerliste fra Svenstrup siden 1767 og fra Stevning fra 1776. I Robert Huhles Bogen om Als har Chr Jørgensen i afsnittet om landsbyskolen på Als brugt Stevning som sit eksempel og gjort rede for udviklingen her (1956, s 372-85). Nogle træk herfra er benyttet i det flg.

Der var ofte kompetencestridigheder om læreransættelserne; som regel holdt myndighederne med præsten i disse sager. En lærer, *Hans Knudsen Thuesen* (1804-17), blev ansat som pastor Stellwagens favorit til embedet i Stevning, men i 1817 bevilgede biskop Plum i Odense hans afskedigelse efter den kendelse af provst Ebbesen, at Thuesen »er tilfundet for Drukkenskab og forargeligt Levnet at have sit Embede forbrudt«.

Provst Ebbesen virkede med iver for skolereformer efter almueskoleloven af 1814, bl a ved indførelse af den af Frederik VI yndede »indbyrdes undervisning«, ved hvilken de større børn skulle undervise de mindre. I 1831 og 32 fik først Svenstrup, så Stevning nye skoler. Men de mange forsømmelser var det store problem. Da provst Ebbesen i april 33 overværede eksamen hos lærer *K F Schmidt* i Stevning (1829-40), var 22 af 63 elever ikke mødt.

Ebbesens efterfølger pastor Ahlmann var utilfreds med lærerne i Stevning. I 1840 mente han at have fundet den rigtige mand til skolen i *Peter Matzen* (1840-48), men hans forventninger til ham blev ikke opfyldt, og under eftermanden, *Jakob Hansen Jacobsen* (1849-73), begyndte en langvarig strid. Ahlmann klagede over hans undervisning og mange andre forhold, bl a børnenes skoleforsømmelser, der var langt flere end i Svenstrup skole. Desuden var det for dårligt, at han »kun gaar i Kirke, når han kan vente Offer«; men hovedårsagen til alle stridigheder »er og bliver Jacobsens uhøvlede Væsen, der forstyrrer alle — endog gode — Forhold«. I 1869 begyndte også forældrene at finde forholdene om skolen uholdbare, og mange sendte deres børn til Dyndved, hvor der i kroen var oprettet skole. Pastor Ahlmann oplevede ikke at se J H J blive »in den Ruhestand versetzt«. Det skete under hans efterfølger Niels Schmidt i 1873.

I 1945 må der have været mere end én lærer hvert sted, da betegnelsen førstelærer bruges begge steder. Den danske Skolehåndbog angiver tal på klasseinddeling fra 1958: 4 klasser i Svenstrup og 3 i Stevning. Fra 1963 har man været i skoleforbund med Havnbjerg kommune, og i 1969 var der 7 klasser i hver af de to skoler. Ved kommunesammenlægningen i 1970 kom både Svenstrup og Havnbjerg ind under Nordborg storkommune, hvor Havnbjerg allerede da havde fuldt udbygget centralskole. I Svenstrup og Stevning er der stadig enkeltsporede grundskoler, 1.-7. kl hvert sted, nu også med børnehaveklasser og nogle specialklasser. Skoleinspektører er i Svenstrup Claus Ellehauge Hansen, f 1935, i Stevning Erling Nielsen, f 1941.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 5 up; 1934 2 IM, 3 kirkl, 2 s; 1938 1 IM, 3 kirkl, 3 s; 1945 1 IM, 3 kirkl, 3 s; 1953 1 IM, 1 husmand, 2 gdr, 2 arb, 1 kbm; 1965 1 IM, 4 up, 2 s, 1984 3 IM, 2 up, 2 s.

Folketal 1860 1124, 1910 1171, 1921 1145, 1955 1282, 1960 1401, 1970 1744 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks administrative indd), 1976 1685 (Stat tabelv 1978, 8. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Antal altergæster 1922 600, 1934 320, 1946 344, 1954 360, 1966 350, 1984 ca 200.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede, teglhængte kirke er omgivet af kampestensdiger og linde- og elmetræer, hvoraf en del stammer fra 1807, da kirkegården som den første på Als blev planeret og beplantet som en

have. På kirkegårdens højeste punkt står et middelalderligt klokkehus af eg (tidligst omtalt 1589). Kirken består af romansk kor og skib, ombygget i gotisk stil og forsynet med vestforlængelse og våbenhus i syd; der er sakristi i vestkorets østgavl fra 1789. I 1934 rejstes et spir på kirken; præst og menighed gav hver sit hertil, og tømmeret stammede fra ege, fældet i præstegårdens have.

De romanske bygningsdele er opført af kamp med hjørner og døre af granitkvadere. Vestforlængelsen er opført af munkesten og genanvendt kamp; dens syd- og vestmure står udvendigt i små teglsten (muligvis fra 1793). Våbenhuset fik 1702 ny taggavl med svungen gavlkam. Kirkens kalkmalerier fra forskellige perioder er nu overhvidtede. Indtil 1957 prægedes det indre af en mængde, for en stor del nu fjernede, malerier, relieffer, tavler m indskrifter etc, der var skænket kirken af sp Fischer-Benzon.

Der er muret alterbord og en træskåren altertavle, der forestiller bespisningen i ørkenen, sign Gunnar Hansen 1962. Et unggotisk processionskrucifix fra o 1300 er ophængt på triumfvæggen flankeret af 2 apostelfigurer fra en tidl sengotisk altertavle. Romansk døbefont af granit, ranketype, hvorunder krans af rundbuede bægerblade; foden har hjørnehoveder. Prædikestol fra 1688, reliefskåren af Fr Ebbesen fra Sjellerup.

Kirkegårdsmonument 1921 over sognets 30 faldne 1914-18.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 9221 RM, 1922 1. kl, 1958 12. kl, 1969 lønramme 16/31.

13. 1836-70 **Hans Ahlmann**, f Guderup 26/5 1803. Forældre: Sp Egen Hans A og Anna Dorothea Marie Gorrisen. Dim Slesvig 23, imm Kiel 21/10 s å, imm Halle, c Gottorp 28 (2. kar m A), g Halle 19/7 32 Caroline Louise Therese Wegscheider, f Halle 08, d Göteborg 92. Forældre: Professor theol Halle Julius August Ludwig W og Charlotte ... Huslærer Frisenborg, 1/11 31 diakon Sottrup, 16/8 36 sp Svenstrup, d sst 20/6 70.

14. 1870-1900 **Niels Schmidt**, f Diernæs, Hoptrup 18/11 1826. Forældre: Gdr Diernæs Niels Hansen S og Anna Catharina Marcusd Maag. Dim Had 48, imm Kiel 30/10 s å, c Flensborg 12/9 53 (2. kar m A), g 29/7 60 Margartha Henriette Louise Hasselmann, f Danskehage 6/12 37, d Svenstrup 2/9 75. Forældre: Sp Danskehage Friedrich Franz H og Anna Catharina Elisabeth Lampe. 15/5 60 priv medhjlp Kong Frederik VIIs Koog, 12/5 64 forstander Tønder seminarium, 9/11 70 sp Svenstrup, 18/8 79 kst provst Sønderborg provsti, 24/5 80 — 1/9 86 provst sst, afsk juni 1900, d Kiel 5/3 01. Fader til sp Skrydstrup Theodor N S og sp Vodder Johannes C S. Svigerfader til sp Ulkebøl J A C Wernich.

15. 1900-15 **Theodor Riis**, f Løgumkloster 20/4 1853. Forældre: Glarmester Løgumkloster Andreas R og Anne Ingermann. Dim Slesvig, c 1880 (2. kar m A), g 81 Laurette Mathilde Brodersen, f Vennemose, Abild 23/1 54, d Augustenborg 7/5 1924. Forældre: Kådner Vennemose Broder B og Anna Lene Matzen. 13/2 81 adj min Olderup, 6/7 81 sp Simonsbjerg, 9/10 84 sp Ladelund, 28/6 92 sp Medelby, 13/12 00 sp Svenstrup, d sst 10/12 15.

16. 1917-37 **Johann Nikolai Waldemar von Fischer-Benzon**, f Løgumkloster 22/12 1867. Forældre: Toldforvalter og borgmester Løgumkloster Harald Carl von F-B og Anna Johannsen. Dim Kiel 90, imm Berlin s å, c Kiel 95 (2. kar). 16/6 96 sp Roager, tillige kst sp Spandet s å — 1910, 5/2 17 sp Svenstrup, 20/8 20 bekræftet, 21/4 21 stadfæstet sst, afsk 6/8 37, d Sønderborg 27/3 46. Ugift.

17. 1937-50 **Herlef Harald Henningsen**, f Jels 16/1 1909. Forældre: Gdr Jels Nicolai H og Anna Dall. Dim Had 28, c 15/1 34 (h), g Kelstrup 28/1 38 Anna Marie Hansen, f Kelstrup 1/6 09. Forældre: Lærer Kelstrup Christian H og Marie Kirstine Dahlmann. 2/5 34 hjpr Ensted, 28/12 37 sp Svenstrup, d Sønderbog 16/1 50.

18. 1950-57 **Helge Skov**, se Askov valgmenighed. Biskop over Ribe stift 1/5 80.

19. 1958- **Mogens Larsen**, f Kbh 11/5 1924. Forældre: Lektor mag art Alf Einar L og Aase Jeppesen. Dim Østersøgade Gymnasium 42, c 50 (l), g Kgs Lyngby 28/4 51 Bente Margrethe Krarup f Kbh 2/1 22. Forældre: Højesteretsdommer Ove Frederik K og Karen Kristine Bøgvad. 50-51 lærer Krebs' skole Kbh, 19/11 51 sp Jordløse, 6/3 58 sp Svenstrup.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 67; Kirkelig Håndbog 1923 flg; Carsten Petersen: Slesvigske Præster (C P), 1938; H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke (N K) II, 1948; G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945 flg.

Nordborgs sogns kirkebog. Udg af Erik Høyer Møller i Danske Samlinger 1 rk, V-VI, 1869-71; Die Heimat 1909; Bertha Hahn: Minder fra Sønderborg og Als 1850-1870, 1913; J N: Christian Thomsen Bjerggaard. Sprogforeningens Almanak 1924, s 96 f; Jørgen Eriksen: Pastor Ebbesen i Svenstrup. Sdj Månedsskr 1927/28, s 191; J Raben: Gamle Minder fra Svenstrup Sogn. Fra Als og Sundeved, hft 5, 1932; Knud Fabricius: Sønderjyllands Historie, bd IV, 1937; Robert Huhle (red): Bogen om Als, 1956; H P Clausen: Dansk og tysk på Als I. Sdj Årb 1965; Jens Bladt: Alsiske minder, 1967.

Utrykte kilder: Jørgen Hansens visitatsberetninger; generalsuperintendentens arkiv; Sønderborg provstearkiv; alle Landsarkivet Åbenrå; Christian Knudsen: Samlede Efterretninger til en Beskrivelse af Øen Als. Ny kongelig samling 2683 VI og XXI, Det kgl Bibl; Aage Dahls samlinger; dr theol Asger Nyholms notater fra B Godts visitatsberetninger; oplysninger fra sognepræsten.

HAVNBJERG

Af IB og HP

Topografi

Areal 2230 ha. Havnbjerg sogn grænser til Svenstrup, Oksbøl og Nordborg sogne og rækker tværs over Als fra Sandvig til Lille Bælt. Det består af morænebakkeland med lavere liggende kystland. To isolerede bakker, Elsbjerg 43 m og Havnbjerg Møllebakke 49 m, har begge topflader og ret bratte sider, formentlig dannet ved issøer. Bakkelandet er gennemfuret af ret iøjnefaldende dale, hvoraf nogle fører ned mod lavningerne omkring Bundsø, som ligger lidt under havets overflade.

Bebyggelsen var tidligere præget af landsbysamfund, alle ved foden af en bakkeskrænt. Med oprettelsen af Danfoss indtraf en befolkningsmæssig revolution, som navnlig har ændret zonen Elsmark-Havnbjerg-Lavensby-Nordborg, der nu er gennemurbaniseret med boligbyggeri, forretninger og institutioner. Der er en mærkelig modsætning mellem Danfoss-området og det ganske nærliggende, næsten folketomme nordland på 10-12 kvadratkm med småveje. Også kystzonen ved Sandvig er næsten uden bebyggelse.

Byer Havnbjerg sammen med Lavensby og Langesø bymæssig bebyggelse med kirke, prg, skole, stadion og 2 kroer, Elsmark med Danfoss-fabrikken og Madekro; Lavensby; Langesø, en ny by opført 1956-64, mest for funktionærer og arbejdere fra Danfoss, med skole, KFUM-kollegium, stadion (Fægteborg) og kro og Nordalshallen; Brandsbøl.

Bebyggelser Lunden, Lavensby Mark, Brandsbøl Mark.

Gårde Fægteborg, Brandsbølgd, Skovhave, Vestergd, Fjordgd, Lundsgd.

Skove Brandsbøl skov ved Als fjord, en art vildskov, mod nordøst Havnbjerg skov og Elsmark skov.

Fredede oldtidsminder 10 langdysser, 1 dyssekammer, 14 høje, 2 skålsten og en stensætning. På Flintholmen i Bundsø har der været en betydelig boplads fra jættestuetid, ved Brandsbøl en boplads fra keltisk jernalder. Havnbjerg mølle er fredet i klasse B.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 160 da, 13 ty; 1884 58 da 49 ty; 1912 114 da, 48 ty, 13 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 477 da, 72 ty (tilrejsende 38 da, 20 ty).

Ved de følgende folketingsvalg 21/9 1920 221 da, 11 ty, 42 s; 11/4 1924 217 da, 19 ty, 48 s; 16/11 1932 230 da, 43 ty, 107 s; 3/4 1939 372 da, 90 ty, (s er nu optalt under da); 28/10 1947 464 da, 18 ty, 14/5 1957 789 da, 46 ty; 23/1 1968 1973 da, 36 ty (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere. Havnbjerg hører nu til Nordborg storkommune.

Den ældre præsterække

1507— **Marcus (Marquardus) Nielsen.** 23/5 1507 sp Havnbjerg.

1. (1517) **Thomas.** Tilsluttede sig reformationen, der blev indført i Havnbjerg i hans tid (1530); han hældede dog stadig mod den gamle tro og kunne bruge dens legender og fabler i sine prædikener (Riis, 1922, s 122 ff).

2. (1533)-66 **Hans Mathiesen,** f Notmark ca 1494. Fader: Sp Notmark Mads Jensen (Mathias Johansen). Sp Havnbjerg, d sst 1566. Fader til 3 og til diakon Havnbjerg M Hansen og degn sst Heinrich Hansen. H M var den første egentlige lutherske prædikant i Havnbjerg. Han blev påskønnet af menigheden.

3. 1566-93 **Rasmus Hansen,** f Havnbjerg 1533. 1566 sp Havnbjerg, 89 provst Als, d 93. Svigerfader til 3.

R H druknede sammen med sin broder Heinrich, da de vendte tilbage fra landemodet i Odense.

4. 1593-06 **Hans Jørgensen,** måske f Svenstrup. Fader: Sp Svenstrup Jørgen Jensen. Imm Rostock 1589, g Karen Rasmusd, f Havnbjerg 76, d sst 13/12 1641. Hører Sønderborg, 93 sp Havnbjerg, d sst 19/1 06 efter langvarig svaghed.

5. 1606-47 **Christen Brunquertzen** (Bruncкardt), f Sønderborg 1580 (1586). Forældre: Borgmester Sønderborg Peter B og Agathe ... Dim Lübeck, imm Kbh Kommun 1602, g 1) Havnbjerg 13/6 06 enke efter 4. G 2) Havnbjerg 18/6 43 Anna Pedersd Fabricius, f Broager ca 99, d Havnbjerg oktober 46. Forældre: Sp Broager Peder F og Anna Hansd Fischer. 22/3 06 sp Havnbjerg, 28/2 40 konst provst Als, 28/8 40 provst sst, d Havnbjerg 18/4 47. Fader til diakon Sottrup Jørgen C B, diakon Ulkebøl August C B og rektor Ærøskøbing (?) Johannes C B.

C B fik tilladelse til at blive ordineret og tiltræde embedet i Havnbjerg som 20-årig; normalt skulle man være mindst 25. Men B arbejdede flittigt med bibeltekserne, elskede latinen og var godt hjemme i historien. Teksten for ligprædikenen over ham var efter hans ønske Joh 8,51. (Riis, 1922, s 123).

6. 1647-75 **Anders Madsen Beyerholm,** f St Vi 1617. Forældre: Arveherre på Lindewitt

Mads B og Abigael Jensd (Abel Matroses). Dim Rostock 27 og Odense 40, imm Rostock 2/11 40, imm Kbh 11/10 41, g 1) Havnbjerg 4/7 48 Dorthea Sophie Johansd Lund (Lundius), f Dybbøl, d Havnbjerg 31/3 69. Forældre: Sp Dybbøl Johannes Jensen Lundius og Anna Pedersd Fabricius, stedfader 5. G 2) Havnbjerg 5/6 70 Mariche Lund, f 30, d oktober 1708. Forældre: Arveherre på Nybøl Jens Andersen Bjørnsen og ... Jensd Lundius, 1. hustrus søsterdatter. 47 sp Havnbjerg, 25/8 s å indsat af biskoppen selv, d sst 15/12 75. Fader til sp Heiligenstädten Andreas A B, diakon sst Theodor A B og sp St Peter (Ejdersted provsti) Ernst C B.

Biskoppen havde lovet hans forgænger, at dennes søn August C Brunquertzen skulle have embedet; men fristen for biskoppens kaldsret, 6 uger, blev overskredet, og lensmand Iver Wind udnævnte da sin favorit Beyerholm. Det var befolkningen og hertugen utilfreds med; sagen blev sat på spidsen, og hertugen truede med at bygge en ny kirke til den ønskede præst, for »Faarestalden var vel Kongens, men Faarene var hans«. Kongen svarede igen med at sende 50 soldater til Havnbjerg for at sikre Beyerholms indførelse i kirken, og hertugen bøjede sig.

Som sin forgænger var A B en lærd og from mand. Han indførte år for år sine tit smukke og indholdsrige latinske digte i kirkebogen (C P, s 84 med citater). De er efter tidens skik ofte Jesusdigte; men han kunne også skrive »et lidet Sørgekvad« til en bager i Sønderborg. (Chr Knudsen, Ny kgl saml 2683 VI, s 108 ff). 1657 skriver han i kirkebogen, at han går til sit arbejde sørgmodig og nedbøjet af kummer, men også fuld af kærlighed og vrede. Svenskekrigen var over landet. En tid gjaldt Als for at være et sikkert tilflugtssted, og der kom mange flygtninge, ikke mindst til præstegården.

Efter pest og krig kom hård tørke og dyrtid (1662). Den skræmte befolkning blev et let bytte for en overtro, der kunne give sig uhyggelige udslag. En retsprotokol fra 1670 beretter således om, hvorledes en kvinde, Maren Mathies fra Holm (ligesom mange andre) blev dømt og henrettet for trolddom, erklæret for troldkvinde af 12 nævninge. Kirkebøgerne i Havnbjerg (og Nordborg) beretter om mange andre lejligheder, hvor præsten måtte følge dømte til bålet eller andre henrettelsesmåder, mest ved Fægteborg. (J Raben, 1926, s 54 og 58).

7. 1675-85 **Peder Pedersen Plate**, f Sønderborg 1645. Fader: Husfoged Peter P. G Havnbjerg 12/6 77 enke efter 6. 22/10 73 ventebrev Svenstrup, 75 sp Havnbjerg, d sst oktober 85. Fader til sp Hademarschen Peter P P.

Blandt anklagepunkterne mod Griffenfeld var også, at han skulle have ladet sig betale med 150 eller 250 rdl af en Peter P Plate i Sønderborg for et ventebrev på kaldet i Svenstrup. Griffenfeld skal have svaret, at han ikke vidste, hvor denne Plate var, og desuden havde han jo ikke fået embedet (C P, s 245). Præstegården brændte i 81, og P P beretter om, hvorledes den blev genopført allerede samme år. Boelsmænd og kådnere skød deres til, men en stor del kom til at hvile på præsten, som bl a dagligt bespiste de 16-18 mand, som arbejdede på byggeriet. Pastor Plate blev kun 40 år gammel. Hans mildhed og ydmyghed roses i kirkebogen.

8. 1685-1726 **Otto Frederik Johansen Brandt**, f Guderup 1659. Forældre: Sp Egen Johannes Nikolaisen B og Dorothea Sophie Ottosd Bruun. Imm Wittenberg 82, g 1) Havnbjerg 26/6 89 Margrethe Paulsen, f Sønderborg 4/11 74, d Havnbjerg 1715. Forældre: Kgl husfoged, pensionær Gammelgård Hans P og Anna Maria Steuermann. G 2) 23/8 16 Margrethe Thygesd Paulsen, f Højer 31/5 84, d juni 55. Forældre: Sp Svenstrup Thyge P og Margrethe Jørgensd Cruckow. 85 sp Havnbjerg, 23 provst Als Nr Herred, d Nordborg 15/12 26. Svigerfader til diakon Sønderborg S S Steenløse, sp Notmark J C Pedersen og sp Nybøl J Andresen.

Brandt var vidt berejst. Da han fik bud om udnævnelsen i Havnbjerg, var han på studieophold i Frankrig. På hjemvejen blev han så betaget af Leyden med den berømte højskole, at han bad om og fik tilladelse til at blive der og studere endnu et par måneder (C P, s 246). Nogle kilder giver ham tid til en afstikker til London, hvor han skulle have forfattet sit lange latinske digt ved Jacob IIs tronbestigelse, den 23. april 1685, som han signerede Synderburgs cimbrer (Chr Knudsen, Ny kgl saml 2683, VI, s 116 ff). Han fik samlet sig et righoldigt bibliotek og blev en velhavende mand, der berømmes for både belæsthed, skønhedssans og inderlig tro. Biblioteket blev testamenteret til hans efterfølgere, desuden indstiftede han et legat til fordel for fattige børns skolegang og oplæring i et håndværk. Folk påstod, at provst Brandt kunne »binde« og mane, hvilket nok hang sammen med, at man oplevede ham som en stærk bogens mand.

9. 1726-34 **Erik Ludvigsen Pontoppidan**, se dansk hofpræst Kbh, diakon og hofpræst Nordborg. Morbroder til 10.

Da Erik Pontoppidan kom til Havnbjerg i 1726, havde han allerede som diakon i Nordborg vakt anstød hos de strengt ortodokse, stærkt påvirket som han var af calvinsk-pietistisk fromhed, som han havde mødt på sine rejser i Europa. Særlig hårdt blev han angrebet af sognepræsten i Nordborg H C Brandt. Sin rettroenhed forsvarede E P bl a ved at underskrive alle lutherdommens symbolske bøger — også konkordieformlen, som

danske præster ikke var forpligtet på (1728). Omtrent samtidig udgav E P »Dialogus oder Unterredung Severi, eines pseudorthodoxen Predigers ... «, som i samtaleform skulle klare begreberne. Den kom dog faktisk til at skærpe striden, da Brandt følte sig personligt angrebet. (Se videre om striden under H C Brandt, Nordborg sogn).

Imidlertid tog E P med energi fat på sognearbejdet; hans forkyndelse sigtede mod personlig omvendelse, den »døde« ortodoksi var utilstrækkelig til frelse, og — hvad der gav ham mange fjender — kirketugt skulle sætte skel mellem troende og ugudelige. Han holdt bibellæsninger og aflagde flittigt husbesøg. Skønt han kun var præst i Havnbjerg 8 år, fremkaldtes der ved hans virksomhed en vækkelse, som længe kunne spores i sognet (NK II, s 377).

I Havnbjergtiden udgav E P flere andre skrifter, bl a »Heller Glaubens-Spiegel« (1727), en andagtsbog, endvidere »Theatrum Daniæ veteris et modernæ« (1730), et historisk-topografisk værk, og »Kurtzgefasste Reformations-Historie der Dänischen Kirche« (1734). Erik Pontoppidan nøjedes ikke med at læse sig til sin viden, han havde let ved at tale med jævne mennesker og lyttede opmærksomt til sine sognebørn. I Bogen: »Everriculum fermenti veteris« (1736, oversat 1923 som »Fejekost til at udfeje den gamle Surdejg, eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme«) har han bevaret mange gamle folkelige forestillinger for eftertiden, således som han fik kendskab til dem i sin Alstid (Tage Brummer i Bogen om Als, 1956, s 353 f og Urban Schrøder i Sdj Månedsskr 1978, s 180).

E P stiftede i Havnbjerg det første egentlige præstekonvent, som skulle samles regelmæssigt til et simpelt måltid mad og til gensidig hjælp i arbejdet. 1734 kaldte Christian VI Erik Pontoppidan til Hillerød som slots- og sognepræst. Først herefter begyndte hans arbejde med katekismen: »Sandhed til Gudfrygtighed« (1737) og med hans salmebog (1740), som skulle få stor betydning i Sønderjylland (se s 58f).

10. 1734-78 **Ludwig Christiansen Wegerslev**, f Århus 5/11 1707. Forældre: Borgmester Århus Christian W og Elisabeth Ludvigsd Pontoppidan. Dim Sønderborg 25, c 29, g Ketting 23/1 50 Anna Margrethe Detlevsen, f Niebøl 26/5 31, d marts 60. 8/3 34 feltpræst v Grev Friis' regiment, der var sendt kejseren til hjælp mod Frankrig, 19/11 34 sp Havnbjerg, d sst 5/8 78.

Ved sin tiltrædelse priste Wegerslev i kirkebogen sine forgængere for hver deres kristelige dyd og gjorde dem til sine forbilleder, og af det store epitaph over ham i kirken fremgår det, at han rustede sig til opgaven med kraftige bibelsprog, således Rom 14,7-9, 2 Kor 1,12. W blev en velhavende mand; han skænkede skolen et legat på 360 rdl og betalte indløsningssummen på præstegården, således at den ikke stadigt skulle erlægges af hver ny eftermand. I kirken er der et legemsstort portræt af W, skænket af familien. (Om W især J Raben, 1926, s 23 og 61).

11. 1778-1806 **Laurits Nyeland**, f Horsens 3/9 1739. Forældre: Kbm og rådmand Horsens Hans N og Helene Cathrine Hatting. Dim Horsens 56, c 59, g 1) Kbh Holmens k 67 Cathrine Kirstine Andersd Kølmer, f Kbh 40, d Tersløse 16/1 69. Forældre: Rkp Kbh Holmens k Anders Jacobsen K og Anna Margretha Birch. G 2) Holsteinborg 1/12 69 Margretha Frick, f 50, d Havnbjerg 23/10 93. Fader: Forpagter Holsteinborg Hans F. G 3) Havnbjerg 27/6 1800 Frederikke Margrethe Langballe, f 57, d Havnbjerg 7/12 42. Forældre: Forpagter Wilhelmsborg Søren Nielsen L og Christiane Nielsd Morville. 14/11 66 sp Tersløse-Skellebjerg, 11/3 73 sp Bregninge-Søby, 14/10 78 sp Havnbjerg, d sst 27/4 06.

L N var en lille, overmåde mild og venlig mand, bogelsker som sine forgængere og desuden en stor elsker af sang og musik; der blev også danset i præstegården nu. Som præst var L N formand for tolvmændene (der bl a virkede som en slags menighedsråd), og da det blev hans tur til at holde det årlige gilde, blev både naboer og fornemme folk fra Nordborg inviteret med, og præstens gilde kom i lystighed ikke til at stå tilbage for noget (Ernst Christensen i Bogen om Als, 1956, s 128). Det var ikke alle, som billigede L Ns livsstil; den medførte, sagde man, at flere af hans børn blev forvildet. Sønnen Hans, som var avlskarl hjemme, besvangrede flere piger, bl a kokkepigen i præstegården, Maren Andresen, som han gerne ville gifte sig med. Marens broder Christen, der var ugift, ville overlade hende sit bol, men ikke til Hans! Christen Andresen havde nemlig ligget i lang strid med pastor Nyeland, siden denne engang havde forlangt, at han skulle rejse sig til katekisationen i kirken som andre ugifte. Det ville han ikke; han påstod, at han som hjemsendt soldat kunne slippe. Som straf ville præsten nægte ham nadveren, indtil hans trods var holdt op. Der blev meget skriveri om sagen, men til sidst gav kancelliet præsten ret.

I 1800 (1802?) giftede L N sig igen, men den nye præstekone var sløv og ligeglad med sine omgivelser. Man sagde, at det skyldtes, at hendes forrige mand, sp i Randlev Jens Hartmann, havde behandlet hende umenneskeligt. (Chr Knudsen, Ny kgl saml 2683, XIV, s 72 ff).

12. 1806-34 **Friedrich Marquard Meyer**, f Arnæs 12/6 1769. Forældre: Sp Arnæs Friedrich M og Sophie Frederikke (Ulrikka Sophie) Hansen. Dim Slesvig 88, c Glückstadt

92 (2 kar), g 12/7 97 Anna Elisabeth Augusta Hansen, f Slesvig 22/2 70, d Sild 20/2 1851. Forældre: Sp Slesvig domk Detlev Nikolaus H og Maria Magdalene Krusing. Legationspræst Paris, 96 sp Siversted, ol sp Adsbøl-Gråsten, 12/12 06 sp Havnbjerg, d Havnbjerg 6/2 34. Svigerf til sp Slesvig F V R Hansen.

Friedr Meyer var hidsig, men »geläufig« i flere sprog, og hans vid var yndet på Augustenborg, hvor det ofte udfoldede sig på bekostning af det danske (Riis, 1922, s 127). Kirkeligt var han udpræget rationalist, og fra Augustenborg sagdes det, at han til tider red direkte fra kortspillet med hertugen til gudstjenesten i Havnbjerg (Aa Dahls saml). Han lod sakristiet ombygge og kirkegården forskønne uden at indhente myndighedernes samtykke, hvorfor han måtte modtage en irettesættelse. Den nuværende præstegård blev også bygget i hans tid (1812). Kirken fik 1831 en ny altertavle af Eckersberg (se kirkebygningen). Den gamle middelalderlige altertavle havde længe været ormstukken og brøstfældig og »for nogle Aar siden fandtes den øverste Del af Tavlen (ca 1/3) nedstyrtet paa Alteret... jeg kan med Sikkerhed tilføje, at Kunsten og den gode Smag ingenlunde have at beklage Tavlens endelige Afgang«. (Meyer iflg Raben, 1926, s 13).

Diakoner 1567-1752

1. 1567-1613 **Mads Hansen** (Matthias Hansen), f Havnbjerg ca 1533. Fader: Sp Havnbjerg Hans Matthiesen. Imm Rostock 58, g Marie... f ca 31, d Havnbjerg 28/3 1611. 67 diakon Havnbjerg, d sst 8/6 13.

2. 1614-16 **David Johansen Monrad**, se sp Ketting.

3. 1619-21 **Paul Jensen Ewald**, se sp Ulkebøl.

4. 1621-58 **Sone Hansen Lamdorph**, f ca 1579. Imm 1608 Kbh, g Maren.... 21 diakon Havnbjerg, d sst marts 58.

5. 1658-85 **Clemens Pedersen Haundorph**, f Havndrup/Hellerup 19/3 1615. Forældre: Bonde Havndrup Peder Lauritzen og Margrethe Hansd. Dim Odense 46, c 50, g Havnbjerg 7/10 60 Maren Nielsd. 58 diakon Havnbjerg, d sst april 85.

Clemens Pedersen har efterladt en del optegnelser fra Havnbjerg sogn. De har ligget i sognets præstearkiv, men er nu på landsarkivet i Åbenrå. Indholdet er nogle lister over kirkelige handlinger, lidt af en levnedsbeskrivelse og en mængde gode råd, både »Imod Troldkvinder, hvilke der berøver Køerne Mælken« og mod tandværk, orm i livet og meget mere. Der er høstregler, små vers samt et par tryllekunster til selskabsbrug. (J Raben, 1926, s 35 ff).

6. 1685-1705 **Peder Ottesen Riese**, f Rise, Marstal. Forældre: Sp Rise Otto Jacobsen Wordingborg og Karen Madsd Wittinge. Dim Odense 79, g 14/2 86 enke efter 5, 84 adj min cum spe succ Havnbjerg diakonat, april 85 diakon sst, d sst 1705.

-7. 1705-14 **Christian Matthiesen**, se diakon Egen.

8. 1714-52 **Johannes Johansen Brandt**, f Guderup 17/7 1685. Forældre: Sp Egen Johannes Bugislaus Nielsen B og Anna Maria Hansd Paulsen. Dim Halle 1702, imm Leipzig 05, imm Kbh 11/6 11, c 18/2 12 (h), g Svenstrup 7/7 17 Elisabeth Charlotte Thygesd Paulsen, f Svenstrup 16/10 87, d Lauensby 47. Forældre: Sp Svenstrup Thyge P og Margrethe Jørgensd Cruckow. Huslærer Pløen, 22/5 14 diakon Havnbjerg, d Lauensby 22/9 52.

Diakonatet blev nedlagt 1752, omdannet til enkesæde og 1803 solgt.

Tiden 1835-1926

Skønt *Jørgen Knudsen* (1835-61) var 63 år, da han kom til Havnbjerg, voksede han i sjælden grad sammen med sit sogn og bevægede sig nødigt uden for det. Derimod besøgte mange — også udensogns — det gæstfri præstehjem. Efter Christian VIIIs kroning 1840 indbød Knudsen endog alle almisselemmerne til fin middag i præstegården.

Med sin formue hjalp han mange og blev tit narret (C P, s 228).

Jørgen Knudsen var ofte syg, og ved alle biskop Jørgen Hansens visitatser, 1851, 1854, 1857 og 1860, forestod kapellanen *Th A Berndt* (1851-1860), gudstjenesten; biskoppen fandt hans prædiken praktisk og god og var i det hele tilfreds. 89 år gammel måtte J K give op; men han slap for at forlade sin kære præstegård, hvor man overlod oldingen 4 værelser til hans død to år senere.

Knudsens eftermand *Holger Fangel* (1861-85) kom fra Oksbøl, hvor han 1851 blev provst for Nr Herred. Efter nederlaget 1864 valgte han at blive i embedet, mens de tyske myndigheders krav fordrev flere andre af provstiets præster.

Under biskop Godts visitats 1872 benyttede Fangel bestandig sin koncept, formodentlig til nogen irritation for bispen. Provstens prædiken var omhyggeligt udarbejdet, ikke uden varme og af supranaturalistisk indhold. Besøget ikke talrigt.

I 1875 noterede bispen atter, at prædikenen blev holdt med varme, skønt den i hovedsagen blev *læst* op. Den var textgemäss uden dog at trænge dybere ind i teksten. Fangel havde et meget menneskevenligt sind og udmærkedes ved en agtværdig og elskværdig karakter. Han var tro og samvittighedsfuld, punktlig og akkurat, virkede til velsignelse uden i øvrigt at være fremragende begavet. Skønt nær de 72 virkede han fuldkommen rørlig, både legemligt og åndeligt.

Der var som altid (se ovf) godt besøg, men med den ydre kirkelighed var et rigtigt levende kristeligt

liv ikke til stede.

Ved visitatsen 1881 skrev Godt bl a: »... man syntes gerne at høre den velmente prædiken«. Besøget var godt, dog ikke talrigt.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Altergangsfrekvens 1879 64.6, 81 62.3, 84 63.2%

I provstearkivet findes ingen beretninger fra årene 1882-85 (begge incl), så vi har kun 2 fra Fangels tid. Hans tysk lider af visse mangler, men er ganske klart for en dansker.

Om *gudstjenesteordningen* foreligger kun lidt, men Fangel har givetvis fulgt det danske ritual, også efter 1864. Der var 4 fastetjenester med prædiken og katekisation over lidelseshistorien. Kirkekatekisationer holdtes om søndagen mellem pinse og høst, vekselvis med skolebørn over afsnit af bibelhistorien, især lignelser og forløsning, og med de sidst konfirmerede over afsnit af kirkehistorien. Det blev pålagt dem, der gik til konfirmationsforberedelse at komme i kirke hver søndag og deltage i alle katekisationer, men tvangsmidler brugtes ikke, burde ej heller bringes i anvendelse, om de var lovlige. På Fangels ønskeliste stod først anskaffelsen af et nyt orgel (81).

Gudstjenestebesøget var i almindelighed altid meget glædeligt, når vejret var gunstigt, var i det hele meget afhængigt af dette — en følge af kirkens isolerede beliggenhed. Var der end nogle, der sjældent eller aldrig deltog, så kom »ikke få« desto hyppigere (80).

Menighedsliv. Civilstandsloven havde ingen indflydelse haft (80, 81). De sædelige og religiøse tilstande i mghen kunne ikke dadles, men »om nogen særlig åndelig opvækkelse kan der ganske vist ikke være tale her, men i almindelighed savnes ærefrygt for Gud og Forløseren ikke her«.

Husandagt holdtes sædvanligvis kun hos sådanne gamle og syge, som kun med besvær kunne komme i kirke. Hertil benyttedes en af de gamle huspostiller eller andagtsbøger, som endnu forefandtes i ikke så få hjem. Kun på jule- og nytårsaften samledes man nogenlunde almindeligt til salmesang. De små »såkaldte opbyggelsesbøger«, der udbredtes af kolportører, havde også ganske mange læsere.

Fælles bordbøn benyttedes ikke mere som i forne tider og måtte anses for at være gået af brug hos de fleste, om ikke hos alle. At kalde skikken til live igen ville volde vanskeligheder, »selv i hjem, hvor ellers fromhed bor«.

Der var ingen særlig interesse for indre og ydre mission. Den sidste kunne sikkert vækkes, hvis sagen blev fremmet udefra — »derpå tydede f eks den meget store deltagelse, som åbenbarede sig for få år siden ved hr missionær Petersens tilstedeværelse i vor kirke«.

Der blev i 1879 indsamlet 19.93 M til anskaffelse af Bibler til konfirmander (80, 81).

Der var intet *sektvæsen* (80, 81).

Fangels omtale af *de sædelige tilstande* er interessant, idet den beskriver et par alsiske folkeskikke. Der fandtes kun yderst få brændevinsdrankere, og der kunne egentlig ikke klages over for hyppige krobesøg, ligesom der syntes at være sket en nedgang i antallet af de tidligere så ofte forekommende offentlige Tanzbelustigungen.

Men når mænd i en eller anden anledning kom sammen i en kro, nød de som regel mere punch, end de plejede. Navnlig var de ved sådanne lejligheder sædvanlige »Omgange« (ordet anføres på dansk) fordærvelige. Begyndte en i et lag på f eks 12 at give en omgang, måtte alle følge efter og derved tømme 12 glas. Man anså dette som en uomgængelig ærespligt. Den, der ikke ville tage del, betragtedes som en særling og »fornærmede« tillige kroværten. Gennem denne fordømmelige skik var megen ulykke anstiftet. Fangel havde forgæves forsøgt at bryde den, og da han gennem forstanderskabet havde erfaret, at den var udbredt i hele Nr Herred, ønskede han, at synoden kunne sætte en bekæmpelse af den i gang.

Sp havde tillige et godt øje til bryllupsgilderne, hvorom han skrev, at de »nu i regelen blev fejret på kroerne og fordelt på 2 dage. I sammenligning med de tidligere i hjemmene afholdte bryllupsgilder, der jo i regelen voldte uro og forstyrrelser i de pågældende hjem i hele 8 dage og gav anledning til udsvævelser af forskellig art, er der herved vundet meget. Kun var det ønskeligt, at disse gilder måtte blive begrænset til én dag; thi på den 2. dag plejer det gerne at gå løs med drikkeriet« (80, 81).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378, La Åbenrå)

Tysk i sjæl og sind var *J C B Engel* (1886-1910), dertil en lærd mand, stolt af sin klassiske dannelse. Det kirkelige liv i sognet var mat; til at begynde med havde han god tilslutning til bibeltimer, men den ebbede ud. Menigheden havde også været dårligt hjulpet længe med Evangelisk-kristelig Salmebog, som han har hårde ord om. Den utroligt fattige og underlødige bog fremmede den sørgeligste selvretfærdighed og undergravede troen (C P, s 223).

Engels beretninger er som hans skrift sjuskede, overmåde vanskelige at tyde. I 1907 tilskrev han synoden på dansk og har således æren af at have været den sidste præst, der i Preussens storhedstid benyttede dette sprog i en embedsskrivelse. Det skete åbenbart i forargelse over og protest mod forholdene omkring konfirmandundervisningen (se s 38). I vinteren 1904/05 havde han for første gang delt konfirmandundervisning med 13 børn på dansk og 7 på tysk. Erfaringerne herfra udmøntede han (05) således: »Det har under de her herskende forhold (i hele mghen findes der ét eneste hjem, præstegården, ellers intet, med tysk modersmål) fremstillet sig for min sjæl med overvældende, skrækkelig tydelighed, at tysk konfirmandundervisning med det her givne sagforhold er et rent kunstprodukt (Kunst-Züchtung), som gør det usigelig meget sværere, om ikke umuligt at bibringe børnene den »frelsende sandhed«, end mindre da at indpræge(?) den i deres sjæle«.

Altergangsfrekvens 1887 57.8, 92 56.9, 97 52.1, 02 45.9, 09 42.8%

Indbyggertal 1886 1004, 1910 983

Gudstjenesteordning. Det liturgiske udstyr var i mange år tarveligt (dürftig). Sidst i halvfemserne indtrådte en bedring, idet liturgien nu udformedes i tilslutning til de af synoden udarbejdede *Liturgiske Texter til Brug ved den lutherske Høimesse* (99), hvortil sluttede sig Prahl og Heinebuch *Melodier til Brug ved den lutherske Høimesse.* Alterbog for Danmark anvendtes dog stadig, formentlig ved nadveren (01). Senere afvikledes gudstjenesten efter *Høimesse i Hagenberg Kirke*, som Kaftan

havde godkendt ved visitatsen 1904 (07). Om salmebogen skrev Engel: »Det er svært at afgøre, hvor langt de ødelæggende virkninger af den såkaldte »evangel-christl Psalmebog«, der nu(?) med Guds hjælp er fjernet, strækker sig«. Den blev brugt i det mindste til først i 90'erne.

Fastegudstjenester med katekisation afholdtes gennem årene med undtagelse af 1908, da sp var syg (09).

Gudstjenestebesøget lå til en begyndelse ret højt, men flovede snart af. Det syntes også at have været stærkt svingende, selv i Engels første år på stedet, da yderpunkterne var 1,5 og 1,6%, men i gnsn ansloges til 11%. I 1890 hed det med en af Engels karakteristiske dobbelte negationer »ikke fuldstændigt utilfredsstillende« hvad de ældre angik, i 1893 »tåleligt«, i 1896 »ikke et stærkt«, og dette sidste udtryk med variationer gik stort set igen gennem de flg år.

Adskilligt bedre gik det med besøget ved de katekisationer og bibeltimer, Engel afholdt for skolebørn og nykonfirmerede. Med de første var der hver 2. søndag eftm fra 3. s e Helligtrekonger til 4. s i advent gennemgang af ein Stück der Heils-Wahrheit in lehrhaft-erbaulicher Weise (deltagelse ca 15-45), med de sidste fra 5. s e trin og vistnok til 3. adventssøndag en art katekisation på 1/2 time efter prædiken (87, 88). Derefter blev også skolebørnenes katekese henlagt til om fmd i forbindelse med gudstjenesten, hvorefter deltagelsen fra Oberclasse steg og gnsn lå på 70-90%(90). Endnu i 1896 var fastetjenesterne velbesøgte af børn, men sparsomt af voksne. Hermed var mønstret lagt for Engels kateketiske virksomhed. Den afrundedes smukt: ved den sidste bibellæsning for konfirmander i kirkeåret 1906 kom 86 af 100 (07).

Menighedsliv. Der var til en begyndelse stor tilstrømning (100 (180?)) til de bibeltimer, sp holdt i skolen i oktober-november. Lukasevangeliet blev udlagt fra begyndelsen (88). Senere blev det til, at man samledes i vintertiden, »så ofte månen skinnede« (90), men i løbet af en halv snes år, måske mindre, hørte bibeltimerne helt op som følge af manglende tilslutning. Måske var Engel noget bitter over dette (han beklager sig over mghens konservatisme, man bevægede sig helst i de vante spor), idet han atter og atter vender tilbage til temaet de fejlslagne bibeltimer (93, 96).

Der var ingen bestræbelser for christliche Liebestätigkeit. Der var interesse for Breklum, men endnu mere — gennem *Kirkeligt Søndagsblad* — for Nordslesvigsk Missionsforening. Bladet formidledes af Engel.

Der berettes om en missionsfest i kirken 1887 (der indbragte 50-60M) og i 1897. Den indbragte 111.16 M(?), der gik til Nordslesvigsk Missionsforening. Ved disse lejligheder prædikede undertiden udensogns præster, i 1907 således Müller, Nybøl, og Augustiny, Notmark. Besøget var meget talrigt.

Mghen var opmærksom på Gotteskastens arbejde (se Kirke og Folk), og ved bibeltimerne indkom der en smule (ein Weniges) hertil (90), og forstanderskabet besluttede at indføre kirkekollekt for sagen, der også modtog enkelte gaver (93, 03, 09). Selv Gustav-Adolfforeningen og Landesverein f i Mission betænktes lejlighedsvis, og en husindsamling til førstnævnte indbragte 60-70 M (09).

Måske havde mghen endog sine Sydafrikaaktivisterl I hvert fald indsamledes 192.20 M til lindring af nøden efter Boerkrigen, vistnok det største beløb, der nogen sinde figurerede i beretningerne fra Havnbjerg (03).

Forstanderskabet betalte kontingent til Landesbibelgesellschaft, så man kunne uddele Bibler til konfirmerede som anerkendelse af flittig deltagelse i katekesen (09).

Provstikolportøren fandt beskeden afsætning (99), men fortsatte sin årlige vandring gennem sognet (03, 09).

Den offentlige menings tilbagevirkning på *søndagsfreden* var svag eller manglende (96), så bevidstheden om dens nødvendighed var »ikke almindelig« (99).

Gennem hele embedsperioden var der intet *sektvæsen* i sognet, om end roen af og til forstyrredes udefra, dog aldrig med blivende virkning. En kolportør fra syvendedagsadventisterne havde her — som i andre nordalsiske sogne — solgt ikke få ekspl af White: *Den store Strid mellem Kristus og Satan i den kristne Tidsalder* (se Oksbøl). Heraf kunne man på ingen måde slutte til antallet af sekttilhængere. Muligt var en enkemand tilhænger (93), men derom høres intet videre.

Også Iversen fra Gemeinschaftsverein anstrengte sig for at vinde proselytter (01), men han blev fjernet (03), som det viste sig, fordi han var gået over til syndfrihedslæren (07).

Sædelige tilstande. Der synes gennem hele Engels embedsperiode at have været 6 udskænkningssteder i sognet, og m h t spiritusmisbrug forholdt det sig som med søndagsfreden (se ovf, 96). Heller ikke mod overtrædelse af det 6. bud var den offentlige mening fremtrædende (09).

I 1890 nævnes det, at Good-Templar havde et enkelt eller enkelte medlemmer. I nabosognet Svenstrup åbnedes der (03) en Loge, hvortil sluttede sig 4 mænd fra Havnbjerg, heraf de 2 tidligere alkoholikere. 6 år senere siges det, at foreningen havde »en del« medlemmer.

Man havde gennem nogle år sendt bidrag til Sædelighedsforeningen (09).

Sociale tilstande. Befolkningen var en velhavende bondebefolkning (09), og derfor »foreligger de forhold, som socialdemokratiske og socialdemokratisk påvirkede masser medfører, ikke her«. Den fremherskende konservative livsindstilling bevirkede desuden, at »fædrenes sæder« endnu ikke var ophørt at øve deres indflydelse (03). Trods velstanden var folketallet i tilbagegang (05, da der var 949 indbyggere). Nedgangen skyldtes især udvandring til Amerika (07).

Havnbjerg sogn var tilsluttet diakonissestationen i Nordborg (93).

Sønderborg provstearkiv, nr 1379-83, La Åbenrå)

Lauritz Clausen (1911-26) vandt stor tillid både hos sine sognebørn og blandt kolleger. I 1920 blev han genvalgt som sognepræst med 328 stemmer mod 28 (J Raben, 1926, s 31) og samme år valgt til formand for Sønderborg amtskreds' afdeling af præsteforeningen. L Cs ældste og yngste søn faldt i krigen.

En ung mand fra et småkårshjem i Havnbjerg, *Johan Hansen* (1845-1928), havde forladt hjemstavnen 22 år gammel for at undgå den tyske krigstjeneste og havde skabt sig en millionformue i Danmark. Herfra støttede

han trofast mange nationale formål i Sønderjylland; 1921 købte han Nordborg slot og overdrog det til en dansk efterskole for unge nord og syd for grænsen.

Altergangsfrekvens 1921 44.3, 14 41.8, 15 42.6, 17 38.9%

Pastor Clausens 2 beretninger er magre og vidner formodentlig om et stagneret kirkeliv.

Gudstjenesteordningen forblev uændret med »rig liturgisk udstyrelse«. Der var intet kor, men ca halvdelen af børnene i 1. klasse var i kirke om søndagen og sang godt med (underforstået på de liturgiske led), mens de voksne ikke deltog meget heri, hvorimod deres salmesang var god. Foruden fastetjenesterne havde der også været andre aftenlige særtjenester i kirkeårets løb. Disse sidste blev dog færre, efterhånden som krigstidens besværligheder med mangel på brændsel og belysningsmidler tog til. Desuden (17) var Clausen hovedvikar i Svenstrup.

I sommertiden var der katekisationer med børnene fra Oberstufe, også voksne syntes at have velsignelse heraf (15, 17).

Gudstjenestebesøget havde (15) været så nogenlunde uforandret siden Clausens tiltrædelse. I 1916 var det efter den officielle tælling 7.3% (kun voksne), hvorved Havnbjerg indtog pladsen som nr 14 af provstiets 20 sogne. Fastetjenesterne blev navnlig ret godt besøgt af kvinder uden dog i henseende til besøg at ligge på højde med højmessen.

Menighedsliv. Der var ingen egentlige bibeltimer (med den ejendommelige begrundelse, at der kun var en skole lige ved kirken, »og det gik endnu ikke at holde dem i privathjem«), ej heller samtalemøder eller Kriegsbetstunden. Krigen omtaltes derimod i prædikenerne (15).

Ydre mission havde vundet voksende interesse. Hertil havde en årlig stor missionsfest på 7. s e trin medvirket. Interessen for Gustav-Adolfforeningen var ikke særlig stor, og Landesverein f i Mission havde ingen lokalafdeling. Derimod kunne man i nogen grad samles om diakonisse- og asylsag (15).

Krigen havde givet kirkelivet større alvor, vel også fremmet kirkegangen eine Kleinigkeit (15), men nogen religiøs bevægelse var ikke fulgt i dens kølvand, derimod mere velgørenhed (17).

Der var hverken *sektvæsen* eller *frimghsbevægelse* at spore (15).

Sædelige tilstande. Forøget drikkeri eller utugt var ikke konstateret, ikke heller en nedgang i fødselstallet (15).

Sociale tilstande. Befolkningen udgjordes af en sund middelstand (15). Offentlige og lokale indsamlinger i landsbyerne havde givet »et rigt resultat«, og for soldaterkonerne var der blevet sørget således, at det »forekom nogle mghsmedlemmer lovlig meget« (17).

Der var til sidst i april 1917 13 faldne og 2 savnede fra sognet.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384-85, La Åbenrå).

Tiden efter 1926

Andreas P Dahl (1927-34) beretter — som sin forgænger — til Kirkelig Håndbog om jævnt gode, rolige forhold uden kirkeligt retningspræg. I hans tid (1933) begyndte ingeniør *Mads Clausen* (1905-66) at fremstille maskindele i et lille værksted på sin fars gård i Elsmark.

I *T R S Nehms* tid (1935-64) undergik sognet — og en stor del af Als — en gennemgribende forandring. Tallene på ansatte på Mads Clausens fabrik Danfoss viser klart en eksplosiv udvikling. 1936, Mads Clausen beskæftiger 5 mand, 1939 — 17, 1945 — 200, 1952, en ny hal tages i brug, og 1000 mand er beskæftiget på Danfoss, 1956 — 2321, 1958 — 3000, 1965 — 5200 og september 1980 — 7250. Danfoss blev derved Danmarks næststørste arbejdsplads, hvilket medførte så stor befolkningstilvækst, at der opstod boligproblemer. Myndighederne har forsøgt at komme dem i forkøbet med en storstilet planlægning omfattende det meste af øen, fabrikken ved at tilbyde byggelån til sine arbejdere. Der er skudt nye boligkvarterer op, ofte opført på kooperativ basis, skoler skulle til, og en helt ny by, Langesø, blev grundlagt 1954. »Fabrikken i landsbyen« er blevet en verdensomspændende virksomhed med filialer fra Canada til Australien, fra London til Japan. (Især p grl af Bjørn Svensson i Bogen om Als, 1956, s 535 ff).

I 1981 holdt prognoserne for første gang ikke stik. I 80 var man nået op på ialt 9000 ansatte, mange ansat kort før der begyndte at finde masseafskedigelser sted. I de seneste år er situationen stabiliseret; med filialer omfatter Danfoss nu 8388 ansatte, deraf 6600 på fabrikken i Havnbjerg (sept 1984).

Kirkeligt har udviklingen afspejlet sig i ansættelsen af en hjælpepræst *H C Lorentzen* (1959-65) med Danfoss som særligt distrikt. Han boede i en Danfossfunktionærbolig i Langesø, men havde ikke nogen form for aftale med eller afhængighed af fabrikken; dog fik han adgang til frit at færdes på virksomheden. H C L følte sig mere velkommen blandt arbejderne, end han selv havde turdet tro, skønt han kun kom som en slags turist, der ikke delte vilkår med de ansatte. Han fandt, at den lutherske kaldstanke var uden relevans i en moderne industri; arbejdet opleves ikke som meningsfuldt, men som noget, der skal overstås og på mange måder splitter arbejdernes liv. Alligevel følte han, at det romantiske begreb »Danfossfamilien« havde en vis sociologisk realitet. Danfoss er arbejdernes miljø på godt og ondt, og i sognekirken føler de sig let fremmede. H C L så det ikke som sin opgave at rive dem ud af deres sammenhæng, men at respektere og sigte på det fællesskab, de stod i med de — ofte af Danfoss arrangerede — klubber, studiekredse (også med religiøse emner), hobbyværksteder, kor og orkester m m. Der var god tilslutning til nogle udvekslingsrejser, som H C L arrangerede i

samarbejde med tyske kolleger og industridiakoner, »selv om deltagerne undertiden blev mødt med et spøgefuldt hallelujal når de kom hjem igen« (H C L, 1964, s 52-62).

I 1972 fik Langesø en residerende kapellan, *Magdalene Johansen*. KFUM har i Langesø kollegium et udgangspunkt for socialt arbejde m m. Til og med 1963 blev alle medlemmer af menighedsrådet benævnt: Uden parti, medens fra 67 de seks kaldes fælleskirkelige og de tre socialister.

Ved sin tiltrædelse fandt pastor Nehm sognet roligt og uden retningspræg. I Kirkelig Håndbog 43 tales der om missionsmøder i private hjem, i 1951 også om en Sudankreds, men disse kredse omtales ikke i 1967.

Kirkegangsprocenten opgives sst 1931-47 som 5-6%, i 1951 som 5%, 1955-63 som 4% og i 1967-udgaven som 2-3%.

Den nuværende sognepræst er *C L Fuglsang-Damgaard* (udnævnt i 1956). Af kirkelige aktiviteter omtalte han i Kirkelig Håndbog 1967 ungdomsmøder og menighedsmøder i præstegården, kirkeblad, ungdomsforening for 3 sogne og kollegium i Langesø. Befolkningen karakteriseredes som velvillig og alm folkekirkelig uden retningspræg. Fuglsang-Damgaard oplyser 1984, at de kirkelige forhold er præget af, at ca 4/5 af befolkningen er tilflyttere uden naturlig tilknytning til Havnbjerg kirke. I det menighedråd, der blev valgt 1984, er 7 af medlemmerne tilflyttere og 3 fra det gamle sogn.

Skolen

I *Havnbjerg* havde bønderne selv indrettet skolen, som formodes at have eksisteret allerede fra 1600tallet. Ved amtets foranstaltning og med tilskud fra herredets kirker fik sognet i 1768 nyt skolehus, o 1800 det eneste tidssvarende i herredet bortset fra Nordborg. (Japsen: Det danskprogede skolevæsen, s 48, 131, 149). L S Ravn optegner lærernes navne og data fra 1765; fra dette tidspunkt var lærerembedet som regel forenet med degneembedet.

Omkring skoleloven af 1814 kom det spørgsmål på dagsordenen, om den alsiske skole skulle styres af de slesvig-holstenske myndigheder eller af de danske (Fyns stift). Pastor Meyer, Havnbjerg, anbefalede det første. I 1816 afgav han en betænkning om skolevæsenet på øen. Det var klart bedre end i kongeriget, mente han, og det skyldtes bøndernes stilling som selvejere, der havde givet velstand og et positivt sindelag over for skolevæsenet (H P Clausen, 1965-66, I s 12 og II s 138 f).

Fra 1840 havde man andenlærere, men skolen blev ved med at være landsbyskole indtil o 1960, da den hurtigt voksede, og i dag er den en fuldt udbygget 3sporet centralskole. I 1984 havde den ca 600 elever fra 1. til 10. klasse, skoleleder Børge Krogh.

Fra 1963 blev den aflastet af den nye *Langesø* skole, der begyndte med 1.-6. kl, senere to parallelklasser, 1.-7. kl, og en børnehaveklasse. I 1984 havde skolen ca 180 elever; skoleleder J P Ditlefsen.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922, 1934, 1938, 1945 6 up, 1953 og 1958 7 up, 1959 9 up, 1965 6 fælleskirkelige, 3 s, 1984 6 borgerlige, 4 s.

Folketal 1860 999, 1910 983, 1921 872, 1930 860, 1955 1429, 1960 3076, 1970 4452 (Stat tabelv 1975, II. Danmarks administrative indd), 1976 4554 (Stat tabelv 1978 VIII) (Registerfolketællingen 1/7 1976).

Antal altergæster 1922 375, 1926 350, 1930 og 34 ikke opgivet, 1938 148, 1946 140, 1954 150, 1962 350, 1966 350, 1983 758.

Kirkebygningen

Den højt og frit liggende kirke, i katolsk tid viet Vor Frue, hegnes af et kampestensdige, der langs indersiden har en række store træer. Den hvidkalkede kirke består af romansk kor og skib, sakristi mod øst fra 1780, tårn mod vest fra 1856-57, samt sengotisk våbenhus mod nord. Kirkens tag er dækket af blåglaseret tegl, spiret af spån. Kor og skib er af kampesten med hjørner og detaljer af granitkvadre. I de romanske vinduer mod nord, genåbnet i 1954, kom 1962 glasmosaikruder. 1954 afdækkedes i koret rester af kalkmalerier fra romansk og gotisk tid, en hvælvingdekoration restaureredes 1956, resten kalkedes igen over.

Altertavlen forestiller Jesus i Gethsemane og er malet 1831 af C W Eckersberg, som fra sin barndom havde tilknytning til egnen. I koret en dobbeltsidig trælæsepult anskaffet o 1960. Den romanske granitdøbefont var en tid gravmonument, men genopstilledes 1887.

På triumfvæggen mod nord et krucifix, kopi af 1400tallets, herunder et smalt konsolbord i hvis støtter udskårne relieffigurer fra 1958. Prædikestolen er i rig senrenaissance fra o 1625 i syv fag. Orgelet er fra 1958 på pulpitur mod vest. Kirkeskibet er skoleskibet »Danmark« fra 1945. Der er to klokker, en middelalderklokke fra 1350-75 med indskriften: »Ave Maria gracia plena« (Hil dig Maria, fuld af nåde), og en genforeningsklokke. På kirkegården mindesmærker for faldne 1848 og 64 og for sognets 40 faldne i 1. verdenskrig.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 9286 RM, 1922 1. kl, 1958 12. kl, 1969 lønramme 16/31.

13. 1835-61 **Jørgen Knudsen**, f Ketting 8/11 1772. Forældre: Gæstgiver Ketting Hans Peter K og Ane Kirstine Wrang. Dim Odense 95, c 2/11 1801 (h), g Havnbjerg 21/2 21 Sophie Margrethe Fangel, f Nordborg 12/6 97, d Havnbjerg 29/1 47. Forældre: Sp Nordborg Holger F og Mette Marie Vogelsang. 04 huslærer, 27/9 11 pers kap Snøde-Stoense, 12 pers kap Magleby, Langeland, 22/4 18 pers kap Nordborg. 27/9 20 sp Tranderup, 1/4 35 sp Havnbjerg, afsk 28/2 61, d Havnbjerg 25/6 62.

14. 1861-85 **Holger Fangel**, f Nordborg 25/2 1804. Forældre: Sp Nordborg Holger F og Mette Marie Vogelsang. Dim priv 24, c 31/10 32 (l), g Havnbjerg 5/9 38 Ulrikke Johanne Matthiesen, f Kbh 24/3 09, d Havn-

bjerg 6/5 86. Forældre: Lærer Kbh Landkadetakademi og Metropolitanskolen, prof Boy M og Anna Sophie Magaard. 12/2 34 pers kap Hatting-Torsted, 1/5 38 sp Højbjerg-Elsborg, 5/10 42 sp Oksbøl, 18/1 51 — 1/5 79 provst Als Nr Herred, 6/6 61 sp Havnbjerg, 8/1 73 — april 74 tillige kst provst Als Sdr Herred, afsk 9/10 85, d Pøl 28/2 87.

15. 1886-1910 **Jacob Christian Bahne Engel**, f Starup 30/4 41. Forældre: Lærer og organist Starup Peter Simon E og Marie Dorothea Boysen. Dim Had 59, imm Kbh s å, imm Kiel 21/10 64, imm Bonn 65, c Gottorp 66 (2. Kar m r A), g Had 6/10 71 Hedwig Margaretha Prahl, f Øsby 16/8 49, d Augustenborg 11/12 1917. Forældre: Sp Gl Haderslev Hans Peter P og Botilla Cæcilie Schlaikjer. 26/6 67 konst diakon Tønder, sept 71 lærer Tønder seminarium, 27/7 78 sp Hjordkær, 19/3 86 sp Havnbjerg, afsk marts 1910, d Augustenborg 30/9 13.

16. 1911-26 **Lauritz Clausen**, f Jardelund, Medelby 21/10 1857. Forældre: Gdr Jardelund Hans Paulsen C og Lene Rossen. Dim Flensborg i 70erne, c Kiel 83 (2. Kar.), g Medelby 3/6 85 Maria Christina Jacobsen, f Jardelund 14/7 61, d Havnbjerg 25/2 1938. Forældre: Boelsmand Jardelund Jacob J og Lena Maria Andresen. 2/11 84 adj min Vanderup, 10/3 85 sp Løgumkloster, 1/8 92 sp Magstrup-Jegerup, 9/1 11 sp Havnbjerg, 20-22 formand Sønderborg amtskreds af præsteforeningen, afsk 16/4 26, d Havnbjerg 4/6 s å.

17. 1927-34 **Andreas Peder Dahl**, se sp Hørby.

18. 1935-64 **Tormod Roar Sigurd Nehm**, f Kbh 30/12 1894. Forældre: Kommunelærer Kbh Julius Marius N og Anna Axelline f Nehm. Dim Kbh Efterslægtens skole 1913, lærer fra Frederiksberg seminarium 18, lærer og vikar Kbh, Skelskør og Hersted Vester, c 6/6 32 (h), g Søborg 2/6 35 Agnes Edvardine Andersen, f Frederiksberg 16/9 05. Forældre: Snedker Frederiksberg Edvard Vilhelm A og Johanne Elise Jensen. 1933 uord medhj Rønne-Knudsker, 16/4 34 hjpr Søborggaard, 16/4 35 sp Havnbjerg, afsk 31/12 64, d august 74.

19. 1965- **Carl Lauritz Fuglsang-Damgaard**, f 31/5 1931. Forældre: Biskop, dr theol Hans F-D og Caroline (Calina) Elisabeth Solvejg Wagner. Dim Kbh Østersøgade 50, c 56 (l), g Stockholm 6/4 55 Margit Ek, f Stockholm 20/9 31. Forældre: Direktør Thure Hjalmar E og Elsa Maria Malmquist. 1/11 56 lærer Rødding højsk, 6/4 65 sp Havnbjerg.

Hjælpepræst, Langesø

1. 1959-65 **Hans Christian Lorentzen** f Kolding 15/8 1920. Forældre: Direktør Alex L og Olga Laursen. Dim Kolding 39, c 46 (l), g Vigerslev 6/4 53 lærer Inge Carlsen, f Kbh 22/11 29. Forældre: Bankbestyrer Fin Juncker C og Marie Pedersen. 46 undervisningsass Aarhus Universitet, 28/12 47 hjpr St Lukas kirke Århus, 16/6 51 kkp Vigerslev kirke, Kbh, 1/6 59 hjpr Havnbjerg, 65 sekretær Kbh kirkefond, 20/7 67 kkp Stengård, 21/5 71 sp Rønne. Fra 67 red af »Arbejdsetik«.

Skr »Anglikansk hymnodi«, Dsk teol tidsskr 51, »Kirken og den moderne arbejdsplads«, artikel om industripræster, Kirkens Verden 63, »Kirken og den moderne arbejdsplads«, Dansk Kirkeliv 64.

Residerende kapellan for Havnbjerg og Nordborg menigheder

1. 1972- **Magdalene Johansen**, f St Velling, Smidstrup 15/5 25. Forældre: Gdr Johs Møller J og Else Marie Sørensen. Dim Fyns studenterkursus, Odense, 45, skoleembedseksamen jan 54, højskolelærer, særudd, juni 72 rkp Havnbjerg-Nordborg.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930 og 67; Kirkelig Håndbog 1923 flg; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938 (C P); H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske kirke II (N K II), 1948; G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog, 1945 flg; Dansk biografisk Leksikon, 1933-44.

Hauptlehrer Riis: Series pastorum in Hagenberg. Heimatblätter für den Kreis Sonderburg 1922, nr 8; J Raben: Havnbjerg Kirke og gamle Minder fra Havnbjerg og Oksbøl sogne. Fra Als og Sundeved hft 1, 1926; Chr Knudsen: En Henrettelse i Fægteborg. Sdj Månedsskr 1926-27; Nis Nissen: Johan H ansen. Sprogforeningens Almanak 1929; Mich Neiiendam: Erik Pontoppidan I-II, 1930-33; J Raben: Gamle Minder fra Havnbjerg sogn og Sundeved. Fra Als og Sundeved hft 19, 1943; M Clausen: En Virksomhed udvikler sig. Dansk Teknisk Tidsskrift, 1953; Robert Huhle (red): Bogen om Als, 1956; H C Lorentzen: Kirken og den moderne arbejdsplads. Dansk Kirkeliv 1964; H P Clausen: Dansk og tysk på Als 1812-48 I-II. Sdj Årbøger 1965-66.

Utrykte kilder: Jørgen Hansens visitatsberetninger; generalsuperintendentens arkiv, afd 18; Sønderborg provstearkiv; alle Landsarkivet Åbenrå; Chr Knudsen: Samlede Efterretninger til en Beskrivelse af Øen Als. Ny kgl samling 2683, I, IV, VI, XIX og XXIX, Det kgl Bibl; Aage Dahls samlinger; dr theol Asger Nyholms notater fra B Godts visitatsberetninger; oplysninger fra sognepræst Carl Fuglsang-Damgaard.

OKSBØL

Af IB og HB

Topografi

Areal 2070 ha. Oksbøl sogn omgives af Nordborg og Havnbjerg sogne og har kystgrænse mod Als fjord og Stensvig fortsat af Dyvig og Mjels vig. Herfra udgår en lavning over to udtørrede søer Mjels sø og Bundsø, der begge ligger under havets niveau. Den afgrænses mod nord af skrænter, mens sydsiden er lavere. Midt i Bundsø rager Knuden op, ca 30 m. Området nord for dalen med byen Oksbøl er småbakket moræneland med kun enkelte højder over 20 m, således Bøgebjerg o 40 m. Det sydlige område er lavere, men relieffet er især i vest ret varieret. Nordvestkysten er en lav klintkyst.

Bebyggelsen er præget af landsbyerne. Der er relativt få udflyttergårde, og kysten er ubeboet med undtagelse af landingspladser og færgesteder, vigtigst færgestedet Hardeshøj-Ballebro. Vejnettet har gammelt lokalt præg med undtagelse af det nye vejanlæg Nordborg-Stevning-Egen.

Byer Oksbøl med kirke og prg; Broballe med »Oksbøl skole«, maskinsnedkeri, betonvarefabrik; Mjels med maskinfabrik.

Bebyggelser Oksbøl Vestermark; Oksbøl Østermark; Broballe Mark; Broballe Nedermark; Mjels Mark; Mjels Søndermark; Lyngen; Hardeshøj med kro og anlægsbro for færgefart til Ballebro.

Gårde Mjelsgd; Svingsbjerggd; Pommersgd; Ejshøjgd; Skovsgd; Engsletgd; Espehøjgd; Epholtgd; Lyshøj; Sarsgd; Elkær; Stensgd; Tvendalsgd.

Skove Flere bønderskove ud mod Als fjord, bl a Lusig.

Fredede oldtidsminder Eneste bevarede en mindre høj i skoven Lusig.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 185 da, 1 ty; 1884 125 da, 16 ty; 1912 177 da, 50 ty, 8 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 614 da, 105 ty (tilrejsende 56 da, 47 ty).

Ved de følgende folketingsvalg 21/9 1920 317 da, 15 ty, 31 s; 11/4 1924 245 da, 26 ty, 104 s; 16/11 1932 267 da, 36 ty, 125 s; 3/4 1939 467 da, 67 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 484 da, 18 ty; 14/5 1957 463 da, 27 ty; 23/1 1968 623 da, 20 ty (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gamle kommuner ikke mere. Oksbøl hører til Nordborg storkommune.

Mjelsgård gik i arv til de nordborgske hertuger og kom under kronen i 1730. Bygningerne var da meget forfaldne og blev i lighed med herregårdene Østerholm, Kajnæsgård, Gammelgård, Rønshave og Rumohrsgård nedrevet, hvorefter der blev bygget mere beskedne boliger til de kongelige forpagtere. Siden 1767 har Mjelsgård været i privateje. Den nuværende rødstenshovedbygning er opført i 1942-43, efter at det ældre stuehus var brændt ved en engelsk bombenedkastning 18/8 1942 (se under Nordborg sogn).

Den ældre præsterække

1537- **Jakob ...** . Om Jakob fortælles, at han først var munk og sognepræst i Tontoft (hvortil Oksbøl dengang var anneks); her tilsluttede han sig reformationen, men holdt fast ved sine gamle munkeregler og blev derfor »forskikket« til annekset Oksbøl (C P, s. 63).

1. (1552) ? **Erik Madsen**, se sp Nordborg.

2. 15.. **Ole Christensen Schrøder**. Fader Christen S. Fader til sp Bjert Johan O S, svigerfader(?) til 3.

3. -1630 (iflg Aage Dahl) eller -1616 (iflg Arends) **Mads Mogensen** (Mathias Mortensen), f ca 1530. Fader: Mogens. G Sara (Olesd Schrøder), f Oksbøl 60, d 1640. Sp Oksbøl, d sst 30 (ca 100 år gl). Svigerfader til sp Ketting D J Monrad.

4. 1616-23 **David Johansen Monrad**, se sp Ketting. Svigerfader til 5.

5. 1623-76 **Peder Clausen**, f Sønderborg 9/11 1594. Forældre: Tingskriver Sønderborg Claus Pedersen og Maria Mathiasd Brandt. G 1) Oksbøl 5/10 23 Dorothea Johansd Monrad, f Ketting 04, d dec 43. G 2) i 40erne Sophie Hedwig Nikolaisd Bruun, f Sottrup 26, d 1705. Forældre: Sp Sottrup Niels Petersen Bruno og Mariche Petersd Fabricius. 23 adj min cum spe succ Oksbøl, apr 30 sp sst, d sst juni 76. Fader til diakon Egen J Pedersen, svigerfader til 6 og sp Bedsted N Petræus.

P C forvaltede også diakonatet 23-30, hvorefter det blev nedlagt. Han levede, efter at hans svigersøn var blevet præst, og forrettede mange tjenester for ham.

6. 1676-82 **Morten Nielsen** (Martinus Nissen), f Åbenrå 24/12 1636. Forældre: Skibstømrermester Nis N og Anna Mortensd. G Oksbøl 7/12 70 Maria Pedersd, f Oksbøl 39, d dec 98. Huslærer i Havnbjerg prgd, 16/11 66 ventebrev Oksbøl, 11/8 67 adj min cum spe succ sst, 27/10 76 sp sst, d sst 24/12 82. Fader til Sp Holbøl S Nissen, svigerfader til sp Notmark F J Cruckow.

M N begyndte at føre kirkebogen og efterlod sig desuden nogle optegnelser om sognet (Chr Knudsens efterretn IV, s 76).

7. 1683-93 **Diderik Cæsosen Nissen**, se sp Nordborg.

8. 1693-1713 **Johan Bugislaus Nielsen Klincker**, f Nordborg 1658. Forældre: Diakon Nordborg Niels Jacobsen K og Ingeborg Pedersd Støedt. Imm Rostock 82, g 1) 19/7 85 Anna Maria Lauritsd Harboe, f Svenstrup i 60erne. Forældre: Sp Svenstrup Laurits Paulsen H og Karen Madsd (Anna Ottosd Wordingborg). G 2) Margrethe Thygesd Paulsen, f Højer 31/5 84, d juni 1755. Forældre: Sp Svenstrup Thyge P og Margrethe Jørgensd Cruckow. 84 diakon Nordborg, 93 sp Oksbøl, d sst 26/4 13. Fader til sp Hoptrup Nicolai J K, svigerfader til sp Toftlund C D Outzen.

I Klinckers tid skal præstegården være blevet ombygget (1699). Om hans diakontid i Nordborg og hans uoverensstemmelse med sognepræsten der, se under Nordborg, sp 6 Christian Brandt.

9. 1714-21 **Jørgen Wilhelm Aleksandersen Poss**, f Gammelgård dec 1662. Forældre: Pensionær Gammelgård Aleksander P og Elisabeth von Køll. Imm Kiel 14/1 78 og 3/9 80, g 1) 88 Margrethe Abrahamsd, f Lundsgård, Fyn. Forældre: Pensionær Lundsgård Abraham Matthiesen og Christine Nielsd Brandt af Egen. G 2) Sophie Adelheid, f 75, d Egen juni 1743. 88 diakon Egen, 14 sp Oksbøl, d sst aug 21. Svigerfader til diakon Egen C Matthiessen.

En søn Jens J P fik af hertug Joachim Friedrich løfte om diakonembedet i Nordborg; men det blev ikke opfyldt, og han blev aldrig præst.

10. 1721-30 **Johann Christian Diderichsen Riisbrigh**, f Lysabild 1682. Forældre: Sp Lysabild Didrik Christiansen R og Cathrine Johansd Monrad. Dim Odense 1702, g 24/10 08 Elisabeth Charlotte Johansd Brandt, f Egen 88, d okt 47. Forældre: Sp Egen Johannes Bugislaus Johansen B og Anna Maria Hansd Paulsen. Seksagesima 08 diakon Nordborg, 21 sp Oksbøl, d sst 29/5 30. Fader til 12.

11. 1730-64 **Bernhard Nielsen Preen**, f Næsborg (Malle) 1690. Dim Helsingør 13, c 17/11 1718 (nc), g enke efter 10, 24/6 25 skibspræst på det ostindiske skib »Laurvigen«, som gik til Trankebar, hvor han derefter blev præst ved Danske Zionskirke i 2 1/2 år, vendte hjem på »Den gyldne Løve« og blev 22/8 30 sp Oksbøl, d sst 1/12 64.

B N Preen blev aldrig rask efter sit ophold i troperne. Hans stedsøn og efterfølger måtte hjælpe ham meget. I 13 år sad han i det bare lintøj, plaget af gigt og kløe. Alligevel var han munter, frisk og fornøjet ved fremmedes besøg. Han havde megen sund sans i sine domme, men blev dog en del påståelig. Forholdet til adjunkten og stedsønnen var forbilledligt godt. B N P lod sig begrave på den nordre side af kirkegården for at foregå med et godt eksempel; der ville nemlig ingen ligge (Chr Knudsens efterretn IV, s 79 ff).

12. 1764-87 **Christopher Frederik Johansen Riisbrigh**, f Nordborg 30/5 1717, søn af 10. Dim priv 33, c 27/6 46 (h), g 1) Skrydstrup 11/10 48 Helene Susanne Heinrichsd von Einen, f Heiligenhafen 21/7 20, d Oksbøl 24/9 63. Forældre: Sp Heiligenhafen Heinrich Theodosius v E og Helena Koback. G 2) Nordborg 30/11 64 Dorothea Margaretha Samuelsd Brandt, f Nordborg, d Oksbøl 16/3 1810. Forældre: Købmand Nordborg Samuel Johansen B af Egen og Margrethe Jørgensd Pedersen af Notmark. 11/8 47 adj min cum spe succ Oksbøl, 7/12 64 sp sst, d Oksbøl 10/10 87.

Christopher Riisbrigh nævnes i testamentet degn R, hvilket måske betød, at han boede i degnegården, som hans enke senere besad. Han havde årligt flere følhopper, og hans hingste var meget søgt. Som ældre kaldes han »en gammel, ærlig og skikkelig Mand«. Han blev begravet i kirken mellem sine forældre og sin søster og bad om »at mine jordiske Levninger maatte hvile urørte ind til den store Opstandelsesdag«. Det samme ønske havde Peter Enwaldt, amtsskriver og pensionær på Mjelsgård (d 1697), haft. Han ligger også begravet i kirken. (Chr Knudsens efterretn, IV, s 82 og 121 og XXVIII, s 7).

13. 1787-1824 **Laurentius (Laurits) Holst**, f Hvirring 16/9 1740. Forældre: Sp Hvirring-Hornborg Peter Lauritsen H og Christiane Sophie Franch. Dim Horsens 62, c 25/2 68 (nc), g 1) Nordborg 8/7 78 Helena Christina Winther, f 46, d Oksbøl 22/12 97. Forældre: Skipper Stege (Kbh) Hans Sørensen W og Benedicta. G 2) Oksbøl 2/6 98 Mette Christensen, f 73, d Oksbøl 24/1 1818. Forældre: Christen Nissen og Margrethe Christensd. Var 74 degn ved Kommunitetet (Kbh), 21/5 77 diakon Nordborg, 4/12 87 sp Oksbøl, d sst 26/3 24.

L H skal som ung have været dygtig og kundskabsrig, og provst Fangel i Nordborg roste ham som diakon. Men iflg Aage Dahl forfaldt han »mere og mere til Raahed og Plathed. Rationalist fra den værste Tid. Børnene fik en daarlig Opdragelse, kom i uanselige Stillinger og opførte sig til Dels slet«.

Der fortælles meget om L H. Hans første kone var en pige fra Nyboder, som drak og omkom i fuldskab ved fald fra en loftstrappe. 9 mdr efter fik han et barn med sin anden kone, en kniplingssælger fra Vesteregnen (»Mette Hølpige«), og rygtet gav ham skylden for den første kones død. Hans mange børn (20, hvoraf 12 overlevede ham) løb rundt og tiggede. I kirken tog han sin puddel med, og som gammel blev han »sløret paa Aanden«. Men først kort før hans død blev gudstjenesten overtaget af nabopræsten. Det dårlige eksempel skal have gjort Oksbøl berygtet for umoral, tyveri og hærværk. (Chr Knudsens efterretn IV, s 95 ff, XXVIII, s 8).

14. 1824-42 **Hans Petersen**, f Nordborg 29/6 1778. Forældre: Toldforvalter Nordborg Peter P og Regitze Sophie Elisabeth Jensd Fangel af Nordborg. Dim Odense 99, c 28/10 1802 (h), g 1) Odense St Knuds kirke 19/12 07 Margrethe Sophie Berg, f ca 82, d 7/8 10. Fader: Proprietær Sødringholm Andreas M B. G 2) Nordborg 25/2 18 Ida Marie Frederikke Zoffmann, f sst 22/12 85, d Oksbøl 28/3 67. Forældre: Advokat Sønderborg ejer af Lysmose, Nordborg, Gregorius Friedrich Z og Metta Catharina Ida Tronier. 03 huslærer Ærø, 04 huslærer Brahetrolleborg, 30/4 13 pers kap Nordborg, 18 sp Drejø, 28/5 24 sp Oksbøl, d sst 7/7 42. Svigerfader til sp Notmark H C C Fangel.

H P var en god prædikant og en nidkær præst og fik rettet op på ånden i sognet. Som huslærer på Brahetrolleborg havde han i høj grad nydt grevens gunst, men da hans kone, som led af tungsind, tog livet af sig, søgte han bort og fik diakonembedet hos sin morbror Holger Fangel i Nordborg i 5 år. Grev Holstein kaldte ham så til sognepræst på Drejø, hvorfra han søgte til Oksbøl. Trods præstegårdens dårlige stand blev den et hyggeligt hjem under hans anden kones hånd. Af sin formue skænkede H P 100 rdl til sognets fattige og 200 rdl som legat til fattige børns undervisning. (Chr Knudsens efterretn IV, s 99 f og XXVIII, s 10).

I 1830 udbrød der epidemi i Oksbøl sogn, en slags nervefeber eller hjernebetændelse. Den energiske dr J O A Balle i Nordborg (en søn af biskoppen) satte stor kraft og idealisme ind på bekæmpelse af sygdommen. (Bogen om Als, 1956, s 210).

15. 1842-61 **Holger Fangel**, 5/10 42 sp Oksbøl, 18/1 58 provst Nr Herred, se sp Havnbjerg.

H F havde med sorg forladt Højbjerg-Elsborg i Midtjylland, men blev vel modtaget på Als, hans hjemstavn, ikke blot af slægt og venner, men også af menigheden. Han tænkte med største glæde på de syv år, han havde virket i Oksbøl, da han nedskrev sine optegnelser om sognet og sig selv, som Chr Knudsen har bevaret (i efterretn, bd XXVIII, s 10 ff). De vidner om hans vilje til at se det bedste hos alle. Menigheden i Oksbøl fandt han mere kirkeligt sindet end den i Midtjylland. Teologisk var han påvirket af oplysningstiden. En prædiken havde således temaet: »Hvad vi have at gøre for at berede os Lykke på Jorden, Gods og Guld gør det ej«. Biskop Jørgen Hansen fandt, at hans prædikener kunne være noget originale, men de var altid praktiske og opbyggelige. Med ungdommens undervisning var J H fuldstændig tilfreds. I 1860 var svarene knapt så tilfredsstillende, »hvortil Grunden langt fra skulde søges hos Sognepræsten«. I det år nævnes det, at der holdtes kommunion, men først efter slutningsbønnen (Jørgen Hansens visitatsberetninger 1851, 54, 57 og 60).

H F holdt af kirkegården med de store lindetræer, men kirkerummet fandt han skummelt og uhyggeligt. »Altertavlen er ældgammel og dertil yderst smagløs«. I 1863 blev en gennemgribende restaurering foretaget, og altertavlen erstattet med en kopi efter italieneren A Masuccis »Mariæ Bebudelse« malet af fru Jerichau 1853 (jfr kirkebygningen).

Diakoner Oksbøl

1. 1527- **Mathias Bruun.**

2. (1611)-16 **Mathias Magnus**, f ca 1530. Diakon Oksbøl, afsk 1616, d april 30. (Ca 100 år gammel).

3. 1616-23 **David Johansen Monrad**, se sp Ketting.

4. 1623-30 **Peder Clausen**, se sp Oksbøl.

Ventebrev 1627 Hans Rasmussen. Han tiltrådte dog næppe.

Tiden 1861-1920

Ole Jørgen Smit (1861-67) var som sit sogn udpræget dansksindet. Han blev afskediget på grund af edsnægtelse.

Af førende skikkelser inden for danskheden i sognet kan nævnes smeden i Mjels *Claus Grøn*. I hans smedie samledes de dansksindede, og allerede i 1848 kort efter hertugens flugt enedes man her om at sætte herredsfoged Steffens og andre tyssindede embedsmænd stævne ved Mjelsgård mølle, hvor de også mødte og aflagde løfte om »af være Dansken tro« over for den for største delen bevæbnede forsamling. Smedens søn, der også hed Claus (f 1832), kom til Australien og sendte herfra bidrag til det danske arbejde i Oksbøl. Over sin faders grav satte han en engelsk indskrift, da han frygtede, at en dansk ikke var tilladt. (Sprogforeningens Almanak 1911, s 63ff).

Gårdejer *Erik Eriksen*, Oksbøl, var gennem mange år Sprogforeningens kredsformand og opbevarede dens bogsamling. Han fik stor betydning for menighedslivet; hvervet som kirkeældste og menighedsrådsarbejdet optog ham i de senere år stærkt. Hans søn Jørgen blev frimenighedspræst i Sundeved og senere sognepræst i Asserballe. Erik Eriksen døde i 1926 (Sprogforeningens Almanak 1926, s 98 f).

Konsul *L C Ohlsen* fødtes i Oksbøl 1819. Han skabte sig en stor formue på en kuleksportforening i Cardiff, Wales, og blev dansk konsul der og desuden hannoveransk konsul, indtil Prøjsen erobrede Hannover i 1866. 1871 købte han Fægteborg ved Nordborg og slog sig ned der. Da han ikke mere var dansk statsborger, kunne han ikke direkte deltage i det danske arbejde; men han støttede det, og netop ved at spille på sit engelske statsborgerskab gjorde han danskheden mange tjenester. Efter hans død oprettede datteren og svigersønnen legater, bl a til fordel for krigsinvalider. (Sdj Månedsskr 1952, s 157 ff).

Pastor Smit efterfulgtes af *Hans Thomsen Hørlück* (1867 konst -68), som døde 10 må-

neder efter sin ansættelse som sognepræst i Oksbøl, hvorefter *E L E Holm* blev sognepræst (1869-88). I hans tid brød stormfloden gennem digerne ved Oksbøl (1872). I 1888 var der menighedsvalg i Oksbøl, og sognets tysksindede havde håbet på at slippe af med 5 danske medlemmer. Det måtte de opgive, da der mødte ualmindelig mange mennesker op til valget efter gudstjenesten.

Fra Holms tid foreligger der notater fra 3 visitatser (1872, 75, 81).

Biskop Godt bemærker om prædikenen (1872), at den var mangelfuldt disponeret, men der var anvendt flid, at den var afgjort evangelisk, ret opbyggelig og godt holdt. Sp virkede med troskab og til velsignelse, og efter at den ved den fransk-tyske krig fremkaldte politiske ophidselse havde lagt sig, kunne han atter glæde sig ved en god stilling i mghen. Der var talrigt besøg, men det havde været svagt under krigen. Mghen skulle rumme mange gode og ædle kræfter, mange fromme sjæle og ikke få hjem, hvori der herskede et alvorligt kristeligt sindelag.

Men 3 år senere var bispens indtryk ret radikalt anderledes. Vel kunne dispositionen passere, men udførelsen var trods anvendt møje lidet vellykket, prædikenens indhold tørt og abstrakt. Skønt Holm var alvorlig og tro, forstod han ikke at omgås befolkningen, og uden at stå i egentligt misforhold til den var han lidet afholdt. Besøget tilfredsstillende.

Og endelig 1881: præsten som før, han mente det godt, men var ret ringe begavet og ubetydelig. Besøget var fremdeles ganske godt.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Godts billede af Holm modificeres af dennes egne beretninger.

Altergangsfrekvens 1879 78.4, 84 70.8, 87 77.3

Indbyggertal 1879 1131, 87 1144

Gudstjeneste og ministerialia in der alten hergebrachten Weise, dvs efter Den danske Alterbog. Der var regelmæssige fastegudstjenester med prædiken og katekisation, der også fandt sted fra 1. s e trin til høstfesten (81, 87).

Gudstjenestebesøg. En ikke lille kreds samlede sig om gudstjenesten. Sammenlignet med forholdene i større byer var kirkegangen god, men mådelig i forhold til den i Rylskov (sps tidligere embede i Angel). På offerdage kunne der være 200 voksne i kirke (17.3%). På søndage uden altergang sank tallet ofte til 50 (4.3%) eller derunder (80, 81). Heri ændredes intet i de flg år.

Menighedsliv. Civilstandsloven havde ikke haft stor indflydelse på det kirkelige liv: de kirkelige skikke holdt sig i det væsentlige nøjagtigt som før, vægring ved kirkelige handlinger var ukendt (81).

En lille del af mghen var trofaste kirkegængere, den største kom højst uregelmæssigt, ikke få slet ikke. Husandagt var almindelig jule- og nytårsaften, forekom ellers kun spredt, det sidste gjaldt også den højt fremsagte bordbøn.

Interessen for ydre og indre mission var i langsom tiltagen og gav sig til kende gennem en kvindeforening, der samlede ind til disse formål (bl a underholdt man et barn på en missionsstation i Ostindien) og udbredte skrifter om mission. Hertil kom kirkekollekterne (80, 81). Foreningen fortsatte sit arbejde og udøvede navnlig et velsignelsesrigt virke ved udbredelsen af opbyggelige skrifter på begge sprog. - I eftermandens beretning (89) oplyses det, at det drejede sig om 10 ekspl af *Der Nachbar*, 20 af *Sædekornet*, 3 af *Kirkeligt Søndagsblad* og 4 af *Christiansfelds missionblad.*

I sammenligning med f eks nabomghen Nordborg lå det kirkelige aktivitetsniveau virkeligt højt, som Holms sidste beretning (87) viser.

Sansen for ydre mission var blevet vakt gennem missionstimer, der i sin tid havde ført til dannelsen af den omtalte kvindeforening. Missionsanstalten i Breklum understøttedes, Nordslesvigsk Missionsforening ligeså. Med Goslar(?) Missionen havde man en særlig forbindelse og korresponderede med en af dens missionærer i Ostindien (se ovf), Christiansfeld fik pengegaver, og man fulgte med i Baseler Missionens arbejde gennem dens blad *Magazin.*

Det bør fremhæves, at mghen økonomisk havde understøttet opførelsen af en kirke i Bethlehem og stod i forbindelse med dens præst, ligeså den evangeliske kirke i Jerusalem og skolevæsenet sst (man kan erindre sig, at kejserriget netop var midt i sin kortvarige imperialistiske periode med oversøisk ekspansion som mål: den endte med 1. Verdenskrig).

Ikke mindre betydningsfuldt var det, at forstanderskabet (sandsynligvis sp) så vidt overhovedet muligt opretholdt forbindelsen mellem den hjemlige kirke og de mghsmedlemmer, der levede i »diaspora« i Nordamerika og Australien.

Om de specifikt tyske foreninger som Gustav-Adolfforeningen og Landesverein f i Mission var den ingen opslutning. Om den sidste siges, at sprogbarrieren, bortset fra andre omstændigheder, udelukkede den fra at blive et behov (Bedürfnis) i mghslivet. Dog understøttede man Landesbibelgesellschaft, således at konfirmander herfra eller ved gavebeløb fra mghsmedlemmer kunne få en Bibel eller i det mindste et NT. Forstanderskabet havde i årevis udgjort en filial af foreningen til støtte for løsladte straffefanger, ligesom man underholdt en døvstum dreng på instituttet i Slesvig.

En pige — tidligere boende i sognet — var indtrådt i diakonisseanstalten i Altona, en anden i anstalten i Flensborg. Hun havde vakt megen interesse for sagen i mghen, men var nu udvandret til Amerika.

Søndagsfred. Helligdagsforordningen af 1840 overholdtes langtfra, men bedring kunne ikke forventes ved anvendelse af ydre tvang (87).

Af *sektvæsen* var der intet (80-87).

Sædelige tilstande. »En alvorlig indstilling og vandel lader sig vel spore« i mange hjem og familier (80). Alligevel var kærestefolks samliv før vielsen nok hyppigere end forhen, og skikken havde vist sig stærkere end alle formaninger (81). »Kun enkelte, og det både fra gdrstanden og ... småfolk, giver ved grove laster og utugtigt liv offentlig forargelse« (80). M h t die ehelich Getauften var det sket — selv i ærbare familier —, at barnet var blevet født, inden 9 mdr var forløbet siden vielsen. Et tilfælde af denne art, i hvilket man kunne have været i særlig grad berettiget til *ikke* at forvente en sådan handlemåde, vakte endnu — længe efter — forargelse og sorg. Trods alt mente sp, at druk og utugt var taget af sammenlignet med tidligere

tider, men det kunne ikke nægtes, at enkelte var hengivet til begge laster.

Om *de sociale tilstande* erfares intet.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378, 1379, La Åbenrå)

Var Holm en nullitet — og derom føler man sig mindre overbevist efter læsning af hans rapporter —, så gjaldt dette afgjort ikke efterfølgeren *J A C Wernich* (1888-1902), søn af nabopræsten i Nordborg. Skønt tysk af indstilling formåede han at vinde sine mghers respekt, og han kunne, om han havde villet, være forblevet i Ulkebøl efter genforeningen (se der, bl a om hans teologiske standpunkt). Han forekommer mig at være den bedste og mest initiativrige af de mange fortræffelige sognepræster, der i preussertiden fik deres virke på Als.

Altergangsfrekvens 1889 77.4, 94 87.3, 1901 74.4%

Indbyggertal 1889 1144, 1902 1088

Wernichs beretninger er overmåde detaillerede — må have været i lige grad provsts (Reuter) og biskops (Kaftan) fryd. Af pladshensyn kan kun en mindre del af de mange enkeltheder finde plads i denne fremstilling.

Da han i udpræget grad følte sig som *sognets* præst, opdelte han ikke — i hvert fald ikke offentligt — mghen i får og bukke, hverken kirkeligt eller nationalt. Det ser derfor ud, som formåede han at bevare de gamle altergangsskikke så nogenlunde intakte, selv gennem de forstærkede nationale spændinger i Köllertiden, i hvilken altergangsfrekvensen svingede omkring 75%, ja endog nåede et af højdepunkterne i 1898 med 81.9%. Om disse sædvaner skriver han (95), »at der efter min mening findes meget dødt væsen (viel todtes Wesen); kristendommen består tilsyneladende for mange kun i efterfølgelsen af kirkelig skik; jeg kan f eks næppe på anden måde forklare mig den kendsgerning, at mange mghsmedlemmer kan være søndagens opbyggelse foruden den største del af året og dog føle sig tilskyndet (gemässigt) til at gå til alters 2 gange eller 1 om året; sidstnævnte er skik, det første har allerede længe ikke været det«. Men skikken modvirkedes — viseligt nok — ikke.

Som nævnt under *Ulkebøl* tog Wernich initiativet til en officiel *provstikolportage*, der fik oplag i Dybbøl sogn. Formålet var nok i første række at modvirke omløbende sektereres bogsalg, under alle omstændigheder var det noget sådant, der gav ham ideen (93). En mand havde i senvinteren 1893 gennemkrydset sognet, angiveligt for en københavnsk boghandel. Bogens titel var *Den store Strid*, den var fint indbundet, med billeder og til fals for 6-8 M efter udstyret. Den behandlede kristendommens kamp mod romersk hedenskab og pavedømme, anbefalede helligholdelse af lørdagen, var altså adventistisk. Mange mennesker — især »de kirkeligtsindede og religiøst vakte« i både Oksbøl og Nordborg — havde subskriberet og fået bogen. På denne baggrund foreslog Wernich i beretningen og senere i et foredrag på synoden 1893 indretningen af en provstikolportage med det formål at standse de omvandrende sekteriske bogsælgeres virksomhed og imødekomme en konstateret stærk trang i mgherne til religiøs lekture (se også *Kirke og Folk*).

(Sønderborg provstisynode, protokoller og beretninger 1880-1917 (alle trykte), La Åbenrå)

Gudstjenesteordning. Altertjenesten før prædiken udførtes efter den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning, dog udelodes apostolicum, der kun læstes på festdage, for at altertjenesten ikke skulle vare for længe. De liturgiske led blev fremsagt af sp og afsunget af et børnekor. I forbindelse med bønnen efter prædiken sang mghen i h t 2. Gesamtsynode *Bønhør os, kjære Herre Gud.* Nadveren fejredes som forud efter Den danske Alterbog (90, 96). Et forsøg (95) på at indføre den ny nadverliturgi strandede på kirkekollegiets modstand: man frygtede alt for meget nyt, og befolkningen var stærkt konservativ, hang i lige grad ved det overleverede slette og gode. I 1896 kunne sp meddele, at liturgien nu med nadverens som undtagelse var i overensstemmelse med lov af 10/4 1892 og konsistoriets bekendtgørelse af 16/11 1894. Samtidig fik fastetjenesterne, der (91) var blevet henlagt til aftenen (med særdeles godt besøg som resultat), en mere udførlig liturgi.

Katekisation blev samtidig med forlægningen af fastetjenesterne ansat til 1/2 time før højmessen (91), men afløstes snart af friere Unterredungen på samme tidspunkt, hver 2. søndag med de konfirmerede, hver 2. med yngre børn (94). Sluttelig genopstod vistnok katekisationen med større børn, mens de mindre fik Kinderlehre (96).

Gudstjenestebesøget betegnes med gængse vendinger som recht gut (90), im Ganzen gut (92), im Ganzen ziemlich gut (97), etc. Et karakteristisk træk ved sognets kirkegang var besøget fra kirkelige og ukirkelige hjem: fra de første mødte hele familien, inclusive tjenestefolk, mens fra de sidste selv de ældre for det meste glimrede ved deres fravær. En undtagelse dannede naturligvis søndage med altergang — her levede de gamle sædvaner i det hele videre. Fastetjenesterne var for det meste særdeles eller temmelig godt besøgt.

Af og til findes (anslåede) talangivelser: 12% af indbyggertallet (90), o 100 = ca 10% (93), gnsn 70-80 (6.5-7.4%), exclusive festdage (96), almindeligvis 80 voksne, på festdage 140 (7.4 og 13.0%(99)). Endelig konstateres (01), at besøget var ziemlich gut, vist hverken af- eller tiltagende.

I 1894- beretningen antager Wernich, at besøget snarere er af- end tiltagende, »og jeg tror, at hetzen mod præsterne i de danske blade, der ligefrem har rådet folk til ikke at besøge kirken, ikke er forblevet helt uden virkning; i hvert fald kommer i herværende mgh nogle folk af ærkedansk sindelag, som tidligere kom ret ofte i kirke, nu meget sjældnere«. Dette fænomen var imidlertid næppe et specielt for Oksbøl, snarere et alment i provstiet.

Menighedsliv. Nabohjælpen i sygdomstilfælde var ret god, gavmildheden i form af mad, etc, i sådanne tilfælde stor (89, 93). Som eksempler nævner sp, at man til en arbejders søn i Mjels havde indsamlet 123 M til dækning af læge- og apotekerregning. I anledning af en difteriepidemi i efteråret 1890 var der indgået 305.60 M til svært ramte familier. Det højest noterede beløb indsamlet til lokale formål er fra 1893 — 404 M. - En huskollekt til asylforeningen indbragte 63 M, men indtægterne i klingpungen befandtes at være ret

ringe (89, 90, 91, 93).

Mghen havde vist sig villig til at støtte en plejestation i Nordborg (se der). Diakonisseanstalterne i Flensborg og Altona kendte man vel af navn, men de færreste kendte af egen erfaring den velsignelse, der udgik fra disse institutioner. Dette måtte til, hvis det skulle lykkes at skabe virkelig interesse om sagen. Det nyttede ikke — havde Wernich erfaret — at fremhæve dens gode sider forud for kirkekollekterne til anstalterne. Måske kunne diakonissers arbejde i omegnen skabe den opslutning, som i øvrigt ganske manglede om Landesverein f i Mission.

I april 1892 gav en husindsamling til plejestationen i kreds Sønderborg 168 M. Beklageligvis tabte interessen herfor sig gradvis, fordi det trak ud med påbegyndelsen. Folk blev fortrædelige herover: man havde spenderet sin gave, men så intet resultat, »og man bliver endnu mere mistroisk mod alt indsamlingsvæsen, end mange allerede var i forvejen« (93). - I denne forbindelse kan henvises til *Kirke og Folk*.

Den under forgængeren omtalte kvindeforening virkede fremdeles. Den havde en sparebøsse cirkulerende (2 gange pr år). For de indkomne beløb holdtes dels opbyggelige blade, dels understøttedes ydre mission, for hvilken der i mghen var nogen interesse. Denne viste sig bl a ved, at kollekterne hertil gav det største udbytte blandt de ca 10 årlige, sp lod afholde (vistnok omtrent det dobbelte af de »lovbefaledes« antal). Også Wernich selv modtog undertiden gaver til sagen, der desuden fremmedes ved først én missionsfest (helligtrekonger), senere ved endnu en i prghaven, kaldet missionstime, der som den første blev tradition (89, 92).

Der havde iflg 1892- beretningen vist sig glædelig tilslutning til missionstanken ved missionsfesten 1891, ved hvilken kollekten androg 120 M. Til hungerramte i Indien og missionen der blev der givet 178 M. I 1893 indbragte kollekten 108 M, og sp havde desuden i mange smågaver modtaget 52 M til Nordslesvigsk Missionsforening, der var den mest yndede — til Breklum indkom derimod sjældent noget. Besøget ved missionsgudstjenesten var »meget livligt«, mens det i prghaven var recht gut (93). I vinteren 1897/98 holdtes der nogle missionstimer i skolerne, og en lille missionssyforening samlede i 1894 54 M til ydre mission (93, 95, 99).

Blandt kirkekollekterne skal nævnes en til sømands-, en til israelsmissionen, endvidere to med lokale formål: at anskaffe Bibler, NT og salmebøger til konfirmanderne (95).

Der var naturligvis bibeltimer. De fandt sted hver onsdag aften, afvekslende i Oksbøl og Mjels skoler fra slutningen af oktober og frem til fasten. Som regel var der fuldt hus, især i Mjels, hvorfra der var langt til kirken. Tiden benyttedes dog også til andet end bibelgennemgang, f eks (91) til aflæggelse af små beretninger fra missionsmarken. Det var sps hensigt den flg vinter at tage fat om det ømtålelige emne Landesverein f i Mission (90 et pass).

Af andre aktiviteter kan nævnes Singstunden i de to skoler torsdag aftener i vinteren 1893/94. Sp holdt foredrag af forskelligt indhold, og man indøvede liturgisk sang og melodier til den ny salmebog. Læreren ledsagede sangen med violinspil. Den pågældende sæson var besøget ved bibeltimerne 40-50, lidt mindre ved sangtimerne (94).

Omkring midten af halvfemserne begyndte en serie møder (søndag eftm 3-4 gange pr sommer) i Egeskov mellem Oksbøl og Nordborg. Sp kalder dem evangelisationsfester, og han tog som regel selv aktiv del i dem. Trods benævnelsen holdtes møderne *ikke* i samarbejde med Nordslesvigsk IM, med hvis missionærer Wernich i begyndelsen af Ulkebøltiden kun tøvende indrømmede kirkefællesskab (99).

Om bladholdet meddeles, at *Der Nachbar* havde 10 abonnenter, *Sædekornet* 40, og at *pastor Claussens søndagsblad* (Kirkeligt Søndagsblad (?)) læstes i et temmelig stort antal hjem. Hertil kom dagspressens søndagstillæg med kirkeligt stof og en del opbyggelsesblade fra Danmark. Forstanderskabet var medlem af Landesbibelgesellschaft og sørgede for fremskaffelsen af den hl skrift til konfirmanderne — man havde jo indtægterne fra to kirkekollekter til formålet (90).

Ungdommens kristelige oplæring lå givetvis Wernich på sinde, og man kan vist hævde, at han var en eksperimentator i den kirkelige pædagogik. Undertiden — synes det — fortrængte disse forsøg den traditionelle katekisation, der nok af yngre præster følles som en fortidslevning.

I 1891- beretningen nævnes en — formentlig fra påsken s å optaget — ungdomsundervisning, der blev givet hver 2. søndag. I 1893 hører vi, at han hver 2. søndag samlede vekselvis børn og konfirmander til salmesang og drøftelse af salmernes indhold (antagelig en introduktion til den ny salmebog). Da dette fandt sted 1/2 time før højmessen, må katekisationerne for en tid være ophørt. Deltagelsen var ofte sløj, især i høsttiden, bedre om vinteren, da konfirmanderne gerne mødte fuldtalligt. Senere (96) prøvede han at danne en uorganiseret ungdomsforening af konfirmerede. De unge mennesker — vekselvis piger og drenge — blev to gange pr måned indbudt til prg, hvor der var andagt og bibelsamtale efterfulgt af lege og oplæsning. Gnsnbesøget var ca 15 piger og 10 drenge.

I forbindelse med det ovf omtalte »døde væsen« gav sp (95) et ret pessimistisk billede af mghen: »Jeg har desværre ikke hidtil kunnet erkende et væsentligt fremskridt fra det døde væsen til levende kristendom. Imidlertid findes der dog et antal just blandt de kirkelige familier, hos hvilke der endnu findes kirkeligt liv«. Disse folk kom ikke blot til kirke, men også til bibeltimer, »synes altså virkelig at elske Guds ord; og de giver også gaver til Guds riges formål«, mens andre »forsætligt intet« gav undtagen ved indsamlinger til ydre mission — Wernich gør sig nok her skyldig i en ubevidst identifikation af Landesverein f i Mission og Gudsriget.

Sp lagde overordentlig vægt på overholdelsen af *søndagsfreden*, som han undertiden skrev alenlangt om. Den lod vel her som andetsteds meget tilbage at ønske. Bønderne arbejdede som regel ikke på helligdagene, nok derimod småfolk, der jo måtte låne de bedrestilledes heste på disse dage. I det hele manglede det »hos mange i mghdn ... på den rette hunger og tørst efter Guds ords føde (Speise); ellers ville de sætte hviledagen — Guds gave — højere«. Forlystelsessygen i forbindelse med lang kirkevej for mange var dog nok søndagens værste plager (90-01).

Sektvæsen var der intet af (89-01), omend Gemeinschaftsvereins missionær H Iversen, Sønderborg, i efteråret 1898 fandt indgang i mghen. Han holdt sine møder ca hver 4. uge hos en bager i Mjels, men da pladsen her var trang, var forsamlingerne ikke ret store, og Iversens virksomhed havde hidtil ikke skadet kirkelivet (99, 01).

Sædelige tilstande. I den allerseneste tid havde man vist nogen forståelse for kampen mod druk. Den gav sig udslag i, at sp mellem faste og påske 1890 fik dannet en »Forening mod Misbrug af stærke Drikke«, så vidt det kan ses et rent lokalt foretagende, hvis bestræbelser i hovedsagen var rettet mod omgangsdrikkeriet. Medlemmerne (40 i alt) måtte indgå på den forpligtelse aldrig i hjemmet at servere spiritus for fulde eller halvfulde. Wernich var overbevist om, at foreningen ville overvinde den modstand og det fjendskab, den blev mødt med. I øvrigt glædede han sig over, at lokalkendte hævdede, at druk og sündhafte Vergnügungen var aftaget gennem det sidste par tiår, og at spillelysten var ringe (90).

Foreningen kunne ikke hamle op med de indgroede skikke: allerede i 1893- beretningen meddeltes det, at den var gået ind, »da medlemmerne ikke fulgte foreningens love trofast nok«. Imidlertid havde Good-Templar med 1 medlem fået fodfæste i sognet, som kun havde få egentlige drankere (93, 96). Alligevel forekom druk og fylderi, og det måtte beklages, at der var så mange kroer i omegnen, først og fremmest i Nordborg, der med markeder, 2 årlige ringridninger, koncerter, baller m m lokkede folk til og virkede skadeligt i kirkelig og sædelig henseende. Nogle af de drikfældige var sågar yngre mennesker af de bedste familier. Mådehold og sparsommelighed var dog de fremherskende dyder (97, 01).

Der forekom gerne 1-3 uægte fødsler pr år, men glædeligvis ingen i 1888. Endnu anså de fleste en sådan fødsel som en stor skam, derimod gjaldt dette ingenlunde det førægteskabelige samliv i forlovelsestiden, om end sp nok mente, at der var en fremvoksende følelse af dettes syndighed. Således mente han at vide, at af 11 par viet i 1892 havde kun 2 været på gale veje (90-94).

I bekæmpelsen af ondet greb nu Wernich til drastiske forholdsregler, et stykke indirekte kirketugt, kunne man sige, enestående i sin art. Nytårsdag oplæste han i kirken og agtede fremdeles på denne dag at kundgøre følgende: »Så og så mange par har indgået ægteskab, deraf efter den herværende kirkebog så og så mange par, af hvilke bruden ikke kunne bære kransen med ære. Således omtrent, og derhos(?) blev den bøn rettet til mghen, om den dog ville hjælpe med til, at den gamle skik, efter hvilken kun en ærlig brud kom til kirke med slør og krans, måtte blive holdt i hævd« (97).

De sociale tilstande var i det hele gode, gunstige for det kirkelige og sædelige liv (90 et pass). Der havde ikke været afgivet socialdemokratiske stemmer ved det sidste rigsdagsvalg. Forholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere var endnu delvis patriarkalsk. Man hørte dog stemmer beklage sig over tjenestefolkenes ustyrlighed og arbejdernes fordringer, »og det er svært at bedømme, om socialdemokratiet ikke også ville vinde noget terræn her, hvis det bredte sin agitation hertil, hvilket hidtil ikke er sket« (90). Mod årtiets midte syntes Wernich undertiden at kunne fornemme spændinger mellem husbonder og tjenestefolk (94), men hans sidste beretning (01) ånder alligevel i hovedsagen idyl. Endnu regnedes karle og piger mange steder med til familien, så man spiste ved samme bord og tilbragte vinteraftenerne sammen; dog var der skygger i det sociale billede: der var mangel på arbejdskraft, arbejdsgiverne derfor ofte afhængige af deres arbejdere og nødt til at acceptere deres krav. Desuden var der adskillige steder, hvor man ikke tog sig af tjenestefolkenes privatliv.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1380-82, La Åbenrå)

Om pastor *H E A Asmussen* (1902-19), der kom fra Ø Lindet, meddeler bd IX, at han i dette sogn blev anset som en dygtig prædikant, at han gjorde et stort arbejde for sognets liber daticus (Chronik), og at han syslede med lokalhistorie (s 107).

Asmussen var som forgængeren medlem af Landesverein f i Mission, sandsynligvis sognets eneste, og synes som Wernich at have stået noget fremmed over for Nordslesvigsk IM: da missionærer herfra begyndte deres arbejde i Oksbøl, medvirkede han ikke ved forsamlingerne, mens han ledede Blåkors' møder hver 14. dag — foreningen havde da 8 medlemmer.

Natten mellem 29. og 30. dec 1913 nedbrændte prg, mens familien var fraværende. Arkivet blev reddet, hvorimod det gamle, værdifulde altersølv blev tilintetgjort (15).

Asmussens beretninger til synoden er omhyggeligt udarbejdede.

Altergangsfrekvens 1903 73.1, 08 69.9, 13 47.8, 17 34.4%

Gudstjenestebesøg (den officielle tælling 1916) 7.9% (nr 12 af 20 sogne)

1915- beretningen bærer intet præg af krigen og tages derfor med i ndst. Den vidner — sammenlignet med 1909 — om en delvis stærkt nedadgående tendens i det kirkelige liv.

Gudstjenesteordningen forblev den samme med fastegudstjenester om aftenen, men ellers ingen særtjenester, heller ikke for børn (05). 10 år senere beskrives den som i det væsentlige svarende til den anbefalede, men *in einfacher Form*. Orgel forefandtes, men intet kor. Dette erstattedes af skolebørnene, der samledes om orgelet og ledede den liturgiske sang, som mghen kun deltog lidt i, mens der ellers var livlig salmesang (15). Katekisationer vendte tilbage i den gamle form (07). Det eksperimenterende drag i kirkelivet, som karakteriserede Wernichs ledelse af det, forsvandt ganske.

I stedet for de hidtidige 2 altergangstjenester på tysk (forordn 8/10 97) anordnede Konsistoriet efter ansøgning fra 5 mghsmedlemmer 4 tyske gudstjenester, der — uden indskrænkning i de danskes tal — holdtes på andenhelligdagene og på søndagen for høstfesten (07). Endnu en petition i 1907 genindførte(?) de 2 tyske altergangstjenester, mens ordningen i øvrigt forblev uændret. Den gik omtrent ind under krigen, da besøget aldeles svigtede (17).

Gudstjenestebesøget begyndte godt, men tog noget, om end ikke synderligt, af i årenes løb. I 1905 noteres over 100 voksne på alm søndage, 200 på festdage (mindst 10 og 20%), børns besøg var godt, og der var stor deltagelse ved fastetjenesterne. I 1909 meldtes om 80-100 kirkegængere (ca 7.4%- 10%), på festdage det dobbelte. Børn kom fremdeles godt, mens yngre mennesker holdt sig mere borte end førhen. I 1915 blev der (antagelig i 1914) konstateret et gnsnbesøg på hhv 84 og 174

(7.6-15.6%). Besøget i fasten var tilfredsstillende, men havde tidligere været betydelig bedre.

5/8 1914 blev der afholdt en Kriegsbetstunde med godt besøg, men den fulgtes — så vidt det kan ses — ikke af flere (15).

Menighedsliv. Bibeltimer holdtes ugentlig afvekslende i 2 skoler, sehr gut besucht (05), men allerede i den flg beretning (07) befandtes besøget kun at være tilfredsstillende, og i løbet af de næste 2 år faldt bibeltimerne i Oksbøl bort, så kun de i Mjels var tilbage (09). De blev indstillet i løbet af den næste beretningsperiode som følge af ringe fremmøde (15).

På lignende vis gik det missionssyforeningen (og Blåkors, se ndf), der i Wernichs tid havde haft 15-16 medlemmer, og hvis bidrag til ydre mission — foruden syarbejdet — androg 50-60 M pr år (03). Den fungerede endnu i 1909, da sp berettede, at den samledes 1 gang pr md i prg, hvor han fortalte om ydre mission, og gaver indsamledes til Breklum og Tirupaty. Men 1915 var foreningen, der skrev sig fra 1870'erne, ophørt at eksistere.

1903- beretningen drejer sig i det væsentlige om Wernichs sidste tid i Oksbøl. Der havde været missionsfester i kirken 1897 (med Bahnsen, Breklum, Nielsen, Sommersted, og Nissen, Agerskov, kollekt 188.25 M), 1898 (kollekt til Nordslesvigsk Missionsforening 99.65 M), i prghaven 1901 (28 M til Breklum) og 1902 (47.85 M til deling mellem de to selskaber). Denne tradition fortsattes med missionsgudstjeneste i kirken i januar med sp og nabopræster som prædikanter og en sommerfest i prghaven med Bahnsen o a udensogns talere (05, 07, 15). Kun de to slesvigske selskaber støttedes med kollekter og enkelte gaver — det sidste gjaldt også den danske santalmission (15).

Der var til 1903 ikke bemærket nogen virksomhed fra Nordslesvigsk IM's side. Notatet (09) om en sådan synes at afsløre, at Asmussen ikke skænkede fænomenet videre interesse, og i 1915 fandt han, at der ikke var åndelige bevægelser i sognet, om end nogle få yngre personer sagdes at deltage i frimghens gudstjenester i Nordborg. Krigen havde hidtil ikke haft nogen indflydelse på det kirkelige liv.

Som medlem af Landesverein f i Mission søgte sp naturligt at vinde folk for dens mangeartede arbejde. I 1907 holdt der Vereinsgeistliche lysbilledforedrag herom — kollekten androg 14.20 M. Noget bedre gik det, da provstirepræsentanten, den forrige sp, i 1913 var i Oksbøl med et lignende program. Han fik en kollekt med sig på 38.05 M.

I 1908 var der lysbilledforedrag ved sp Vogel, Holbøl, om Gustav-Adolfforeningen, hvorved der indsamledes 32.70 M.

Til sammenligning kan tjene, at den årlige kirkekollekt til G-Adfor som gnsn i årene 1903-08 indbragte 8.72 M, og kollekterne til Landesverein lå på samme niveau (09, 15).

Provstikolportøren aflagde regelmæssigt sine årlige besøg.

Med søndagsfreden var Asmussen i det hele tilfreds.

Sektvæsen forekom ikke, men Gemeinschaftsverein fortsatte sin mødevirksomhed i Mjels hver 4.-6. uge. Sp havde en enkelt gang deltaget, men bemærkede ingen vranglære, fandt dog, at forsamlingerne ikke gavnede det kirkelige liv (03). Iflg 1905- beretningen var det hele forbi, idet missionær Iversen var blevet afskediget for vranglære (05). Lidt senere holdt Bornholmere og Frelsens Hær enkelte forsamlinger, men de efterlod vist intet spor (07, desuden 09 og 15).

Sædelige tilstande. Kampen mod spiritusmisbrug blev ført med energi i Oksbøl. Tidligst med i denne var Good-Templar, der havde eget hus fra 1904. Logen havde 15 medlemmer, en anden afholdsforening, formentlig nedennævnte, havde 30, mest unge mennesker, mens Blåkors havde 20 (03, 05, 07).

I 1909 hed det, at druk var taget afgjort af som følge af afholdsforeningernes virksomhed, i 1915, at der ingen druk var, bortset fra en enkelt dranker og 2-3 kvartalsdrankere. Medlemstallene var (09): Good-Templar ca 20, »Afholdsforeningen for Oxbüll og Omegn« over 30, Blåkors 10. Disse sidste samledes hver 2. mandag under sps ledelse for at høre Guds ord. Om sommeren havde foreningen en agitationsfest i prghaven, ved juletid en årsfest i et værtshus. I 1915 var Good-Templars medlemstal uforandret, Nordslesvigsk Afholdsforening ca 50, og Blåkors var gået ind.

Allerede 1905 konstaterede sp, at de sædelige tilstande forværredes ved indvandring af fremmede tjenestefolk. Fædre og mødre til uægte børn måtte søges i denne gruppe. Asmussen noterede omhyggeligt fra år til år antallet af »konstateret deflorerede brude«. Til eksempel kan nævnes, at af 55 brude i perioden 1903-08 hørte 21 (38.2%) hjemme i nævnte kategori. I 1909-14 sank tallet til 31%, mens der var 4.2% uægte børn. I 1915 kunne der endnu ikke konstateres nedgang i fødselstallet, og det var Asmussen ubekendt, om antikonceptionelle midler var i brug.

Sygeplejen fortsatte uforandret med station i Nordborg, og søstrene herfra holdt ugeindsamlinger i Oksbøl.

Sociale tilstande. Der var ingen klassemodsætninger, ingen større armod, og der bemærkedes ingen propaganda for socialdemokratiet (09). I 1915 var tilstandene uændret gunstige.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1382-84, La Åbenrå)

Om *gudstjenestebesøget* var at bemærke, at det særlig var mindre godt af mænd — ca 200 var indkaldt.

Krigens videre forløb må have gjort et voldsomt indtryk på Asmussen — dens virkninger sporedes overalt, også i det kirkelige liv. Den var »et tugtens ris, hvormed folkene tugtes. ... Alvoren ligger nær, den religiøse følelse vågner atter, man spørger igen efter Gud. Men den religiøse fornemmelse giver sig ofte udslag i det nationale, især her i grænseområdet«. Derfor var det umuligt at udtale en dom om krigens religiøse virkninger. »Den kirkelige statistiks tal kan ikke afgive nogen absolut målestok herfor. Ord og sakramente, det religiøse livs store faktorer, er tilsyneladende ikke i stigende mål kommet til deres ret«.

Enkelte gode virkninger var dog at spore på forlystelsesliv og druk, ikke heller var der at melde om stigende utugt.

Socialt set gav tilstandene sig udslag i stor hjælpsomhed mod nødlidende. Selv i familier, i hvilke forsørgeren var indkaldt eller faldet, var der ikke materiel nød, da understøttelserne var rigeligt tilmålt. Værst led de gamle og uarbejdsdygtige enker — dem påførte dyrtiden egentlig nød, men derpå hjalp man ved indsamlinger.

De indkaldte savnedes overalt. Krigsfangernes (russere og belgiere) indsats var kun en nødhjælp, der langtfra dækkede behovet for arbejdskraft. Der var følgelig ingen ledige, og gamle daglejere og tjenestefolk havde stor fortjeneste. Bønderne havde gyldne tider, det meste af deres pantegæld havde kunnet afdrages.

Ca 30 børn fra Kiel og Hamborg havde været anbragt i hjem i sognet i sommerferien 1916.

Der var hidtil 16 faldne fra Oksbøl.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1385, La Åbenrå)

Tiden efter 1920

Nicolaj Blichfeldt (1920-43) var blandt de forholdsvis mange grundtvigske præster, som kom til Als, efter at E K Thyssen var blevet provst i Sønderborg efter genforeningen. Blichfeldt trivedes godt i sit nordjyske præsteembede Rubjerg-Lyngby, da de danske biskopper blev opfordret til at udpege præster til de embeder, der blev ledige i Sønderjylland i 1920. Biskop Ludwigs i Ålborg skrev til N B: »Gør Dem rede og drag til det genvundne Land«, og han efterkom henstillingen. Blichfeldt faldt til i Oksbøl, og befolkningen, som til at begynde med slet ikke syntes, han svarede til deres forestilling om en præst — arvet fra den tyske tid — fik efterhånden et særdeles hjerteligt forhold til ham; kirkegangen tog til, og ved hans 60års fødselsdag i 1940 priste gratulanter ham i læserbreve til Nordborg Avis for hans redebonhed til at deltage i foredragsvirksomhed og ungdomsarbejde og for at have holdt præstegården åben; men først og fremmest for hans personligt overbevisende forkyndelse og færden og for den omsorg, som den enkelte følte, præsten havde haft for ham. (Nordborg Avis 10/3 1930 og 11/3 1940). N B skrev til Kir Hdbg, at befolkningen var stilfærdig og lidt gammeldags med kirkelig sans hos de fleste. Den gamle skik med ombæring af klingpung blev fortsat (el genoptaget) 1920 og opretholdes stadig (1984). 1923 dannede N B en Santalkreds; siden da har den stadig holdt månedlige møder i præstegården (1984 10-15 deltagere). Fra 30erne til 56 var N B tillige præst for patienterne på Augustenborg sindssygehospital, hvor der blev holdt gudstjeneste to gange om måneden.

Under en luftkamp i august 1942 blev der nedkastet brandbomber over Oksbøl sogn, hvorved Mjelsgård brændte (genopbygget 1942/43).

Den næste præst *E P Alshauge* (1943-77) skriver til at begynde med til Kir Hdbg om gammeldags kirkelighed i det rene landsogn, fra 1955 og videre frem også om en »særdeles velvillig befolkning«. Ungdomsmøder i præstegården fra 1959 blev i 67 til en ungdomsklub i skolen (ophørt i 1970erne).

Pastor Alshauge var i sin studietid formand for »Teologisk Oratorium« (1938-40), som forsøgte at praktisere en forening af teologi og andagtsliv. Først i 60erne deltog han med andre præster samt biskop Baun og prof Prenter i de såk Viborgmøder, vendt mod bl a den bultmannske afmytologiseringslære og kirkens afhængighed af regering og folketing, som havde givet kvinder afgang til præsteembeder. 11 af præsterne, deriblandt Alshauge, udgav i 1964 den omstridte pjece »Kirkens ja og nej«, som søger at afgrænse »Jesu Kristi kirke« fra den demokratisk styrede folkekirke og bruger teseformen: »Vi fastholder — vi forkaster —«. I de følgende år, da bevægelsen skiftede navn til »Kirkelig samling om Bibel og bekendelse«, var Alshauge medunderskriver på en række henvendelser til regering og folketing, i 1966 imod nedskæringen af kristendomsundervisningen på seminarierne, i 71 imod obligatorisk seksualundervisning i folkeskolen og mod gældende demokratisk praksis ved bispevalg, og i 74 med stor tilslutning (23 navne, senere yderligere 28) mod ubetinget dåbspligt, foranlediget af sagen omkring pastor Nør, Hirtshals, som havde stillet betingelser for barnedåb. Alshauge tog den konsekvens af sin modstand mod kvindelige præster, at han bad sig fritaget for provsteembedet, da der blev udnævnt en kvindelig præst i provstiet i 1972 (i Nordborg-Havnbjerg). (Præsteforeningens Blad 28/10 1966, 17/9 71, 3/12 s å, 8/3 1974; Jydske Tidende 10/6 1977; Niels Peder Nielsen, 1979).

I Alshauges tid (1957) blev den gamle fløjaltertavle fra 1400tallet, som blev kasseret i 1853, genopstillet efter restaurering (ved billedhugger Gunnar Hansen og kunstmaler Carl Bjerring) på Sønderborg museum, hvor den havde været opbevaret, siden den ved genforeningen blev hentet fra Flensborg museum.

Kirkegangsprocenten opgives i Kir Hdbg 1927-39 til 8-10, 1943 og 47 til 6-10, 1951-63 til 3-10, 1967 til 2-5.

Nuværende præst er fra 1978 *Ole Werth Sørensen*.

Skolen

Beboerne i Oksbøl havde selv indrettet skolen i Broballe, først omtalt fra 1682, som var den eneste skole i sognet endnu i 1812. Planer om en skole i Mjels (1739 og 83) var mislykkedes.

Provst Ebbesen rejste skolesagen i Oksbøl sogn igen i 1810, da egneembedet blev ledigt. Skolen i Broballe kunne på det tidspunkt kun rumme halvdelen af de skolepligtige børn og blev (i 1812) af biskop Plum betegnet som »ussel i alle henseender«. Ebbesen ville indføre det provisoriske skolereglement af 1806 (for Fyn og Sjælland), men dette satte amtmand Linstow sig imod, og hermed strandede skoleplanerne for Oksbøl sogn igen.

Først i 1818 blev der skole i *Mjels*. Skolen i Bro-

balle er formodentlig den, der af L S Ravn betegnes som Oksbøl skole med en lærerliste fra 1798. Ældre lister over degne og skoleholdere i sognet findes i Chr Knudsens efterretninger IV, s 83 f. I Trap 1864 og 1967 og i Den danske skolehåndbog 1945 ff nævnes kun Oksbøl og Mjels med skole, men »Oksbøl skole« ligger i Broballe. Den havde i 1945 flere lærere, mens Mjels indtil nedlæggelsen i 1966 klarede sig med en enelærer. I 1946 indgik Oksbøl sogn i et skoleforbund med Nordborg, Pøl og Havnbjerg sogne. Fra 1958-61 havde man kun én klasse og en enelærer i Oksbøl og i Mjels, derpå oprettedes i 62 Oksbøl centralskole med 7 klasser. I 71-72 kom der en børnehaveklasse til. Ved kommunesammenlægningen 1970 indgik den under Nordborg kommunes skolevæsen. Skoleleder siden 1962 Knud Frimann Nielsen (f 1924). (Chr Knudsens efterretn IV, s 83 f og 119 f; G Japsen: Skolevæsenet i Sønderjylland, s 48, 148 ff, 331 ff; jfr i øvrigt litteraturlisten).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 7 up; 1934 6 up; 1945 4 up, 2 s; 1953 5 up, 2 s; 1965 7 up; 1977 5 up, 2 s; 1980 (valg) 5 up, 2 s; 1984 5 up, 2 s. Sp formand 1921-77.

Antal altergæster 1922 440; 1935 400; 1942 389; 1954 320; 1967 452; 1972 589; 1978 619; 1983 576.

Folketal 1860 1228; 1910 1116; 1921 1113; 1955 1068; 1970 1273 (Stat tabelv 1975 II, Danmarks administrative indd); 1976 1127 (Stat tabelv 1978, VIII, registerfolketællingen 1/7 1976); 1984 ca 1080.

Kirkebygningen

Den hvidkalkede, teglhængte kirke var i katolsk tid viet Vor Frue. Kirkegården hegnes for største delen af jordfyldte kampestensdiger og århundredgamle lindetræer. Kirken består af romansk kor og skib, gotisk vesttårn og våbenhus mod syd, gravkapel fra 1697 på skibets nordside samt nyere sakristi mod øst. Hele bygningen har granitkvadersokkel, muren er af rå kampesten med hjørner af granitkvadrer, tårn og våbenhus dog delvis af munkesten. Tårnrummet har krydshvælving og mod skibet stor spidsbuet arkade. Tårnet har firesidet pyramidetag og sekssidet lanternespir. 1962 frilagdes skibets oprindelige bemalede loftsbjælker. Koret er overhvælvet i sengotisk tid. Altertavlen fra 1400tallets 1. halvdel blev 1957 genopstillet med næsten nyskåren baldakin og to nyskårne apostle. I midtskabet Kristus som verdensdommer, flankeret af Maria og Johannes Døberen og fire apostle, de to sideskabe viser hver fire apostle. Nygotisk døbefont af kunstsandsten fra 1889 blev i 1981 erstattet med kirkens ældre barokdøbefont af træ (fra 1692), restaureret af Martin Peter Jørgensen og konservator Mogens Larsen. Korbuekrucifikset består af et sengotisk kors med en Kristusfigur, kopi fra 1955-56 efter det unggotiske krucifiks, der nu findes i museet i Sønderborg. Prædikestol i bruskbarok fra omkring 1625-30 med relieffer af Isaks ofring, kobberslangen, korsfæstelsen, opstandelsen og himmelfarten. En lysekrone fra 1642 (med levende lys til 1974). Kirkeskibet er skoleskibet »Danmark«. Der er to klokker fra 1566 og fra 1639. Mindesmærke fra 1922 over sognets 33 faldne 1914-18, oprindelig på kirkegården, 1980 indmuret i våbenhusets vestvæg.

Den nyere præsterække

Præstelon 1907 5875 RM, 1922 2. kl, 1958 12. kl, 1969 lønramme 16/31.

16. 1861-67 **Ole Jørgen Smit**, f Randers 23/12 1806. Forældre: Borger Randers Casper Christian S og Kristine Nielsd. Dim Randers 28, c 8/7 34 (h), g Mårslet 11/5 49 Johanne Thomasine Bødtcher, f Hindsgavl 8/12 19, d Kbh 17/12 1904. Forældre: Fuldm ved forpagtn Andreas Jesper B og Martha Sophie Hastrup. 2/9 48 sp Vilsted-Vindblæs, 18/6 61 sp Oksbøl, afs 20/5 67 for edsnægtelse, d Kbh 6/11 89.

17. 1868 **Hans Thomsen Hørlück**, f Ladegård/Hammelev 7/3 1825. Forældre: Landmand Ladegård Mathias Peter H og Anna Margaretha Michaelsen. Dim Had 48, imm Kiel 19/10 s å, c Flensborg 24/6 54 (h), g Ahrensbøck 12/4 60 Anna Eleonore Juliane Brandis, f Öland 18/10 34, d Sdr Stapel 6/10 1927. Forældre: Sp Ahrensbøck Julius Hermann Christian B og Johanne Kochen. Juli 59 Konrektor Doberan, 61 adj min Lübthen/Mecklenburg-Schwer, 16/7 64 sp Karlum, 67 konst sp Oksbøl, 7/2 68 sp sst, d sst 15/12 s å. Svigerfader til sp Sdr Stapel K A H Decker.

18. 1869-88 **Ernst Ludwig Emil Holm**, f Karby 15/8 1831. Forældre: Sp Borby Hans Eberhard H og Johanne Friederici. Dim Slesvig 50, imm Kiel 12/4 s å, c Flensborg 21/6 56 (h), c Oldenburg 29/3 62, g 1) i 60erne Julie Elise Theone Henningsen, f Schønhagen/Svans 19/9 38, d Oksbøl 9/12 73 i barselseng. Forældre: Peter Henningsen af Kværn og Anna Charlotte Valentiner. G 2) i 70erne Lucie Friederice Charlotte Krüger, f Slesvig 35. Forældre: Apoteker Slesvig Johann Heinrich K og Johanna. 30/3 62 adj min Rensefeld, Lübeck, 7/3 64 konst sp Thumby-Strukstrup, 4/6 64 sp Rylskov, 23/9 69 sp Oksbøl, d sst 1/3 88.

19. 1888-1902 **Johannes August Claudius Wernich**, se sp Ulkebøl.

20. 1902-19 **Heinrich Edouard Andreas Asmussen**, f Kristiansminde, Hjordkær 6/12 1863. Forældre: Gdr Kristiansminde Adolph Heinrich Leopold A og Christine Emilie Sønnicksen. C 89 (3. kar), g Hamborg 21/6 92 Tony Susanne Marie Hansen, f Kiel 5/8 64, d Egernsund 29/10 1953. Forældre: Teglværksejer Brockdorf Christian H og Louise Ebert. 5/3 91 adj min Nustrup, 7/6 92 sp Hjoldelund, 3/10 94 sp Ø Lindet, 11/12 02 sp Oksbøl, d sst 12/4 19.

21. 1921-43 **Nikolaj Blichfeldt**, 13/8 20 konst sp Oksbøl, 14/5 21 sp sst, d 5/10 56, se sp Nordborg.

22. 1943-77 **Erich Petersen Alshauge**, f

Svenstrup 11/6 1907. Forældre: Lærer Svenstrup Erich P og Ellen Nielsen. Organisteks 28, dim Kbh Statens Kursus 33, c 27/1 41 (h), g Langesø 8/12 42 baronesse Sophie Magdalene Berner-Schilden-Holsten, f Kbh 27/4 06. Forældre: Lensbaron Langesø, kammerherre, hofjægermester Hans Heinrich Adam B-S-H og komtesse Minna Sophie Louise Knuth. 29 organist Kbhs begravelsesvæsen, 33 organist Dyssegårdskirken, 20/7 43 sp Oksbøl, 58-72 provst Sønderborg provsti, afsk 30/5 77, fungerede til udgangen af 1977.

23. 1978- **Ole Werth Sørensen**, f Kbh 26/8 43. Forældre: Fuldm Otto S og Erna Werth Hansen. Dim Metropolitansk 62, c 77, g Kbh 13/12 69 ass Jytte Welsch Riis, f Frb 7/3 45. Forældre: Allert W R og Nanna Bergen. 1/1 78 sp Oksbøl.

Litt: Trap 1967; Kirkelig Håndbog 1923 flg; Carsten Petersen: Slesvigske Præster (C P), 1938; H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke (N K) II, 1948; G Japsen: Det danskprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945 flg.

Nordborg Sogns Kirkebog. Danske Samlinger 1869-71; Sprogforeningens Almanak 1911 og 1926; J Raben: Oksbøl sogn. Fra Als og Sundeved, hft 1, 1926; Haderslev stifts årbog 1946 flg; Sønderjysk Månedsskrift 1952; Robert Huhle (red): Bogen om Als, 1956; Præsteforeningens Blad 1966, 71, 74.

Utrykte kilder: Jørgen Hansens visitatsberetning; generalsuperintendentens arkiv; Sønderborg provstearkiv; alle Landsarkivet, Åbenrå; Chr Knudsen: Samlede Efterretninger til Beskrivelse af Øen Als. Ny kongelig saml 2683, IV, VI, XXVI og XXVII, Det kgl Bibl; Aage Dahls samlinger; dr theol Asger Nyholms notater fra B Godts visitatsberetninger; Niels Peder Nielsen, 1979 (se Egen, litt); oplysninger fra sognepræst Ole Werth Sørensen.

NORDBORG

Af IB og HP

Topografi

Nordborg pastorat omfatter Nordborg by (tidligere flække) og de tidligere sognekommuner Holm og Pøl med et samlet areal af 3192 ha. Det grænser mod Havnbjerg og Oksbøl sogne og har en lang kystlinie fra Mjels vig, langs Dyvig, Stegsvig, Alssund og Lille Bælt. Kysterne kan — mest i vigene — være præget af klinter, andre steder, særlig mod nord, af lavt forland med strandvolde, delvis tørlagt og kultiveret.

Landskabet deles af en smal øst-vest gående tunneldal med Nordborg sø og en sidedal, kaldet Gammeldam, fra Nordborg mod sydvest. På en lille ø i Nordborg sø umiddelbart nord for byen ligger Nordborg slot med parkanlæg. I byens nordvestlige del, der tidligere kaldtes Tontoft (Tuntoft), ligger Nordborg (Tontoft) kirke på et bakkedrag ned mod byen. Byens centrale del ligger ved Storegade. Den var tidligere præget af landbrug, håndværk og handel og hed engang Købing. Nu er Storegade udelukkende forretningsgade. Vest for Nordborg ligger storlandsbyen Holm. Den har bevaret det gamle jordfordelingsmønster i en række strimler (100-200 m) på tværs af længdeaksen, adskilt af diger og hegn. Nordborg og området mod sydøst har fået stor befolkningstilvækst især ved parcelhuse, forårsaget af fabrikken Danfoss i Havnbjerg sogn. Det gamle vejnet er suppleret med storveje mod Sønderborg og til Holm og Dyvig, der har en stærkt besøgt lystbådehavn. I Nordborg slottet, kirken, forsamlingshuset Nørherredshus med teaterscene, hotellerne Harmonien og Kirkekroen, bibliotek, to idrætshaller og en ridehal m m.

Bebyggelser Holm Mark, Holmskov, Nørrelykke, Dyvig med kro, Lønsømade, Gammelskov, Ulbjerg og Østerlund.

Gårde Stjørnsholm, Sandvadgd, Følkærgd, Tinghøjgd, Hellesøhave, Hellesøgd, Stoltebøgegd, Stenbæk og Hopsøhøj (tvillinggårde), Tontoftgd, Graugd, Stenholtgd, Langagergd, Damgd, Koldmosegd, Vestermølle, Poulskov med Nordals Flyveklubs hangar og flyveplads.

Skove Karholm, Kildespring, Fægteborg, Kirkehaven, Poulskov og Gammelskov.

Oldtidsminder findes ikke bevarede i sognet.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 363 da, 49 ty (heraf i Nordborg flække 150 da, 34 ty); 1884 204 da, 94 ty (Nbg fl 59 da, 77 ty); 1912 310 da, 162 ty, 4 s (Nbg fl 104 da, 127 ty).

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 1162 da, 395 ty (tilrejsende 196 da, 171 ty) (Nbg fl 520 da, 327 ty (tilrejsende 143 da, 137 ty)).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 525 da, 110 ty, 106 s (Nbg fl 224 da 100 ty, 79 s); 11/4 1924 529 da, 96 ty, 181 s (Nbg fl 274 da, 75 ty, 109 s); 16/11 1932 580 da, 109 ty, 193 s (Nbg fl 276 da, 83 ty, 114 s); 3/4 1939 938 da, 138 ty (Nbg fl 433 da, 103 ty) (s er nu optalt under da); 28/10 1947 1027 da, 50 ty (Nbg fl 510 da, 43 ty); 14/5 1957 1407 da, 76 ty (Nbg fl 907 da, 59 ty); 23/1 1968 2469 da, 49 ty (Nbg fl 1540 da, 31 ty) (Stat medd 1968.8).

Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Nordborg er nu centrum for en storkommune, der også omfatter Oksbøl, Havnbjerg, Svenstrup og Egen.

Historie Sven Grathe (d 1157) skal have bygget den første Alsborg på slotsholmen som værn mod venderne. Den gjaldt for en af de stærkeste, men skiftede dog ofte ejer i senmiddelalderen. 1564 fik Hans den Yngre, Christian IIIs søn, bl a Als i arv, og han testamenterede Nordborg (Nørborg) — som borgen nu kaldtes, siden Sønderborg var bygget — med Nr Herred til sin 3. ældste søn Hans Adolf. Godset var i hans slægts eje 1622-69, da det — hærget af svenskekrigene og slottets brand (1665) — blev afstået til kong Frederik III. Som led i en handel overlod kongen det kort efter til en anden gren af Hans den Yngres slægt, hertugerne af Plön. 1676 tog hertug August af Plön Nordborg i besiddelse. Nu fulgte en renaissancetid for det lille fyrstendømme, slottet blev genopbygget, kirken restaureret og lystejendommen Augustenhof opført. Ved en ny handel 1729 overlod hertug Frederik Carl kongen Nordborg og Nr Herred, som blev et kongeligt amt med slottet som bolig for amtmanden. I 1767 blev slotskomplekset solgt på auktion, og i 1772 blev godset udparcelleret. Under skiftende privateje forfaldt slottet i høj grad, men 1864-1920 blev dele af det anvendt til den tyske amtsret, amtsskriver og gendarm samt en tysk kro. 1909-10 blev det genopbygget på borgmester Peter Klinkers initiativ og brugt til en tysk højskole for piger. 1921 købte alsingeren Johan Hansen slottet og skænkede det til den selvejende institution »Nordborg slots efterskole«.

De nordborgske hertugers fornemme levevis var en belastning for det lille fyrstendømme. De holdt som oftest hofpræst, men betjente sig også af den lokale sognepræst og besøgte sognekirken. Flere medlemmer af den plönske linie tilsluttede sig personligt reformert tro, således hertug Augusts enke (d 1723).

Nr Herred hørte — som hele Als — fra gammel tid under Fyns stift. Plön-hertugerne fik visse kirkelige rettigheder, men ved kongens overtagelse i 1729 kom kirkerne igen under Fyns stift. I verdslige forhold hørte Nr Herred fortsat under slesvigsk lovgivning og administration, jfr. s. 566.

Den ældre sognepræsterække

1537 **Jacob** var den sidste katolske præst i Nordborg. 1537 blev han forsat til »Pønitentzekaldet i Øksbøl« (Aage Dahl), se i øvrigt Oksbøl.

1. ca 1543-79 **Erik Madsen**, g 52 Anna Poulsd, d Snogbæk 80. Sp Oksbøl, 43 sp Nordborg (52 nævnes han som sp Oksbøl), d Nordborg 2/1 79. Fader til 2. Svigerfader til sp Sottrup P P Brun og sp Øsby K A Bramsen.

2. 1579-1618 (1616?) **Hieronymus Eriksen**, f Nordborg 1543. Imm 69, g 1) Ingeborg Ucke, d Nordborg 76. G 2) Karen Kuchenmütters, f 69, d Nordborg nov 41. 76 adj min cum spe succ Nordborg, 2/1 79 sp sst, d sst 27/1 18. Svigerfader til 3 og 4.

H E blev i sine sidste år genstand for en veritabel forfølgelse fra hertug Hans d Yngre. Han henvendte sig i sin nød til kongen, men det forstærkede hertugens vrede. Provsten Joh Monrad gik i forbøn for ham hos bispen og bad denne om at gå til kongen, »den ulykkelige Oldings Sag er behandlet med Svig og Vold; ingen går til Skriftemaal hos ham, de begærer ikke, at han skal døbe deres Børn og begrave deres døde. Hvad skal man nu gøre?« Fra 1616 synes han ikke at have fungeret som sp (C P 345 ff). 1588 brændte præstegården (Raben, 1929, s 10).

3. 1618-21 **Johannes Johansen Monrad**, f Ketting 1593. Forældre: Sp Ketting, Johannes Davidsen M og Anna Johansd Vaget. Imm Rostock 08, imm Kbh 22/3 15. G 16 Magdalene Hieronymusd, f Nordborg 98, d 10/6 38. 15/16 rektor Nordborg(?), 16 adj min cum spe succ Nordborg, 27/1 18 sp sst, d sst 25/8 21.

4. 1621-70 **Anders Christensen Brandt**, f Brande 1592. Forældre: Kirkeværge Brande Christen Andersen og Maren Jeppesd (efter andre søn af præst i et af de fire sogne Ørum i Jylland). Imm Kbh 14/6 1617, g 1) Nordborg 16/6 22 enke efter 3. G 2) Nordborg 24/6 39 Magdalene Dominicusd Lorentzen, f Sønderborg 23, d 25/7 61. Forældre: Slotspræst Nordborg Dominicus L og Agathe Hürnkens. 19/11 20 rektor Nakskov, 26/8 21 sp Nordborg, d Asserballe 11/10 70. Fader til 5 og sp Rise-M Dominicus A B. Svigerfader til sp Asserballe P Rhode og sp sst C J Müller.

A C Brandt begyndte straks ved sin tiltrædelse at føre en udførlig kirkebog. Den blev en særdeles levende sognehistorie, fortsat af de senere præster indtil 1776, dog efterhånden mere tør og kortfattet. E Høyer Møller (sp 1861-64) har ladet den trykke 1869-71 i Danske Samlinger bd V, s 276-352 (1621-71) og bd VI, s 45-80 (1673-1723) og s 137-185 (1724-76).

Omtalen af de åbenbare skriftemål går til at begynde med regelmæssigt igen, således typisk 1623, XX s e Tr: »Off absolv Per Skræders Martha, som Christen Grubbe på Slottet lokkede« og 1631, IV s e Tr: »Off absolv Claus Skræder og hans Hustru, som kom 6 Uger for tidligt udi Barselsseng«. De verdslige myndigheder kunne støtte kirketugtinstitutionen ved sammen med straffen for alm kriminalitet at idømme åbenbart skriftemål.

I 1629 hærgedes Nordborg sogn af pest, og det har nok været medvirkende til, at man året efter brændte 4 troldkvinder. I 1643 hjemsøgtes præstegården igen af brand, men blev genopført allerede 1644 ved midler indsamlet i alle Fyns stifts kirker. Den næste hårde prøvelse blev svenskekrigene; slottet opnåede at blive erobret tre gange, og præstegården blev fuldstændig plyndret 1658.

5. 1670-92 **Christian Andersen Brandt**, f Nordborg 4/3 1644. Dim Sorø 62, g 1) Rise 26/6 67 Regine Ottosd Wordingborg, f Rise 47, d Nordborg 8/1 85. Forældre: Sp Rise-Marstal Otto Jacobsen W og Karen Madsd Wittinge. G 2) Nordborg 15/6 86 Cathrine Jebsen, f Sønderborg 58. Forældre: Borgmester Sønderborg Alexander J og Ingeborg Lange. 12/7 65 adj min cum spe succ Nordborg, 11/10 70 sp sst, 82 provst Nr Herred, d Nordborg 92.

C A B blev ordineret ved dispensation allerede 19 år gammel. Hans meddelelser til kirkebogen er gennemgående korte. De afspejler en hjertelig deltagelse i embedsbrødrenes liv, men også Brandts høflige optræden i små kontroverser, især med diakon J Klincker.

6. 1693 **Diderik Cæsosen Nissen**, f Kliplev 1656. Forældre: Sp Kliplev Cæso N og Margrethe Diderichsd Kløcker. Imm Jena 75, g 1) Oksbøl 22/6 85 Cecilie Margrethe Esmarch, d Oksbøl 90. Forældre: Sp Klægsbøl Marcus Nissen E og Dorothea Henriksd Reimers. G 2) Valborg Thor Straten, f Flensborg 73, d Nordborg 1/5 1742. Fader: Borger i Flensborg Jørgen T S. Informator Østerholm, 83 sp Oksbøl, apr 93 sp Nordborg, s å provst Nr Herred, d Nordborg aug 93. D C N døde 8 uger efter indsættelsen i Nordborg.

7. 1693-1721 **Daniel Nielsen**, f Flensborg 1660. Dim 80, imm Kiel 20/8 s å, imm Jena 11/10 83, g Nordborg 23/10 94 enke efter 6. 93 sp Nordborg, d sst 8/4 21. Svigerfader til 8 og 9.

Daniel Nielsen førte kirkebogen på tysk og meget kortfattet. En søn, Jørgen, gik hofvejen, arbejdede ved kongens bibliotek, forfremmedes til justitsråd, etatsråd, konferensråd og blev tillige dronningens kabinetssekretær (Aage Dahls saml).

8. 1721-40. **Hans Caspar Dominicussen Brandt**, f Rise 14/1 1688. Forældre: Sp Rise-Marstal Dominicus Andersen B og Sophie Elisabeth Hansd Glamann. Dim Lübeck 1705, imm Kiel 29/9 s å, imm Kbh 22/7 13, c 14/9 13 (l), g Nordborg 15/4 22 Valborg Christiane Danielsd Nielsen, f Nordborg 02, d sst aug 73. 16 hofprædikant Augustenborg, 1/5 21 sp Nordborg, 24/3 27 provst Nr Herred,

d Nordborg 17/2 40. Fader til provst Plön August Frederik B.

H C B er kirkebogens livligste skribent og skrev på dansk. Han er interesseret i alt, hvad der sker omkring ham, og fortæller også om drukneulykker på havet, mærkelige sygdomme, uforklarlige hændelser o l. Hans navn er blevet kendt gennem sagen med Erik Pontoppidan, hans kapellan (diakon) 1723-26, som giver flg karakteristik af ham: »Velstuderet, veltalende, flittig i alle embedsforretninger, godgørende mod de fattige og i privat omgang ustraffelig«. E P søgte til at begynde med ivrigt forståelse hos ham, men blev afvist. Brandt var luthersk-ortodoks, mens ortodoksien forekom E P død og forargelig, som når nogle hofbetjente i Nordborg gik direkte fra et drikkegilde til gudstjenesten. Han havde på sine rejser i udlandet haft overbevisende møder med pietistisk fromhed, også hos reformerte, og hans omgang med fyrstefamilien — ikke mindst med den reformerte enkehertuginde — havde styrket ham i, at troen ikke var identisk med tilslutning til en bestemt bekendelse. I en prædiken Kr Hmf dag (1725) påstod han, at ligesom ikke alle, der tilhørte den lutherske bekendelse, ville blive salige, kunne heller ikke alle andre (f eks reformerte) fordømmes, såfremt de ikke tog del i deres kirkes vildfarelse, men vandrede i deres hjerters enfold. Brandt svarede i sin prædiken 2. pinsedag, hvori han skal have sagt, at alene den lutherske religion var den saliggørende. Efter denne prædiken modtog HCB et foruroliget brev fra enkefyrstinden.

E P følte sig derefter ideligt angrebet af Brandt, og han skrev et forsvarsskrift, »Dialogus«, som han forelagde hertug Frederik Karl. Denne frarådede trykning for at hindre yderligere strid, og han foranledigede et forlig 1728, da E P var blevet forflyttet til Havnbjerg (se nærmere under Havnbjerg). Netop på det tidspunkt udkom »Dialogus«. Det vakte harme både hos Brandt og Frederik Karl, som udbad sig en forklaring. E P klarede dårligt for sig og måtte afgive en meget ydmyg undskyldning. Brandt klagede desuden til universitetet i Rostock, men her fik han ikke medhold. (M Neiiendam: E P I, 1930, s 149 ff).

9. 1740-52 **Martinus Frederiksen Cruckow**, f Notmark 15/1 1697. Forældre: Sp Notmark Frederik Jørgensen C og Sophie Martinusd Nissen. Imm Jena 10/5 1717, imm Kbh 1/7 26, c 4/7 s å (h), g Nordborg 7/11 31 Mette Cathrine Danielsd Nielsen, f Nordborg 23/6 07, d 25/6 73. 11/12 29 diakon Nordborg, 15/6 31 kgl konf, 15/6 40 sp sst, d sst 3/9 52. Svigerfader til provst Haderslev J Cretschmer.

I Cruckows notater gøres der stadig rede for de forskellige overtrædelser af det sjette bud. Til gengæld banker hans hjerte varmt for de højadelige personer på slottet (amtmandsfamilien) som får en del særbetjening. Efter hans omtale af forgængeren at dømme har han været ortodoks.

10. 1752-60 **Christopher Nicolai Clausen Schrøder**, f Vonsbæk 1706. Forældre: Sp Vonsbæk Claus Christophersen S og Elisabeth Nielsd Keding. Imm Jena 26/4 25, imm Kbh 6/6 46, c 30/5 50 (l), g V Hæsinge 25/5 53 Helene Marie Jochumsd Klog, f 13, d Sandholt 30/9 85. Forældre: Jochum K og Else Kirstine Vemmenhøj. Lærer for de kongelige pager, 24/11 52 sp Nordborg, d sst 16/8 60.

Efter Cruckows død blev kirkebogen mere tør og skematisk.

11. 1760-69 **Nicolai Reich**, f Kbh 29/9 1716. Forældre: Toldkontrollør Frantz R og Elsebeth Lipper. Dim Frederiksborg 35, c 26/1 44 (h), g Skrydstrup 3/12 61 Anna Sophia Thomasd Wang, f sst 25/9 42, d sst 1/9 1806. Forældre: Sp Skrydstrup Thomas Hansen W og Cathrine von Einen. 14/3 57 pr Kbh Frederiks hospital og fødselsstiftelse, 22/12 60 sp Nordborg, d sst 2/1 69.

En sprogstrid, som havde ulmet i nogle år, blussede op i Reichs tid. Der var ingen nationale motiver indblandet; den drejede sig om, hvorvidt børnene kunne få en forsvarlig indførelse i kristendommen på tysk. Spørgsmålet var i større bredde blevet rejst af Erik Pontoppidan, der i 1743 (el 44) fremlagde et skrift i Videnskabernes Selskab: »Det danske Sprogs Skiæbne udi Sønder-Jylland«, men han behandlede forholdene på fastlandet i de egne, hvor der var indført tysk kirkesprog. På Als havde dansk gudstjeneste været næsten enerådende. Lidt anderledes forholdt det sig i slotsbyerne, men Cruckow var den første præst i Nordborg, som det ikke var blevet pålagt at holde lejlighedsvise tyske gudstjenester. Herover klagede amtsforvalter og kgl inspektør for kirkerne på Als og Ærø Ambden; den fynske biskop Ramus anbefalede da, at der blev holdt en tysk gudstjeneste hver 4. søndag, og at sproget i kristendomsundervisningen og i skriftestolen kunne være tysk for dem, der ikke forstod dansk. Denne henstilling blev ikke fulgt, skønt der var en tyskspoget latinskole i Nordborg (se skolen). Derimod klagede Reich i 1767 til biskoppen over de på tysk underviste børns vankundighed i kristendom, hvilket skyldtes, at de ikke forstod tysk. De burde derfor ikke konfirmeres. Biskoppen svarede med pålæg til den gamle Nordborgrektor Jansen om at give de på tysk underviste børn dansk religionsundervisning. Dette chokerede Jansen, hvis svarskrivelse stærkt betoner, at skolen var tysk efter fundatsen, og tysk var vigtigt for børnene, hvoraf de fleste gik handels- og håndværkervejen. Forældrene havde truet ham med at tage alle børnene ud af skolen, hvis han understod sig i at undervise på dansk (64 forældre sendte faktisk

en klage til kongen). Man kender ikke noget svar på Jansens brev, men han døde i 68 og Reich i 69, og i de næste læreres kaldsbreve stod der blot, at hvert barn skal undervises i kristendom i det sprog, som det bedst kan forstå. (Saml til jysk Hist og Topografi 1928-30, 4. rk, bd 6, s 385-415).

12. 1769 **Jens Rasmussen Fangel**, f Fangel, Fyn 7/3 1706. Forældre: Træskomand Fangel Rasmus Jensen og Anna Jensd. Dim Odense 31, c 14/5 35 (h), g Svendborg Vor Frue 8/10 37 Sophie Elisabeth Gommesd, f 12, d 2/3 97. Forældre: Købmand Ærøskøbing Gomme Gommesen og Ingeborg Dominicusd Brandt af Rise-M. 37 hører Svendborg, 14/10 40 diakon Nordborg, 17/2 69 sp sst, d sst 22/8 s å. Fader til 13, sp Tikøb-H Christian F, sp Keitum Rasmus F og sp Rise-M Gomme F.

Med J R Fangel kom præsteslægten Fangel til Als, hvor den kom til at nyde stor anseelse og tælle mange præster.

13. 1769-1820 **Holger Fangel**, f Nordborg 10/6 42. Dim Odense 59, c 3/8 61, g 1) Flødstrup 2/11 70 Else Cathrine Nielsd Tingberg, f Sdr Nærå 14/6 52, d Nordborg 7/4 90. Forældre: Sp Flødstrup-Ullerslev Niels Pedersen T og Anna Dorothea Pedersd Kryssing. G 2) Svenstrup 8/10 90 Mette Marie Vogelsang, f Hjortspring/Svenstrup 11/2 67, d Nordborg 31/3 14. Forældre: Parcellist Hjortspring Mathias Johansen V og Margrethe With af Ketting. 7/11 66 pers kap Havnbjerg, 22/6 69 sp Nordborg, 21/4 84-08 provst Nr Herred, 19/6 13 rang med amtsprovster, d Nordborg 23/12 20. Fader til sp Gudum L V Niels T F og sp Havnbjerg Holger F. Svigerfader til sp Havnbjerg J Knudsen.

Der skete et vist opsving i Nordborg henimod århundredskiftet. Hertil medvirkede en stor udparcellering af jord fra Nordborg gods i 1772. Byen havde ikke — som tidl — søforbindelse med havet, men fra Dyvig havn blev der en livlig handelsforbindelse med både København og Sverige. Englandskrigene, hvorunder mange skibe gik tabt, gjorde en ende herpå. Også brande (især 1792) og epidemier hæmmede udviklingen. (Raben, 1929, s. 102 ff).

En linnedvæver Bau samlede (o 1775) en lille kreds af brødremenighedstilhængere, som gik til forsamlingerne i Egen (J Brodersen, 1912, s 526). Fra 1777 blev Nordborg og Sønderborg amter forenede, og Nordborg var ikke mere amtmandsresidens. I 1819 blev Als en del af bispedømmet Als-Ærø.

14. 1821-61 **Claus Christian Thomsen**, f Åbenrå 5/12 1781. Forældre: Skibskaptajn Åbenrå Peter Johan T og Marie Cathrine Garben. Dim Åbenrå 01, imm Kiel 25/4 s å, c Gott 05 (2 kar m s r A), g 24/5 08 Marie Kirstine Meinert, f Kbh 19/7 88, d Nordborg 11/4 57. Forældre: Renteskriver Kbh Generaltoldkammeret Andreas Ewald M og Maren Kirstine Noe. 3/4 07 sp Hjordkjær, 18/4 21 sp Nordborg, 2/1 33 provst Als Sdr og Nr Herred, senere fungerende stiftsprovst Als-Ærø stift, afsk som provst 18/1 58, afsk 10/7 61, d Nordborg 30/1 63. Fader til sp Balslev E Andreas E M T. Svigerfader til sp Tranebjerg P H Bech.

Biskop Hansen visiterede Nordborg kirke i 1851, 57 og 60, men kun den første gang var det provst Thomsen, der holdt gudstjenesten, de andre gange den personlige kapellan. »C C T holdt en veludarbejdet Prædiken om Guds Visdom, der gør os a) ydmyge b) trøstige c) frimodige. Prædikenen var mere docerende end Hjertet gribende ... Mine Forventninger om Ungdommens gode Undervisning (blev) fuldkommen tilfredsstillede«. (Hansens visitatsberetninger fra Nordborg kirke 1851). I 1822 havde bryllupsgilderne i herredet fået et sådant omfang, at herredsfogeden i Nordborg udstedte en meget restriktiv forordning om antal gæster m m (Bogen om Als, 1956, s 127).

Pers kap 1852-57 **Poul Kragh**, f Bramdrup/Kolding 3/5 1824. Forældre: Skolelærer Bramdrup Hans Hendrik K og Inger Hansen. G Nordborg 30/10 55 Engel Ida Louise Balle, f sst 16/2 24, d 3/4 1902. Forældre: Distriktslæge Nordborg Johan Otto August B af Sjællands stift og Anna Johanne Thomsen. 2/12 52 pers kap Nordborg, d sst 27/12 57.

Jørgen Hansen fandt kapellan Kraghs prædiken godt udarbejdet og holdt.

Pers kap 1858-61 **Martin Carl Vilhelm Christensen** , se sp Arninge.

Biskoppen fandt denne kapellans prædiken vel tematisk og lidt søgt, men følte, at han ville blive en god prædikant.

Diakoner Nordborg

1. 1594-(1605) **Niels Thomsen**, Dim 83. Var 88 hører Assens, 94 diakon Nordborg.

2. (1608) **Niels Ebbesen** (Ebberiis, Ebbonis), måske identisk med 1.

3. (1611) **Mads Olufsen**.

4. 1616-38 **Laurits Hansen**. Fader måske sp Havnbjerg Hans Jørgensen, 1616 diakon Nordborg, d sst 38.

Sognepræsten A C Brandt kaldte ved begravelsen L N sin gode broder og ven og roste ham for guddommelig lærdom, kristeligt levned og for at være et godt eksempel.

5. 1640/45 **Erik Rasmussen Mand**, 29/11 40 diakon Nordborg, se sp Ærøskøbing. Embedet havde været ubesat i 2 år, så ringe var det (Aage Dahl). Desuden måtte diakonen love, at dersom han giftede sig på stedet, da at ægte sin forgængers ældste datter. Men E R M blev dog 44 viet af sognepræsten til Philips Koks datter Margrethe.

6. 1645-50 **Philip Dominicussen Lorentzen**, 23/11 45 diakon Nordborg, se sp Tranderup.

7. 1650-77 **Niels Jacobsen Klincker**, f Skelskør 1616. Dim Kbh 41, g Nordborg 12/10 51 Ingeborg Petersd Støedt, f sst 30, d sst 69. Forældre: Herredsfoged Nordborg Peder Rasmussen og Agathe S. 31/7 50 diakon Nordborg, d sst 77. Fader til 10, se også sp Oksbøl. Fader til sp Oksbøl Hans B N K.

I 55 ansøgte N J K om at måtte holde søgnedagsprædiken hver uge, men det blev afslået. Så appellerede han til sognefolket i anledning af, at Jens degn havde beskyldt ham for skælden i sin prædiken, og han fik et godt vidnesbyrd. (Nordborg sogns kirkebog).

8. 1677-82 **Frederik Jepsen**, se sp Svenstrup.

9. 1683-84 **Claus Jørgensen Cruckow**, f Notmark 1653. Forældre: Sp Notmark Jørgen Frederiksen C og Margrethe Nicolaisd Brandt. Dim Odense 75, 83 diakon Nordborg, d sst 19/5 84.

10. 1684-93 **Johann Bugislaus Nielsen Klincker**, se under sp 5 C A Brandt og sp Oksbøl.

11. 1694-1708 **Johannes Johansen Monrad**, f Ketting 13/1 1662. Forældre: Sp Ketting Johannes Davidsen M og Eleonore Lorentsd Brandt. Dim priv 81, imm Kbh 13/5 s å, imm Kiel 4/12 s å, 94 diakon Nordborg, d sst 14/1 08.

12. 1708-21 **Johann Christian Diderichsen Riisbrigh**, se sp Oksbøl.

13. 1723-26 **Erik Ludvigsen Pontoppidan**, se sp Havnbjerg, dansk hofpræst Kbh og under 8 H C Brandt.

E P stod allerede ved sin tiltrædelse i gæld til pietismen, og det var under megen anfægtelse, at han nu begyndte en præstegerning, indsat af fyrst Frederik Karl, hvis rejseledsager og informator han havde været. Indtil han selv blev gift, spiste han ved fyrstens bord. Det kom til stærke sammenstød, som da han i kirken gratulerede nogle forsvirede medlemmer af hofstaben med, at de ikke allerede sad i Helvede, og de tiltalte truede E P med både prygl og mord. I Nordborg begyndte E P sine historiske og folkloristiske arbejder, og sine tanker om troen nedskrev han i »Heller Glaubenspiegel« (udg 1727), som senere fik stor udbredelse. Her lyder en domsbasun: »Lad ingen bedrage sig med at drømme sig i Himlen — og saa vaagne op i Helvede«. Hvad mangler der da i ortodoksiens regnestykke: Kristus er død for alle mennesker — jeg er et menneske — altså er Kristus død for mig — å, blot troen selv, hjertets oprigtige tilflugt til Gud! Men 3/4 af bogen er fyldt med trøst til de ængstede sjæle, som virkeligt søger Gud. (M Neiiendam: E P I, 1930, s 147 ff).

14. 1728-29 **Mathias Nicolaisen Claudius**, f Sdr Løgum 4/8 1703. Forældre: Sp Sdr Løgum Nicolaus Petersen C og Anna Margrethe Matthiasd. Imm Jena 31/3 23, g 1) Flensborg 30 Lucie Magdalene Bartholomæusd Hoe, f Flensborg 22/9 98, d Reinfeld 27/11 37. Forældre: Borgmester Flensborg Barthold H og Lucia Gerhardtsd Petersen. G 2) Flensborg 9/10 38 Maria Jesd Lorck, f sst 14/4 18, d Reinfeld 21/9 80. Forældre: Rådmand Flensborg Jes L og Brigitta Hilmarsd von Lutten. 28 diakon Nordborg, 9/11 29 sp Reinfeld, d sst 4/12 73. Fader til Matthias C, udgiveren af Wandsbeckerbote. Svigerfader til sp Gleschendorf Christian August Müller.

Da den sidste hertug Frederik Karl forlod Nordborg for at overtage Plön, tog han kapellanen med, som skulle overtage præsteembedet i Reinfeld, hvor hans moder skulle have enkesæde.

15. 1729-40 **Martinus Frederiksen Cruckow**, se sp Nordborg.

16. 1740-69 **Jens Rasmussen Fangel**, se sp Nordborg.

17. 1769-77 **Claus Jacides Huulegaard**, se sp Karlebo.

18. 1777-87 **Laurentius Holst**, se sp Oksbøl.

19. 1787-96 **Frederik Nislev**, se sp Agerskov.

20. 1796-1805 **Frederik Ebbesen**, se sp Svenstrup. Om Fr Ebbesens pædagogiske indsats under kapellantiden i Nordborg se afsnittet om skolen.

Embedet som diakon i Nordborg blev nedlagt i 1805.

Hofpræst Nordborg

1. 1576— **Peter Petersen Conradi**, se sp Lysabild.

2. 1614(1622)-39 **Dominicus Lorentzen**, f Sønderborg 15/4 1585. Imm Rostock 1605, g Sønderborg 22/11 18 Agathe Hurnkens, f 04, d aug 65. 13 hofpræst Reinfeld, måske siden 14 hofpr Nordborg. Var der 22, 20 hofpr Sønderborg, d Sønderborg 15/1 39. Fader til sp Tranderup Philip D L. Svigerfader til sp Nordborg A C Brandt. Har vist fungeret for både Sønderborg og Nordborg.

3. 1639-53 **Albert Theodor Topp**, f Lemgo. G Nordborg 1/9 1644 kammerpige hos hertuginden på Nordborg. 39 hofpr Nordborg, 53 sp Bergen/Lüneburg. Fader til sp Lüneburg Philip D L.

En hofprædikant Bartholomæus omtales i 46.

4. 1663-71 **Christopher Wilhelm Megander**, f i det Lüneburgske. Dr theol, g Nordborg 19/6 55. 1653 hofpr Nordborg, afsk 71.

5. 1716-23 **Martin Neckelmann**, f Hoorn 26/9 1684. Fader: Sp Bremen St Remberts k Gerhard Hermann N. Imm Bremen 27/10 1701, imm Heidelberg 3/6 11, g 1) Bremen

St Ansgars k 12/3 24 Metta Margretha Køhne, f Bremen 92, d i 20rne. Forældre: Borger i Bremen Hermann K og Christina Gertrud Underejck. G 2) 14/9 28 Alma Holle, f Bremen 2/11 08, d Weser v Orlebshausen 27/1 34. Forældre: Borger i Bremen Johann H og Anna Schütte. 16 hofpr Nordborg, 9/7 23 sp den reformerte k Mittelbühren-Grambech, d Bremen marts 43.

M N må have været reformert og var bekendt for sin lærdom (Aage Dahl). Hans anden kone druknede sammen med 2 børn.

6. 1723-26 **Erik Ludvigsen Pontoppidan**, tillige diakon Nordborg, se der.

Nordborg slotskirke blev nyindrettet i 1678 og nedbrændte i 1772.

Tiden 1861-1920

Skønt *Erik Høyer Møller* (1861-64) ikke kom til at virke længe i Nordborg, satte hans virksomhed sig spor. Hans ønske om at indføre Roskilde konvents »Psalmebog til Kirke- og Huusandagt« (1855) i stedet for »Evangelisk-Christelig Psalmebog« (1798), som biskop Balle bar ansvaret for, blev straks imødekommet af befolkningen. Apoteker Nicolai Balle, en sønnesøn af biskoppen, red på eget initiativ omkring i landsbyerne, hvor han vandt fuld tilslutning og fik indsamlet 130 rdl til nye salmebøger til de fattige, og allerede 1. s e trin 62 kunne man synge efter den nye salmebog. E H M fik desuden oprettet en boghandel og en sparekasse og indlagde sig senere fortjeneste ved at udg den gamle kirkebog (se litt). 1850-51 havde han arbejdet som feltpræst, og i febr 64 blev han feltprovst, mens en anden præst blev konstitueret i Nordborg. Her afsattes han i juli efter den tyske besættelser, »weil er sein Amt verlassen hat«. De danske soldater havde sat ham højt som præst. (Aug F Schmidt, 1943 s 19 ff).

Det blev hårde tider i Nordborg, således blev 45 mand, der nægtede at aflægge faneed til den prøjsiske konge, sendt til Spandau på strafarbejde. (Bogen om Als, 1956, s 494 f).

I årene efter 1863 samledes en kreds hos snedkermester *Jacob Voigt* i Løjtertoft nr 9 om ivrige diskussioner, mest om religiøse spørgsmål. En flittig gæst var den tidligere astronom Th Brorsen, en stor særling, men velagtet af sine bysbørn. (Aug F Schmidt, 1951, s 151 ff).

Den første tyskuddannede præst *G F Jessen* (1864-73) har været omtalt under Ulkebøl, hvortil han blev forflyttet (se der).

Som senere fik han også ved visitatsen i Nordborg 1872 et godt lov af biskop Godt, der fandt forholdene på stedet vanskelige i både social og national henseende.

Jessen holdt en dygtig evangelisk prædiken, godt disponeret og udarbejdet, textgemäss (en ros i bispens pen). Han var en alvorlig, tro og dygtig præst og sjælesørger, der fremfor mange andre udmærkede sig ved sit kendskab til mennesker og sin indlevethed i nordslesvigske forhold, sin sunde dømmekraft og praktiske forstand.

Kirkebesøget var ikke stærkt, dog tilfredsstillende. Fra landdistrikterne var kirkegangen god, hvorimod mange fra flækken holdt sig fra kirke og nadver, af fattigdom, ligegyldighed eller af politiske grunde; man opponerede navnlig mod kirkebønnen.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater).

Pastor *J P S Wernich* (1873-95) kom fra Døstrup, hvor han tillige havde været cst sp i Mjolden. Iflg omtalen under Døstrup-Mjolden var han tysksindet, og mange i annekssognet skulle ikke have været glade for ham. Men dr Asger Nyholm har i *Slesvigske gejstlige* (s 277 f, 483) omtalt ham som »en dansksindet kapellan fra Als«. Anbefalet af biskop Jørgen Hansen var han 1850 blevet udnævnt til sp i Rinkenæs (se s 520) i stedet for den *valgte* slesvig-holstensksindede kandidat, der over for Bestyrelseskommissionen havde nægtet at afgive lydighedserklæring (dette fandt sted nogle få måneder før afgørelsen ved Isted). I Døstrup omtales Wernich af biskop Godt som tro i embedet og forstandig i sin optræden.

Ved visitatsen i 1875 holdt sp med tynd, ofte skrigende stemme og med stor alvor en ret godt udarbejdet prædiken. Han passede embedet med troskab, optrådte forstandigt og havde en god stilling i mghen. Kirkebesøget var godt og var tiltaget noget, navnlig fra flækken, mens det som tidligere var godt fra landdistrikterne. Der var fremdeles en del ligegyldighed og politisk antagonisme.

I 1881 befandtes Wernichs prædiken at være opbyggelig, men der var ikke mange i kirke og ikke heller meget kirkeligt liv.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater)

Altergangsfrekvens 1879 35.4, 84 37.6, 89 43.0, 94 44.2%

Folketallet sank fra 2638 i 1879 til 2219 i 1894

Gudstjenesteordning. »Alterbog for Danmark« var i brug. Den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning havde hverken helt eller delvis kunnet gennemføres (87). Denne tilstand vedvarede til først i halvfemserne, da den anbefalede liturgi brugtes *før* prædiken ved den danske gudstjeneste, men ikke ved den tyske, da der her ikke var et kor til disposition (93, 94, 95). Særtjenester med prædiken efterfulgt af katekisation, der også holdtes i trinitatistiden mellem de to store altergange, holdtes i fasten. Kun få voksne var til stede, men børnebesøget var sædvanligvis ret godt i forbindelse med katekisationerne. I 1887 og 93 nævnes en særtjeneste på Langfredag (med meget talrigt besøg). Det er sandsynligt, at denne tjeneste var tradition på stedet. Børnegudstjenester holdtes ikke, ligesom der intet høres om bibeltimer før Wernichs sidste beretning (95). Heri nævnes, at sådanne havde været holdt om aftenen af en cand Dohse, og at de havde været sehr gut besucht.

Gudstjenestebesøget erfares der kun lidt konkret om. En enkelt gang (81) satte sp tal på: ca 9% af

indbyggertallet, men ellers nøjedes han med angivelser som recht gut (86), recht befriedigend (87) eller som 1890: kirkegangen tidvis sehr gut, især om efteråret, til andre tider mindre godt. Et gennemgående træk var her — som så mange steder — det store overtal af kvindelige kirkegængere (i forholdet 3 eller 4 til 1), et andet, den ringe deltagelse af skolebørn, undtagen dem, der følte sig tiltrukket af kirkekoret (87), men selv disse korister forsømte ofte (93).

Menighedsliv. Wernich var medlem af Landesverein f innere Mission (og af Landesbibelgesellschaft) og er herved placeret så nogenlunde i teologisk henseende (93). Til den Tonnesenske IM havde han utvivlsomt et godt forhold, idet han gratis omdelte *Sædekornet* o m a kristelige skrifter i mghen (87 et passim). Sps bestræbelser på det litterære felt fulgtes antagelig af et vist held: i 1890 kunne han meddele, at kristelige blade nu holdtes i mange hjem, i 1894, at *Sædekornet*, *Kirkeligt Søndagsblad* samt opbyggelsesbøger havde en ret vid udbredelse i sognet. Det samme gjaldt dagspressens kirkelige søndagstillæg.

Som medlem af bibelselskabet sørgede sp også for den hellige skrifts udbredelse. Kollekterne fra Busstag og reformationsfesten anvendtes til køb af bibler til gratis uddeling til konfirmander og ubemidlede forældre. Slog disse beløb ikke til, blev resten taget fra skolekassen (90, 93).

Skønt Nordals — bortset fra indkvarteringer — ikke havde mærket meget til krigsbegivenhederne i 1848-50 og 1864, anså Wernich dog på linie med mange fastlandskolleger disse urolige år som vendepunkter i sognets kirkelige liv. Især var det gået ud over bordbønnen, der på det nærmeste var bortfaldet i forbindelse med krigstidens forstyrrelser af hjemmelivet. Skikken fulgtes endnu i Holm ved bryllupsgilder, men iagttoges ellers — og kun muligvis — i enkelte familier. Ligeså var der næppe mere almindelig husandagt nogetsteds, men ældre folk holdt endnu, navnlig om søndagen, deres privatandagt (80).

Det formodedes, at civilstandsloven kunne have haft moralske skadevirkninger i retning af at svække forpligtelsen til vielse og dåb; desuden var ofrene ved dåb nok ringere end forhen (80). Det flg år berettedes, at loven for første gang havde haft den virkning, at et par havde afslået kirkelig vielse trods formaninger fra præst og kirkeældste.

Der var større interesse for ydre end for (tysk) indre mission, men i alt kun ringe for dem begge. 5. s e trin var kollektdag for hedningemissionen, men bortset herfra indgik der kun enkelte gaver til missionær Petersen via sp Claussen, dybbøl (80, 81). Senere kom bemeldte missionær selv til sognet og holdt foredrag, ved hvilke han optog kollekt.

Gustav-Adolfforeningen støttedes kun ved kollekten søndag efter reformationsfest, og den var mager nok — t eks 5 M (90). Udover dette gav enkelte gaver til Asylforeningen.

I Flækken fandtes en kvindeforening, hvis indtægter, godt 120 M pr år, anvendtes til sociale formål som støtte til nødstedte barselkoner, fattige og gamle (87).

Søndagsfred. I almindelighed overholdtes sabbatsforordningen, men i selve Nordborg afgav børn ofte købmandsordrer, som så ekspederedes i gudstjenestetiden. Også arbejde inden for hjemmets fire vægge kunne lægge sig hindrende i vejen for kirkegang (87).

Sektvæsen var der intet af, men i efteråret 1892 havde den darbyistiske smed i Broager (se der) forsøgt et fremstød i landsbyen Holm. Til held var sp og hans medhjælper netop da på stedet og kunne advare, så faren drev over (93). Heller ikke opfordringer til overgang til frimghen havde effekt (94).

Sædelige tilstande. Det 6. bud blev ofte overtrådt, så de fleste brude var besvangret ved vielsen (81 et passim). I 1893 måtte det triste faktum erkendes, at antallet af uægte børn var tiltagende. Iflg beretningen blev der i 1892 døbt 47, hvoraf 8 var født uden for ægteskab (17%). Ti år tidligere var de tilsvarende tal 47 og 3 (6.4%).

Sp var heller ikke tilfreds med børneopdragelsen i selve flækken, hvor børn ofte var meget overladt til sig selv. I mange hjem savnedes en fast husorden, døren stod åben om natten, så tjenestefolkene kunne vende hjem, når det lystede dem. Mange af dem førte derfor et vildt liv. Og skønt adskillige havde sparekassebog og derved underbyggede deres fremtid som selvstændige, var der et beklageligt højt antal, der lod fiolen sørge (87, 93).

Og hertil var der rig lejlighed. På markedsdagene slog man for alvor gækken løs, ligeså 2. pinsedag, en rent verdslig festdag, som nordborgerne fejrede med dans i den nærliggende skov. Den samme skæbne var i de senere år (87) ovegået 3. pinsedag. Ved disse lejligheder havde værtshusene naturligvis godt besøg, og dem var der rigeligt med.

Egentlig druk var sjælden, men der forekom ofte Völlerei i forbindelse med det såkaldte omgangsdrikkeri, en foreteelse, som præsterne på Als havde et godt øje til (90).

Good-Templar søgte at modvirke alkoholmisbruget, men sp var ukendt med medlemstallet (90).

Sociale tilstande. Flækken Nordborg kunne som helhed betegnes som værende fattig. Forholdsvis få familier kunne glæde sig over en vis velstand. Håndværkerne havde for det meste kun til dagen og vejen, mens de særdeles mange — vel for mange — løsarbejdere om vinteren kun havde ringe fortjeneste. I så henseende var tilstandene langt bedre i landdistrikterne, hvor der tillige herskede et godt forhold mellem bønder og småfolk. Daglejerne var i øvrigt for det meste religiøst indifferente (87, 94).

Mange husfædre var medlem af den stedlige sygekasse (87), og den store lokale godgørenhed trådte supplerende til i nødstilfælde (90). Som eksempel nævnes en før jul 1889 afholdt tombola, der indbragte ca 1000 M til socialt trængende. Ved denne lejlighed var endog de nationale modsætninger trådt i baggrunden.

Formentlig i 1892 havde Der vaterländische Frauenverein (første gang nævnt i 90 og ikke at forveksle med ovennævnte kvindeforening) taget initiativ til oprettelsen af en diakonissestation med to Flensborgsøstre, der skulle have Nordborg, Havnbjerg og Oksbøl (hvor Wernichs søn var en særdeles virksom sp) som distrikt. Tilsammen havde disse sogne bundet sig for godt 1400 M i de flg tre år. Stationen trådte i funktion i maj 1893 (93, 94).

Forstanderskabet havde kun dansksindede medlemmer, og mghen havde i overvejende grad samme indstilling, som agitatorer søgte at bevare (90). I almindelighed bestod der »en temmelig stor kløft mellem tysk- og dansksindede, der ofte åbner sig« (87). Sp mente dog ikke, at disse forhold

skadede det kirkelige liv, idet danskerne kom lige så godt, ja bedre i kirke end tyskerne (87).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1378-1382, La Åbenrå)

Pastor *K W H G Wassner* (1896-1908) kom fra Arrild til Nordborg. Under Arrild, Ribe stift, (bd IX) nævnes kun, at han i spørgsmålet om lægprædikanter var betænkelig ved at tage parti mod en del af sin mgh. I nærværende bind er han omtalt under Hammelev og Gjelstrup (hhv s 334 og 232). Han var tysksindet og lagde vistnok ikke skjul på det, men beretningerne fra Nordborg bærer ikke vidnesbyrd om nogen form for yderliggående nationalisme. Derimod sandsynliggør de, at han var medlem af Landesverein f i Mission med hældning mod den nordslesvigske »ordmission«. For tilknytningen til den tyske IM- organisation taler hans opgivelser af medlemstallet i Nordborg (3 og 4 i hhv 03 og 05) — et af disse har sikkert været Wassner selv. Fremdeles, at der i sidstnævnte år holdtes en missionsfest for Landesverein. Samarbejdet med nordslesvigsk IM bevidnes af det faktum, at missionærer herfra flere gange havde talt i sognet, om sommeren i *prghaven*, om vinteren i skolen i Holm (05). Endvidere holdtes der i november 1905 en *Evangelisationswoche* (missionsuge) — en typisk arbejdsform for nordslesvigsk IM — med godt besøg (07).

Altergangsfrekvens 1897 50.8, 1902 44.5, 07 37.7%

Skønt ovst tal tyder på, at Wassner på den ene side formåede at dæmme op for den kirkelige stagnation, indicerer på den anden tallene fra de kirkelige valg, at den nationale splittelse skar specielt dybt ind i det kirkelige liv i hans embedsperiode, og at man fra dansk hold følte trang til at yde ham kvalificeret modstand i de kirkelige organer. Som nedenst tal viser, lå valgdeltagelsen før og efter hans tid på et ganske »normalt« alsisk niveau, mens den 1898-1906 sprang påfaldende i vejret.

Valgdeltagelse ved de kirkelige valg i % 1896 4.2, 98 24.5, 1900 35.5, 02 22.9, 04 39.2, 06 39.2, 10 4.3, 17 4.0

Gudstjenesteordning. I den danske højmesse die volle Liturgie (96). Af særtjenester var der ingen, bortset fra fastens med katekisation. Sp nærede betænkelighed over, at mghen som den eneste i provstiet endnu brugte Roskilde konvents salmebog, skønt en bedre i lang tid havde eksisteret (intet tyder på, at dette forhold blev ændret). Der var — i hvert fald til 1900 — børnegudstjenester på fasteonsdag formiddage for alle børnene med deres lærere, tillige tjenester om aftenen for voksne (01). Senere blev der indført børnegudstjenester i tiden nytår til påske og fra pinse til sommerferien + på altergangsfri efterårssøndage. I fasten 1903 og 04 var der passionsandagter om aftenen i kirken (05).

Gudstjenestebesøget karakteriseres med vendinger som recht schwach, børn kun få (96), gnsn recht gut, børn højst sørgeligt (97), nogenlunde, børns besøg for ringe (99), en temmelig fast stamme, mens mange kun kommer sjældent eller meget uregelmæssigt (01), godt på fest- og altergangsdage, men lod ellers meget tilbage at ønske (07).

Skønt Wassner holdt strengt på kirkegang under konfirmationsforberedelsen, skete det dog, at børn holdtes hjemme p g a husligt arbejde. I sommerhalvåret var deltagelsen i børnegudstjenesten kun svag.

Menighedsliv. Bibeltimer om vinteren i skolerne i Nordborg og Holm var et fast led i kirkelivet (97-07), dog med bortfald af de sidstnævnte i vinteren 06/07, da dem Pastor die Kraft fehlte. I Holm var tilslutningen af alle stænder gennemgående god, mens i Nordborg kun den samme faste kreds af tilhørere fra de lavere klasser mødte frem, som det synes i aftagende tal, så besøget her snart betegnedes som slet (01), og således forblev det embedsperioden ud.

Helligtrekongersaften 1898 afholdtes en temmelig godt besøgt missionsgudstjeneste og den flg sommer en missionsfest, og hermed var dette arbejde institutionaliseret. Efterhånden opstod der interesse for både Nordslesvigsk Missionsforening og Breklum, og den førte til oprettelsen af en missionssyforening (03), der samledes 1 gang pr md i prg til arbejde for de to selskaber (05), der også fik kollekterne fra hhv gudstjeneste og fest. I september 1906 var der en godt besøgt missionsfest — antagelig lidt uden for »det sædvanlige program«.

Bortset fra syforeningen var det småt med organisationer. I 1903 erfares der om en Jungfrauenverein — 1905 omtalt som ein ganz freier Jungfrauenverein -, der holdt månedlige møder i prg på en søndag eftermiddag.

Skønt der ikke var langt til Sønderborg, mærkede man ikke meget til den der stationerede udsending for Gemeinschaftsverein. Han forsøgte vel et fremstød i Holm (99), men da besøget var slet, blev det opgivet og senere kun optaget halvhjertet: han kom kun sjældent til sognet (03).

Forstanderskabet var medlem af Landsbibelselskabet, og det antoges, at provstikolportøren kunne afsætte bøger, men behovet for religiøs lekture var »endnu meget svagt« (99).

Da søndagsarbejde ikke ansås som synd, og da værtshuse og forlystelsessteder holdt åben også på denne dag, så det skralt ud med *søndagsfreden*, om end den ydre ro til en vis grad blev iagttaget (96-05).

Af *sektvæsen* var der intet — som sp skrev »dette er jo et bekendt fænomen på de steder, hvor der overhovedet intet levende trosliv (Glaubenschristentum) er« (96-07).

Sædelige tilstande. »Hvor der intet trosliv og ingen gudsfrygt findes, der kan ikke heller sædeligheden være stor, der vil druk og forsyndelser mod det 6. bud gå i svang. Det kan kun blive anderledes, når almenånden bliver en anden, og en vækkelse og omvendelse til Herren finder sted«, skrev Wassner i sin første beretning (96). Han fandt, at der skete mange overtrædelser af det 6. bud — af 60 døbte var 8 »uægte« (13.3%). Følgelig var det »noget ganske ligetil, at en pige føder uden for ægteskab« (99). Hermed var tonen anslået i sps beretninger om kønssædeligheden.

Det stod egentlig ikke så slemt til med druk, men myndighederne stod ikke bag de kirkelige bestræbelser for bekæmpelse af alkoholmisbrug, og det bebrejder Wassner dem bittert: »Til de mange værtshuse er der trods forstanderskabets petition

kommet endnu et på banegården. Man vil ødelægge (ruinieren) folket ved bestandige nyanlæg af værtsbuse og berømmer sig alligevel af sin omsorg for vort folks sædelige vel« (99).

Good-Templar (fra ca 98) og Blåkors virkede for afholdenhed, den første organisation med synligt resultat, den sidste uden sådant. Sp fandt, at man burde være taknemmelig, fordi det nu så ud, som om de små skænkestuer efterhånden skulle nedlægges, desto mere som befolkningen ikke var tilstrækkelig klar over skadevirkningerne fra værtshusene. Derfor blev kampen mod dem heller ikke tilstrækkelig intensiv.- Fornøjelsessygen gav sig tydeligt til kende — end ikke i fasten undså man sig for at afholde forlystelser (01).

Umådeholden druk var taget stærkt af. Good-Templar havde nu fået eget hus og stort medlemstal (05). Det var derfor at undre på, at de mange kroer, etc, kunne bestå. Det fandt sin forklaring i de talrige baller, maskerader, teaterforestillinger, ringridninger og koncerter. Her var besøget talrigt, og ungdommen tog del allerede et år efter konfirmationen. Intet under, at det 6. bud blev overtrådt så ofte!

Sociale tilstande. Allerede i sin første beretning (96) havde Wassner bemærket den store hjælpsomhed, der udvistes i sygdom og nød. I det hele fandt han de sociale tilstande ret gode — der kunne ikke konstateres nogen virkelig armod, ej heller større rigdom (01, 05).

Men det stod ilde til med de nationale modsætninger, og beklagelserne herover kan opsummeres ved et citat fra 1901- beretningen: »Værre end modsætningen mellem høj og lav, fattig og rig er den politiske modsætning, der også gør sig gældende i det kirkelige liv, især ved de kirkelige valg, men også ved fastsættelsen af de gudstjenstlige tider og ved gudstjenesten selv ...« trods apostelens ord om ophævelsen af forskellen mellem jøde og græker i den kristne mgh. »Men trods den åndelige død tror vi (= sp + forstanderskab) på den korsfæstede og opstandne herre og frelser og hans livgivende ord«.

Den i Wernichs tid oprettede diakonissestation fungerede fremdeles med de samme tre sogne som distrikt (03).

(Sønderborg provstearkiv, nr 1381, 1382, La Åbenrå).

Pastor *C T Weber* (1909-30) kom fra Toftlund. Bd IX meddeler under Toftlund, at han var en flittig præst, og det kan måske med forsigtighed sluttes, at han ikke var Nordslesvigsk IM's mand — i hvert fald fandt han, at de lokale tilhængeres stilling til kirken ikke var besonders erfreulich. Hans ældste søn meldte sig frivilligt og faldt i en af Verdenskrigens tidlige træfninger (se Toftlund).

Webers 3 beretninger til synoden giver intet grundlag for en bedømmelse af hans teologiske standpunkt. Ved genforeningen gik det overvældende flertal af befolkningen ind for hans forbliven i embedet.

Altergangsfrekvens 1910 28.6, 15 24.0, 19 19.7%

Kirkegang (voksne) 1916 efter den officielle tælling 4.3% (nr 17 af provstiets 20 sogne)

1909- beretningen er skrevet ganske få måneder efter sps tiltrædelse og omhandler den foregående seksårsperiode (1903-08). Den indeholder derfor — bortset fra nedenst — intet nyt.

Der var i alt indgået 128 ægteskaber, hvoraf de 126 havde modtaget kirkelig vielse. Samtlige begravelser havde fundet sted med kirkelig medvirkning.

Gudstjenesteordning. Den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning gennemført i både den danske og tyske gudstjeneste. Der var intet kor, men et sådant erstattedes af de besøgende skolebørn, der samlede sig om orgelet. Den tyske mghs sang — især den liturgiske — var den danskes langt overlegen. Der var børnegudstjeneste hver 14. dag i trinitatistiden, afvekslende på de to sprog.

Gudstjenestebesøget ved både den danske og tyske tjeneste var i det mindste forblevet konstant, viste måske endda en ringe stigning. Aftensærtjenesterne i fasten var derimod vedvarende slet besøgt — der kom nærmest ingen mænd (15). I 1917 meddeles, at kirkegangen havde været ret konstant til krigsudbruddet, måske med svagt stigende tendens. Efter august 1914 steg den betydeligt, men snart begyndte indkaldelserne for alvor at gøre sig gældende, og billedet af kirkegangen var i 4. krigsår det samme som før 1914. Soldater på orlov søgte i glædelig grad kirken, ungdommens besøg gav ikke ligefrem grund til klage, hvorimod skolebørns var ret ringe, vel i gnsn 30.

Det ømme punkt var børnegudstjenesterne, hvor der gnsn kom 20 danske og 10 tyske børn, i sommerferien gentagne gange slet ingen (15). I 1917 var det ikke blevet bedre; værre endnu, der var intet håb om bedring.

Menighedsliv. Der var bibeltimer hver 14. dag i skolen i Holm, besøg 40-80 — erfreulich (15). De fortsattes til nytår 1916, da de måtte indstilles (petroleumsmangel (17)).

Den sædvanlige aftenmissionsgudstjeneste for Tirupaty i januar bortfaldt i 1914 og 15 som følge af manglende fremmøde. Det var trods gentagne anstrengelser ikke lykkedes at vække almen interesse for ydre mission, hvilket måske delvis skyldtes de politiske forhold. Selv ved de 1 á 2 årlige missionsgudstjenester med kollekt til Breklum var deltagelsen sløj: missionsinteresse fandtes kun i begrænsede kredse i mghen. I den flg beretning berøres emnet ikke. — Kriegsbetstunden var ikke blevet afholdt, da sp fandt sådant udsigtsløst.

Der Gustav Adolf-Bote fordeltes i 11 ekspl, mens *kalenderen* fra Landesverein f i Mission sædvanligvis var blevet afsat med 50 ekspl, i 1914 endog med 75. Forstanderskabet var fremdeles medlem af Landesbibelgesellschaft, ligesom sygeplejen fungerede som forhen med station i Nordborg (15).

Søndagsfreden krænkedes i udstrakt grad, men vide kredse af befolkningen betragtede ikke dette som Entheiligung (15). Man var herved blevet vant til det søndagsarbejde, som krigen nu havde gjort til en nødvendighed (17).

Sekterere fandtes ikke (15, 17), og der var ingen åndelige bevægelser. I forsamlingshuset i Nordborg holdt den grundtvigske frimgh gudstjenester, der efter sigende ikke havde talrigt besøg fra Nr Herreds sogne (15).

Sædelige tilstande. Man kunne i enkelte tilfælde nære mistanke om krigens moralske skadevirkninger (ægtemænds fravær, indkvartering), men der var i så henseende intet særligt at berette. Druk og forlystelser var blevet stærkt hæmmet (17).

Sociale tilstande. En kollekt for Asylforeningen havde haft ret glædeligt udfald, og der indløb til sp enkelte gaver til formålet. Good-Templarlogen havde ret mange medlemmer (15).

Krigen havde medført en stor ændring i de erhvervsmæssige forhold. Mindre selverhvervende, håndværkere, småbønder og enker havde det hårdt i flækken, mens det gik strålende for enkelte handlende, erhvervsdrivende og bønder. Den første gruppe måtte spare og indskrænke, den sidste behøvede det ikke, gjorde det ej heller.

Til afhjælpning af krigsnød skete der ganske meget: forstanderskabet havde foruden 2000 M legatmidler årligt ladet fordele 1200 M af de kirkelige midler, i foråret 1917 uddelte man endog gratis kul til trængende. Der var siden 1914 indgået over 20000 M til Røde Kors fra Nr Herreds sogne. Fra *Danmark* modtog man rigelig pengehjælp.

Til beretningens dato (27/4 17) var der faldet 33 med hjemsted i sognet.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1384, 1385, La Åbenrå)

I Nordborg, hvor tyskheden længe havde haft godt fodfæste (det tyske hof, senere den tyske embedsstab), vandt danskheden stærkt frem henimod århundredskiftet. Som de tyske overgreb tog til, øgedes modstanden i befolkningen. Nogle ledende skikkelser i den danske bevægelse må nævnes.

Frits Hansen (1834-1926) stod i mange år som danskhedens førstemand i Nr Herred. Han var rådmand i byen, kirkeældste i mere end en menneskealder, medstifter af vælgerforeningen (1888) og 1875-1917 direktør for Nordborg sparekasse, danskhedens højborg. Når han forfulgte en sag, var han pågående og energisk. En stout skikkelse med fuldskæg, »den muntreste taler i »Concordia« (den danske forening), den bedste danser på ballerne, den hurtigste skøjteløber på søen« (Thorvald Petersen, 1952, s 19 ff, Nis Nissen i Sprogforeningens Almanak 1927, s 80 ff).

Peter Grau (1866-1933) var både den dygtige landmand med mange tillidshverv og den temperamentsfulde og veltalende agitator for danskheden. Han stod fra sin tidlige ungdom H P Hanssen nær, men blev senere under indflydelse af Jens Jessen fortaler for protestfolkene, som vendte sig mod forhandlingspolitikken. Ved rigsdagsvalgene i 1907 og 12 lod han sig opstille som de danskes kandidat i Flensborgkredsen, hvad der bragte det danske stemmetal god fremgang. 1918-20 stod P G som Flensborggruppens fører i vælgerforeningen.

Nis Nissen (1862-1947) havde som Peter Grau været på både højskole og landbrugsskole i Danmark og var som han den dygtige landmand, der gjorde sin indflydelse gældende i landboforeningen. I 1880erne dannede han en af Nordslesvigs første foredragsforeninger, og hans stærkt kirkelige interesse gav ham hverv i provstisynoden og i Kristeligt Udvalg for Nordslesvig; efter genforeningen blev han medlem af det af kirkeministeriet nedsatte salmebogsudvalg for Sønderjylland. Fra ungdomsårene havde han et nært venskab med H P Hanssen og blev dennes efterfølger som sekretær i vælgerforeningen (1896-1910). Han tog nødigt ordet, men var en opmærksom og vågen tilhører og udtrykte sig gerne og ofte skriftligt til aviser og tidsskrifter. (H P Hanssen: Et Tilbageblik I, s 121 ff, Sprogforeningens Almanak, 1948, s 76 ff).

Også *Andreas Grau* (1883-1935) fik betydning for egnen som leder af den stærke ungdomsbevægelse på Als. Før sin egentlige redaktørtid var han lokalredaktør for Dybbølposten i Nordborg, hvor han også tilbragte sine senere år.

På hotellet samledes hver dag de ledende tyske til »Bierstunde«, hvor de politiske spørgsmål blev drøftet, og i den selskabelige forening »Harmonien« (opr i 1830rne) samledes hele den tyske befolkningsdel. Amtsdommer *J H Hahn* (1867-1920) blev kendt som overordentlig nidkær for Køllerpolitikken, bl a ved at fratage folk, som sendte deres unge til skoler i Danmark, forældreretten, som så blev overdraget til et tysk hjem. Jørgen Eriksen, den senere frimenighedspræst, blev som halvvoksen ramt af denne bestemmelse.

Thorvald Petersen har i »Fra Als og Tønder« (1952) fortalt om den nationale kamp i Nordborg, som blev så hård p g a de to befolkningsdeles næsten lige store stemmetal. Det gjaldt om at få alle mand af huse, når et valg kunne blive afgjort af 3-4 stemmer (1898 og 99).

Tiden efter 1920

Efter genforeningen gik nogle af de gamle førere forsigtigt frem, således skal Peter Grau have været virksom for genvalg af pastor *Weber*, der fortsatte til 1930. Andre danske ordførere var modstandere af genvalg, men ved det første menighedsrådsvalg 23/11 1922 fik deres liste ingen valgt. Tilhængerne af denne liste og nogle af de nye danske embedsmænd begyndte derfor at gå i kirke i Oksbøl, hvor man havde fået en ny dansk præst, *N Blichfeldt* (sp Nordborg 1943-50). Et sådant skridt vakte opsigt, og der var røster fremme, om det kunne forbydes overlærer Jørgen Ravn, Nordborg, at søge kirke uden for sin egen by (J Ravn, Sdj Årb 1971, s 250).

Danmarks sønderjyske foreninger søgte efter genforeningen et sted i nærheden af den nye grænse til en ny efterskole. Peter Grau kunne da henlede opmærksomheden på Nordborg slot, som grosserer Johan Hansen netop havde erhvervet for at skænke det til et nationalt formål. Den første forstander blev *A M Plovgaard*, som kom fra Vestbirk. I sin indledningstale (1922) udtalte han håbet om at kunne være med til at uddanne »gode danske, kristne mænd og kvinder« og at lære dem »respekt for arbejdet, punktlighed og orden« (Stiftelsen Nordborg Slot 1922-47, s 39). Disse linier har også senere forstandere vedkendt sig. Der kom nogen tilbagegang i elevtallet i de første år, men forstander *Jens R Overgaard* (1926-40) førte skolen ind i en støt fremgang. (Nekrolog i Nordborg Slots årsskrift 1940). En vinter deltog pastor Blichfeldt i en kollektiv ledelse af skolen, indtil *Chr Demuth* blev forstander (1941-52), afløst af *Boye Andersen* (1953-80). I B As tid ændredes vilkårene for efterskolerne ved skoleloven af 1958, der gjorde det nødvendigt at lægge kursen noget om. Selv om skolen stadig lagde vægt på historie og sang, var man i lærerkredsen åben over for nye initiativer og praktiske projekter, som fik god søgning. Man var positiv over for den fordrede prøveforberedende undervisning med længere kursus. Fra 1972 var skolen udbygget, så man kunne gå over til blandet

skole med 10 måneders kursus. En ny drengefløj og værkstedsfløj blev også indrettet inden det næste forstanderskifte i 1980. Siden da ledes skolen af *Merete og Arley Bastiansen* (f 1946).

Nordborg by syntes i mange år efter genforeningen at være dømt til stagnation. Til Kir Hdbg meldes der om nedadgående folketal til og med 1947 og om fattigdom i byen helt til 51, mens der var ret god velstand på landet. Der var lidt nationale brydninger under nazismens opblomstring; men i det store og hele får man indtryk af en stillestående by, hvor der vel var ærbødighed for kirken, men meget lille interesse. En DMS-kreds nævnes i 1939, derefter ikke. Det var DdU, der kunne samle de fleste (i 1935 400 medlemmer). Der fandtes enkelte baptister (1943-51). Valgene til menighedsrådet var mest fredsvalg, og ingen af medlemmerne stod for kirkelige retninger.

Krigen rykkede tæt ind på Nordborg sogn natten mellem 18. og 19. aug 42. Nogle engelske maskiner lettede sig for bomber under en luftkamp med tyske jagere, og de faldt i stort tal i selve Holm by, hvor der skete stor materiel skade, men intet menneskeliv gik tabt. Det flammende bål sås vidt om fra Als, Sundeved og Løjt. Pastor *Kai Lænkholm* (1931-42) cyklede til Holm straks efter bombardementet og fortæller i Bogen om Als om sit møde med Holm og dens indbyggere (1956, s 317 f). I 44 beslaglagde besættelsesmagten slottet, og efterskolen måtte lukke. Samme år dannedes der modstandsgrupper i byen.

I Kir Hdbg 59 nævnes Danfoss 1. gang (se Havnbjerg sogn), og fra da af blev Nordborg revet med ind i en stormende udvikling. Nu var problemet ikke fattigdom, men en befolkningsvækst, der var så stærk, at byen fik vanskeligt ved at følge med, boligmæssigt, undervisningsmæssigt og administrativt. I 1975 fandt man, at den bedste løsning måtte være en båndby, som, hvis den kom til at gå helt til Stevning, ville blive 13 km lang og 1 km bred, og som ville give bybetjening til 7 landsbyer (H Lund Andersen: Portræt af en by. Stads- og Havneingeniøren 1975, nr 7, s 114 ff). Danfoss har hjulpet til med at yde lån til boliger, støtte idrætshallen, bygge kulturhuset, Langesøkollegiet m m.

Både pastor *H Monrad Nielsen* (1950-58) og hans efterfølger *Sigfred Christensen* (1958-72) betonede, at der ikke var »retningsvæsen« i menigheden, og S C fandt det derved lettere at imødekomme den nye udvikling i Nordborg. »Sognet søger til kirke«, skriver S C til Kir Hdbg i 67. Konfirmanderne var lyttende og levende og drejede senere deres knallerter op ad bakken, hvor præsten holdt fritidsklub i konfirmandstuen. Kirkegængernes gennemsnitsalder var lavere nu, og den stærkt voksende befolkning havde god brug for en præst også til at hjælpe med hverdagens problemer (Eyvin Olsen: Mennesker om en fabrik. Berl Tid 26/10 1969). I 1972 oprettedes derfor et rkp-embede i Langesø.

I 1967 var der i sognet en lille IM-kreds (30-40) og en indremissionær, 2 søndagsskoler (170), fritidsklub og ungdomsmøder i konfirmandstuen, en luthersk missionsforening, en Santalkreds og en ungdomsforening DdU for 3 sogne (130), foruden efterskole og forsamlingshus (iflg Kir Hdbg).

I Kir Hdbg 1935-63 opgives kirkegangsprocenten til 3-4 (bortset fra 1943: 2,4). I 1967 opgives den ikke.

Iflg den nuværende sp i Nordborg *P Holm* (1973-) er de tidl spændinger mellem dansk og tysk og mellem modstridende danske synspunkter helt forsvundet. Det samme gælder stort set de spændinger, der opstod, da IM kom til sognet (især 1968). Det store antal tilflyttere er også gledet naturligt ind i sognet i kirkelig henseende, idet familierne efterhånden får stadig flere tilknytninger til sognekirken. Sognet er i dag (1984) præget af en meget positiv holdning til kirken.

I 1931 holdtes der særlige tyske gudstjenester, og i 34 var Nordborg tyske frimenighed etableret med *pastor H Schmidt* som præst. Den fik tilslutning fra Egen, Augustenborg, Tandslet, Lysabild, Broager, Ullerup og Varnæs, hvis sognekirker man benyttede. Fra 43 kaldes den Broager Nordschleswigsche Gemeinde og havde sin præst M Riese boende i Broager. Nu bor den tyske præst i Felsted; de tyske gudstjenester holdes i Nordborg k én gang om måneden.

Skolen

I *Holm* var der oprettet en skole senest i 1668, da pastor Chr Brandt stiftede et legat for fattige skolebørn. Denne skole var fattig, og der blev fra tid til anden ydet tilskud til den bl a af kirkelige midler.

I *Nordborg* byggede hertug August (1676-99) en latinskole, hvor der blev ansat to lærere, en rektor og en underpræceptor. Undervisningssproget var hovedsagelig tysk. Men fattigfolks børn fra Nordborg og bønderbørnene fra Pøl lærte den danske katekismus, og de stod ved bispevisitatsen 1764 langt bedre i kristendomskundskab end de »tyske« børn. Det gav som omtalt anledning til en strid mellem rektor *David Jansen* (d 1768) og pastor Reich (1760-69), se under Reich. Efter Jansens død fortsatte skolen i en menneskealder med blandet undervisning — trods præsternes klager herover; og der blev stadig konfirmeret både på dansk og tysk.

Da Frederik Ebbesen (senere provst) trådte til som kapellan i Nordborg i 1796, fik striden også et nationalt aspekt. Mens provst Fangel stadig søgte at mægle f eks ved på et tidspunkt at foreslå to skoler, en dansk og en tysk, gav Ebbesen sit ønske om en dansk skole — dog med grundig tyskundervisning — et praktisk grundlag ved i 1802 at oprette et kursus for lærere i Nr Herred i dansk sprog og grammatik, geografi og lærebogens forklaring

på dansk. Kurset blev stærkt besøgt og afslørede, hvor påkrævet undervisning af lærerne var, og som en direkte følge fik de nordalsiske kirker ret til at bekoste uddannelse på et dansk seminarium af 3 unge fra bondestanden. I 1805 blev den første, en husmandssøn fra Holm, sendt til Vesterborg seminarium. Fr Ebbesen oprettede desuden "Norburg Sogne-Bogsamling" i 1797 og "Als Nørre Herreds Skolelærer Bogsamling" nogle år senere.

I 1805 gik man i Nordborg over til udelukkende dansk religionsundervisning, og året efter kunne Fangel meddele biskoppen "at iblandt 28 sidst confirmerede ikkun var en eneste, som havde lært og — hvilket forhen sjældent var Tilfældet — forstod den tyske Lærebog". (Japsen: Det dansksprogede skolevæsen, s 24, 48, 130f, 148-55, 357f).

Biskop Jørgen Hansen, som visiterede Nordborg 1851, 53 og 57 nævner kun flygtigt lærere og kirkesangere og kun med tilfredshed. Efter 1864 blev skolerne her som andetsteds gradvis tysksprogede, men nogle af lærerne vandt påskønnelse også fra de dansksindede. Thorvald Petersen gik fra 1892-96 i skole hos lærer Chr Petersen og betegner ham som en meget dygtig lærer, skønt han tog afstand fra hans tyske sindelag (Th Petersen, 1952, s 13 f).

Ved genforeningen fik lærer *Jørgen Ravn* (f 1871) en vigtig opgave. Han havde ledet grænseefterskolen i Hejls og var egentlig bestemt til en tilsvarende stilling ved det projekt, som i 1922 blev virkeliggjort med Nordborg Slots efterskole. Men p g a uenighed med Peter Grau gled Ravn ud af dette projekt og søgte i stedet stillingen som overlærer for Nordborg kommuneskole. Den fik han trods modstand fra de to tyske medlemmer af skolekommissionen. Men Ravn kom til en slags forståelse med dem ved særlig hensyntagen til den tyske skoleafdeling, der oprindelig talte 69 børn. Ved gennemførelse af en eksamensklasse skaffede han skolen en overbygning, som forenede børn fra danske og hjemmetyske hjem. Senere ville mange hjemmetyske børn også optages i den danske folkeskoleafdeling, og det lykkedes efterhånden at få danske og tyske børn til at føle sig som en helhed — og at undgå et hjemmetysk hjørne af legepladsen.

I Nordslesvig havde både danske og tyske forældre svært ved at forstå, at en forsvarlig religionsundervisning ikke omfattede mange udenadlærte skriftsteder. Man havde jo også stadig en tysk præst, som forventede en sådan ballast hos konfirmanderne — og et flertal i byrådet kritiserede skolens religionsundervisning. Ravn forstod befolkningen, men følte det som sin opgave at formidle de nye skoletanker fra Danmark og fik værdifuld hjælp af en dygtig forskolelærerinde, som han havde fået lov til at ansætte. Forældrene oplevede, at deres børn blev glade for deres skole på en måde, som de ikke selv havde kendt, når børnene kom hjem helt opfyldt af alt det spændende, som frk Hansen havde fortalt. (J Ravn, Sdj Årb 1971, s 231 ff).

I 1946 blev der skoleforbund mellem Nordborg, Pøl, Oksbøl og Havnbjerg, fra 63 gled Havnbjerg ud, samtidig med at der i denne kommune blev bygget skole i nybyggerbyen Langesø. Fra 1970 har der været fuldt udbygget centralskole i Nordborg; i 1972-73 deltes børnene i Nordborg mellem Nordborg skole og den nye Østerlundskole. Holm skole med dengang 7 kl blev lagt ind under Nordborg skoles administration som forskole med 4 kl i 1976. I 1980 havde Nordborg skole 589 elever i 31 kl (1.-10. kl, børnehavekl og hjælpeklasse) og 43 lærere. Skoleinspektør var N K Hansen, f 23/4 1933. Østerlundskolen havde 347 elever i 18 kl (1.-10. kl, børnehavekl) og 27 lærere og havde som skoleinspektør Mogens Steffensen, f 21/7 1942. Holm forskole havde 48 elever i 5 kl (1.-4. kl og børnehavekl) og 3 lærere.

En særlig tysk privatskole nævnes i Kir Hdbg fra 1935. I tidsrummet 1971 -78 har den haft 7 kl.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 8 up (deraf 1 fra en tysk liste); 1934 7 borgerlige, 1 s; 1953 6 borg, 2 s; 1965 6 borg, 3 s; 1980 5 borg, 3 s, 3 IM; 1984 sogneliste 9 (6 borg, 3 s), 1 up.

Folketal Nordborg flække 1845 1219; 1900 1139; 1921 1035; 1955 1727; 1960 2563; 1970 sammen med Holm og Pøl 5178 (Stat tabelv 1975 II, Danmarks administrative indd), 1976 i samme område 5058 (Stat tabelv 1978, VIII, registerfolketællingen 1/7 1976), 1984 4990. Holm 1910 637; 1921 611; 1955 568, herefter regnes folketallet sammen med Nordborg flække og Pøl. Pøl 1910 545; 1921 511; 1955 551, herefter regnes folketallet sammen med Nordborg flække og Holm.

Antal altergæster 1922 600; 1934 244; 1942 310; 1954 700; 1966 900-1000; 1983 703 (kun altergang 2 gange månedlig).

Kirkebygningen

Nordborg kirke hed oprindelig Tontoft k, indviet til St Antonius. Den hørte tidl til Pøl kommune og har sikkert før slotsbyens opståen været Pøl og Holm sognes kirke.

Kirken ligger på randen af et bakkedrag, og kirkegården er anlagt med terrasser mod syd og vest. Kirken består af kor, skib og underste stokværk af et tidl tårn i vest fra 1200-50, et sengotisk kapel mod syd, der 1789 blev ombygget til tårn med spir, et kapel fra 1785 mod nord, korforlængelse og hertugeligt gravkapel i øst fra 1700, sakristi på korets nordside samt våbenhus i vest fra ca 1881. Kor og skib er opført af røde munkesten i munkeskifte over tilsvarende affaset sokkel. Skibets tre hvælv er fra tiden kort før 1500. Ved restaureringen 1932 ff afdækkedes nogle kalkmalerier, hvoraf nogle er blevet istandsat 1952 (et indvielseskors og et våbenskjold (hertugvåben?) fra o 1200 og et brudstykke af Kristi korsbæring fra 1400-tallets slutning). I sydkapellet findes velbevarede kalkmalerier fra o 1500, restaureret i 1950erne og o 1980.

Alterbordet består af renæssancepaneler og to ældre stolestadedøre indsat i bagsiden. Barokaltertavlen er skåret i 1655; i storfeltet mellem Moses og Johannes Døberen en reliefskåret nadverscene, i topstykket korsfæstelsen. I nordre korsarm er storfeltet af det tidl slotskapels altertavle ophængt, en malet Kristusfremstilling. Der er senromansk døbefont af gotlandsk kalksten med rundbuede bægerblade og fremspringende menneskehoveder og nederlandsk dåbsfad af messing fra o 1650 med en relieffremstilling af Adam og Eva mellem vinranker. Desuden et messingdåbsfad fra 1882. Et korbuekrucifiks blev restaureret i 1933. Prædikestolen er fra 1620rne og har frelseshistoriske relieffer flankeret af apostelfigurer.

Stoleværket er fra restaureringen, og et vestpulpitur fra midt i 1740rne blev nystafferet ved samme lejlighed. De to klokker er fra 1620 og 1920. En

model af fregatten Jylland er ophængt i sideskibet o 1970.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 6044 RM, 1922 1. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl.

15. 1861-64 **Erik Høyer Møller**, 12/2 1864 kst feltprovst, afsat 30/7 s å, afsk 28/10 s å. Se sp Kølstrup-Agedrup.

22/3-4/8 1864 kst sp **Georg Wolfgang Berggreen**, se sp Ø Skerninge-Hundstrup.

4/8 1864-7/1 1865 kst **Georg Friedrich Jessen**, se herunder.

16. 1865-73 **Georg Friedrich Jessen**, se sp Ulkebøl.

17. 1873-95 **Johann Preben Sutor Wernich**, f Sønderborg 2/8 1819. Forældre: Postmester Sdbg, premierløjtnant Christoph Anton S W og Petrine Saxtorph. Dim Flensborg 40, c Kbh 4/7 45 (h), g Sønderborg 3/5 50 Anna Cathrine Marie Claudius, f Fjolde 22/10 23, d Nordborg 2/3 1905. Forældre: Sp Burkal Johan Peter Gotthilf C og Anna Marie Jebsen. 23/12 49 pers kap Havnbjerg, 15/3 50 sp Rinkenæs, 28/2 66 sp Døstrup, 29/10 68 tillige sp Mjolden, 19/5 73 sp Nordborg, afsk juli 95, d Nordborg 31/5 00. Fader til sp Ulkebøl Johannes A C W. Svigerfader til sp Wewelsfleth L A Ritscher.

18. 1896-1908 **Karl Wilhelm Heinrich Georg Wassner**, se sp Fjelstrup.

19. 1909-30 **Christian Theodor Weber**, f Broager 18/11 1865. Forældre: Købm Broager Christian W og Anna Dorothea Petersen. Dim Flensborg 80rne, c Kiel 89 (3. kar), g Flensborg St Nikolai 28/4 96 Maria Magdalene Katharina Ketelsen, f Flensborg 5/9 76, d Sønderborg 22/3 1933. Forældre: Hans Peter K og Maria Catharina Rix. 23/11 91 adj min Egen, 1/11 92 adj min Nordborg, 16/5 93 sp Toftlund, 29/1 09 sp Nordborg, 20/8 20 bekræftet, 21/4 21 stadfæstet efter valg, afsk 19/7 30, d Nordborg 28/2 40.

20. 1931-42 **Kai Lænkholm**, se Frederiksholm sogn, København/Frederiksberg.

21. 1943-50 **Nikolaj Blichfeldt**, f Spentrup 12/3 1880. Forældre: Lærer Spentrup Harald Anton B og Maren Nikolaisen. Dim Randers 1900, c 1/6 06 (h l), g Spentrup 4/6 13 Karen Helene merche, f Randers 1/12 84. Forældre: Kbm Randers Johannes L og Metha Augusta Emilie Neckelmann. 06 huslærer Dalbyneder prg, 1/11 08 lærer Jægerspris, 8/7 12 sp Rubjerg-Lyngby, 13/8 20 kst sp Oksbøl, 14/5 21 sp sst, 8/3 43 sp Nordborg, afsk 50, d 5/10 56.

22. 1950-58 **Hans Monrad Nielsen**, f Hvejsel 27/6 1911. Forældre: Provst Ensted Anton Marius N og Eli M. C 37 (h l), g 22/2 38 Karta Bladt, f Nybøl 20/4 13. Fader: Gdr Sottrup V B. 38 sp Tanderup, 50 sp Nordborg, d 3/2 58.

23. 1958-72 **Sigfred Christensen**, se Fjelstrup og Aller.

24. 1973- **Preben Holm**, f Herning 21/6 1946. Forældre: Kay H og Karna Lauersen. Dim Fredericia 66, c Århus 72, g 21/3 70 lærer Anne Margrethe Beck, f Branderup 9/7 43. Forældre: Niels B og Christine Dorthea Lange. 1/6 73 sp Nordborg.

Resid kapellan for Havnbjerg og Nordborg menigheder

1. 1972- **Magdalene Johansen**, f 15/5 25 St Velling, Smidstrup. Forældre: Gdr Johs Møller J og Else Marie Sørensen. Dim Fyns studenterkursus, Odense, 45, skoleembedseks jan 54, højskolelærer, særudd. Juni 72 rkp Havnbjerg-Nordborg, fra 81 sp sst (ved omdannelse af stillingen som rkp).

Litt: Trap 1930 og 67; Kirkelig Håndbog (Kir Hdbg) 1923 ff; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938 (C P); H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II (N K II), 1948; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark 1800-1850 VII, 1977 (A P T VII); Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980; G Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945 ff; Dansk biografisk Leksikon 1937 ff; Danske Slotte og Herregaarde, ny Samling III, 1946; Haderslev stifts årbøger 1946 ff.

Archiv für Staat- und Kirchengeschichte II, 1834; E Høyer Møller: To Prædikener, 1847; Nordborg Kirkebog udg af E Høyer Møller. Danske Samlinger, 1. rk. bd V, 1869-70, og bd VI, 1870-71; E Høyer Møller: Livs- og Krigserindringer fra 1850-64, 1894; Sprogforeningens Almanak 1903, 05, 06, 08, 10, 12, 27, 28, 35, 40, 48; Die Heimat 1909, 12, 19; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; Heimatsblätter für den Kreis Sonderburg 1916, 22, 23; H P Hanssen: Et Tilbageblik I, 1928; Samlinger til jydsk Historie og Topografi 1928-30, 4. rk, bd 6; Personalhistorisk Tidsskrift 9, rk 2, 1929; J Raben: Nordborg igennem 800 Aars skiftende Historie, 1929; Michael Neiiendam: Erik Pontoppidan I, 1930; Nordborg Slots efterskoles årsskrifter og jubilæumsskr 1931-80; Sønderjysk Månedsskrift 1931-32, 1934-35, 45, 47; Vilhelm la Cour: Sønderjyllands Historie V, 1933; August F Schmidt: Den gamle Feltpræst Erik Høyer Møller, 1943; Ernst Schmiegelow: Spredte Erindringer fra et langt Liv, 1947; August F Schmidt: Fra Als, 1951; Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder, 1952; Robert Huhle: Bogen om Als, 1956; J Ravn: Mit liv og mit virke. Sønderjyske Årbøger, 1971; Lars Henningsen: Fattigvæsenet i sønderjyske købstæder 1736-1841, 1979.

Utrykte kilder: Biskop Jørgen Hansens visitatser; generalsuperintendentens arkiv; Sønderborg provstearkiv; alle Landsarkivet Åbenrå; Chr Knudsen: Samlede Efterretninger til en Beskrivelse af Øen Als. Ny kgl saml 2683, Det kgl Bibliotek; Aage Dahls samlinger; dr theol Asger Nyholms notater fra B Godts visitatsberetninger; oplysninger fra sognepræst P Holm og menighedsrådets formand Boye Andersen.

KIRKE OG FOLK 1850-1920

Sønderborg provsti Af Henry Petersen

Blandt de sønderjydske landsdele indtog øen Als en strategisk særstilling under det 19. århundredes to slesvigske krige. Som følge af dansk maritim overlegenhed i begge kunne den med nogen ret anses som en sikker base. Dækket af flåden var Als fast på danske hænder under hele Treårskrigen 1848-50, og i 1864 var øen den sidste stilling, som blev opgivet. Dybbølstillingen faldt den 18. april, men først natten til 29. juni gik preusserne over Alssund. Als, der var altovervejende dansk, delte derefter skæbne med det slesvigske fastland.

Som på det strategiske, således på det kirkelige område: Als var noget for sig. Herom er berettet ovf (s 21 f, s 566). Man får det indtryk, at biskop *Jørgen Hansen* i Egen i usædvanlig grad satte sit præg på øens præsteskab, der jo mestendels forblev på deres poster efter 1864. Måske går det an at sige, at gejstligheden endnu længe efter afståelsen dels var dansksindet eller nationalt neutral, dels, at ikke få hyldede en slags evangelisk rationalisme i delvis modsætning til kollegerne på fastlandet.

Også m h t visse kirkelige sædvaner, dåben fremfor nogen, fastholdt alsingerne deres kirkelige fortid, hvis traditioner var forskellige fra fastlandets: Als Fjord og Sund markerede — med Sønderborg som undtagelse — et kirkeligt skel.

Dåbsproblematikken er behandlet s 105, 188 og 362. Tendensen mod hjemmedåb synes at have været tiltagende i de nordlige fastlandssogne, således at den mod periodens slutning var overvejende, mens frekvensen i de sydlige lå ret konstant på ca 70%.

Bortset fra året 1918 findes der fuldstændige statistikker over de kirkelige forhold i provstiet fra 1879-1919, La Åbenrå. Disse trykte kilder lægges til grund for nedenst.

1886 — 1919 (1918) blev der i Sønderborg provsti døbt 28152 børn, i kirken 12560 (44.6%), i hjemmet o l 15592 (55.4%). Kirkedåb udgjorde 1886-90 48.5%, 1916-19 30.5% af samtlige, men M (middeltallet) = 44.6 passeredes først i femåret 1906-10, da kirkedåb udgjorde 42.6% af samtlige.

Billedet tegner sig imidlertid ganske anderledes, når Sundeved og Sønderborg betragtes for sig, de alsiske landsogne for sig. Denne sondring er foretaget i Tabel 1.

Tabel 1 viser, at man i det hele holdt sig til »fastlandsskikken« i de af den omfattede 6 sogne (afvigelserne fra middeltallet er ca 1%). Dog var der forskydninger, mest udtalt i Broager og Dybbøl. Det kan således nævnes, at der i halvfemserne næppe blev døbt et eneste barn i kirken i *Broager*. I vor periodes første femår (1886-90) var her af 732 dåbshandlinger 2 kirkedåb, i den sidste hele (1911-15) var der 47 kirkedåb mod 645 hjemmedåb. Der var således en vis tendens i retning af »øskik«. Omvendt i *Dybbøl* sogn. Her fandt der 1886-90 i alt 93 dåbshandlinger sted, heraf 68 kirkedåb. 1911-15 var de tilsvarende tal 150 og 31 — en udtalt tendens i retning af »fastlandsskik«.

I de alsiske landsogne holdt man sig — som afvigelserne fra M viser — til den nedarvede skik (en rest af tilhørsforholdet til Fyns stift) omtrent til udgangen af dette århundredes første tiår, hvorefter en markant tendens i retning af »fastlandsskik« satte ind, dog at

Tabel 1
Kirkedåb

	1	2	3	4	5	6
1886-90	1952	138	7.1	1971	1765	89.5
1891-95	2040	109	5.3	2030	1837	90.5
1896-00	2077	123	5.9	2188	1976	90.3
1901-05	2385	141	5.9	2325	2059	88.6
1906-10	2585	144	5.6	2471	2010	81.3
1911-15	2239	161	7.2	2357	1630	69.2
1916-19*	735	48	6.5	797	419	52.6
Sum	14013	864		14139	11696	
M (middeltal) =	424.6	26.2	6.2	428.5	354.4	82.7

* 1918 ikke inkluderet 1 og 4 dåb i alt, 2 og 5 kirkedåb, 3 og 6 kirkedåb i pct.

grænsen mellem de to kirkeskikke endnu var særdeles tydelig ved genforeningen.

(Sønderborg provstearkiv, hovedsagelig protokoller og beretninger 1880-1917 og nr 1375, La Åbenrå)

Omkring Treårskrigen

Kilder til belysning af tiden umiddelbart forud for 1848 er kun fundet i ringe omfang i Als og Ærø bispearkiv: Provsteberetninger fra visitatser i Sdr Hrd i 1845 ved provst *Hoeck*, Ketting, der forblev som sp efter 1864.

I *Asserballe* fandt kirkevisitats sted 15/7 1845 (en søgnedag). Konfirmander og skolebørn var mødt talrigt op og gav »... meget grundige og tilfredsstillende Svar, som vidnede om børnenes meget grundige Religions-Kundskaber«. Et lignende gunstigt indtryk modtog provsten ved skolevisitatsen 25/11 s å, ved hvilken børnene lagde udmærkede kundskaber for dagen i både religion og øvrige fag. Begge lærere betegnedes som »udmærkede Mænd, der med Indsigt, Flid og Nidkjærhed drive deres Fag«, hvorfor provsten ønskede, de måtte forblive længe i deres embeder.

I *Hørup* var der kirkevisitats 11. s e trin 1845. Her var den syge *Christian Schwensen* sp (d 26/11 s å), sønnen og efterfølgeren *C C A S* var kapellan (forblev efter 1864). For en »meget talrig mgh« holdt han med liv og varme »en meget grundig, velordnet og udarbeidet Prædiken«, der ikke kunne »blive uden Opbyggelse«.

Ved besøget i skolen 11/1 1846 var der gode fremskridt i alle fag. Navnlig fremhæves degn *Lassens* »Religions-Foredrag« og hans regnekunst, i hvilke fag børnenes standpunkt vidnede om »skjøn og heldig Fremgang«. Degnen var »en ret vakker Skolemand, der udmærkede sig ved Foredrag, Livlighed og Nidkjærhed, og Ungdommen gav meget skjønne Beviser for, at den var vel underviist«. Andenlærer *Bertelsen* havde vundet i metode og livlighed, så Hoeck havde grund til »i det Hele at være tilfreds med hans Skole«.

Lysabild havde visitats 9. s e trin 1845. Sp *H G Henningsen* (afsked 1860, efterfølgeren, den dansksindede *Bendz*, sad i embedet til 80) prædikede over dagens evangelium »og holdt en ret god, populær og praktisk Prædiken«. Provsten katekiserede selv med den talrigt fremmødte ungdom, hvis svar »vare i høi Grad tilfredsstillende« og vidnede om særdeles gode kristendomskundskaber. I skolens 2 klasser (2/12 s å) konstateredes der »meget gode Fremskridt, og begge Lærere udmærkede sig ved Methode og Foredrag i høi Grad«, hvilket gav sig udslag i »fortrinlige Kundskaber« hos ungdommen: »Med Fornøielse kan man give disse Lærere det Vidnesbyrd, at de arbeide med Held til Ungdommens Velsignelse«.

I *Lysabildskov* var læreren derimod gammel og svag, savnede kundskaber og metode, så her fandt provsten ikke »hos Ungdommen den Tilfredsstillelse, man måtte ønske«.

I *Notmark* (søgnedag 11/7 45) prædikede sp — formentlig den senere biskop *Jørgen Hansen* — ikke, holdt derimod en kort, opbyggelig tale med påfølgende katekisation, hvorunder børnenes svar vidnede »tydeligt om deres Fremgang i Religions-Kundskaber, saa at jeg havde Aarsag til at føle mig ganske tilfredsstillet«.

I begge skoler (19/11 s å) var lærernes flid og omhu tilfredsstillende, så der var anledning til at være fornøjet.

8. s e trin 1845 var der kirkevisitats i *Tandslet*, mghen »meget talrig tilstæde«. Sp *M G Bering* (1822-50) holdt over dagens evangelium »en velordnet og grundig Prædiken, som blev langsom og tydelig foredraget«, mens provsten katekiserede med ungdommen, der med konfirmanderne var talrigt forsamlet. »Børnene svarede, om end ikke udmærket, saa dog ret godt, og man havde ingen Grund til at være utilfreds med dens (= deres) Svar«.

Skolerne i *Tandslet* og *Tandselle* besøgtes 27/11 s å. I kirkebyen »saaes Lærerens Flid og Nidkjærhed på Børnenes Underviisning«, men da han var svagelig, savnede han »Livlighed og Kraft« — dog svarede eleverne »i det hele ret godt«. — »I den anden Skole gaaer Underviisningen meget heldig frem, og der sees Lærerens Nidkjærhed, Iver og Flid, som Børnene lagde for Dagen med gode Kundskaber i alle Fag«.

I *Ulkebøl* var der kirkevisitats på en søgnedag (17/7 45). Trods dette var »Mghens ikke faae Medlemmer ... tilstæde«, ligesom ungdommen var »særdeles talrig ... forsamlet«. Sp *H W Krog-Meyer* (afskediget af preusserne i 1864) sagde »et Par meget skjønne Indledningsord«, hvorefter han under katekisationen fik »ret tilfrdsstillende Svar, og jeg saa ligeledes ved Fortsættelsen af Katechisationen, at Ungdommens Religionskundskaber vare gode«.

Skolerne i *Ulkebøl* og *Kær* visiteredes 5/12 1845. Ulkebøldegnen »foredrog ... ret godt, og der fandtes intet Fag, hvori Ungdommen kunde siges at være tilbage, ihvorvel den ikke udmærker sig«. I elementærklassen var der vikar, og skønt »han ikke er øvet i Skolefaget«, befandtes »Alt i ret god Orden«. — I *Kær* skole »viser Læreren megen Flid, Omhu og Anstrengelse til Skolevæsenets Vel. Ogsaa gav Ungdommen .. skjønne Beviser på Lærerens Nidkjærhed og Iver, saa at man havde Aarsag fuldeligen at være tilfreds med Børnenes Fremskridt«.

Vi får håbe, at *biskop Tetens* delte provstens lyssyn m h t det alsiske kirke- og skolevæsens tilstand.

(Als og Ærø bispearkiv, O 1846-53, Ib nr 270, La Åbenrå)

Oprøret

Krigsudbruddet 1848 ledsagedes på Als af tumulter rettet mod slesvig-holstenske sympatisører. To af disse var sognepræsterne *H P Schlaikier* i *Asserballe* og *Fr Petersen* i *Notmark*, begge med tilknytning til hertugen af Augustenborg. Kongen, der i de første aprildage opholdt sig i Sønderborg, undertegnede her 6/4 et dokument, der suspenderede de to præster, begge af den kirkeligtsindede retning og i så henseende et særsyn på øen.

Schlaikier — kaldet af hertugen, der var patron i Asserballe — udtalte i 1848 åbent sine politiske anskuelser og protesterede i en fasteprædiken mod bøndernes krav om klar besked om embedsmændenes stilling til oprøret. Suspensionen fulgte, og sp anerkendte

modtagelsen heraf allerede 7/4 1848. Hermed var hans rolle på øen udspillet.

Anderledes med Fr Petersen. Hans sortie var ikke en helts. For suspensionen kvitterede han med en skrivelse dateret 6/4 1848 (bemærk hastværket), hvori han de facto afsagde sin slesvig-holstenisme. Da teksten — mig bekendt — ikke har været refereret før, skal den gengives in extenso: »Jeg undertegnede bevidner herved, at jeg har soret (=svoret) Hans Majestæt Kongen min Troskabseed og ikke erkjender nogen anden Autoritæt som Kongen ikke anerkjender, navnlig ikke den provisoriske Regjering. (sign) Petersen, Præst«. Men angeren kom for silde, og han måtte dele skæbne med sin kollega i Asserballe.

Men Fr Petersen var ikke for ingenting kværulant på grænsen af det patologiske: gennem flere år bombarderede han biskop Jørgen Hansen, der vist oprindelig havde en vis sympati for de suspenderede præster, med breve om den uret, der var overgået ham. Til ingen nytte: efter tjeneste som sp i Ullerup og senere som feltpræst i oprørshæren fandt han sit exil i Saarbrücken.

(ATP VII, s 306 et passim; Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, s 200 et passim; Als og Ærø bispearkiv, som ovf)

Menighedsrådscirkulæret 1856

Mellemkrigstiden forløb på Als — så vidt det kan skønnes — efter de samme retningslinier som i biskop Tetens' tid (afgået 1847). Præsterne var — bortset fra dem, der med tiden faldt fra — de samme som før 1848, i hvilket år Jørgen Hansen, sp i Egen, blev biskop for Als og Ærø stift. Han er ovf (s 21 f) skildret med fin indfølelse af Urban Schrøder.

Et gennemgående drag i bispens karakter var hans konservatisme, forstået på den måde, at han højst ugerne og kun efter modstand opgav noget overleveret, der efter hans skøn fungerede godt, til fordel for noget nyt og uprøvet.

Konservatismen kom til fuld udfoldelse ved den behandling, *Halls cirkulære af 24/9 1856 om indførelsen af menighedsråd* fik på Als, og slog i hans alderdom ud i lys lue i hvas kritik af Landesverein f i Missions kurs, repræsenteret ved biskop Kaftan, og af den kirkelighed, som både han og forgængeren Godt gjorde deres livsindsats for i Slesvig stift.

Bispens *ledsageskrivelse* til det Hallske cirkulære er ikke fundet, men den har nok i indhold svaret til hans endelige *rundskrivelse*, som behandles ndf. I det flg står T for *Tolvmænd(ene)*, TI for *Tolvmandsinstitution(en)*.

Med undtagelse af slotspræst *C M J Poulsen, Augustenborg*, slutter alle sig til rundskrivelsens synspunkt: TI skal evt bevares, mghsråd er uden interesse. Præstebetænkningerne giver i øvrigt et interessant indblik i, *hvor* forskelligt en given tradition kan udvikle sig, selv i et så relativt isoleret og nøje begrænset geografisk område som det sydalsiske.

Iflg slotspræsten (20/11 1856) havde man i Augustenborg ingen TI, kun fattigkommision (efter kommunalforordn af 1841) og skoleforstanderskab. Ingen af disse havde kirkelige funktioner. Poulsen kunne derfor ikke tiltræde bispens anskuelser ang TI. Det var hans »inderlige Ønske ... at virke til Udførelsen af Ministeriets i Cirkulæret udtrykte Tanke«, da det var hans overbevisning, at mghsråd »maa kunne virke til Velsignelse, naar det forstandigt vælges og ledes«, og at det kunne være et vigtigt middel til opvækkelse af kristeligt liv og kirkelig samfundsånd, »der nu kun altfor smerteligt savnes«. Efter nøje overvejelse blev resultatet »for det Første ikke at tiltræde Indførelsen af Mghsraad i Augustenborg«, men »under gunstigere Forhold ... at andrage på Iværksættelsen af samme Tanke«.

Poulsens forbehold var begrundet i det ringe kirkebesøg, især for mændenes vedkommende (kvinderne havde bedret sig), »og det er ingen Overdrivelse ... at jeg vilde være i stor Forlegenhed, dersom jeg skulde udpege Flere end et Par Mænd som egnede til det omhandlede Hverv«.

Sp *Bang, Asserballe*, lovede sig (21/10 56) ikke »Stort af Dannelsen af noget Mghsraad, hvis Anseelse vilde blive meget mislig, dersom den ikke understøttedes af den verdslige Øvrighed, og denne bør neppe blande sig i Mghens indre kirkelige Forhold«. Skal råd imidlertid indføres, foreslås det, at TI føres tilbage til det, den var »for nogle Decennier siden«, så at T valgtes på livstid, ikke, som nu, efter tur, da denne valgmåde overhovedet ikke tog hensyn til »en Mands Rygte eller Værdighed«. Sp havde forsøgsvis indkaldt T til et møde om indførelsen af ny samlebog og Balslevs lærebog — »herved vil det vise sig, om den nødvendige Interesse er tilstede for saadanne Sager«. Det var ønskeligt, om der »gennem en agtværdig Forening af T kunde virkes paa Sædeligheden i de forskjellige Sogne« — præsternes ugentlige prædikener var i så henseende ingenlunde tilstrækkelige. Skete dette, ville vel efterhånden »Mghen finde sig opbygget ved en saadan Foranstaltning«.

Lysabildpræsten H G Henningsen kunne (27/10 56) tiltræde bispens bemærkninger med den tilføjelse, at han stedse havde søgt at hævde TI's anseelse og autoritet, der var blevet svækket af forordn 29/12 1841, men som dog endnu ikke var ganske tabt. Til 1842 blev T indsat »for Alteret« efter endt gudstjeneste. Her oplæste sp Danske Lov 2.9, 1-4 (om medhjælperinstitutionen) og formanede til opfyldelse af de deri indeholdte pligter, »forsaavidt de kunne bestaae med Nutiden«. Herpå gav de nyvalgte løfte og håndslag. Sp fandt, at denne indsættelsesmåde gav »Anklang« i mghen, idet ingen forlod kirken, før ceremonien var endt, og kirkegangen var særlig stor på disse dage.

Denne indsættelsesmåde forsvandt med landkommunalloven, men nyvalgte T indsattes fremdeles i prg i overværelse af de øvrige og gav håndslag på, at de ville antage sig de fattige, se på sognets bedste og — så vidt muligt — våge over den sædelige orden i mghen (en rest af medhjælpernes funktion i h t DL). Enhver, der betalte fattigskat, var valgbar som T. Ved kvartalsmødet i juli næv-

nede evt afgående T alle valgbare i deres distrikt, hvorefter afløsere valgtes ved hemmelig afstemning, ved hvilken sps stemme var udslaggivende ved stemmelighed. Den flg søndag oplæstes så de nyvalgtes navne i kirken.

Sognet var inddelt i 12 distrikter, hvori en T »sørger for de Fattige og har Myndighed til ... at handle efter bedste Skjøn indtil næste Forsamling«, hvis akut nød indtrådte. T fungerede altså som fattigforstandere og -forsørgere og samledes regelmæssigt hver 1. søndag i hver md, hvis intet særligt indtraf. Men sp talte »stedse med dem om Alt Mghen vedkommende« og afgav aldrig nogen tjenstlig erklæring sognet vedrørende uden at have hørt deres mening og råd, »og jeg maa tilstaae, at de hidindtil ærligen have staaet mig bi«.

For i nogen måde at vedligeholde TI's anseelse og autoritet henvistes sognefolkene til deres »egen« T med alle anmeldelser vedr fattigvæsen og mghssager. Desuden holdt sp på midsommerdag et gilde, tolvmandsgildet kaldet, hvor T med koner samledes med evt særligt indbudte sognefolk. Omkostningerne bar man i fællesskab.

På denne baggrund anså sp det for »saare ønskeligt«, om TI kunne forlenes med mere anseelse og autoritet, hvorved den »vilde blive det mest hensigtsmæssige Mghsraad«, der i samarbejde med sp »kunde virke høist velgjørende«.

Notmarkpræsten Fangel havde (23/10 56) længe ønsket et organ, der kunne være ham behjælpeligt med at vække »kirkelig Sands og Alt, hvad der kan tjene til christeligt Livs Fremme«, og mente, at det burde slutte sig til noget bestående, »som hos os er T-collegiet«. Dette svarede dog ikke mere til sin oprindelige bestemmelse, og det at være T ansås som en byrde, som alle søgte at slippe af med efter den 3-årige funktionstid. Ved valg af medlemmer sås kun på, om vedkommende var egnet som fattigforstander. Når sp gjorde opmærksom på, at T bl a havde som »Pligt at vaage over Sædelighed«, blev han mødt med den indvending, at dette var hvervet uvedkommende. Skulle T derfor fungere som mghsråd, måtte der ske »Noget fra høiere Autoriteter for at saavel de som Mghen ret kunne komme til at erkjende deres Værdighed og Betydning«. I så fald ville T blive valgt efter andre retningslinier end de hidtil fulgte.

Der fandtes i mghen ikke faa med »Sands for det Kirkelige«. Blev sådanne valgt af denne, valget stadfæstet af bispen, og de pågældende »indsatte med Høitidelighed i Kirken, troer jeg, at det vilde være til Velsignelse«.

Fra *Tandslet* oplyste sp *P Tuxen* (27/10 56), at T- kollegiet sammensattes uden forskel af boelsmænd (= gdr) og småmænd. Oprindelig bestod det kun af gdr, men de søgte efter evne at skubbe byrden fra sig, så havde sp ikke gjort opmærksom på det uheldige deri, havde de større jordbesiddere forlængst været et mindretal i forsamlingen. Hvert forår afgik 4 T, de afgående foreslog deres eftermænd, hvorefter alle stemte om vedkommendes optagelse i kollegiet. Man valgte kun mænd af pletfrit rygte. T's »væsentlige Virkekreds er Fattigpleien«. Hver T havde tilsyn med de fattige i sit distrikt, udbetalte de tildelte understøttelser og havde myndighed til i sygdoms- og nødstilfælde at træde lindrende til med mindre tilskud. T- kollegiet samledes hvert kvartal for at aflægge regnskab. Desuden bestyrede det renterne af 2 legater, der skulle uddeles til fattige, der ikke modtog offentlig hjælp. Til samme kategori havde man i de forløbne 3 år tillige foranstaltet indsamlinger af korn og penge, hvorved værdigt trængende var blevet reddet fra at ty til fattigkassen, noget, man dengang (og endnu 50-75 år frem i tiden) anså som en uafvaskelig skam. Foruden dette havde T tilsyn med den del af prgen, som skulle vedligeholdes af mghen, og indkrævede de dertil fornødne midler. Endelig afgav de betænkning over alt, hvad der tilsendtes til »Sognets Erklæring«.

»De betragtes saaledes i flere Henseender som Mghens Repræsentanter, og jeg tvivler ikke om, at man gjerne vil betragte dem som Saadanne ved Alt, hvad der angaaer mghen som et Hele, endskjønt de ikke ere udgaaede af Mghens eget Valg«.

Spørgsmålet om, hvorvidt T selv måtte ønske virksomheden udvidet, kan sp besvare med et nej for flertallets (måske alles) vedkommende. »De ere meget bange for at gaae udenfor det engang Vedtagne, og frygte meget for Modsigelse«. Skulle TI fremtræde med ændret funktion, *kunne* sp muligt overvinde betænkelighederne, »men de enkelte T vilde vanskeligt lade sig bevæge til at træde personligt frem, og dog er det jo netop dette, der tilsigtes«. Heller ikke mghen som helhed ønskede en udvidelse af T's funktioner. Desuden: »De som trænge til et Mghsraads Tilsyn, ville frabede sig dets Indblanding, og de Andre, som maaske nok erkjende det Nyttige og Betimelige ved en saadan Institution, ville modsætte sig, om ikke af anden Grund, saa fordi de ogsaa engang kunde blive T, og maatte træde frem mod deres Ønske og Tilbøielighed«. Sp venter derfor »ikke megen Frugt« af en udvidelse af T- kollegiets sagområde, men er villig til deltagelse i forsøg, idet mghsråd efter ministerens forslag *kunne* virke meget godt.

Provst Hoecks ledsageskrivelse *(Ketting*, 15/12 56) til betænkningerne fra Sdr Hrd mener som bispen, at skal mghsråd blive til gavn for kirken, må de knytte til ved noget bestående, altså TI, og at denne i så fald »måtte hæves og auctoriseres til at overtage de Functioner, et Mghsraad vilde kunne udøve i Sognet«.

I Ketting — som i de fleste sogne — havde TI imidlertid tabt en del af sin tidligere anseelse og betragtedes slet og ret som »et Institut til Fattigvæsenets Bestyrelse«. Da dette væsen er blevet en byrde, søger enhver efter endt funktionstid som T at slippe for videre deltagelse, hvorfor T ofte skiftede til skade for kontinuiteten. De vælges ved selvsupplering, især blandt boelsmænd og kådnere, men ofte ikke blandt sognets dygtigste mænd. Dog vælges ingen, »der ved usædelig Vandel eller et plettet Rygte har tabt sin Agtelse i Sognet«. Provsten konkluderer, at T meget vel kan overtage et mghsråds funktioner.

I sin *rundskrivelse (2/3 1857)* til landmgherne på Als (medundertegnet af Heltzen, amtmand i Åbenrå) skriver *biskop Hansen*, at man allerede har et råd svarende til det af ministeren påtænkte i TI, og han finder det derfor uhensigtsmæssigt »at forlade den bestaaende Indretning for at skabe en ny, der først skulde erhverve sig den Støtte, som Folkebevidstheden har beredet hiin«. Bispen vil derfor fremdeles betragte T »som et Mghsraad, der vil blive givet Leilighed til at yttre sig forinden enhver paatænkt Forandring i kirkelig Henseende, og hvis Stemme vil blive

tillagt den Vægt, som ifølge Lov og Billighed tilkommer Mghen og den Ønsker...«.

Amtmanden tilsiger dernæst TI samme status i verdslige sager, som bispen stiller i udsigt i kirkelige. Tillige lægger man sognepræster, T og mgher på sinde ikke at betragte hvervet som en byrde, men som et forbundet med ansvar, som kun kan betros mænd, »som besidde Tillid og Agtelse«.

Bortset fra ovst høres der ikke mere om mghsråd på Als, så man kan sikkert gå ud fra, at de her led en endnu mere krank skæbne end den, der blev dem til del i det øvrige land: alt forblev ved det gamle — til 1864.

(Als og Ærø bispearkiv G. Menighedsråd 1853-62, lb nr 263, La Åbenrå)

Den gående og den kommende

Det vil på dette sted være passende at rette en tak til *dr theol Asger Nyholm*, hvis store indsats for Slesvigs kirkehistorie vil være enhver interesseret bekendt. Også Dansk Præste og Sognehistorie, bd X, har nydt godt af dr Nyholms viden og arbejdskraft: han har ikke alene skrevet artikelen om generalsuperintendent Bertel Godt (s 42 ff), men også stillet sine notater fra Godts visitatser og den på det tidspunkt endnu ikke offentliggjorte del af artiklen *Godtiana* (Kirkehist Saml, 1981, s 105 ff; 2. del fremkom 1982, s 73 ff) til redaktionens fri disposition. Herved er der kastet lys over tiden 1864-79, for hvilken kilderne i La Åbenrå synes at flyde ret sparsomt.

Under biskopperne Godt og Kaftan fik den slesvigske kirke, som tiden gik — officielt — et præg af de Harms'ske kirketanker fra århundredets første fjerdedel og af den organisation — *Landesverein f i Mission* — der blev det værktøj, hvormed kirketankerne skulle bryde sig vej til folkelig accept. Med undtagelse af Augustenborg (og muligt til en vis grad Sønderborg) mgh udeblev denne imidlertid, skønt der ansattes mange fortræffelige præster af retningen, især i preussertidens sidste decennier. De kunne vel have god kirkegang og besidde deres mghers agtelse, men *E Claussen i Dybbøl* var måske provstiets eneste præst af denne type, som virkelig vakte folkelig respons, men han var for det første dansk, og for det andet gik han i sine senere år måske mere i retning af Nordslesvigsk IM, der jo fulgte den »ordmissionske« linie i modsætning til Landesvereins »gerningsmissionske«.

Denne sidste mødte ringe forståelse hos provstiets tilbageblivende dansksindede præster, der jo for nogles vedkommende sad i deres embeder i henad eller mere end halvdelen af årene 1864-1920. De fleste nøjedes med en passiv affinden sig med det ny, som for dem stod som noget fremmed og ufolkeligt, men en enkelt, *biskop Hansen*, gav harmen luft i sine sidste beretninger til synoden. Hans velunderbyggede afhandlinger — som sådanne må de snarest betegnes — kontrasterer virkningsfuldt gamle og nymodens synspunkter ang begrebet *christliche Liebestätigkeit* (Landesvereins specialitet), ndf gengivet *kristenkærlighedens gerninger*. Som genstand for referat er valgt beretningen af 21/4 1887. Bispen var da 85 år gammel, men stadig — som Godt skrev om ham 1875 — vollkommen rüstig.

Først opregnes ikke mindre end ca *30 institutioner og foreninger*, mere eller mindre igangsat eller inspireret af Landesverein. Ud for de fleste navne står meget sigende vacat (= tom, ledig, »mangler«). Kun *Gustav-Adolfforeningen* får 3 M, *Diakonisseanstalterne i Flensborg og Altona* samme beløb til deling. Disse småsummer, bekender bispen i en anden beretning, betaler han af egen lomme. *Gotteskasten* havde ved husindsamling fået 41 M.

Derefter følger hans indgående betragtninger over kristenkærlighedens gerninger og socialvæsen, mindst lige så dagsaktuelle som da blev skrevet for snart 100 år siden. De er en blanding af prøvet bndetradition og liberale islæt.

Skønt der ikke i Egen sogn findes foreninger til fremme af kristenkærlighedens gerninger, gøres disse alligevel, men *privat*: man bringer syge mad, henter læge, våger ved sygesengen, fattige børn tages i pleje, etc. Når nød opstår, samler folk sig og aftaler, hvad der bør gøres, »men«, tilføjes lidt maliciøst, »uden protokol«. Sådant falder i bispens smag, og han er vis på, at der på denne måde udrettes mere end ved protokoller, gennem hvilke hjælpen mister sin karakter af frivillighed. Nu *er* der ganske vist i sognet folk, der bidrager til de i indledningen omtalte foreninger, men herover kan lige så lidt føres regnskab som over de kærlighedsgerninger, enhver måtte føle sig tilskyndet til af sit hjerte.

Bispen kan ikke undlade at benytte lejligheden til en redegørelse for sine anskuelser om folholdet mellem socialvæsen og kristenkærlighedens gerninger. Han er meget vel klar over, at andre — han sigter nok til Landskirkens ledelse — er af en anden mening. Herefter følger 7 punkter:

1) Fattigforvaltningen er en gren af kommunismen, der ikke lader sig gennemføre konsekvent.

2) At ville regulere kristenkærlighedens gerninger ved borgerlig lov er at grave kærlighedens grav — herom vidner erfaringen.

3) Skal der være tale om kærlighed, må hjertet tale med, og man må have tilknytning til personer og forhold. Det er derfor ikke tilstrækkeligt, når man vil fremme en sag, at henvise til, at den kan udrette noget godt: det menneske er ikke født, som kan bringe ofre for alt, hvad godt er.

4) Når kristenkærligheden gøres til borgerpligt, så antager dens opfyldelse karakter af opfyldelsen af en borgerlig pligt.

5) Man erfarer alt for ofte, at folk på andres bekostning vil erhverve sig ry for velgørenhed og tillige ofte frakender andre al sans for velgørenhed.

6) Efaringen lærer os, at fattigdommen tager til med kvadratet på de summer, hvormed de offentlige understøttelsesmidler vokser. Den dovne stiller de samme krav som den flittige, den dumme som den kloge, den uærlige som den ærlige, og en offentlig tjenestemand vil aldrig helt kunne værge sig herimod.

7) Forøvrigt er det en selvfølge, at kristenkærlighedens gerninger på samme måde som kristendom, kirke og moral må have organer og ledelse. Man må blot ikke gøre noget til borgerlig pligt, som ikke kan straffes efter borgerlig ret.

»Efter disse principper«, skriver bispen, »har jeg ledet fattigvæsenet i Notmark sogn i 15 år. Der var 14-1500 indbyggere med 1 gods, 40 gårde og ellers mindre brug. Befolkningen levede af landbrug, søfart, arbejder i træ og andet. Hver gårdejer gav efter gammel skik 1 Mk Courant (1.20 RM) pr kvartal, de mindre besiddere 1/8, 1/16 eller intet. Dermed klarede vi os. Hjertet var altid med deri, og de fattige led bestemt ikke mere nød end sædvanligt. ... I dette sogn (= Egen) har min deltagelse i den offentlig fattigforvaltning været begrænset og er nu helt ophørt. Fattigskatten er ikke stor, men desto større er den private velgørenhed. Jeg ville ikke frygte for her at overtage de fattiges forsørgelse uden foreskreven kommunal skat, hvis jeg blot selv måtte råde og besad den nødvendige politimyndighed«. (Sønderborg provstearkiv, nr 1379, La Åbenrå)

Biskop Godts ortodokse og strengt sognekirkelige holdning er beskrevet ovf (s 45 f). Til yderligere beskrivelse af bispens nationale stilling citeres fra dr Nyholms 2. del af artiklen *Godtiana*:

»Godt var og blev, som han skrev i sin første embedsansøgning 1840, »nach Gesinnung ein Schleswiger. ... Sit slesvig-holstensk-augustenborgske ønskemål måtte han opgive at se opfyldt efter 1864. Men han vedblev at føle sig som slesviger. Han var det med tysk fortegn og var derfor vagtsom over for ethvert forsøg på at svække det tyske sprogs stilling i landsdelen. For det danske element i befolkning og sprog havde han respekt, hvor det havde rod i fortiden og ikke i daniseringsbestræbelser nordfra. Først og fremmest var han dog slesviger, synes følelsesmæssigt stærkere knyttet til Slesvig end til Tyskland. Han vilde derfor værne det slesvigske — herunder til dels også dettes dansk-slesvigske indslag — mod påtrængenhed fra syd«. (Kirkehist Saml, 1982, s 112).

Jørgen Hansen var også slesviger, men med den danske *helstat* som fædreland, og teologisk set stod de to bisper til hinanden som ild og vand. Det er klart, at sympatien mellem to så forskellige mænd, af hvilke den ene oven i købet måtte føle sig fortrængt af den anden, kunne ligge på et meget lille sted. Rent ud sagt kunne de ikke lide hinanden, og den gensidige modvillie lyser ud fra Godts notat fra visitatsen 1872.

Det hedder om Hansens prædiken, at den »kun havde overfladisk tilknytning til teksten uden at bekymre sig videre om den, den (= prædikenen) var ulogisk disponeret, rationalistisk og triviel og blev holdt i et for ham ejendommeligt sprog fuldt af inversioner, helt igennem i jamber, og på en sådan måde, at jeg ikke formåede at værge mig mod følelsen af, hvor ubehageligt det var for ham, at visitatsen fandt sted. I sin katekisation foredrog han, idet han bevægede sig i lutter skinspørgsmål og næsten kun lod børnene svare ja og nej, ejendommelige anskuelser m h t nødvendigheden og nytten ikke blot af det ufuldkomne (das Übel), men også af djævelen (der Böse, evt = det onde), anskuelser, som jeg for min del hverken kunne anse som skriftmæssige eller fri for indre modsigelser«.

Var den gamle senil? Nej, ingenlunde. I 1875 fandt Godt ham »legemlig og åndelig fuldkommen rørlig (rüstig)«.

Det hed nu, at Jørgen Hansen var en mand af særdeles megen viden, mere et juridisk end et teologisk hoved. Han ansås almindeligvis som en hovedstøtte for danskheden på Als (Godt minder om hans fremtrædende position under Treårskrigen og hans selvstændige stillingtagen dengang i opposition til det ejderdanske program), men det var aldrig blevet påvist, at han siden 1864 havde drevet politisk (= dansk) agitation.

Imidlertid, »en ret sjælesørger er han ikke«. Hans prædiken lod fremdeles teksten ud af betragtning, indeholdt ikke en eneste specifikt kristelig tanke. Egentlig udviklede den kun det ene råd: leben und leben lassen — tag verden, som den er.

Gudstjenesten var som i 1872 talrigt besøgt, og kirkegangen sagdes at være tilfredsstillende. Der var kun lidt af kirkeligt liv og interesse til stede — naturligvis som Godt forstod sådant — thi »vulgærrationalisten« Jørgen Hansen prædikede jo ingenlunde kirken tom, og altergangsfrekvensen var i 1879 74.9%, den trediehøjeste på øen (se Egen s).

Der kan på dette sted være anledning til en advarsel mod den antagelse, at det, at en præst i preussertiden var dansksindet, automatisk kvalificerede ham til god kirke- og altergang: den kirkelige statistik viser noget ganske andet. F eks havde den stærkt

Tabel 2
Indbyggertal 1879-1919 (a = Sønderborg, b = øvrige sogne)

	1879	1886	1891	1896	1901	1906	1911	1919	%
a)									
Sdrb	4850	4612	4603	5637	4915	6267	7900	7545	+55.6
b)									
Asserb	978	970	912	869	819	799	829	833	−14.8
Augb	556	576	604	619	665	837	1013	768	+38.1
Broa	4870	4785	4923	4955	4846	5079	5080	5080	+4.3
Dybb	917	921	897	912	910	910	1143	1143	+24.6
Egen	1690	1618	1595	1625	1630	1787	1809	1804	+6.7
Havnb	1064	1004	1043	1036	1023	949	983	981	−7.8
Hørup	1301	1258	1277	1271	1240	1288	1377	1376	+5.8
Kegn	1026	1042	1051	1023	1004	1002	980	950	−7.4
Kett	975	888	891	847	815	810	783	784	−19.6
Lysa	1652	1595	1595	1574	1630	1687	1686	1686	+2.1
Nordb	2638	2328	2219	2165	2260	2282	2345	2345	−11.1
Notm	1273	1203	1128	1090	1122	1132	1240	1239	−2.7
Nybøl	703	675	745	743	776	748	771	771	+9.7
Oksbøl	1131	1144	1074	1073	1088	1075	1112	1112	−1.7
Sottr	1250	1250	1248	1239	1283	1415	1447	1439	+15.1
Svenst	1072	1092	1049	1049	1043	1115	1168	1189	+10.9
Tandsl	1207	1081	1103	1123	1107	1107	1190	1175	−2.7
Ull	1861	1882	1868	1869	1675	1883	2001	2001	+7.5
Ulkeb	1790	1700	1721	1752	1810	1917	2340	2332	+30.3
a)	27954	27012	26943	26834	26746	27822	29297	29008	+3.8
a) + b)	32804	31624	31546	32471	31661	34089	37197	36553	+11.4

Procentsatserne i sidste kolonne er beregnet med 1879-tallene som grundtal. I nogle af tallene for Sønderborg, f eks 1896, er tallene for den såkaldte Militärgemeinde utvivlsomt medregnet.

dansksindede og vel mildt ortodokse Bernth på Kegnæs i 1879 en altergangsfrekvens på 44.7 (blandt de lavere), mens den tysksindede provst Schmidt i Svenstrup havde en frekvens på 97.9, højere endog end selveste pastor Claussens i Dybbøl (95.5%).

Om sit helhedsindtryk af Nr Hrds provsti skrev Godt i 1875, at antipatien mod de tysksindede præster, der var blusset op med den fransk-tyske krig 1870-71, atter var taget af tillige med den religiøse og kirkelige ligegyldighed, således at »det kirkelige og kristelige liv og interesse i hele dette provsti, i hvilket rationalismen længe har behersket prædikestolene, mere og mere vågner og styrkes«.

Mindre godt så det ud i Sdr Hrd, hvor bispen måtte beklage, at han ikke i samme mål havde »haft indtrykket af et almindeligt fremskridt til det bedre«.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater, samt Sønderborgs provstearkiv, bl a nr 1375, La Åbenrå)

Kirkelig statistik 1879-1919

Det statistiske materiale i Sønderborg provstearkiv er (bortset fra manglende beretninger for årene 1882-85 incl) i fremragende orden og stand fra 1879, det år, da synodalforfatningen trådte i kraft, og provstiet blev til i den udstrækning, det havde til genforeningen (s 556). Dog forefindes ingen tal for 1918.

Befolkningsgrundlag. Tallene i beretningerne fra årene *efter* de regelmæssige folketællinger i de med 5 delelige årstal er valgt som udgangspunkter for ovf opstilling, da det herved kan påregnes, at sognepræsterne i de fleste tilfælde har fået de nyeste tal med. 1916 er udeladt, fordi den demografiske udvikling under krigen enten slet ikke eller kun ufuldstændigt blev registreret. 1919 er medtaget, fordi det var preusserstyrets sidste hele år.

Interessant er billedet i Augustenborg, hvor indbyggertallet kulminerede 1911 med 1013, hvorefter det sank til 768 i 1919. (+ 38.1% i forhold til 1879). Det må formodes, at stigningen til 1919 i nogen grad skyldtes institutioner i tilknytning til byen, ligesom det kan antages, at faldet 1911-19 skyldtes revolutionen med påfølgende nedlæggelse eller flytning af institutionerne, men disse forhold er ikke undersøgt nærmere.

En gruppe af demografisk-kirkesociologisk interesse er sognene *Dybbøl* og *Ulkebøl*, Sønderborgs »forland« eller »sovebyer«, som man

Tabel 3
Kirkeligheden målt efter altergangsfrekvens

	1879		1886			1900			1905	
	Alterg	i %	Alterg	i %	Indb	Alterg	i %	Indb	Alterg	i %
a)										
Sdrb	442	9.1	593	12.9	4909	1488	30.3	6166	1171	19.0
b)										
Asserb	373	38.1	423	43.6	819	365	44.6	799	368	46.1
Augb	142	25.5	161	28.0	680	263	38.7	837	306	36.6
Broa	1370	28.1	1293	27.0	4691	938	20.0	5008	722	14.4
Dybb	876	95.5	884	96.0	910	876	96.3	910	824	90.5
Egen	1266	74.9	1189	73.5	1610	1195	74.2	1776	1244	70.0
Havnb	687	64.6	620	61.8	1036	463	44.7	1023	460	45.0
Hørup	620	47.7	566	45.0	1279	596	46.6	1276	585	45.8
Kegn	459	44.7	521	50.0	1037	483	46.6	993	498	50.2
Kett	439	45.0	385	43.4	815	421	51.7	810	330	40.7
Lysa	880	53.3	875	54.9	1574	829	52.7	1630	751	46.1
Nordb	935	35.4	920	39.5	2260	953	42.2	2282	938	41.1
Notmk	509	40.0	648	53.9	1122	597	53.2	1221	598	49.0
Nybøl	399	56.8	411	60.9	776	544	70.1	748	413	55.2
Oksbøl	887	78.4	861	75.3	1073	787	73.3	1075	784	72.9
Sottr	1208	96.6	1185	94.8	1262	1081	85.7	1283	1002	78.1
Svenst	1049	97.9	1067	97.7	1047	867	82.8	1043	902	86.5
Tandsl	530	43.9	519	48.0	1085	587	54.1	1123	444	39.5
Ull	932	50.1	1151	61.2	1813	1059	58.4	1875	979	52.2
Ulkeb	661	36.9	812	47.8	1752	804	45.9	1957	736	37.6
b =	14222		14491		26641	13708		27669	12884	
M b =		50.88		53.65			51.45			46.56
k b =		.63		.63			.49			.35
a + b =	14664		15084		31550	15196		33835	14055	
M af a + b		44.70		47.70			48.16			41.54

sagde for nogle år siden.

Dybbøl må efter tallene at dømme være forblevet et rent landsogn med stagnerende eller svagt faldende befolkning 1879-1906 (917 til 910). I den flg femårsperiode blev sognet formentlig inddraget i byudviklingen, idet der nu skete en stigning til 1143 — samme tal som 1919 (+24.6% i forhold til 1879 og + 25.6% fra 1906). I årene 1906-11 faldt altergangsfrekvensen fra 77.9% til 44.3%. Benyttes imidlertid 1906- grundtallet til beregning af frekvenser for 1911, bliver denne 55.6%.

I Ulkebøl var befolkningen aftagende eller stagnerende frem til 1901 (1879: 1790, 1901: 1810). I de flg to femårsperioder satte en ekspansion ind med kulmination ligeledes i 1911: 2340 indb, en stigning fra 1879 på 30.7%. I 1901 var altergangsfrekvensen 37.9%, 1911 24.0%, med 1901- grundtallet 31.0%.

Et *skifte i kirkelige sædvaner* var under alle omstændigheder indtrådt, men sandsynligheden taler for, at dette — og dermed sækulariseringen — *accentueredes ved befolkningstilvæksten.*

Tabel 3 og 3b

k- værdien er gennem hele perioden positiv og når de højeste værdier (+.63) i 1879 og 1886, hvorefter samsvaret mellem indbyggertal og altergæster ligger på ca 40%. Der er således allerede fra statistikkens begyndelsesår tale om en ujævn fordeling af kirkeligheden målt ved aftergangsfrekvenser. Det kan bemærkes, at af øsognene lå dengang Svenstrup, Oksbøl og det »rationalistiske« Egen særlig *højt over M*, mens Augustenborg, Ulkebøl og Nordborg i 1879 afveg til modsat side. I 1886 var Augustenborg, Nordborg fremdeles de mest »ukirkelige« sogne, mens nu Ketting indtog pladsen som nr 3.

Med år 1900 synker k- værdien ganske væsentligt og bevæger sig derefter noget ujævnt frem til 1919, da k = +.24, så at korrelationen mellem befolkningstal og altergæster måske kun ligger omkring 5-6%. Dette tyder på en meget kraftig omfordeling af kirkeligheden. Samtidig er M sunket fra ca 51.5% til ca 31.3%. Tilsammen vidner de to faktorer om en meget ujævn fordeling af kirkeligheden og en rask fremadskriden af sækulariseringsprocessen målt ved antallet af altergæster.

Bemærkelsesværdigt er det, at de 3 sydalsiske sogne *Kegnæs, Lysabild* og *Tandslet* i 1919 ligger i spidsen, hvad deltagelse i nadveren angår, og at frekvensen i Kegnæs og Tandslet endog ligger over den tilsvarende i

Tabel 3b
Kirkeligheden målt efter altergangsfrekvens

	1911			1915			1919		
	Indb	Alterg	i %	Indb	Alterg	i %	Indb	Alterg	i %
a)									
Sdrb	7900	1198	15.2	7900	1179	14.9	7545	1026	13.6
b)									
Asserb	829	346	41.7	833	172	20.6	833	223	26.8
Augb	1013	195	19.2	1015	397	39.1	768	201	26.2
Broa	5080	580	11.4	5080	639	12.6	5080	542	10.7
Dybb	1143	506	44.3	1143	558	48.8	1143	560	49.0
Egen	1809	884	48.9	1935	854	44.1	1804	721	40.0
Havnb	983	529	53.8	981	418	42.6	981	412	42.0
Hørup	1377	582	42.3	1379	488	35.4	1375	336	24.4
Kegn	980	466	47.6	980	443	45.2	950	538	56.6
Kett	783	273	34.9	783	286	36.5	784	229	29.2
Lysa	1686	767	45.5	1686	716	42.5	1686	825	48.9
Nordb	2345	624	26.6	2345	563	24.0	2345	463	19.7
Notmk	1240	546	44.0	1239	522	42.1	1239	492	39.7
Nybøl	771	368	47.7	771	374	48.5	771	378	49.0
Oksbøl	1112	627	56.4	1112	460	41.4	1112	307	27.6
Sottr	1447	878	60.7	1435	829	57.8	1439	889	61.8
Svenst	1168	662	56.7	1168	473	40.5	1189	564	47.4
Tandsl	1190	426	35.8	1289	632	49.0	1175	559	47.6
Ull	2001	839	41.9	2001	683	34.1	2001	498	24.9
Ulkeb	2340	561	24.0	2332	477	20.5	2332	327	14.0
b =	29297	10659		29507	9984		29008	9064	
M b =			36.38			33.84			31.25
k b =			.33			.43			.24
a + b =	37197	11857		37047	11163		36553	10090	
M af a + b			31.88			29.84			27.60

1879, mens den i Lysabild kun ligger 4-5% lavere. Samtidig er frekvensen i *Asserballe* steget godt 6% i forhold til 1915.

Med en ganske høj grad af sandsynlighed kan ovennævnte forhold tilskrives, hvad man kunne kalde den *sydalsiske vækkelse*, der er nærmere beskrevet under de pågældende sogne, og som satte ind omtrent samtidig med 1. Verdenskrig.

På Sundeved strides Dybbøl og Sottrup om rangen som de mest kirkelige sogne, idet dog Sottrup i dette århundrede overtager førstepladsen, og Dybbøl trænges hårdt — en enkelt gang, 1911, overfløjes — af *Nybøl*, der jo også havde den grundtvigske frimghskirke. Absolut i bunden gennem alle 40 år finder vi *Broager*, hvis altergangsfrekvens fra 1900 og fremefter endog ligger under købstaden Sønderborgs.

Læsere, der måtte ønske mere detailleret besked, henvises til tabellen over årlige altergangsfrekvenser.

Gudstjenestebesøg og altergangsfrekvens. Resultatet af de omkring 1. Verdenskrigs udbrud forordnede tællinger af kirkegangen er i hvert fald delvis bevaret, men vanskeligt at få et samlet overblik over. Der er i Sønderborg provstearkiv fundet 2 bearbejdede statistikker, af hvilke den fra 1916, der kun omfatter voksne kirkegængere, er valgt til korrelation med de samtidige altergangsfrekvenser. Grundtal: indbyggertal.

Iflg den citerede statistik deltog hver helligdag året rundt gnsn 2249 voksne (+ et ukendt antal børn) af provstiets ca 37000 beboere i gudstjenesten. Tages der hensyn til antallet af indkaldte mænd, og regner vi med, at Tyskland endnu i 1916 ikke var hårdere presset m h t mandskabsreserver end England i 1944 (iflg A Bryant: Triumph in the West, s 225, var der da 5.000.000 eller ca 10% af befolkningen i UK under våben) kan vi måske sætte antallet af mobiliserede til 10%eller ca 3700. Grundtallet for ovst beregninger kunne herefter sættes til ca 33500, hvilket for hele provstiet ville give kirkegangs- og altergangsfrekvenser på hhv 6.7 og 33.3, overført til f eks Tandslet en kirkegang på 11.5%.

Sammenligner vi (med reservation af fremgangsmådens statistiske gyldighed) »øjebliksbillederne« af *1879* og *1916*, vil vi se, at preussertiden bragte store forskydninger i provstiets kirkelighed målt ved altergangsfrekvenser.

Tabel 4
Korrelation mellem procentsatser for kirke- og altergang 1916

	Procentisk kirkegang	Nr	Procentisk altergang	Nr	
Asserb	8.9	8	25.2	14	!
Augb	9.4	6	26.0	13	!
Broa	2.3	20	13.1	20	+
Dybb	8.4	10	49.2	4	!
Egen	7.8	13	45.5	6	!
Havnb	7.3	14	37.2	11	
Hørup	6.3	15	24.5	16	—
Kegn	9.7	5	49.5	3	—
Kett	10.0	3	25.0	15	!
Lysa	9.3	7	46.9	5	—
Nordb	4.3	17	22.6	17	+
Notmk	8.4	11	44.2	7	!
Nybøl	10.0	4	43.3	8	!
Oksbøl	7.9	12	41.9	9	
Sottr	10.1	2	57.3	2	+
Svenst	8.6	9	41.2	10	—
Sdrb	4.1	18	18.3	19	—
Tandsl	10.3	1	58.2	1	+
Ull	4.5	16	32.8	12	!
Ulkeb	3.3	19	21.4	18	—
M =	6.0 (lands. 6.6)		30.0 (lands. 33.2)		

k (maskinberegnet = +0.72, rangkorrelation (se s 187) lidt højere. I sidste kolonne angiver + ens numre i de to rækker, — en afvigelse på højst 2, ! en påfaldende forskel mellem de 2 numre.

Ved periodens begyndelse var de 5 førende sogne (med frekvenser fra ca 75 til ca 98) *Svenstrup*, *Sottrup*, *Dybbøl*, *Oksbøl* og *Egen*, m a o nordalsiske eller sundevedske pastorater, ved dens slutning *Tandslet*, *Sottrup*, *Kegnæs*, *Dybbøl* (ret lavt på kirkegangsskalaen) og *Lysabild*, altså sydalsiske og sundevedske sogne. *Herved flyttedes* med Sundeved som »akse« *kirkelighedens tyngdepunkt fra nord til syd på øen*. Også m h t kirkegang lå de 4 af de sidstnævnte 5 sogne højt på skalaen.

Det bør bemærkes, at provstiets hovedby *Sønderborg* i 1916 havde mere end fordoblet altergangsfrekvensen i forhold til 1879.

I 8 landsogne er der en påfaldende divergens mellem kolonnerne 2 og 4 i tabel 4. *Asserballe*, *Augustenborg* og *Ketting* lå — hvad kirkegang angår — over landsognenes gnsn, men under m h t altergang. I *Dybbøl*, *Egen* og *Notmark* lå man på begge mål over gnsn, men gik — om det kan udtrykkes sådan — flittigere til alters end i kirke. I *Nybøl* var det omvendt, men også dette sogn lå i enhver henseende over gnsn. I *Ulkebøl* endelig var søgningen til kirken i det hele taget kun ringe.

Måske går det an at sige, at Dybbøl, Sottrup, Egen og Notmark *er repræsentative for den slesvigske kirkelighed i preusserstyrets sidste stadium*: en absolut solid, men noget reduceret kirkegang kombineret med en svækket, men stadig kendelig vedholden ved den gamle altergangsskik, mens *Asserballe*, *Augustenborg* og *Ketting* er på vej mod tyvernes og tredivernes modern times (dog stadig med fin kirkegang, men reduceret altergang), mens udviklingen i *Ulkebøl* i alle måder foregriber de 4-5 flg decenniers danske tilstande. *Vækkelse* i Nordslesvigsk IM's ånd har vi i de sydalsiske sogne fra Kegnæs om mod Asserballe, og det var i hovedsagen den, der ændrede den kirkelige geografi.

Endelig har vi *Nybøl*, som lå smukt på den kirkelige skala, men hvorom det næppe — som følge af den grundtvigske frimghs tilstedeværelse — går an at generalisere.

Hvis altergangsfrekvens er et brugeligt mål for kirkelighed, vidner tabel 5 om, at denne var et fremtrædende træk i de haderslevske landsognes profil ved vor periodes begyndelse, mindre markant i de åbenråske, og at man i de sønderborgske (med store afvigelser ganske vist) holdt sig til den ene årlige altergang.

Endvidere viser tabellen et fællestræk i de 3 provstiers fysiognomi: kirkeligheden holdt sig stort set på udgangsårets niveau i de 2-3 decennier frem til 1900, hvorefter den i det flg sank brat, *mest, jo mere kirkelig udgangspositionen var* (1886-1911 omtrentlig 32% i det haderslevske, men kun 20% i det åbenråske

Tabel 5
Sammenligning af sækulariseringsprocessen målt ved altergangsfrekvens i 14 (15) landsogne i Haderslev, 18 landsogne i Åbenrå og 19 landsogne i Sønderborg provstier (se s 185 ff og 353 ff).

	M i %		
År	Haderslev	Åbenrå	Sønderborg
*	89.03	64.73	50.88
1886	90.96	62.81	53.65
1900	86.53	60.28	51.45
1905	**70.36	54.81	46.56
1911	58.20	43.21	36.38
1915	42.96	38.08	33.84
1919	42.00	35.32	31.25

*: Haderslev 1869, Åbenrå 1867 og Sønderborg 1879
**: evt. 70.74

og 17% i det sønderborgske med den »rationalistiske« fortid). Vi kan endvidere for tiden 1886-1919 bemærke flg fald i runde tal i ovst orden: 49, 28 og 22%.

Man kan så (som før, se s 361) stille det spørgsmål: hvad var »årsagen« til de konstaterede fald? Politisk? National? Religiøs?

Cambridgeprofessoren *Owen Chadwick* definerer sækularisering som the relation (whatever that is, which can only be known by historical enquiry) in which modern European civilization and society stands to the Christian elements of its past and the continuing Christian elements of its present (Owen Chadwick: The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century, s 264).

I artiklerne *Kirke og Folk* er en sådan historical enquiry blevet forsøgt — i beskedenhed, naturligvis. Det historiske materiale i de sønderjyske arkiver fra preussertiden er førsteklasses, kan næppe findes bedre nogetsteds. Altså burde man kunne besvare nogle stykker »hvorfor«. Man føler blot ved arbejdets afslutning, at i heldigste fald nogle symptomer eller tendenser fra den svundne tid er blevet lagt frem, men wie es eigentlich war, ved man ikke.

Hvordan tænkte og følte (thi det er det afgørende) den menige sønderjyde, der jo fyldte mest i statistikkerne, om det stykke af the continuing Christian elements of *his* present, som kirke- og altergang var?

Et entydigt svar, om overhovedet noget, kan næppe gives. Det kan endda tænkes, at altergangsfrekvens ikke er et særlig godt mål for kirkelighed?

Hvordan det end måtte forholde sig hermed, anføres her

Altergangsfrekvenser 1880-1917

Manglende angivelser må søges i ovst tabeller

Asserballe 1880 44.1, 81 47.7, 82 46.9, 83 46.7, 84 41.4, 85 47.1 87 42.1, 88 39.6, 89 42.5, *90* 39.7, 91 44.7, 92 37.6, 93 43.6, 94 43.6, 95 40.9, 96 40.2, 97 47.0, 98 47.9, 99 46.0, *01* 47.4, 02 42.0, 03 44.3, 04 34.2, 06 51.1, 07 44.4, 08 44.9, 09 38.3, 10 42.3, 12 29.7, 13 35.0, 14 34.1, 17 22.7.

Augustenborg 1880 23.2, 81 29.2, 82 29.6, 83 31.0, 84 24.3, 85 27.1, 87 34.9, 88 35.2, 89 48.4, *90* 48.2, 91 45.4, 92 45.2, 93 49.3, 94 28.6, 95 51.9, 96 48.6, 97 43.8, 98 45.4, 99 44.3, *01* 39.4, 02 51.9, 03 42.4, 04 36.6, 06 39.8, 07 35.8, 08 34.9, 09 29.0, 10 19.8, 12 18.6, 13 18.8, 14 24.9, 17 34.1.

Broager 1880 29.2, 81 29.5, 82 27.6, 83 30.4, 84 27.1 85 29.1, 87 30.2, 88 25.1, 89 26.3, *90* 24.1, 91 23.3, 92 22.8, 93 21.9, 94 21.3, 95 17.1, 96 21.2, 97 20.9, 98 20.7, 99 20.3, *01* 19.7, 02 17.0, 03 15.6, 04 15.5, 06 14.9, 07 12.5, 08 17.1, 09 13.0, 10 12.6, 12 11.4, 13 10.5, 14 13.2, 17 12.6.

Dybbøl 1880 97.1, 81 98.4, 82 100.6, 83 97.1, 84 96.8, 85 97.3, 87 94.4, 88 94.0, 89 90.8, *90* 92.9, 91 92.9, 92 94.3, 93 96.2, 94 94.8, 95 95.7-,96 101.9, 97 96.5, 98 94.3, 99 91.9, *01* 93.7, 02 70.1, 03 89.6, 04 70.5, 06 77.9, 07 73.9, 08 70.5, 09 69.1, 10 54.4, 12 45.2, 13 44.6, 14 43.9, 17 49.9.

Egen 1880 77.7, 81 72.9, 82 72.0, 83 69.9, 84 69.1, 85 74.2, 87 68.9, 88 73.1, 89 68.1, *90* 64.3, 91 66.6, 92 78.5, 93 80.5, 94 79.0, 95 82.1, 96 80.3, 97 85.7, 98 77.6, 99 82.7, *01* 82.0, 02 81.5, 03 74.6, 04 82.8, 06 71.6, 07 64.6, 08 63.6, 09 55.3, 10 51.8, 12 54.0, 13 49.7, 14 46.7, 17 42.6.

Havnbjerg 1880 62.9, 81 62.3, 82 59.1, 83 60.2, 84 63.2, 85 56.5, 87 58.1, 88 63.4, 89 62.2, *90* 57.8, 91 59.0, 92 56.9, 93 58.1, 94 53.3, 95 58.3, 96 52.6, 97 52.1, 98 54.6, 99 49.3, *01* 51.0, 02 45.9, 03 47.7, 04 47.7, 06 48.5, 07 40.6, 08 42.8, 09 47.1, 10 31.1, 12 44.3, 13 46.5, 14 41.8, 17 38.9.

Hørup 1880 51.6, 81 46.8, 82 46.2, 83 50.6, 84 46.9, 85 43.2, 87 46.3, 88 45.2, 89 44.8, *90* 45.0, 91 39.9, 92 42.0, 93 39.7, 94 46.6, 95 48.5, 96 49.3, 97 50.3, 98 49.1, 99 47.8, *01* 48.8, 02 50.6, 03 49.5, 04 48.5, 06 47.5, 07 44.9, 08 46.0, 09 47.4, 10 39.9, 12 40.1, 13 42.6, 14 38.9, 17 35.6.

Kegnæs 1880 52.1, 81 47.0, 82 50.7, 83 48.6, 84 48.7, 85 48.2, 87 50.6, 88 49.3, 89 50.2, *90* 50.0, 91 48.5, 92 50.0, 93 46.4, 94 42.7, 95 54.6, 96 51.2, 97 50.0, 98 46.9, 99 47.8, *01* 47.9, 02 42.6, 03 45.8, 04 47.6, 06 42.4, 07 49.4, 08 42.8, 09

37.0, 10 45.5, 12 41.2, 13 39.3, 14 42.4, 17 47.6.

Ketting 1880 51.1, 81 48.9, 82 42.3, 83 48.6, 84 46.2, 85 50.0, 87 49.1,88 55.7, 89 47.0, *90* 27.4, 91 60.2, 92 64.8, 93 54.6, 94 51.0, 95 54.4, 96 48.8, 97 51.7, 98 44.5, 99 52.8, *01* 46.9, 02 44.4, 03 45.8, 04 36.2, 06 39.5, 07 37.4, 08 36.2, 09 35.1, 10 44.2, 12 36.9, 13 28.1, 14 24.0, 17 19.7.

Lysabild 1880 47.5, 81 53.8, 82 51.1, 83 50.8, 84 50.8, 85 55.3, 87 57.4, 88 55.7, 89 58.4, *90* 51.2, 91 58.2, 92 55.0, 93 54.4, 94 58.5, 95 53.3 , 96 57.1, 97 53.3, 98 54.6, 99 53.2, *01* 51.0, 02 44.7, 03 47.4, 04 47.0, 06 41.5, 07 42.4, 08 38.8, 09 43.5, 10 43.3, 12 40.9, 13 40.6, 14 46.4, 17 48.2.

Nordborg 1880 37.8, 81 41.1, 82 36.5, 83 39.3, 84 37.6, 85 40.5, 87 39.8, 88 41.5, 89 43.0, *90* 42.5, 91 42.0, 92 42.9, 93 42.9, 94 44.2, 95 40.6, 96 52.6, 97 50.8, 98 48.0, 99 49.3, *01* 43.8, 02 44.5, 03 41.9, 04 41.8, 06 42.0, 07 37.7, 08 28.1, 09 28.8, 10 28.6, 12 27.2, 13 26.0, 14 23.6, 17 17.0.

Notmark 1880 58.7, 81 51.4 82 50.8, 83 50.3, 84 47.5, 85 53.2, 87 55.8, 88 54.4, 89 53.0, *90* 51.9, 91 54.4, 92 56.3, 93 45.4, 94 52.9, 95 55.1, 96 61.7, 97 61.6, 98 60.4, 99 59.9, *01* 57.0, 02 52.7, 03 55.2, 04 51.8, 06 51.5, 07 51.1, 08 47.6, 09 47.2, 10 41.9, 12 40.6, 13 41.6, 14 47.1, 17 31.5.

Nybøl 1880 57.8, 81 56.0, 82 55.3, 83 60.6, 84 57.1, 85 56.3, 87 72.6, 88 47.2, 89 63.3, *90* 56.2, 91 54.9, 92 59.5, 93 50.3, 94 55.0, 95 51.3, 96 41.0, 97 56.9, 98 70.3, 99 72.9, *01* 71.5, 02 64.4, 03 61.3, 04 57.2, 06 54.8, 07 54.8, 08 52.1 09 49.2, 10 46.0, 12 47.5, 13 49.2, 14 46.7, 17 48.2.

Oksbøl 1880 80.4, 81 81.7, 82 79.4, 83 77.9, 84 70.8, 85 70.9, 87 78.0, 88 76.7 89 77.4, *90* 83.2, 91 89.4, 92 79.3, 93 87.3, 94 83.4, 95 78.0, 96 79.8, 97 79.6, 98 81.9, 99 77.5, *01* 74.4, 02 61.7, 03 73.1, 04 76.1, 06 74.7, 07 69.9, 08 69.9, 09 65.0, 10 61.4, 12 54.9, 13 47.8, 14 49.0, 17 34.4.

Sottrup 1880 95.7, 81 92.2, 82 92.9, 83 88.0, 84 78.4, 85 85.8, 87 90.6, 88 89.8, 89 84.7, *90* 85.5, 91 89.8, 92 87.6, 93 85.7, 94 89.7, 95 88.5, 96 89.7, 97 92.2, 98 89.9, 99 85.7, *01* 81.4, 02 83.1, 03 85.3, 04 79.3, 06 68.2, 07 61.4, 08 54.8, 09 67.7, 10 67.7, 12 61.7, 13 62.1, 14 74.7, 17 64.0.

Svenstrup 1880 100.5, 81 99.5, 82 96.7, 83 99.5, 84 91.1, 85 98.5, 87 99.5, 88 98.8, 89 95.6, *90* 101.4, 91 101.7, 92 98.6, 93 100.9, 94 99.9, 95 97.8, 96 99.6, 97 100.5, 98 95.9, 99 94.9, *01* 98.4, 02 92.4, 03 91.8, 04 89.1, 06 75.8, 07 75.2, 08 68.0, 09 60.9, 10 55.3, 12 52.3, 13 51.1, 14 47.4, 17 57.7.

Sønderborg 1880 11.2, 81 12.4, 82 14.4, 83 12.4, 84 13.0, 85 13.2, 87 14.2, 88 14.5, 89 11.7, *90* 13.4, 91 12.4, 92 12.6, 93 13.5, 94 25.2, 95 30.9, 96 26.5, 97 27.6, 98 31.7, 99 31.3, *01* 27.0, 02 30.1, 03 28.4, 04 26.5, 06 18.8, 07 17.8, 08 18.8, 09 17.0, 10 14.2, 12 13.5, 13 14.7, 14 17.3, 17 16.4.

Tandslet 1880 47.1, 81 48.4, 82 40.9, 83 48.3, 84 44.1, 85 46.8, 87 43.9, 88 46.3, 89 47.7, *90* 46.7, 91 47.0, 92 41.9, 93 40.3, 94 44.4, 95 50.4, 96 53.9, 97 51.8, 98 51.6, 99 47.8, *01* 40.1, 02 35.3, 03 41.2, 04 45.0, 06 34.9, 07 40.7, 08 46.8, 09 39.2, 10 35.0, 12 30.7, 13 32.4, 14 43.3, 17 55.7.

Ullerup 1880 54.4, 81 51.7, 82 45.0, 83 55.0, 84 59.8, 85 59.5, 87 63.9, 88 63.8, 89 57.5, *90* 58.8, 91 62.0, 92 55.6, 93 55.0, 94 58.6, 95 57.4, 96 55.7, 97 57.2, 98 61.2, 99 63.1, *01* 62.9, 02 54.8, 03 56.3, 04 53.6, 06 52.7, 07 45.8, 08 48.0, 09 46.3, 10 41.1, 12 39.6, 13 38.5, 14 36.6, 17 26.0.

Ulkebøl 1880 35.5, 81 36.2, 82 34.5, 83 33.7, 84 41.7, 85 45.3, 87 44.2, 88 41.5, 89 46.6, *90* 46.3, 91 42.8, 92 42.2, 93 40.8, 94 43.7, 95 41.8, 96 49.4, 97 46.9, 98 45.9, 99 45.5, *01* 37.9, 02 43.2, 03 29.8, 04 39.8, 06 31.7, 07 31.4, 08 30.4, 09 28.1, 10 32.7, 12 23.8, 13 25.9, 14 21.1, 17 17.3.

NB *Store spring* i frekvensen omkring de med 5 delelige årstal vil ofte stå i forbindelse med resultatet af *folketællingerne. Præsteskifte* vil formentlig hyppigt give sig udslag i op- eller nedgange i frekvensen. Ovst bør derfor læses under stadig jævnføring med selve præstehistorien.

Evt »*krigsreligiøsitet*« har næppe givet sig udslag i altergangsfrekvensen. M af denne er for 1913, 14 og 15 hhv 30.2, 31.5 og 29.8%. I 10 sogne steg frekvensen fra 1913 til 1914: Augustenborg, Broager, Kegnæs, Ketting, Lysabild, Notmark, Oksbøl, Sottrup, Sønderborg, Tandslet, i de øvrige 10 faldt den. Særlig mærkbar er stigningen i de af den *sydalsiske vækkelse* omfattede sogne, hvor den holdt sig krigen igennem, og i *Sottrup*, der også havde vækkelse ved krigsudbruddet.

Mores

Vi har i foregående artikler beskæftiget os med nogle af skikkene omkring tilværelsens højtider: dåb, ægteskab, konfirmation, begravelse, etc, og skal i nærværende vende os mod folks omgang med — og omgåelse af — det 6. bud, som det dengang og længe efter opfattedes: som et forbud mod seksuelt samliv uden for ægteskab. Primært var forbudet teologisk begrundet: overtrædelse var synd. Dette fremgår med evidens af præsteberetningerne.

Folk, der er blevet voksne efter år P (P = Pillen), kan nok læse om, men ikke med hjertet fatte, med hvilken alvor og forargelse man for 50, ikke at tale om for 100, år siden betragtede seksuelt samkvem uden for ægteskabet og det evt resultat deraf, det uægte barn, som man kaldte det.

Det officielle tabu, der da hvilede over det udenægteskabelige samliv — og dette fandt naturligvis sted — var ingenlunde blot teologisk begrundet, ej heller et udslag af victoriansk snerperi (det gjaldt f eks også i det 18. århundredes »letlevende« England, tolkedes blot på anden vis end i det 19.'s slutning; læs som illustration Henry Fielding's *Tom Jones* eller se i London Hogarth's *The Rake's Progress* m m m). Tabuet var — socialt set — en virkelig beskyttelse for kvinden, den svageste part — man må skyndsomst tilføje et »dengang« — i det erotiske spil. Men ikke blot kvinden blev ubodeligt socialt deklasseret ved udenægteskabeligt samliv, også det at være uægte barn kunne klæbe som en skam ved individet, måske for livet.

Og man må erindre sig, at før i tiden stod ikke en højtuddannet »gratis« fungerende gynækolog til rådighed til bortskaffelse af uønskede børn, men kloge koner — aldeles ikke

Tabel 6
Det procentuelle antal uægte børn af totalantallet af døbte

	1880-82		1903-08
Asserb	9.3		7.2
Augb	0		4.0
Broa	7.1		4.8
Dybb	3.6		5.4
Egen	6.8		3.9
Havnb	11.6		11.2
Hørup	4.7	1907 og 1908	7.4
Kegn	6.1		2.0
Kett	16.0	1903 og 1905	7.9
Lysa	7.4		1.4
Nordb	5.8		4.6
Notmk	3.3		5.1
Nybøl	3.4		6.3
Oksbøl	11.4		4.4
Sott	8.9		5.2
Svenst	5.1		5.8
Sdrb	12.8	1899 og 1900	10.1
Tandsl	7.3	1907 2, 1908 3 uægte børn	
Ull	5.8		4.4
Ulkeb	7.1		5.9
M (3 år)	7.9		-

Man kan beklage, at præsterne i de fleste tilfælde i 1909-beretningerne opgav procentsatser, ikke absolutte tal: i 2 af de 4 tilfælde, som kan efterregnes, er nemlig procentsatserne forkerte, hvilket ikke styrker tilliden til den gejstlige regnekunst. I Tandslet har 2 på hinanden flg præster rapporteret højst ufuldstændigt. Procentsatsen 1907-08 er imidlertid med stor sandsynlighed identisk med satsen for 1880-82.

sterile — med strikkepinde og grøn sæbe eller, når det kom højt, en læge, der virkede med sit jus practicandi som indsats — og gerne for høj betaling. Der var grunde nok til respekt for tabuet.

Men da begav det sig, at en engelsk læge Condom (måske hed han Conton) engang i det 18. årh opfandt den indretning, der har foreviget hans navn, og om hvilken synoden i Sønderborg i 1915 forlangte oplysning: hvad vidste præsterne om indretningens udbredelse og brug? Nogle vidste ingenting — som det er fremgået af beretningerne (og undertiden af børnetallet i præstegårdene) — andre lidt mere, en enkelt lod sig sågar forlyde med, at tingesten var en ganske almindelig handelsartikel.

Det var i preussertiden præsternes embedspligt at indberette ikke alene det årlige antal døbte børn, men også at udspecificere dette i ægte og uægte. Enkelte som Løjtpræsten Mumsen (se s 415) hittede til tabuets forstærkelse på en lille privat »kirketugt« i forbindelse med dåb af uægte børn, men på Als findes intet spor af sådant. Men tabuet eksisterede også dersteds. Hvor kraftigt det virkede, vil delvis fremgå af nedenstående. Den, der har læst sognehistorierne, vil uden tvivl have fået det indtryk, at somme præster syntes, at ungdommen var særdeles løsagtig, og at brudene som regel stod »uærlige« for alteret.

Altså, hvordan var det talmæssige forhold mellem ægte og uægte børn, og bedrede det sig i tidens løb? Mine notater giver grundlag for en procentvis sammenligning mellem *kalenderårene 1880-82 incl* og *beretningsperioden 1903-08 incl*, den sidste med nogle beklagelige »huller«. I begyndelsen fandtes disse tal i de officielle (trykte) statistikker, men forsvandt med tiden (ukendt hvornår) derfra. De findes f eks ikke i det sidste fredsårs statistik og lader sig heller ikke uddrage af 1915-beretningerne.

Ang de sociale tilstande henvises til de enkelte sognehistorier.

Tabel 6 viser, at det procentuelle antal uægte fødsler i provstiet må antages at være gået ned i løbet af de 20-30 år, statistikken omspænder. Også i absolutte tal må det være sunket, eftersom fertiliteten stort set var den samme i begge de omhandlede perioder (se ndf). Kun sognene Augustenborg, Dybbøl, Hørup, Notmark, Nybøl og Svenstrup viste stigende tendens m h t tallet af uægte fødte.

Med forbehold af mulige fejlkilder var fer-

Tabel 7
Bidrag i Mark til Gustav-Adolfforeningen

	Beregningsperiode:								
	1879	1896	1897	1899		1901		1903	
Asserb	1.00								
Augb	12.10	25.00						27.90	20.00
Broa	10.90							0	
Dybb	14.50		14.00	7.00	10.00	6.00	12.00		
Egen	3.00			6.80	6.00			0	
Havnb	6.00	5.00							
Hørup	6.00		4.50	0				+	
Kegn	6.00		12.70			0		0	
Kett	2.35	6.00	5.95		5.50	3.00		5.72	
Lysa	4.00	12.00	9.00					+	
Nordb	6.00	12.00		7.87	11.01	10.49	12.24	9.59	13.18
Notmk	3.00							+	
Nybøl	4.00							0	
Oksbøl	12.50	13.30	10.00	11.50	9.70	12.15	12.80	10.00	
Sottrup	8.50	7.00	5.00	4.00	8.00	6.00	10.00	5.00	5.00
Svenst	10.00		5.00						
Sdrb	9.27	57.00	47.00					50-60 M/år	
Tandsl	1.02			0		0		12.00	
Ull	6.60		7.40			14.61	6.00	0	
Ulkeb	7.00	4.00			4.00	6.00	5.00		12.25
Sum	133.74								
M =	6.69								

0: iflg beretn ringe el ingen interesse for G-Ad
+: kollekt til G-Ad havde fundet sted, men dens resultater er ikke anført.
De mange »runde« beløb — især de små — svækker naturligvis tilliden til, at kollekternes virkelige resultat blev angivet, og vækker mistanke om, at præsterne har benyttet en af de af Biskop Hansen anførte metoder: enten at supplere de evt gaver af egne midler eller af klingbeutelen. Mest tillidsvækkende er tallene fra Nordborg. Tabel 7 er næppe fuldstændig: det kan anses som ret sikkert, at der mangler tal, i hvert fald for Augustenborgs vedkommende. Der er af og til noteret bidrag til Gotteskasten, f eks i 1896 fra Dybbøl og 1903 fra Tandslet.

tiliteten pr 1000 indb 1880-82 gnsn 25.9 pr år, for årene 1913-14 tilsvarende 26.0 i h t den officielle statistik (med et gnsntal på hhv 859 *døbte* og 970 *fødte* pr år). Dette kunne tyde på, at *ægteskaberne snarest blev mere børnerige,* mens *antallet af uægte børn antagelig tog ret drastisk af* (der kan konstateres fald i de 3 befolkningscentre Broager, Sønderborg (med forbehold) og Nordborg).

Man kan af dette — under forudsætning af, at den seksuelle udfoldelse i det pågældende tidsrum ikke tog af blandt ugifte eller gik i modsat retning hos gifte — med forsigtighed drage den slutning, at den ugifte ungdom var begyndt at nyttiggøre sig bemeldte engelske læges opfindelse, mens denne endnu kun i mindre grad, måske slet ikke, fandt anvendelse i ægteskaberne.

(Til ovst statistikker er i hovedsagen anvendt: Sønderborg provstearkiv, nr 1375, og Sønderborg Provstisynode: Protokoller og Beretninger 1880-1917, alt i La Åbenrå).

To foreninger

Det vil være fremgået af de 3 provstiers sognehistorier, at *Landesverein f i Mission* ikke ligefrem var et tilløbsstykke. Når bortses fra Augustenborg, hvor foreningen til en tid havde relativt mange medlemmer, og bymghen Sønderborg samt landmgherne Oksbøl og Ulkebøl, hvor den yngre Wernich (s 655) var sp, var foreningen og dens filialer upåagtede, kollekterne små. Provst Reuter i Broager (s 640) var helt på det rene med grunden hertil: »Man vejrer overalt germaniseringsforsøg, og denne mistillid bør der agtes på«.

To andre foreningers navne går — som Landesvereins — igen i præsteberetningerne, den enes, *Gustav-Adolfforeningens* (herefter betegnet G-Ad), til stadighed, den andens, *Gotteskastens*, sporadisk. Førstnævnte havde en bevæget og konfliktfyldt historie i hertugdømmerne fra stiftelsesåret 1842 til Treårskrigen, efter hvilken den blev forbudt (Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvigholstenismen indtil 1850, s 59 ff). Den genopstod med pomp, militærmusik og spisning

13/7 1864 i Slesvig, hvor Bertel Godt prædikede i domkirkem, men — som man kunne vente det efter denne nybegyndelse — i Nordslesvig kun til et skinliv (dr Nyholm: *Godtiana*, Kirkehist Saml 1982, s 109 f).

Sidstnævnte forening — med det besynderlige navn Der lutherische Gotteskasten — var nok i Nordslesvig mindre kontroversiel, kunne til gengæld næppe i samme grad som G-Ad lune sig i officielt kirkeligt solskin. Gotteskasten, som rent ud sagt var ukendt her i det midtjyske, nævnes end ikke, så vidt det kan ses, i Jens Nørregaards tobinds kirkehistorie om det 19. årh, mens G-Ad får en kort omtale.

Dr Günter Weitling kunne imidlertid hjælpe, og han har beredvilligt givet flg oplysninger: »Det lutherische Gotteskasten« hører hjemme i problematikken omkring Gustav-Adolfforeningen .... I Tyskland lykkedes det ikke at forene samtlige protestantiske kredse, der havde interesse for diasporaplejen i Gustav-Adolfforeningen. Allerede fra 1853 sluttede de strengeste lutheranere sig sammen i foreninger med plejen af den lutherske diaspora for øje, som kaldes »Gotteskasten«. — I Slesvig-Holsten er udskillelsen dog først sket 1886 (som belæg herfor citerer dr Weitling et stykke fra Carl Cehak: Kirchengeschichte der Provinz Schl-Holst, Breslau 1909, s 47) ... Gotteskasten har i de følgende årtier gjort visse fremskridt uden dog at kunne måle sig med Gustav-Adolfforeningen. I 1920 blev arbejdet centraliseret ... Navnet forandredes til: »Martin-Luther-Bund« (brev af 7/4 1982).

Sagen er således klar nok: G-Ad virkede *på bredere almen-protestantisk grund*, iflg Cehak-citatet noget modificeret i Slesvig, hvor man ikke holdt af den preussiske union mellem lutheranere og reformerede, mens Gotteskasten principielt stod *på en snævrere, ren luthersk bekendelse*. Foreningernes arbejde var, som det ses, *af samme art*.

Som ovf nævnt fik G-Ad i Egen sogn 3 M af Biskop Hansens egne midler, mens Gotteskasten ved husindsamling havde fået 41 M. Det synes at fremgå af mine notater, at Gotteskasten aldrig i Nordslesvig fik egen kollektdag, men måtte tage til takke med husindsamlinger og den enkelte sps velvillie, mens G-Ad havde egen kollektdag (som regel ved reformationsfesten i efteråret). Vi kan derfor med visse forbehold (det var jo ikke alle gejstlige, der som Jørgen Hansen åbent indrømmede, at han selv var ene om bidraget, men beløbenes størrelse giver ofte anledning til den mistanke, at bispen ikke stod ene i dette stykke) få et indtryk af den folkelige opbakning bag arbejdet for evangeliske i diaspora.

Særlig nøjagtigt kan dette indtryk ikke blive; thi mens de trykte beretninger i Svenstrup-præsten Schmidts funktionstid som provst (til 1886) indeholder letoverskuelige opgørelser over enkeltsognenes bidrag til G-Ad, så har sådanne oplysninger for senere tiders vedkommende måttet uddrages af beretningerne til synoden, og de er i denne henseende ikke altid lige eksplicitte.

Provstiets samlede bidrag til G-Ad var i 1880 156.76 Mk, M(iddeltal) = 7.84, bidrag fra samtlige sogne. 1881: 212.99 Mk, M = 10.65, bidrag fra samtlige sogne. 1882: 153.08 Mk, M = 7.65, bidrag fra samtlige sogne. 1883: 198.58 Mk, M = 9.93, bidrag fra samtlige sogne. 1884: 139.90 Mk, M = 7.00, intet bidrag fra Asserballe, Hørup og Lysabild sogne. 1885: 177.95 Mk (0.0056 Mk pr indbygger), M = 8.90, bidrag fra alle sogne. Hovedbidragyderne var i dette år Augustenborg (40.10 M), Broager og Dybbøl (hver 20.00 M). Fra Sønderborg indkom kun 7.80 M.

Tabel 7 synes at vidne om, at sognebidragene ikke mere flød regelmæssigt omkring århundredskiftet, og at provstiets hovedby nu var kommet lidt bedre med. Når indbyggertallet imidlertid tages i betragtning, må det siges, at den kun ydede en ringe skærv. Stadige bidrag, men kun små sådanne, kom fra landsognene *Dybbøl, Ketting, Nordborg, Oksbøl, Sottrup* og *Ulkebøl*, men man kan snarere tage dette som et tegn på, at der her residerede præster med interesse for sagen, end på folkelig respons.

Det kan vel ikke udelukkes, at der i firserne kan have været en vis — beskeden — folkelig opslutning om G-Ad i enkelte landsogne, i virkeligheden måske kun i *Augustenborg*, men alt i alt, *foreningen blev ikke nogen succes i Sønderborg provsti*.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375 og 1381-82, La Åbenrå).

Standesamt og kirke

I 1874 blev dåbstvangen ophævet i Preussen, og samtidig blev der indført tvungen borgerlig ægteforening (den i det foregående ofte omtalte *civilstandslov*). Dette indvirkede stærkt på de kirkelige skikke i det egentlige Preussen, især i storbyer som Berlin, hvor i den nærmest følgende tid kun omkring halvdelen af børnene blev døbt, mens kun ca 20% af ægteskaberne fik kirkelig velsignelse. Senere bedredes dette forhold betydeligt.

(Jens Nørregaard: Kristendommens Historie i Romantikens ... Tidsalder, II, s 82).

Anderledes gik det i de 3 i nærværende behandlede provstier. Det procentuelle antal af dåb og kirkevielser sank kun lidt, som tiden gik, af begravelser med kirkelig medvirkning vel endnu mindre (se s 359 ff).

Vi skal først beskæftige os med *ægteskabsindgåelse*. Den borgerlige handling foregik for Standesamt, den kirkelige som hovedre-

Tabel 8
Ægteskabsindgåelse

	1894-96	1904-06	1914-16
Standesamt (alle)	732	863	423
Kirkelige vielser	724	840	369
Vielser i % af alle	98.9	97.3	87.2

gel i kirken (dog findes eksempler på, at i hvert fald vielse ved frimghspræst foregik i hjemmet).

Tallene i Sønderborg provsti fremgår af tabel 8.

Det kan med ret god sikkerhed antages, at den procentisk set ringe nedgang i kirkevielsernes antal fra 1894-96 til 1904-06 delvis — måske helt ud — skyldtes vielser i frimghskirken i Stenderup og andetsteds ved frimghspræster. Da der imidlertid ikke er fundet opgørelser over sådanne vielser, vides intet med sikkerhed.

Verdenskrigen bragte en brat nedgang i tallet på indgåede ægteskaber. Samtidig medførte den hyppige fravær af frimghspræst Jørgen Eriksen, således at det må antages, at vielser ved ham sank i antal eller ophørte.

Endnu i 1913 havde der været 95.0 % kirkevielser, men deres relative antal aftog i 1914 til 89.0, i 15 til 85.4, i 16 til 85.7%. I 1917 nåede kirkevielsernes antal et lavpunkt med 84.0%, hvilket i 1919 forbedredes til 89.3%.

Der kan efter dette næppe herske tvivl om, at Verdenskrigen medførte en sækularisering af skikkene omkring ægteskabsindgåelse.

Dette skete derimod ikke for dåbens vedkommende. Forholdet mellem døbte og fødte var nemlig 1913 96.4, 14 96.6, 15 100.6, 16 99.2 %.

Notater for 1917 og 19 foreligger ikke.

(Sønderborg provstearkiv, nr 1375, La Åbenrå)

Dynamoen i Dybbøl

Biskop Godt havde en ganske udviklet evne til at »tage sine folk af«. Han tegnede flg billede af pastor *E Claussen*, Dybbøl, og hans kirkelige virksomhed (ved visitatsen 1875):

Han var dygtig, alvorlig og ivrig, men også stiv(sindet), af og til frastødende (schroff). »Det mangler ham ikke hverken på både venner og beundrere eller på modstandere og fjender, og dommen om hans karakter lyder forskelligt. Jeg er ikke bekendt med noget ufordelagtigt, og jeg anser hans præstelige virksomhed for at være velsignet. At hans politiske (= nationale) holdning forekommer nogle mistænkelig, ved jeg, men ikke, at der foreligger grund dertil«.

Sp holdt »med mægtig alvor en særdeles god prædiken, som gjorde dybt indtryk«.

Mghen var meget talrigt til stede, kirkebesøget var særdeles godt, kirkelivet ret levende, missionsinteressen vakt.

(Efter dr theol Asger Nyholms notater, også anvendt i flg afsnit)

Når dertil kommer, at Godt i 1872 havde betegnet Claussen som fremragende begavet, en tro og ivrig præst og sjælesørger med et enormt gåpåmod i sognearbejdet, vil man forstå, at sp havde særdeles mange forudsætninger — både af personlig og national art — for at spille en fremtrædende rolle i nordslesvigsk kirkeliv. Og det gjorde han, først og fremmest i sit eget provsti, men hans indflydelse var ingenlunde begrænset dertil. Han sad i embedet i omtrent 37 år fra 1865, langt over halvdelen af preussertiden. At dømme efter beretningerne til synoden bevarede han sin arbejdskraft omtrent til det sidste.

I kirkelig-teologisk henseende stod Claussen efter alt at dømme — og i hele Godts levetid — på linie med sin biskop, dvs *på sognekirkelig-luthersk grund*. Han så derfor med modvillie på grundlæggelsen af Nordslesvigsk IM, idet han frygtede, at foreningens missionærer skulle vise sogneskellene samme despekt som i Danmark. Sammen med 4 andre Sundevedpræster offentliggjorde han derfor i Schl-Holst Schul- und Kirchenzeitung (nr 19, 1887) en erklæring, der vendte sig mod den planlagte udsendelse af indremissionærer. Protesten indeholdt (bl a under henvisning til Coffessio Augustana, art XIV: at ingen, som ikke er rettelig kaldet, bør lære i kirken eller administrere sakramenterne) en teologisk begrundelse af de fems anliggende: at de under ingen omstændigheder ville tillade lægmandsprædiken i deres sogne.

Senere nåede måske Claussen under indflydelse af vennen Emil Wacker, en mand af samme temperament og oprindelig samme teologiske holdning som han, til en modus vivendi med Nordslesvigsk IM. Men denne var endnu ikke etableret i 1890, som det vil fremgå af ndst. Wacker fandt nemlig efterhånden (o 1888) frem til en teologisk begrundelse for lægmandsvidnesbyrdets tilladelighed under visse — stramme — betingelser. Under hans indflydelse nåede da også med tiden Nordslesvigsk IM frem til almindeligt anerkendt kirkelig respektabilitet (om Wacker, se s 521 og 529).

Da Wacker i 1875 blev forstander for Dia-

konisseanstalten i Flensborg, overtog Claussen redaktionen af *Kirkeligt Søndagsblad* (startet af W i 1873 og herefter betegnet K S), der under den ny ledelse blev et af de indflydelsesrigeste kirkelige organer i Nordslesvig, gennem hvilket et kolossalt indsamlingsarbejde organiseredes.

(Günter Weitling: Indre Mission in Nordschleswig (fulde titel ndf), s 66 ff og s 85 ff).

Vi vil benytte Claussens 1890- beretning til synoden (Sønderborg provstearkiv, nr 1380, La Åbenrå) som grundlag for en skildring af hans omfattende virksomhed i og især uden for sognet.

Ydre Mission

Breklum: gennem K S indgik fra mange nordslesvigske mgher, også fra Dybbøl, gaver til Breklum, med hvis grundlægger og direktør sp stod i livlig og fri brevveksling. Han tog derfor ofte del i missionsfesterne i og for Breklum. Mghen i Dybbøl var følgelig vel bekendt med denne mission og havde interesse for den. Indtægterne formidlet af bladet androg i årene 1887-89 hhv 215.53, 300 og 250 M.

Nordslesvigsk Missionsforening. Missionsinteressen i sognet koncentrerede sig naturligt nok om denne forening. K S repræsenterede som N M's organ foreningens interesser, lokalt og i landsdelen. Også *missionslæseforeningen* i Dybbøl tjente samme formål på linie med de i sognet afholdte missionsfester og -forsamlinger. Herfra indkom altid gode kollekter.

Fra alle Nordslesvigs mgher indgik der gaver til N M, i de 3 forudgående år 3981,27, 5190.46 og 4305,33 M. Endvidere havde en anonym giver på Als i 1889 skænket foreningen 1200 M.

Da N M stod i den nærmeste forbindelse med missionsanstalten i *Hermannsburg*, havde Claussen som en selvfølge lignende forbindelser med anstaltens ledelse og med hele den hermannsburgske missionsmgh. Han tog om muligt hvert år aktiv del i missionsfesten i H. Desuden fulgte han på nærmeste hold skolevæsenets fremgang i Tirupaty. Samtlige regninger herfra blev forelagt Claussen, der stod i personlig brevveksling med den akademisk uddannede leder af dette ostindiske skoleforetagende.

Deltagelse i anden mission. Mest skattet i Dybbøl — efter N M — var *Christiansfelds mission*, men også flere andre var kendt. Der indgik endelig bidrag til *jødemissionen* (institutum judaicum) i Leipzig.

Reformationskollekten i Dybbøl tilfaldt *Gustav-Adolfforeningen*. Der var ingen lokalforening, men der indgik enkelte gaver til hovedforeningen via K S.

Gennem bladet modtog desuden *Der lutherische Gotteskasten i Slesv-Holst*, i hvis bestyrelse sp havde sæde, ret betydelige gaver, i de sidste 3 kalenderår 168.21, 333.29 og 173.26 M. Mghen i Dybbøl blev stedse mere bekendt med Gotteskasten eller — som den også kaldtes — Den lutherske Tempelkiste.

Omsorg for syge. K S modtog af og til gaver til *Diakonisseanstalten i Altona*, men — som naturligt var — koncentreredes interessen om *anstalten i Flensborg*. Dog indgik gaverne hertil ikke mere så godt som tidligere: 1887-89 hhv 231.71, 326.51 og 348.55 M. Den lokale interesse for diakonien var dog usvækket.

Derimod indkom der ret gode gaver til det *tysksyriske vajsenhus i Jerusalem*, og opslutningen om dette arbejde, også i Dybbøl, var levende, motiveret af medlidenhed med de spedalske.

Indre Mission.

Efterfølgende tekst er af en vis kirkehistorisk vægt, eftersom den viser, at samarbejde mellem »*højkirkelige*« danske og tyske kredse var mulig, selv efter 1888, mens — som vi skal se ndf — et sådant endnu var utænkeligt med både danske og tyske »*lavkirkelige*«. Af hensyn til deres betydning anføres begge passager på originalsproget.

Mit dem Landesverein für innere Mission stehen wir seit Anfang dieses Jahres so weit in Verbindung, dass das Blatt Artikel über die Arbeiten desselben in dänischer Sprache aufnimmt, um das Interesse für diese Arbeiten auch hier zu wecken(?), und nehmen Gaben für denselben entgegen.

K S var fra begyndelsen gået ind for det sociale »revalideringsarbejde«, der øvedes i *Arbejderkolonien Rickling*, hvis årsberetning blev offentliggjort på dansk ved *grev Schack* (om hvem sønnen (O D S: *Grænsesind*, s 22) skriver, at han blev »et grænsemenneske i ordets sværeste og vanskeligste betydning« — se i øvrigt s 33). Sagen havde været drøftet ved »vor« store missionsfest, og gaver var indløbet. Også lokalt var interessen vakt.

Gemeinschaftsverein og overhovedet foreninger til opbyggelse ved lægfolk haben hier keinen Boden.

Konfirmeret ungdom — mandlig og kvindelig — samledes ofte i prg til sammenkomster.

Landsbibelselskabet var repræsenteret i Dybbøl, og her fandtes også et *oplag af traktater*, hvorfra opbyggelig litteratur udbredtes over hele Nordslesvig. Det vil endvidere erindres, at *provstikolportøren* senere fik hjemsted i sognet. I *missionslæseforeningen* læste man forskellige tidsskrifter med tilknytning til foreningens formål.

Claussen slutter dette afsnit om »indremissionsk« virksomhed — ordet må ikke misforstås — med flg, der må sigte direkte mod Nordslesvigsk IM, Bornholmere o l lægmandsbevægelser: Andere Arbeiten der inneren Mission, *mit Ausschluss der Laienpredigt*, finden ihre Vertretung in »Kirkeligt Søndagsblad« (kursivering ved H P), og der indgik til disse arbejder — også ret godt fra Dybbøl — en del gaver under forskellige rubrikker, 1887-89 således 383.24, 312.12 og 310.93 M.

Anden virksomhed. Skønt KS henledte læsernes opmærksomhed på andre børneopdragende arbejder, var det dog fortrinsvis organ for *Asylforeningen*, i hvis bestyrelse Claussen sad, og som havde mange venner i Dybbøl. Der tilflød foreningen rige gaver fra hele Nordslesvig, og dens årsfest 1887 fejredes i Dybbøl. Gaverne havde 1887-89 andraget 976.18, 1839.04 og 1850.74 M.

Kampen mod Druk. K S optrådte energisk i denne sag, som var til stadig behandling ved missionsfester og i bladet. Good-Templar havde vel mange medlemmer i sognet, men ikke en loge. Ingen kunne nægte, at foreningen virkede til velsignelse, om end man havde øje for de farer, der klæbede ved den. Claussen sigter her til det forhold,

der kom til udtryk i beretningerne fra flere sogne: medlemmerne var undertiden, om ikke direkte kirkefjendtlige så dog kirkefremmede, samarbejdet med præsterne mangelfuldt.

Provstisynoden

I 1876 fik Slesvig-Holsten en kirkeforfatning, der trådte fuldt ud i livet i 1879, efter at kirkeforstanderskaber (kirkeældste) var blevet valgt for hvert pastorat, med indkaldelse af provstisynoder — for Sønderborg provstis vedkommende til Sønderborg.

Halvfjerdsernes mange storpolitiske begivenheder i Europa — som ikke skal repeteres her — havde haft en nedslående virkning blandt Nordslesvigs dansksindede: kunne en genforening med rimelighed forventes inden for den overskuelige fremtid? Det har nok været svært at bevare håbet, men man fortsatte alligevel.

Resultatet af synodens forhandlinger i den første halve snes år — nedfældet i de trykte beretninger — bærer præg af situationen. Det væsentligste resultat af dem er foranstående kirkelige statistikker.

Da kom mod slutningen af 1888 *skoleinstruksen*, ovenfor (s 55) karakteriseret som en velmaskeret velsignelse for den nordslesvigske danskhed. Nu kom der liv og sprængstof i synodens før ret så kedsommelige forhandlinger, og disses hovedemne blev naturligt det danske sprogs mislige stilling i den omtrent germaniserede skole.

Da sådanne forhandlingsforløb ikke forud er fulgt i deres hele forløb i Præste og Sognehistorien, skal dens sønderjydske afsnit sluttes med en kort fremstilling af forhandlingerne i Sønderborg, idet vi med harefod går henover synodeprotokollerne til 1889 og efter den tid koncentrerer os om drøftelsernes skole- og kirkepolitiske — rettere nationale — aspekter.

Synoden 1884

Pastorerne *Claussen*, Dybbøl, *Nissen*, Asserballe, og grd *H Nissen*, Viby (s 668), valgtes til salmebogskommissionen og indstilledes til konsistoriets godkendelse.

Pastor — senere provst — *Reuter*, Broager, holdt foredrag om udsigten til en ny liturgi (2. Gesamtsynode 1883) og glædede sig ved udsigten til ensartethed i denne henseende. Mghens ønske skulle være afgørende ved forandring af bestående skikke. Taleren ønskede navnlig, at Den danske Alterbogs kollekter optoges i nyordningen. Synoden bifaldt.

Synoden 1887

Her kom optantspørgsmålet frem med forslaget om, at provstisynoden skulle udtale sin beklagelse over, at danske undersåtter ved reskript af 14/4 1887 var »blevne udslettede fra al Indflydelse paa de kirkelige Forhold«. Forslagsstilleren håbede og ønskede, at provstisynoden ville gå ind for, at de pågældende »igjen indsættes i deres hidtidige Rettigheder i kirkelig Henseende«. Mere end 2/3 af forsamlingen stemte for, at forslaget kom til forhandling, og forslagsstilleren lod sig nøje med, at dette førtes til protokols.

Synoden 1889

Gdr *H Lassen*, Lysabild (s 668), udbad sig oplysning om, hvad synodaludvalget havde foretaget sig i anledning af skoleinstruksen (= sprogreskriptet af 18/12 1888). Provst Reuter, formand, oplæste, hvad udvalget havde indsendt til Konsistoriet: »I det Væsentlige var det at bede om, at der foruden 4 Timers dansk Religionsunderviisning maatte tilstedes 2 danske Sprogtimer i Ugen«.

Lassen mente ikke, at dette var tilstrækkeligt, og ønskede, at der blev ansøgt om religionsundervisning udelukkende på dansk. Forslag blev dog ikke stillet.

Synoden 1891

Den ny salmebog var overalt blevet modtaget med velvillie og indført i samtlige kirker med undtagelse af *Augustenborg*, hvor man ikke mente det hensigtsmæssigt at anskaffe salmebogen i betragtning af de »enkeltviis stedfindende Gudstjenester paa Dansk«, og *Nordborg*. Her havde man i mange år benyttet Roskilde konvents salmebog og fandt, at den var så afholdt, at forstanderskabet ikke kunne tilråde indførelsen af en ny.

Efter endt beretning ved provsten bad gdr *H Lassen* om ordet. Han var af den anskuelse, at provstens beretning havde vist, at de kirkelige og sædelige tilstande ikke var de ønskeligste. Skolesproget måtte anses som en medvirkende årsag hertil: børnene var helt eller delvis udelukket fra danskundervisning, idet religionsundervisningen allerede delvis fandt sted på tysk.

Gdr *H Nissen* støttede dette synspunkt, mente, at sprogforholdene i skolerne delvis var skyld i tilbagegangen i altergæsternes tal. Sp Claussen takkede Lassen og bakkede hans udtalelser op.

Herpå fulgte livlig diskussion. Lassen ønskede at fremsætte en resolution, og formanden opfordrede forsamlingen til en tilkendegivelse, hvorvidt resolutionen skulle til behandling, efter at dagsordenen var udtømt. Overvældende flertal herfor.

Lassens resolution, hvorefter religionsundervisningen udelukkende skulle gives på dansk i provstiets skoler, kom herefter til behandling. Den almindelige mening var, at den gældende ordning var uheldig. Synoden enedes da om at henstille til Konsistoriet, at der i provstiets almueskoler måtte blive indført *6 ugtl danske religionstimer + 2 timers danskundervisning*.

Synoden 1892

Gdr *Lassen* fik ordet efter beretningen og beklagede den skæbne, sprogandragendet af

1891 havde fået. Han henstillede til synoden at vedtage en resolution desangående. En meget livlig diskussion fulgte. Formanden anså ikke den påtænkte resolution som tilstedelig, men bebudede sagens afslutning, inden synoden opløstes.

Pastor *Prahl*, Egen, refererede ang indførelsen af gudstjenesteordningen, foreslog, at der valgtes en kommission på 3 sagkyndige medlemmer, der skulle udarbejde en fuldstændig liturgi passende til alle kirkeårets tider. Denne skulle derefter forelægges alle mgher til antagelse eller forkastelse. Forslaget vedtoges med stort flertal. Prahl foreslog som medlemmer Pastor Claussen, gdr H Nissen og »Referenten«, formentlig pastor *Valentiner*, Ketting.

Synoden 1893

Gdr *Kaad*, Mintebjerg (Hørup sogn, s 660), klagede over den manglende danskundervisning, da religionsundervisningen som følge heraf ikke kunne ske på fyldestgørende måde. Gdr *H Lassen* beklagede, at denne sag ikke var omtalt i synodaludvalgets beretning. Børns religionskundskaber var mange steder i tilbagegang. Gdr *Hansen*, Løjtertoft, sluttede sig hertil. Gdr *Nissen* var misfornøjet med regeringens erklæring, at skoleinstruksen først kunne ændres, når tilbagegang i religiøs og sædelig henseende var konstateret. Gdr Lassen formulerede herefter et andragende om mere undervisning i dansk, men formanden henstillede, at man undlod at vedtage det, da man »fra anden Side« ville søge at fastslå, hvorvidt tilbagegangen havde fundet sted (»anden Side« hentyder antagelig til *biskop Kaftan*, se s 56).

Pastor *Thiessen*, Nybøl — en af de 5 protesterende mod udsendelsen af indremissionærer, her var Reuter i øvrigt også med — foreslog at andrage på 2 timers dansk pr uge, men pastor *Lawaetz*, Ulkebøl, ønskede — så vidt det kan ses — dette tal forøget med yderligere 2. Gdr Nissen kunne ikke nøjes med det Thiessenske forslag: religionsundervisningen skulle meddeles udelukkende på dansk. Pastor *Claussen* var af samme anskuelse, men kunne af hensyn til forholdene tilslutte sig indholdet af det andragende, fhv provst *Schmidt*, Svenstrup, havde tilstillet fællessynoden (antagelig identisk med de 77 præsters ansøgning, se s 34).

Sp *Wernich*, Oksbøl, holdt foredrag om indretningen af en provstikolportage til imødegåelse af sektereres bogsalg. Han foreslog nedsættelse af et udvalg og en bevilling på 200 M af synodekassen som driftskapital. Han støttedes af Thiessen, Lawaetz og sp *Jessen*, Sottrup. Forslaget vedtoges.

Synoden 1894

afholdtes 16. juli, og diskussionen drejede sig om ovennævnte ansøgning fra de 77. Gdr *H Nissen* beklagede, at beretningen ikke indeholdt noget om skoleinstruksen, mente, at der var åndelig nød til stede, ventede, at sagen ville komme frem på synodens dagsorden, da der nu var indgivet et andragende, som ikke burde have været afvist. Han blev imødegået af *provst Reuter*. Gdr *H Lassen* rettede forespørgsel om sagens gang, og provsten meddelte, at han havde været hos ministeren (= den preussiske kultusminister), der havde lovet en alvorlig undersøgelse af den. Hermed var Lassen tilfreds. Gdr *Hansen* benægtede, at der var politik i den, til hvilket synspunkt Lassen sluttede sig.

Sp *Wernich* berettede om provstikolportagen. Som kolportør var ansat *Schmidt*, Dybbøl, der skulle gennemvandre provstiet én gang pr år. Initiativtageren regnede med, at hvis der blev bevilget 100 M pr år, ville sagen forblive i god gænge. Udvalget bestod af Wernich, *inspektør Ohrt*, Sandbjerg, sp Thiessen, Nybøl og *gartner Livoni*, Sønderborg.

Synoden 1895

Man diskuterede vidt og bredt, hvorvidt en sp var berettiget til at indgive de årlige beretninger til synoden, uden at forstanderskabet var bekendt med deres indhold. Provst Reuter holdt for, at dette var sps ret.

Andragendet om 100 M pr år til provstikolportagen bevilgedes indtil videre.

Synoden 1896

Emnet fra 1895 var oppe igen, og Reuter fastholdt sit standpunkt. Imidlertid lod mange sp forstanderskabet se eller medunderskrive beretningerne.

Meddelelse om liturgien ved provsten, der oplæste 1. del af den.

Synoden 1897

bragte af alle den mest indgående debat om undervisningssproget. *Jørgen Nielsen*, Mjang (Hørup sogn), havde indgivet andragende om religionsundervisningen. Han havde i 1896 spurgt de gejstlige delegerede, om der var gjort noget for en mere fyldestgørende undervisning i dansk, hvortil provsten havde svaret nej. Nielsen anmodede derfor atter om sagens fremme. Provst Reuter svarede, at regeringen havde givet bestemt afslag, så man havde alternativet: at fratræde embedet eller adlyde øvrigheden. Han henstillede nu til Nielsen at trække andragendet tilbage. Denne imødegik provsten ved at oplyse, at polakkerne (i de af Preussen indlemmede dele af Polen) havde fået ret til polskundervisning, og mente, at der burde være lige ret for alle statsborgere. Hansen støttede Nielsen og hævdede, at det kirkelige liv gik tilbage. Provsten indrømmede dette, og at forholdet præst-mgh nogle steder havde været bedre før 1864, men de forværrede forhold skyldtes stærk politisk agitation. Andre debatdeltagere var *Bladt*, Tandsgård og *A Kaad*.

Provsten erklærede, at ingen ville befolkningens modersmål til livs i skole og kirke. Hvad kirkesprog angik, lå forholdene som i 1848. Fhv provst *Schmidt* meddelte, at han var gået ind for de 77 præsters andragende, der var blevet mødt med afslag, fordi der heri forlangtes for meget. *Claussen* var ikke fuldt enig med Reuter. Han mente, at mghslivet og kirkens interesser ville have været tjent med opfyldelsen af de 77's andragende på 2 danske sprogtimer. Det var fremdeles hans mening, at den polakkerne tilståede frihed også ville blive givet de nordslesvigske skoler. Han bad derfor J Nielsen med fæller ikke tvinge andragendet igennem. Hansen anmodede derefter Nielsen om kun at andrage på de 2 danske sprogtimer, hvilket Nielsen indvilgede i. Sp *Jessen*, Sottrup, ønskede også de 2 timer for kirkens skyld.

Reuter sagde, at regeringens standpunkt var, at sagen var gjort til et politisk spørgsmål, men *Paulsen*, Sottrup, benægtede dette, det drejede sig om en faders hjerteskrig for sine børn. Lawaetz følte sig på linie med Claussen, tilrådede at trække andragendet tilbage. Formanden (Reuter) frarådede afstemning, da alle på forhånd kendte resultatet, men Jørgen Nielsen fastholdt kravet om afstemning. Formanden bad om at få dette skriftligt. Hansen bad J Nielsen og fæller formulere andragendet på en sådan måde, at flertallet af præster kunne gå med.

Sp *Schmidt*, Egen, mente, at de 77, hvoraf han var en, ikke kunne gå videre. Han havde den erfaring med sine konfirmander, at det kunne trods alt gå med den undervisning, man havde. Det havde han ikke troet i begyndelsen. J Nielsen svarede, at for ham var »kunne gå « ikke nok, hvordan med fremtiden?

Claussen foreslog at udsætte afstemningen til efter pausen, Nielsen indvilgede. På Reuters forslag vedtoges det, at der kun skulle være afstemning om, ikke diskussion af, andragendet.

Efter pausen foreslog Claussen at vente med forslaget til næste synode »for Enigheds og Kjærligheds Skyld«, men det ville J Nielsen ikke gå ind på. Der androges således på 2 ugtl timers dansk sprogundervisning udover de 4 timers religionsundervisning på dansk efter skoleinstruksen.

Forslaget vedtoges.

Synoden 1899

Sp Wernich stillede forslag om, at synoden, i betragtning af de mange alsiske kroer, udtrykte sin beklagelse af, at der var oprettet værtshuse på så mange jernbanestationer. Vedtoges med stort flertal.

Jørgen Nielsen fremsatte atter sit sprogandragende.

Sp *Valentiner, Sønderborg*, fandt enhver forhandling af sagen frugtesløs. Sp *Christiansen, Tandslet*, anså de 2 timer for berettigede, mente dog ikke, at der forelå nogen nødvendighed for kristendommens skyld. »Det går«. Sagen havde nu ikke religiøs, men national begrundelse. Fhv provst Schmidt stod stadig på det standpunkt, han havde givet udtryk for på 1897- synoden. Sp *Müller, Nybøl* (også en af de 5 præster bag protesten mod udsendelsen af indremissionærer), udtalte, at sagen for ham ikke kun havde en politisk side. Han ønskede de 2 dansktimer og ville stemme for Nielsens andragende. Skønt dette måske var dømt på forhånd, ville han alligevel bede og ønske. *Andresen, Lysabild* (s 668 (?)) anbefalede og bad præsterne stemme for. Sp *Wassner, Nordborg*, ville afholde sig fra at stemme, mens hans kollega *Claussen* betragtede sprogforslaget som både ønskeligt og gavnligt. Sp *Beuck*, Hørup, kendte forslagsstilleren J N som en god kirkeældste, der efter hans mening handlede ud fra religiøse motiver.

Sp *Jebsen*, Ullerup, ønskede at få de 2 timer, men de var for ham en ren skolesag. Sp *Vogel*, Lysabild, havde børn, der fulgte godt med i hans undervisning, skønt de ikke havde fået dansk sprogundervisning. Sp *Wernich* havde erfaret, at børn svarede lige så godt efter som før 1888. Dansktimerne var ikke en påtrængende nødvendighed. *Mathiesen* (muligt fra Kegnæs) talte for andragendet: børns kristendomskundskab *var* gået tilbage. Sp *Lawaetz* anså forslaget for nødvendigt og berettiget og forventede, at kristendomskundskaben ville bedre sig med de 2 timer. Endelig ville sp *Schmidt*, Egen, efter svære kampe stemme *for*, men ville bevare troskaben mod kejser og konge til sin sidste stund (han døde i tide før 1918).

Synoden 1901

Jørgen Nielsen havde ikke ved denne lejlighed fremført sit sprogandragende, men klagede i stærke udtryk over sprogsagens vanrøgt (se s 56 om Kaftans visitats i Tørninglen, 1897). Herefter fulgte drøftelse af denne.

Wernich stillede forslag om, at skærtorsdag »i uindskrænket Maade bør bevares som en kirkelig Helligdag i vore Mgher«. Vedtoges enstemmigt (dengang var spiritus også billig i Danmark!).

Sædelighedssagen drøftedes efter indlæg af sp *Wassner*, Nordborg. Det vedtoges at lade hans foredrag trykke i Kirkeligt Søndagsblad på synodens bekostning. Claussen og han skulle samarbejde om den redaktionelle udformning.

Synoden 1903

Flertallet af præster vedtog en erklæring om, at synodens gejstlige medlemmer — på 2 nær — havde *besluttet ikke at deltage i diskussionen af Jørgen Nielsens sprogandragende*, der vedtoges med overvejende flertal.

Synoden 1905

Jørgen Nielsens sprogandragende var atter til drøftelse. Sp *Mahler*, Ullerup, var personlig for de 2 timer, og andragendet vedtoges atter.

Synoden 1907

bragte — som det skulle vise sig — den sidste behandling af Jørgen Nielsens sprogandragende. En gejstlig front var dannet, og ny tanker var ved at vinde frem (se s 56). Forslaget vedtoges med 44 stemmer, 18 stemte imod, 4 undlod at stemme — de 22 kan med nogenlunde sikkerhed antages at være samtlige synodens præster.

Synoden 1909

Jørgen Nielsen kom endnu en gang frem med sit sprogandragende, men trak det tilbage til fordel for en resolution udformet af (vistnok da pensioneret) lærer *Jakobsen*, Broager. Heri udtaltes beklagelse af, at fællessynoden atter og atter havde afslået drøftelse af de sædvanlige sprogandragender.

Et nyt sådant fremsattes af sp *Matthiesen*, Egen, gående ud på, at børn med dansk hjemmesprog i skoler med ren tysk undervisning skulle modtage obligatorisk undervisning i dansk sprog i mindst 2 timer pr uge gennem de sidste 2 skoleår. Heri kunne børn af samme alder med dansk religionsundervisning deltage fakultativt. — Forkastedes.

Synoden 1911

Som nævnt under Asserballe stillede sp *Petersen*, Tandslet (vikar i A), et sprogandragende, der vedtoges. Dets indhold er ukendt.

Sp *Hansen*, Dybbøl, stillede forslag om at tillade grundtvigske frimgher at foretage begravelse med klokkeringning. — Vedtoges. Ligeledes vedtaget blev et sprogandragende fra lærer *Jakobsen*, Broager, iflg hvilket dansk religionsundervisning anerkendtes og gennemførtes i skoler, hvor den var ophørt efter skoleinstruksen af 1888.

Synoden 1913

Et sprogandragende fremsat af *Chr Ernst Christensen*, Asserballe: at der foruden de 4 religionstimer på dansk gives to danske sprogtimer pr uge til børn, hvis forældre måtte ønske det, vedtoges.

Et andragende fra *P Iversen*, Avnbøl (Ullerup sogn), gående ud på, at grundtvigske frimghspræster i provstiet måtte foretage begravelser på kirkegårdene med klokkeringning, opnåede ikke de 2/3 af stemmerne, som skulle til, for at det kunne komme til forhandling.

Fællessynoden havde afslået at forhandle (Chr Ernst) Christensens andragende (der kan være identisk med det Petersenske af 1911), hvorimod et fra pastor *Zerlang*, der gik i samme retning, fik flertal (Der foreligger muligt en navnekonfusion m h t ovennævnte Christensen — eller jeg har overset et andragende fra 1911).

Pastor Hansen, Dybbøl, fik afslag på sin ansøgning af 1911.

På synoderne i 1915 og 17 forhandledes intet sprogsagen vedrørende.

Den grundtvigske Frimenighed

Frimghspræst Jørgen Eriksens spredte virksomhed på Als er behandlet under de enkelte sogne (Kegnæs, Asserballe). Den havde som baggrund snarere misfornøjelse med de lokale præster end grundtvigsk vækkelse, om end J E blev valgt til spembedet i Asserballe efter krigen.

I Sundeved frimghsarkiv findes nogle breve — hidtil ubenyttede i Præste og Sognehistorien. De giver intet grundlag for en beskrivelse af hændelsesforløbet, men da de kan have en vis interesse, refereres de enkeltvis ndst.

Præsteembedet I er udateret brev (rimeligvis fra febr 1904) fra lærer *J H Schmidt* (1857-1948) stilet til Udvalget for Frimghssagen paa Sundeved afslår han at blive præst ved den nyindviede kirke i Stenderup. Det fremgår af teksten, at Schmidt »for 3 Aar siden« var blevet fordrevet fra en lærergerning (iflg L S Ravn, 1978, s 316 lærer i Snogbæk 1888-99, derpå ejendomskommissionær i Haderslev og 1909-20 direktør for Nordslesvigsk Kreditforening).

Afslaget må have givet anledning til pression mod Schmidt, idet han i et flg brev, dateret Haderslev 11/3 1904, fornyr sit afslag. Teksten antyder, at der var gået ca 4 uger mellem de 2 breves affattelse.

Anden brevveksling 1) Brev på Dybbøl-Postens papir, dat Sønderborg 18/11 1909, signeret Adolf (= *redaktør A Svensson*), og stilet til »Kære Jørgen« (= *Frimghspr J Eriksen*). Svensson finder, at tiden nu var inde (til at optage en virksomhed i Sønderborg), og beder J E om ikke at sige nej. Forholdene på Als havde »i de sidste Uger« udviklet sig på en sådan måde, at der var »den bedste Jordbund for en Forbindelse fra Frimghen«. ... »Sagen er den, at det kan sætte ind med Agitation for en Frimghskirke, hvad Øjeblik det skal være«. Svensson antog, at man kunne få den lille sal på »Kolosseum« eller på hotel »Alssund«. Til møderne skulle der indkaldes offentligt. Sluttelig beder han Eriksen opgive en tid, på hvilken han kan (holde møde), hvorefter han vil tale med *P Kaad, Vollerup*, om sagen.

2) Brev fra samme til samme, dat Sønderborg 19/3 1910. P Kaad havde anmodet Svensson om at skrive til J E, om han for en godtgørelse af 200 M pr år ville prædike 1 gang pr måned i Sønderborg og sørge for stedfortræder i forfaldstilfælde. J E bedes overtænke sagen og snarest svare enten Kaad eller Svensson.

På brevet notat af J E, hvoraf fremgår, at han havde svaret Kaad 20/3, at han ville tage møderne, og foreslået den 1. søndag i hver måned som mødedag. 21/3 havde J E svaret Svensson mundtligt.

3) Brev dat Vollerup pr Sønderborg 21/3 1910 fra P Kaad til Jørgen Eriksen. Møderne skulle gerne vedblivende holdes 1. søndag i hver måned, helst kl 15, da dette tidspunkt passede bedst med togtiderne.

(Sundeved frimgh 3. 1904-31. Sager vedr præsteembedet og afholdelse af gudstjenester, hhv læg 1 og 4, La Åbenrå)

Litt: S Bjørke m fl: Krigen 1864, 1968; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud, VII; 1977; Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvigholstenismen indtil 1850, 1980; Owen Chadwick: The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century; Günther Weitling: Die historischen Voraussetzungen des »Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig« und dessen Verbindung zur reichdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende, 1971; J Nørregaard: Kristendommens Historie i Romantikkens, Liberalismens og Realismens Tidsalder I-II; O D Schack: Grænsesind; A Bryant: Triumph in the West; Sønderborg Provstisynode: Protokoller og Beretninger 1880-1917; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Utrykt: Sønderborg provstearkiv, diverse numre 1375-85; Als og Ærø bispearkiv, lb nr 263 og 270; Sundeved frimgh 3. 1904-31 Sager vedr præsteembedet og afholdelse af gudstjenester; alt i La Åbenrå; dr theol Asger Nyholms notater af biskop Godts visitatser; samme: *Godtiana* i Kirkehist Saml, 1981 og 82.

Kirkelige ordninger og organisationer 1864-1920

Forklaringer til de sønderjyske præsteberetninger

Afholdsforeninger, se Provinzialverein. *Agende, alterbog, kirkeordning, liturgi, ritual* er i vid udstrækning ensbetydende betegnelser for de tekstsamlinger, der dels angiver rækkefølgen af de enkelte led i gudstjenesten, dels disse leds indhold — som epistel, evangelium, Fadervor, nadverens indstiftelsesord, etc. Normgivende for det danskprogede kirkeområde under Ribe stift og på Als var det arbejde, der udførtes under Chr V, og som resulterede i Danske Lov 1683, Kirkeritualet 1685 og Alterbogen 1688. I de danskprogede sogne under Slesvig stift fandtes der ikke tilsvarende normer. Foruden alterbogen af 1688 anvendtes især P Palladius' alterbog. Først med Adlers agende af 1796 fik disse sogne formelt en fælles norm; men agenden blev straks afvist af de fleste menigheder og senere kun delvis taget i brug (se s 17, 22 og provstioversigterne).

I det 19. århundrede blev de liturgiske forhold gradvis stabiliseret. For det første må det antages, at de ripensiske sogne (i Tørninglen-enklaverne) liturgisk set forblev lige så uberørt af reformer som de 12 alsiske landsogne (der hørte under Fyns stift til 1819, se s 566). For det andet har den sognekirkelige konservatisme generelt modvirket liturgiske ændringer, og endelig udbredtes en ny liturgisk konservatisme af den landskirkelige bevægelse blandt de nordslesvigske præster forud for Treårskrigen og efter 1864.

Fremkomsten af II Gesamtsynodes liturgiske forslag i 1883 tilvejebragte ikke liturgisk ensartethed, da den mange steder kun indførtes tøvende, hyppigt fordi man i landsognene ikke besad den nødvendige musikalske kunnen. Liturgien indførtes dog efter vedtagelse af kirkeloven derom 1892 (dansk udg af liturgien nov 1894) i løbet af halvfemserne og det første tiår af 20. årh i de fleste kirker (med mange lokale variationer), i Sønderborg provsti således i en form udarbejdet af et provstiudvalg.

Nedenstående opgørelse over brugen af Alterbogen af 1688 er ufuldstændig af 2 grunde: For det første fandt jeg ikke straks frem til det relevante stof for de nordlige sognes vedkommende, for det andet er præsternes oplysninger om gudstjenesteordningen ikke sjældent vage eller intetsigende, så de lader den nysgerrige i stikken.

I det flg angiver sognenavnet, at Alterbogen af 1688 hidtil havde været i brug, II + årstal, at den af II Gesamtsynod anbefalede liturgi indførtes på (omtrentlig) det angivne tidspunkt.

Fjelstrup (II 1893), Oksenvad (II 1896, delvis), Jels (II 1905, delvis), Magstrup-Jegerup (adlerske agende indført ca 1844, II 1900), Ensted (kollekter og epistler efter 1688, øvrige handlinger efter Mynsters udkast af 1839, II 1905), Ø Løgum (II før 1909), Hellevad-Egvad (II 1908, delvis, dog 1688 ved altergang, II 1915), Bedsted (II før 1909), Bjolderup (II før 1917), Kliplev (II 1887), Rinkenæs (en rigere liturgi efter gl luthersk forbillede 1881, 1887-90 søges II indført), Sottrup (II 1896), Broager (II 1909), Ulkebøl (II 1898, delvis), Hørup (?) (II 1899), Lysabild (II muligvis ikke indført), Kegnæs (II 1899), Tandslet (II 1893), Asserballe (II 1894), Ketting (II 1891), Notmark (?) (II 1894), Egen (II 1899), Svenstrup (II 1902), Havnbjerg (II 1899), Oksbøl (II før 1915), Nordborg (II før 1909).

Litt: KfN under artiklerne Adler, Agende, Alterbog, Kirkeordning, Liturgi, Ritual m fl; Hal koch og Bj Kornerup (red): Den danske Kirkes Historie IV (1959), s 400ff (af Urban Schrøder); Matzen og Timm: Haandbog i den danske Kirkeret (1891), s 47ff; H Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalmesang 1717-1740, 1962, s 18ff; APT VII, s 28ff et pass.

Bethel bei Bielefeld, oprindelig en epileptikeranstalt, for hvilken præsten og filantropen Fr von Bodelschwingh (1831-1910) overtog forstanderskabet 23/1 1872 (KfN opgiver 1871). Under hans energiske lederskab groede i årenes løb et stort antal sociale institutioner frem, som efterlignedes bl a i Slesvig-Holsten: bogbinderi, snedkeri, skrædderi, skomageri, bageri, etc. Hans grundlæggende idé var, at alle virksomhederne økonomisk set skulle hvile i sig selv. Af andre institutioner nævnes herberger, diakonissehuse og arbejderkolonier på hedearealer, hvor arbejdsløse landstrygere deltog i nyttigt arbejde og fandt et hjem (i alt ca 200.000 skal være blevet hjulpet i disse kolonier). Socialt var B's baggrund den samme som for Landesverein für innere Mission (se der).

Litt: Kristendommens Historie II, s 96 ff; KfN I, s 345f. G v Bodelschwingh: Friedrich v Bodelschwingh, Bethel bei Bielefeld u å.

Bibelbesprechung: bibelsamtale kombineret med andagt (i en mindre sluttet kreds, i danske IM-kredse undertiden benævnt »lillemøde«).

Bornholmerne er præsteberetningernes alm betegnelse for tilhængere af den bornholmske smed Chr Møllers lære, samlet i *Luthersk Missionsforening* (stiftet 1869) og muligvis også for medlemmer af den mere radikalt »lovfri« *Evangelisk luthersk Missionsforening* (stiftet 1892), der skilte sig ud som følge af dogmatisk uenighed. De egentlige »Møllerianere« var efterhånden kommet til en vis forståelse med Becks IM, hvilket ikke kunne tolereres af de radikalt lutherske. Møller byggede på den svenske prædikant og forfatter C O Rosenius, hvis afhandlinger han udgav under titelen *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*. Bornholmerne,

der gerne var tilknyttet Folkekirken, gjorde sig bemærket i Nordslesvig fra begyndelsen af 70'erne (Christiansfeld 1875, se s 31, Ballum 1878, se s 31). I 1881 stiftedes en missionsforening for Slesvig-Holsten med sæde i Flensborg. Dens leder var det tidl medlem af Brødremenigheden Chr Bau (Møllerianer død 1897). De nordslesvigske præster rubricerede undertiden bornholmermissionærerne som sekterere.

Organ: *Mørke og Lys*.

Litt: PGL, s 222 og 285; KfN I, s 365ff; Heimatkundl Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, hft 49-50, 1985, s 29ff, 83.

Breklum (missionsselskab) (Br) eller Schl-Holst evang-luth Missionsgesellschaft stiftedes 1877 på pietistisk grundlag af pastor Chr Jensen, Breklum. Indtil halvfemserne nød Br ikke større støtte i Nordslesvig, men efter ansættelsen af missionsinspektør R B Bahnsen i 1894 og Detlef Bracker i 1898 ændredes dette forhold, og Nordslesvigsk Missionsforening trængtes noget tilbage. Bahnsen havde været præst i Tønder og Bylderup og var en afholdt prædikant — medstifter af og bestyrelsesmedlem i IM (se der). Den i Åbenrå fødte Bracker havde været præst i Abild og blev 1906 direktør for Breklummissionen.

Udgivelser fra Br: *Palmeblade* (meget udbredt i Nordslesvig), det tilsvarende tyske *Palmblätter, Sonntagsblatt fürs Haus, Schl-Holst Missionsblatt* og *Frauenmissionsblatt*. Tillige udgik herfra den meget læste *Kristelig Folkekalender for Nordslesvig*, der i en årrække redigeredes af Chr Jensen og N C Nielsen (se IM).

Litt: KfN I, s 384, III, s 395; GW, s 73ff, s 175, note 29, 35.

Civilstandsloven (C) var et led i Bismarcks såkaldte kulturkamp og indførte i 1874 civilstandsregistre og obligatorisk »borgerligt ægteskab« i Preussen til overtagelse af de funktioner, kirken hidtil havde udført gennem kirkebøgerne. Ordningen består stadig delvis i Nordslesvig, som på dette område (registrering af fødsler, men ikke ægteskabsindgåelse) adskiller sig fra det øvrige Danmark. Fra landskirkens side frygtede man, at C skulle bevirke frafald fra barnedåb og brudevielse, men dette skete kun i yderst ringe omfang (se bl a artiklerne Kirke og Folk, s 185ff, 353ff, og ovenfor.

Darbyister, se s 366f.

Epifanias: Helligtrekongersdag.

Evangelisationswoche svarer til dansk missionsuge.

Evangelisk-luthersk Missionsforening, se under Kirkeligt Søndagsblad.

Freigemeindesprecher anvendtes som — afstandtagende — betegnelse for præster i grundtvigske frimenigheder. En neutral, subsidiært anerkendende benævnelse var Freigemeindepastor, -prediger (se f eks Asserballe).

(der) Gemeinschaftverein (G). Stiftet 1857 på slesv-holst grund. I sine teologisk-kirkelige synspunkter og med sit sociale grundlag i landbefolkningen havde G ligheder med Foreningen for den Indre Mission i Danmark i årene 1853-61. Men mens denne fra 1861 kom under gejstlig kontrol, forblev G et lægmandsforetagende under baron von Oertzens ledelse (1873-93). I 1867 anerkendte generalsuperintendenterne for Slesvig og Holsten foreningens missionærer under forudsætning af, at møder kun afholdtes efter de lokale sognepræsters tilladelse. Den kirkeligtsindede baron, der i øvrigt sad i den nordslesvigske IM's bestyrelse til sin død, formåede i sin levetid så nogenlunde at holde G's virksomhed på kirkelig grund, om end dens venstrefløj skejede ud med visse ulutherske lærdomme som fuldkommenhedslæren. Denne vandt også indpas i IM i Danmark, men aldrig i den nordslesvigske IM. Det kom derfor til et brud (1892) mellem landsdelens to pietistiske bevægelser. I de flg år bevægede radikale elementer i G sig stedse mere bort fra det lutherske grundlag, så at i hvert fald en del af G's tilhængere endog viste foragt for sakramenterne — muligvis derved, at G og darbyisme blandedes noget sammen i folks bevidsthed. 1892- skismaet var især følelig i Sønderborg og nogle alsiske sogne, hvor den fhv G-missionær Iversen virkede.

Litt: GW, s 56ff, s 72ff; her s 33, 366f, 579f og petitafsnittene under Sønderborg provsti.

Gotteskasten, se det flg.

Gustav-Adolfforeningen blev stiftet på tohundredeårsdagen for svenskekongen Gustav Adolfs død i slaget ved Lützen (6/11 1632), men førte en hensygnende tilværelse til 1842, da den også introduceredes i Slesv-Holsten. Da den henvendte sig til både lutheranere, reformerede og unerede med det formål »... af alle Kræfter at afhjælpe Nøden hos Trosfællerne i og uden for Tyskland, saafremt disse ikke kan faa tilstrækkeligt Hjælp i deres eget Fædreland«, reagerede de strengeste lutheranere herimod og stiftede såkaldte *Gotteskasten* (fra 1853). I hertugdømmerne fandt en udskillelse af *der lutherische Gotteskasten* først sted i 1886 (på dansk undertiden kaldet den lutherske tempelkiste). Begge foreningers navne træffes hyppigt i præsteindberetninger, men begge synes at have modtaget ringe støtte i sognene i det nuværende Haderslev stift. Navnlig Gustav-Adolfforeningen synes at være blevet betragtet med mistro som et led i germaniseringsbestræbelserne.

Litt: KfN II, s 310, APT VII, s 52f, brev af 7/4 1982 fra dr Günter Weitling, her f eks s 639.

Katekisation er en belærende samtale mellem præst/lærer og elev(er) til belysning af kristne lærespørgsmål, i regelen på baggrund af et katekismus- eller bibelsted.

Kirkeforfatning. Provinsen Slesvig-Holsten bevarede principielt sine tidligere kirkelige forfatningsbestemmelser efter det danske nederlag i 1864. Da også Østrig var blevet slået i 1866, indkorporeredes begge hertugdømmer i Preussen 1867. Man kunne nu befrygte, af den preussiske unionskirke ville blive provinsen påtrykt, men det skete ikke, takket være bl a biskop Godt (s 45). Den eneste større forandring i de hidtidige forhold var den, at konsistoriet i Kiel fra 1867 virkede som mellemled til det preussiske kultusministerium i Berlin.

I 1876 fik provinsen en egentlig (synodal) kirkeforfatning, der trådte i kraft 1879. Den var »pyramideagtigt« opbygget på lokalvalg:

1) kirkekollegiet valgt på 6 år af menigheden. Det bestod i landsognene gerne af 12 mand (i lighed med de gamle tolvmandskollegier), og forstanderskabets medlemmer var »fødte« medlemmer af kollegiet. Det havde to beføjelser, at vælge de læge medlemmer af (kirke)forstanderskabet og at vælge de ikke-gejstlige medlemmer af provstisynoden.

2) Forstanderskabet bestående af sognets gejstlige (»fødte« medlemmer) og hyppigt 4 (kirke)ældste valgt af 1). Valgperioden var 6 år. De ældste måtte aflægge et løfte noget lignende det, medlemmer af danske menighedsråd aflægger. For-

standerskabet bestred den løbende sognekirkelige administration, herunder den lokale fattig- og sygepleje, ligesom det førte tilsyn med ungdommens religiøse undervisning.

3) Provstisynoden med årligt sammentræde. Den bestod af samtlige provstiets sognepræster og provsten. Hertil kom den læge repræsentation, der skulle udgøre det dobbelte antal af den gejstlige. Det halve antal lægmænd valgtes af 1) blandt siddende eller fhv kirkeældste, de øvrige blandt kirkeligt fortjente mænd i de større menigheder. Valgperioden var 3 år. Provstisynoden nedsatte et provstiudvalg, der varetog den løbende kirkelige administration af provstiet og havde tilsyn med forfatningens lavere organer. Provstisynoden behandlede sager forelagt den af konsistoriet og kunne indsende andragender hertil.

4) Landssynoden (die Gesamtsynode) med 6-årig valgperiode og sammentræde hvert 3. Den havde sæde i Kiel og bestod af generalsuperintendenterne, 8 kongevalgte medlemmer, 1 medlem valgt af det teologiske fakultet i Kiel samt et antal valgte gejstlige og læge medlemmer. Landssynoden havde en række kirkeretlige beføjelser som godkendelse af ny kirkelive og ændringer i gamle. Ændringer i kirkelige normer (katekismer, salmebøger, agender, etc) kunne kun finde sted efter dens godkendelse. Landssynodens stående udvalg udgjorde i forbindelse med konsistoriet stiftets øverste kirkelige lokaladministration. Konsistoriet havde præsentations- og valgret til præsteembederne, idet det ved hveranden vakance udpegede 3 kandidater til menighedsvalg, ved de øvrige besatte embederne direkte.

5) Forfatningspyramidens top udgjordes af den preussiske kultusminister (og kultusministeriets embedsmænd), med hvilke autoriteter biskop Kaftan havde vanskeligheder, da germaniseringsprocessen i firserne tog fart (se s 56f).

Mest omtalt i beretningerne fra de enkelte sogne er II Gesamtsynode, der 1883 udstedte og anbefalede den liturgi, der efterhånden indførtes i Nordslesvig (se under agende ovf).

Litt: KfN IV, s 259f; Chalybaeus: Sammlung betr das Schl-Holst Kirchenrecht, 1883, s 24 ff.

Kirkelig Forening for indre Mission i Nordslesvig (IM) blev stiftet 1886 med præsterne N C Nielsen som formand (til 1907) og Hans Tonnesen som sekretær og udfarende kraft (formand fra 1907). IM blev til under inspiration fra IM i Danmark, hvis formand Vilh Beck prædikede ved IM's første årsmøde 1887 i Åbenrå (jfr s 32, om det første danske IM-arbejde i Nordslesvig, ophørt 1874, se s 31f). I modsætning til den danske parallel holdt IM sig strengt på luthersk grund som fortolket af »lærefaderen« Emil Wacker (se s 29f) i *Die Heilsordnung* — obligatorisk læsning ved kurser for foreningens missionærer. IM forlangte nemlig en vis — centraliseret — uddannelse af sine udsendinge.

I de første år — til omkring århundredskiftet — tilstræbte man streng politisk (= national) neutralitet i overensstemmelse med Becks motto: »Ære Kongen og lyde Øvrigheden, men ellers lade de politiske Meninger og Kampe være sig uvedkommende i sit Arbejde...«. Men som dansk IM efter 1900 af I C Christensen blev tvunget ind i landspolitik, blev også IM, hvis læge tilhængere mest var dansksindede (de gejstlige derimod tysksindede), men gennemgående politisk inaktive, efterhånden revet med af det nationale røre. Desuden medførte et generationsskifte i præstekredsen en ny holdning til de socialetiske probelemr. Som følge af der herved opståede spændinger sprængtes foreningen i 1912 med dannelsen af IM's organ *Det gamle Budskab*, der bibeholdt et strengt lutherskortodokst bibelsyn (verbal inspiration) og opfattedes som tyskvenligt. Den overvejende del af IM fortsatte med Tonnesen som formand på en mod det dansk-nationales ret mere forstående kurs.

Tonnesen udgav *Sædekornet* fra 1883. Efter stiftelsen af IM blev bladet organ for foreningen, men forblev Tonnesens ejendom til 1911, da det overgik til IM (udkom hver 14. dag til 1895, derefter ugentligt). Det blev Nordslesvigs utvivlsomt mest indflydelsesrige opbyggelige tidsskrift, der bl a formidlede en stor del af landsdelens Liebesgaben.

Kirkeligt Søndagsblad blev udsendt fra 1873 af *Emil Wacker*, Rinkenæs (s 29f, 521, 529). Det virkede for indre og ydre mission i landskirkelig ånd. Gennem W's forbindelse med Hermannsburger Mission overtog Nordslesvig det økonomiske ansvar for stationen *Tirupati* i Sydindien. Dette skete ved stiftelsen af *Evangelisk-luthersk Missionsforening for Nordslesvig* i 1875 med W som 1. formand (se s 30). Samme år blev W ansat ved diakonisseanstalten i Flensborg, og *Emil Claussen* (dansksindet), Dybbøl, blev både formand og redaktør. Han bestred sine mange hverv med eminent dygtighed, således at bladredaktionen blev den formentlig største central for indsamling af Liebesgaben i landsdelen (se f eks s 629f).

Som en art konkurrent på det nationale plan udgav Flensborglærerne A C C Holdt og C F Monrad *Nordslesvigsk Søndagsblad*.

Litt: (til 2 ovst artikler) HP, s 9ff; GW, s 67ff, 79, 82ff, 88ff; her s 29-41.

Klingelbeutel (alm betegn vistnok Klingbeutel, Klingpung): åben pose eller pung på lang stang, beregnet til pengeindsamling i kirken. Gerne forsynet med bjælde (heraf det tyske navn).

Landesverein für innere Mission (LIM), grundlagt 1875, havde som »lærefader« den hamburgske filantrop J H Wichern (1808-81), der også var inspirator for Københavns IM under Harald Stein (stiftet 1882). W var udpræget folkekirkelig i sit syn og hævdede i sit hovedværk *Denkschrift an die deutsche Nation* (1849), hvis baggrund er den sociale nød i storbyerne i den frembrydende industrialismes spor, at alle nødlidende skal hjælpes enten ved særlig forkyndelse af evangeliet eller — og måske især — ved oprettelse af kristelige institutioner til afhjælpning eller lindring af nøden: diakon(iise)anstalter, arbejderkolonier, hjælp til fængslede, etc. I Nordslesvig manglede stort set den sociale baggrund for forståelsen af LIM's arbejde (tillige var LIM nationalt suspekt). Alligevel fandt — af naturlige grunde — tanken om menighedens forpligtelse til sygepleje og omsorg for gamle megen tilslutning (støtte til flensborgdiakonisser — se petitafsnittene under de enkelte sogne). Også arbejderkolonien i *Rickling* var kendt.

Mange nordslesvigske præster var tilknyttet LIM og enkelte af dem stod som følge af deres landskirkelige synspunkter ret skarpt over for IM: »gerningsmission« og tyskhed contra »ordmission« og danske sympatier. Stærkest var tilslutningen til LIM formentlig i det tyskprægede Augustenborg, men bortset herfra var den folkelige opslutning om LIM ringe. Foreningens organ var *Det Sonntagsbote*.

Litt: KfN, III, s 265, IV, s 847f, Kristendommens Historie I, s 75 ff et pass, II pass.

Ministerialia betegner præstens handlinger i embeds medfør som dåb, brudevielse o l (af latin minister = tjener).

Provinzialverein gegen die Trunksucht: afholdsforening med organ *Rettungsanker*. Af foreninger med lignende formål kan nævnes Good-Templar ordenen (med ret mange medlemmer i Nordslesvig — af amerikansk oprindelse) og Blå Kors (på kristelig grund og med oprindelse i Schweiz).

Litt: KfN I, s 30ff, A R Granum-Jensen: Blå Kors' Historie i 100 år, Haderslev 1979, s 199 ff; her: petitartiklerne under de enkelte sogne.

Salmebøger: ang de forskellige dansksprogede salmebøger i preussertiden (og før) henvises til s 58ff. Parallelt med den fælles Ev-luth Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig (fra 1889) anvendtes i de ret få menigheder med rent tysk gudstjenestesprog (som Augustenborg) Ev-luth Gesangbuch der Provinz Schl-Holst.

Vesper (latin = aften(tid), aftenstjerne) betegner i katolsk sprogbrug en af de (sædvanligvis 8) kanoniske »tider«, ved hvilke de dertil hørende tidebønner læstes, vesper således ved solnedgang. På protestantisk grund brug(t)es ordet om en aftensgudstjeneste (forhen aftensang).

Flg forkortelser er anvendt i litteraturhenvisningerne: Kristendommens Historie: Holmquist og Nørregaard: Kristendommens Historie i Romantikens, Liberalismens og Realismens Tidsalder I-II. J H Schultz 1939. PGL: P G Lindhardt: Den Nordiske Kirkes Historie. Nyt Nordisk Forlag 1945. KfN: Kirke-Leksikon for Norden I-IV ved Frederik Nielsen og J Oskar Andersen. Forsk Forlag 1900-1929. HP: Henry Petersen: Vækkelse — eller Kirkepolitik. Gad 1954. GW: Günther Weitling, se skrift i Litt.

Øvrig citeret litteratur er angivet i henvisningerne.

Günther Weitling har venligst gennemset og suppleret oplysningerne.

Haderslev Stift er det tiende og sidste bind af Dansk Præste- og Sognehistorie, der omhandler præsterne og sognenes kirkelige og folkelige historie især med henblik på tiden efter 1850; desuden meddeles præsternes data, hovedtræk af sognenes topografi og skolehistorie og oplysninger om kirkerne.

Hefte 9 om Als er blevet forsinket af andre opgaver, som har påhvilet udgiveren, især Det danske Selskabs Grundtvigbog (1983) og »Det herrnhutiske samfund i Christiansfeld« (I-II, 1984).

Med Als-heftet afsluttes den sønderjyske del af Haderslev stifts historie. Subskribenter, der kun ønsker denne del af stiftshistorien, bedes meddele dette.

Næsten hele materialet til heftets sogneafsnit er samlet af Inga Blaabjerg (IB) og Henry Petersen (HP). Vi skylder dog også mange alsiske præster tak for oplysninger om de aktuelle forhold. Redaktionen, som udgiveren er ansvarlig for, har tilstræbt ensartet behandling af hvert sogn med hensyn til stoffets ordning og omfang, med nøjagtige kildeangivelser og hovedvægt på nyt kildestof. Nyt er som hidtil benyttelsen af Aage Dahls utrykte præstehistoriske samlinger, der bygger på primære undersøgelser. Det samme gælder bl.a. de udførlige oplysninger om kirkelige, sociale og nationale forhold i perioden 1864-1920, tilføjet som petitafsnit under hvert sogn af Henry Petersen. Ligesom i de tidligere hefter har Henry Petersen dermed udnyttet det righoldige kirkelige beretningsmateriale fra den tyske tid. Henry Petersen har desuden skrevet den afsluttende historisk-statistiske oversigt over hele Sønderborg provsti i samme periode og hertil føjet oplysninger om den tids særlige kirkelige ordninger og institutioner.

Hefte 9 er 4 ark større end de foregående, der indeholdt 5 ark (80 s., svarende til 160 normalsider). Subskriptionsprisen har siden 1979 været 11 kr. pr. ark, og dette prislag er det lykkedes at fastholde gennem indskrivning af heftet på EDB ved Kirkehistorisk Instituts sekretærer. Indarbejdelsen af EDB-systemet har medvirket til at forsinke hefte 9, men alle problemer skulle dermed være løst.

Af Haderslev stifts historie mangler nu kun de fire nordlige provstier, hvoraf to, Kolding og Fredericia provstier, forventes leveret i efteråret 1985. Hele værket skulle derefter kunne afsluttes i 1986.

Redaktionens adresse: Haderslev stifts historie, Institut for Kirkehistorie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Henvendelse vedrørende levering og betaling: Fru Ulla Lykke Rasmussen, Kornagervej 49, 2800 Lyngby, giro 8 20 47 99 (tlf. 02-87 95 36). Besvarelse af forespørgsler kan blive forsinket i ferieperioden.

Subskriptionspris: 99 kr. Uden subskription: 126 kr.

Prisen skal kun dække trykning, moms og levering.